

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Fəlsəfə və Siyasi–Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu

ELMİ ƏSƏRLƏR

elmi-nəzəri jurnal

№ 2-3(9)

BAKİ-2007

REDAKSIYA HEYƏTİ:

Baş redaktor:

Yusif RÜSTƏMOV

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Baş redaktor müavini:

Bəhram ZAHİDOV

Hüquq elmləri doktoru

Məsul katib:

Həbib HÜSEYNOV

Redaksiya heyətinin üzvləri:

Səlahəddin XƏLİLOV

AMEA-nın müxbir üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Əlikram TAĞIYEV

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Əbülhəsən ABBASOV

Fəlsəfə elmləri doktoru

Adil ƏSƏDOV

Fəlsəfə elmləri doktoru

Elmira ZAMANOVA

Fəlsəfə elmləri doktoru

Mayis ƏLİYEV

Hüquq elmləri doktoru

Həsən ƏLİBƏYLİ

Tarix elmləri doktoru, professor

Solmaz RZAQULUZADƏ

Fəlsəfə elmləri namizədi

Tahirə ALLAHYAROVA

Fəlsəfə elmləri namizədi

Redaksiya heyətinin ünvanı:

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,

Hüseyn Cavid pr.31, AMEA-nın əsas binası, IX mərtəbə.

Tel.: 403-15-11; Faks: (99412) 439-34-61; e-mail: west-east @ lan.ab.az

ISBN 9952 428-03-0

*AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur. (protokol № 8.27.06.2007)*

Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 1704. 17.02.06

*Azərbaycan Respublikası AAK-nın 22.IX.2006 il tarixli qərarı ilə
elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.*

İÇİNDƏKİLƏR

I FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

Adil ƏSƏDOV, Ruhid ƏKBƏROV

Hüququn və siyasətin ontoloji əsaslarına dair: fəlsəfə və din..... 7

Ровшан ГАДЖИЕВ

Свобода - как познанная случайность 15

Adil AXUNDOV

Xalq yaradıcılığında «həyatın mənası» anlamı..... 22

Гюльнар КАСУМОВА

Информационно-коммуникативные компоненты глобализирующейся культуры: философский анализ 29

Füzuli QURBANOV

Sinergetikanın idraki və kommunikativ strategiyası 39

Rauf MƏMMƏDOV

Zərdüştilikdə insanın yaradılışı məsələsi 46

Ариз ГЕЗАЛОВ

Двуполярность мифологии глобалистики..... 51

Алима-Хатун КАДЫРЛИ

Когнитивное значение логики..... 61

Лейла МЕЛИКОВА

Бахаизм и экуменизм – явления одного порядка, в условиях глобализирующегося мирового сообщества 67

Humay EMİNOVA

Orta məktəb şagirdlərində ekoloji mədəniyyətin formalaşmasının pedoqoji əsasları..... 75

Təhminə AĞAKİŞİYEVƏ

Qloballaşma dövründə ekoloji böhran 80

Наиля МАМАЕВА

Индивид, индивидуальность: природа и сущность их самовыражения..... 90

Minarə MƏMMƏDOVA

«Norma» və «Anomaliya» problemləri zamanı psixi inkişaf qanunauyğunluqları.... 97

II SOSIAL-SİYASİ BÖLMƏ

Xosrov ORUCOV

Etnik birlik, milli eyniyyət və milli ideya 109

Nigar ƏFƏNDİYEVƏ

XIX əsrdə Avropada milli mentalitet və özünüdərk prosesləri..... 117

Vəkil AŞIROV

Siyasi sistem və dövlət anlayışı 122

Bayram XƏLİLOV

Azərbaycan pedaqoq-alimləri bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı haqqında 127

Эсма ЭМИР-ИЛЬЯСОВА

Внешнеторговые связи Азербайджана с зарубежными странами..... 131

Elçin ABBASOV

İdman komandasına rəhbərliyin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri 143

Seyhun HACIYEV

Müasir demokratik cəmiyyətdə siyasi partiyaların rolu 148

Nurəddin HEYDƏROV

Cənubi Qafqaz dövlətlərinin qonşularla münasibətləri..... 153

Fərhad HACIYEV

Əlimərdan bəy Topçubaşovun regional və beynəlxalq təşkilatlarda ictimai-siyasi fəaliyyəti müstəqil siyasətin forma və prinsipləri kimi 160

İsmayıl KƏRİMOV

Bioetikada insan problemi..... 165

Сидги ГАДЖИЕВ

Уникальность Европейского Союза, как международной организации..... 170

Ədalət RƏHİMLİ

İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə universal müqavilə mexanizmlərində fərdi şikayət proseduru..... 176

Rafig ZAMANOV

Etno-siyasi münaqişələrin nizamlanmasında dünya təcrübəsi 184

Məziyə MƏMMƏDLİ

Türkiyənin Avropa Birliyinə qəbulunu əngəlləyən problemlərdən biri – «er-məni soyqırımı» 191

Kəmalə ABDİNOVA

Siyasi sosiallaşma: prosesləri və tipləri 197

III HÜQUQ BÖLMƏSİ

Bəhram ZAHİDOV

Narkobizneslə mübarizədə dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri 202

Исахан БЕЛИЕВ

Международное сотрудничество как одно из направлений деятельности современной прокуратуры 210

Ромелла ГЮЛЬАЛИЕВА

Пенализация и депенализация как разновидности уголовно-правовой политики 225

Закир КАСУМОВ

Структура Милли Меджлиса Азербайджанской Республики 234

Əli RZAYEV

Dövlət qulluğu institutu: mahiyyət və strukturu 240

Səidə HƏSƏNZADƏ

Əlilliyin anlayışı 246

Вугар ЭЙВАЗОВ

Принципы избирательного права как критерии демократичности выборов 253

Şahin HÜSEYNOV, Rasim NƏSİROV

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin mənəvi-psixoloji aspektləri 259

Şahin HÜSEYNOV

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti anlayışı və onun strukturu ilə bağlı bəzi aktual məsələlər 266

Şəfahət İMRANOV

Cinayət təqibini istisna edən hallar.....272

Aydın ƏLİYEV

Öz sağlamlığına zərər vurmaqla və ya sair üsulla hərbi xidmətdən boyun
qaçırmaya görə cinayət məsuliyyətini müəyyən edən qanun norması və
mövcud problemlər283

Gülnoz RZAYEVA

Yalançı sahibkarlıq cinayətlərinin kriminalistik xarakteristikasının quruluş
elementlərinin qarşılıqlı şəkildə təhlili289

Nicat BEHBUDOV

İdarəetmədə dövlət qulluğunun rolu.....295

I FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

Adil ƏSƏDOV, Ruhid ƏKBƏROV

HÜQUQUN VƏ SİYASƏTİN ONTOLOJİ ƏSASLARINA DAİR: FƏLSƏFƏ VƏ DİN

Məqalə 1

Hüquqi və siyasi fikrin təşəkkülü və inkişafı cəmiyyətin özünütəşkiləndirə zərurətindən doğulur. Hər bir mükəmməl siyasi doktrina nəticə etibarı ilə cəmiyyətin bu və ya digər formada özünütəşkiləndirəməsinin nəzəri əsasını verir. Sosial gerçəkliklə uyğun siyasi nəzəriyyə arasında zaman – zaman yaranan hər bir tarixi ziddiyyət siyasi fikrin inkişafında stimula çevrilir və hər dəfə tamamlanmış siyasi doktrinanın yaradılması ilə özünün növbəti tarixi həllini tapmış olur.

Hər bir siyasi doktrinanın formalaşması və onun müvafiq cəmiyyətdə özünə dayaq tapması, möhkəmlənməsi və inkişafı konkret olaraq həmin siyasi doktrinanın cəmiyyət tərəfindən necə mənimsənilməsindən və onun necə, hansı üsul və vasitələrlə həyata keçirilməsindən asılıdır.

Hər hansı siyasi doktrinanın həyata keçirilmə formalarından biri də hüquqdur. Hüquq elə bir normalar məcmusudur ki, istənilən siyasi doktrinayı və ideologiyayı özündə imperativləşdirməklə onun cəmiyyət tərəfindən qəbul edilib riayət göstərilməsinə rəvac verə bilər. Məhz bu məqama nəzərən qeyd etmək zəruridir ki, hüquq siyasət və onun fəlsəfəsindən ayrılmazdır, siyasi doktrinasız və fəlsəfəsiz cəmiyyət və dövlət olmadığı kimi hüquqi tənzimlənmədən və nizamlamadan kənar da heç bir cəmiyyət və dövlət mövcud ola bilməz.

Siyasi doktrina yalnız o halda tamamlanmış hesab edilə bilər ki, cəmiyyət onun əsasında təşkilatlandırılıb bilsin. Siyasi fəlsəfənin dörd başlıca tipinə uyğun olaraq siyasi doktrinanın da dörd başlıca tipi göstərilə bilər: kommunistik, tiranik, demokratik və aristokratik. Bu göstərilənlər siyasi fəlsəfə baxımından tənzimləndiyi kimi həm də hüquq tərəfindən dövlət formasının bir elementi kimi dövlət rejimlərinin təsnifatı kontekstində tədqiq oluna bilər.

Hər bir siyasi doktrinaya qarşı uyğun dünyagörüş də qoyula bilər. İcmaçı dünyagörüş öz siyasi ifadəsini kommunistik doktrinada tapdığı halda, cəngavər dünyagörüşü öz siyasi ifadəsini tiranik doktrinada tapdığı halda, şəhərli dünyagörüşü öz siyasi ifadəsini demokratik doktrinada tapdığı halda, zadəgan dünyagörüşü özünün siyasi ifadəçisi kimi aristokratik siyasi doktrinayı yaradır.

Siyasətin məzmunu əslində dünyanın dünyagörüşə uyğunlaşdırılma işindən ibarətdir. Bu tezisdən çıxış edərək təsdiq oluna bilər ki, əgər kommunistik siyasi doktrina dünyanı icmaçı (kəndli) ruhuna uyğunlaşdırmaq, yəni onu xeyirxah-

laşdırmaq üçün yaradılırsa, əgər tiranik siyasi doktrina dünyanı cəngavər ruhuna uyğunlaşdırmaq, yəni onu ürəyin həqiqət instinktinə tabe etdirmək üçün yaradılırsa, əgər demokratik siyasi doktrina dünyanı şəhərli ruhuna uyğunlaşdırmaq, yəni onu faydalı etmək üçün yaradılırsa, aristokratik siyasi doktrina dünyanı zadəgan ruhunun mücəssəməsinə çevirmək, yəni onu həqiqiləşdirmək və gözəlləşdirmək üçün yaradılır.

Kommunizm məfhumu göründüyü kimi latın mənşəli *kommuna* və *izm* ifadələrinin birləşdirilməsindən yaranmışdır. Müasir Azərbaycan dilinə tərcümə olunduqda *kommuna* sözü *icma* mənasını, *izm* sözü ilə *təlim* mənasını verir. Kommunizm həm sözün hərfi, həm də həqiqi mənasında icma mədəniyyətinin təsviri ilə bağlıdır.

İcma mədəniyyətinin başlıca əxlaqi dəyəri xeyirxahlıqdır. Onun digər əxlaqi keyfiyyətlərinə mərhəmətlilik, mehriban qonşuluq, həmrəylik, insan münasibətlərində qərəzsizlik, səmimilik və təmənnasızlıq, doğruluq, insanlar arasında qardaş münasibətləri, insanların mütləq və real bərabərliyi aiddir. Bu idealların həsrətlə anıldığı hər bir cəmiyyətdə kommunist təbiətli təlimlər təşəkkül tapır və inkişaf edir.

Həmin həsrətin ən ilkin ifadə formalarından biri kimi Edem bağı haqqında dini əfsanə göstərilə bilər.

Lakin ictimai fikrin sonrakı inkişaf prosesində kommunizm həsrəti təkcə dini əfsanələrin deyil, həm də siyasi doktrinaların məzmununu formalaşdırdı.

Kommunistik siyasi doktrina ilə əks qütbə müasir siyasi terminologiya ilə bir qədər qeyri-adi görünə də, tiranik siyasi doktrina dayanır. Yunanların bütün dünyada məşhur olan yeddi müdrikindən biri, Periandr tiran idi. Qədim yunanlar başsızlığa ədalətsizliyə, insanların alçaldılmasına, sıxıntılara və əzaba məruz qoyulmasına dözməyən, cəmiyyəti ədalətsizləşdirən hakimiyyəti məhv edən və cəmiyyəti ədalətliləşdirmə məsuliyyətini öz üzərinə götürən cəngavər qətiyyətli insanları bircə kəlmədə təsvir etmək üçün tiran sözünü yaratmışdılar.

Lakin, tiran sözünün bu ilkin mənə çaları çoxdan unudulmuşdur. Siyasi elmin nəinki müasir nəzəriyyəçiləri, hətta antik nəzəriyyəçiləri də tiran sözünə bir qayda olaraq mənfi mənə vermişlər. Əgər bu mənfi mənənin ən öldürücü təqdimatını Didro vermişdisə, onun ən klassik təqdimatını Aristotel vermişdi. Aristotel belə hesab edirdi ki, əgər hakimiyyət bir adamın əlindədirsə və həmin bu bir adam dövləti bütün cəmiyyətin mənafeyindən çıxış edərək idarə edərsə, o monarxdır, yox əgər hakimiyyət bir adamın əlindədirsə və həmin bu bir adam dövləti öz mənafeyindən çıxış edərək idarə edərsə, o tirandır.

Əlbəttə ki, hər bir kəs başqa birinə qiymət verərkən bu qiyməti, öz instinktlərindən və öz dünyaanlama üslubundan asılı olaraq verir. Aristotel təbəə mənşəli idi və elə bu səbəbdən də öz davranışında əlbəttə ki, mənafedən çıxış edirdi və başqalarına da mənafe meyarı baxımından dəyərləndirirdi. Lakin,

tiran bir cəngavər olaraq əməllərini mənafedən çıxış edərək deyil, ürəyin haqq səsinə çıxış edərək qurur.

Hakimiyyəti ələ alaraq tiranlaşan cəngavərin bütün faciəsi də ondadır ki, o, hakimiyyətə gəlməklə özünü təbəə əhatəsinə salır və ürəyin haqq səsinə qarşı olan təbəə kütləsini içində tənha qalır. Burada ürəyin həqiqət səsinə eşidən yalnız onun özü olur. Ürəyin çağırışını aydın olaraq yalnız onun özü eşidir və bu çağırışın haqq olduğuna yalnız onun özü inanır. Təbəə ruhlu insanlarla əhatə olunan tiran özünü ona görə yad bir mühitdə hiss edirdi ki, həmin insanlar ondan rəşional olaraq aydın göstərişlər gözlədikləri halda onun ürəyində daşınan ideallar onun özü üçün rəşional olmadan aydındır. Ürəyin haqq səsinə o Tale-nin hökmünü, Səməvi İradəni görür. Lakin, tiranı əhatə edən təbəə kütləsi üçün isə Tale keçmişin qalığı, mövhumat, xurafat, Səməvi İradə isə-əfsanədir, uydurmadır, mifdir.

Cəmiyyətin demokratik özünü təşkil strukturları rəal olaraq irsi aristokratiyanın nəzarətindən çıxaraq vətəndaş cəmiyyəti mühitin yaradan şəhərli kütləsi içərisində formalaşmış və seçkili hakimiyyətin meydana çıxması ilə ifadə olunmuşdur. Zadəgan həyat tərzinin və düşüncə üslubunun şəhərli həyat təzi və düşüncə üslubu tərəfindən sıxışdırılma prosesində bu strukturlar cəmiyyətin siyasi həyatına bütövlükdə hakim kəşilmiş və demokratik ideali bu və ya digər dərəcədə gerçəkləşdirmişdir.

Seçkili hakimiyyət strukturlarının irsi aristokratiyada doğurduğu bəriş-mazlıq və hiddət hissləri demokratiyanın ilkin tarixi xarakteristikasını formalaşdırmışdır. Demokratik siyasi təcrübəyə nifrət hissi ilə aşlanmış bu xarakteristika demokratiyanın mənfi xarakteristikası idi.

Demokratiyanın digər, müsbət xarakteristikası isə seçkili hakimiyyət tərəfdarlarının özünü müdafiə forması meydana gəlmişdir.

Demokratiyanın bir-biri ilə əkslik təşkil edən iki – müsbət və mənfi xarakteristikası arasında daimi bir intellektual mübarizə olmuş və bu mübarizə indiye qədər davam etməkdədir. Müsbət xarakteristika mənfi xarakteristikadan sonra formalaşsa da, onu sıxışdırmış və hazırda aparıcı mövqeyə malik olmuşdur.

Müsbət xarakteristika qədim yunan dilindən alınmış demos və kratos sözlərinə «xalq» və «hakimiyyət» mənalarını verərək demokratiya sözünü «xalq hakimiyyəti» mənasında təqdim edir. Bu xarakteristikanın məzmunu ümumən məlumdur və təxminən belədir. Demokratiya hakimiyyətin yeganə mənbəyi kimi xalqın tanınmasına əsaslanan dövlət formasıdır. Burada vətəndaşlar hakimiyyət orqanların seçmək və hakimiyyət orqanlarına seçilmək hüququna malikdirlər. Xalq öz iradəsini seçkili orqanlar və ilk növbədə Parlament vasitəsilə həyata keçirir. Burada hakimiyyət bölgüsü tam həyata keçirilir, parlamentin hökumət üzərində üstünlüyü və məhkəmə orqanlarının icra hakimiyyətindən asılı olmasını təmin edilir. Demokratik hakimiyyət çoxluğun iradəsini həyata keçirdiyindən

diktaturanın əksliyi təşkil edir. Burada vətəndaşların hüquqları, azadlıqları və bərabərliyi Konstitusiyaya ilə təsbit edilir və onların toxunulmazlığı üçün dövlət tərəfindən təminat verilir. Qanunun aniliyi və vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi bəyan edilir və təmin olunur. Demokratik hakimiyyətin qərarlaşması insanların təkcə siyasi münasibətlərinin deyil, həm də iqtisadi, sosial və mədəni münasibətlərinin hümanisləşdirilməsini şərtləndirir. Demokratizm azad cəmiyyətin həyat tərzinə çevrilir.

Dövlətin və siyasi həyatın aristokratik ruhda təsviri əsasən zadəgan mənşəli olan, lakin aktiv siyasətdən kənarda qalan insanlar tərəfindən yaradılmışdır.

Aristokratik siyasi doktrina ictimai həyatın ideal formasını heç bir hakimiyyətin olmadığı və hər bir insanın sosial orqanizmdə öz həqiqi yeri tapa bildiyi cəmiyyətdə görür.

Əgər zadəgan siyasi instiktinin mahiyyətini ifadə edən bu müddəa özünün ən klassik Şərq təsvirini Qərbdə Platonun şəxsində tapdısa, onun ən ilkin və ən klassik Şərq təsviri konfusiçilik oldu.

Kütlə ruhunun ifadəçisi olan daosizmdən fərqli olaraq konfusiçilik tarix meydanının zadəgan ruhunun ifadəçisi sifəti ilə çıxdı. Daosizmdə bütün insanlar bərabərdilər və görünür, bəlkə də buna görə də daosizmdən fərqli olaraq konfusiçilikdə bərabərlik ideyasından əsər-ələmət yoxdur. Burada insanlar birmənalı olaraq yüksək mənəviyyatlılara, yəni zadəganlara və mənən yoxsul olanlara, yəni kütləyə bölünürlər.

Konfusiçiliyin qəti inamı belədir ki, əmir olmaq üçün doğulanlar əmir olmalı, kütlə olmaq üçün doğulanlar isə kütləni təşkil etməlidirlər.

Konfusiçilikdə zadəganlıq ideyası sosial təbiətli olmaqdan daha öncə mənəvi təbiətlidir, insanın haqqa və ədalətə başlığını ifadə edir. Zadəgan silkinə daxil olan, lakin zadəgan ruhunu özündə daşımayan, kütlə ruhuna sahib olan insanlar konfusiçilik nöqteyi-nəzərindən və görünür elə əslində də, zadəgan deyildirlər, kütlədirlər, əksinə talenin hökmü ilə kütlə içərisinə düşən, sosial mənşəyə etibarlı ilə kütlə, lakin ruhən zadəgan olan insanlar, konfusiçilik nöqteyi-nəzərindən də və sözün həqiqi mənasında da zadəgandirlər.

Cəmiyyətdə təbii nizamın bərqərar olunması üçün konfusiçilik zadəgan ruhunu özündə daşıyanların zadəgan təbəqəsinə yüksəldilməsini, kütlə ruhunun sahiblərini isə kütlə təbəqəsinə endirilməsini zəruri hesab edir. Konfusiçilik bununla bağlı adların təshihə ideyasını irəli sürür. Adların təshihə ideyasını irəli sürür. Adların təshihə ideyasının çıxış müddəası ondan ibarətdir ki, insanların cəmiyyətdə tutduqları yerin adı insanların həqiqi adına, onların həqiqi həyatı təyinatını ifadə edən ada uyğun gəlməlidir, başqa sözlə, insanlar cəmiyyətdə tutduqları yerin adı uyğun gəlməlidir, başqa sözlə, insanlar cəmiyyətdə öz təbii həyatı təyinatlarına uyğun yeri və mövqeni tutmalıdırlar. Əgər cəmiyyətdə belə bir uyğunluq yoxdursa, təbii təyinatla sosial mövqe arasındakı uyğunsuzluq

adların təshihi qaydası ilə aradan qaldırmalıdır, yəni, zadəgan ruhunu özündə daşıyanlar yüksəldərək ümumilli problemlərin həllinə yönəldilməli, kütlə ruhunu özündə daşıyanlar isə alçaldılaraq konkret rəiyyət işlərinə cəlb edilməlidir.

Konfusiçiliyin adların təshihi ideyasını insan şəxsiyyətini alçaltması barədə söhbət, məncə real əsaslara malik deyildir. Konfusiçilik dövləti ailə ilə müqayisə edir və müəyyən mənada eyniləşdirir. Konfusiçilikdə hər bir dövlət ailədir, lakin, böyük ailədir, zadəgan bir ailədə ata, rəiyyət isə oğuldur. Ailədə atanın ata yeri, oğulun isə oğul yeri vardır. Atanın yeri əlbəttə ki, yuxarıda, oğulun yeri isə aşağıdadır. Həqiqi ailədə oğul atanın yerini tuta bilməz, ata ola bilməz, atalıq edə bilməz, ailənin başçısı, evin böyüyü ola bilməz və olmamalıdır. Həqiqi dövlətdə də belədir: rəiyyət heç zaman xalqın başçısı, dövlətin böyüyü ola bilməz və olmamalıdır. Konfusiçilik bezikmədən vurğulayır ki, ata ata olmalıdır, zadəgan zadəgan olmalıdır, oğul oğul olmalıdır, rəiyyət isə rəiyyət olmalıdır.

Konfusiçiliyin ideyaları bizim bir atalar sözünü xatırladır. Hamımıza yaxşı məlum olan və xalq içində geniş yayılan həmin atalar sözü belədir: Gədədan şah olmaz. Lakin, konfusiçilik şahı deyil, hökmdarı deyil, zadəganı dəyərləndirir. Konfusiçiliyin təfəkkür ənənələri və terminologiyası hökmdar və zadəgan anlayışlarını bir-birindən kəskin surətdə fərqləndirir və onları bir çox hallarda qarşı-qarşıya qoyur. Zadəgan Çin dilində isyun tszını, təkcə kütləyə, rəiyyətə, yəni jenə qarşı deyil, həm də hökmdara, yəni vana qarşı qoyur. Konfusiçilik zadəganı hökmdarın hakimiyyət və səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmağa, bu hakimiyyəti ümumiyyətlə aristokratik ədalət hissinin, konkret olaraq isə zadəganların nəzarəti altına almağa çağırır.

Belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, konfusiçilik irsi aristokratiyanı müdafiə edir. Əslində isə konfusiçilik irsi aristokratiyanı deyil, həqiqi aristokratiyanı, həqiqi zadəganlığı müdafiə və tərənnüm edirdi. Bununla belə, zadəgan ruhunun irsi olaraq ötürülmə mexanizmlərini də, əlbəttə ki, inkar etmək olmaz.

Siyasi hakimiyyətin ən aşkar, ən xalis və yəqin ki, elə ən ilkin tarixi forması tiraniyadır.

Əgər hakimiyyət ümumiyyətlə bir adamın öz ifadəsini başqa bir adama qəbul edilməsdirsə, tiraniyada həmin bu başqa adam rolunda ölkənin bütün əhalisi çıxış edir. Tiraniyada bununla da əslində siyasi hakimiyyətin özünü formalaşdırır. Dövlət hakimiyyətindən fərqli olaraq, siyasi hakimiyyətin nüfuz dairəsi bütün ölkədir.

Tiran məiyyət üzərində artıq formalaşmış hakimiyyəti zorla istila edən və sonradan bütün əhalini bu hakimiyyətin təsiri altına salan, bütün xalqı təbəəyə çevirən, təbəələşdirən şəxsdir.

Təbəə kütləsi yalnız qismən məiyyət kütləsi əsasında formalaşır. Təbəəliyin başlıca mənbəyi kəndlidir. Təbəəliyin formalaşması dövründə kəndlilər dövlətə xidmət sferasına cəlb edilir və təbəəliyin başlıca sosial bazasını təşkil edirlər.

Tiran ilkin olaraq yalnız məiyyət üzərində hökmran olsa da sonradan rəiyyətin - hökmdara və dövlətə xidmət sferasına cəlb edilməmiş əhalinin - əməllərinə qadağalar qoyur, məiyyətin nə etməli olduğunu müəyyənləşdirməklə yanaşı, həm də eyni zamanda rəiyyətin də nə etməli olduğunu müəyyənləşdirir. Tiranın rəiyyət üzərində hökmdarlığı rəiyyətin verəcəyi vergi formasının və miqdarının rəiyyətin özünün razılığı olmadan dəyişdirdiyi andan başlayır, klassik təbəəliyin qərarlaşması ilə, bütün əhalinin aktiv siyasi hakimiyyət sferasına daxil edilməsi ilə isə başa çatır.

Tiran əhalini özünün xalqı, ölkəni isə öz səltənəti kimi qavrayır və edir. Xalq da, ölkə də, əslində, başlıca olaraq, elə məhz tiraniya şəraitində formalaşır.

Siyasi hakimiyyətin bir nəfərin iradəsinə tabe edildiyi bütün hallarda tiraniya mövcuddur. Dövlətin tiranik təbiəti başlıca olaraq bu əlamətlə müəyyənləşir. Hakimiyyətin seçki və ya qeyri – seçki yol ilə qazanılıb – qazanılmamasından, dövlət çevrilişi və ya sülh yolu ilə əldə edilməsindən, hətta, irsi və ya qeyri – irsi olaraq mənimsənilməsindən asılı olmayaraq dövlət tiranik və ya qeyri – tiranik təbiətli ola bilər. Tiran hakimiyyətə təkcə dövlət çevrilişi yolu ilə deyil, irsi olaraq da, siyasi razılaşma yolu ilə də, hətta tarixdən məlum olduğu kimi seçki yolu ilə də gələ bilər. Tiranın fəaliyyət prinsipləri heç də onun hakimiyyətə gəlmə üsulu ilə müəyyənləşmir.

Tiranın hakimiyyətə gəlmə işi üçün səciyyəvi bir cəhət varsa o da görünür, ədalətsizliyə qarşı zorla müqavimət göstərmədir, zor işlətmədir, zorakılıqdır.

Makiavelli tərəfindən irəli sürülən və bu günə qədər də təqdir olunan təkhakimiyyətlik – respublika qarşıqoyulması dəqiq deyildir və heç cür mütləqləşdirilə bilməz. Nominal olaraq monarxiya adlandırılan bəzi dövlətlər əslində respublika xarakterli olduğu kimi, nominal olaraq respublika adlandırılan bəzi dövlətlər əslində tiranik təbiətlidir. Stalin sosializmi məhz belə bir tiraniya idi.

Tiraniya yalnız o halda özünü doğruldur ki, hökmdar dövlətin qarşısında duran bütün problemləri görür, təbəə kütləsini hərəkətə gətirməklə və onun hərəkətini tənzimləməklə bu problemləri həll edir. Hökmdarın dövlət qarşısında duran problemlərin həllinə yönələn iradəsi bu problemlərin dəyişilməsindən asılı olaraq dəyişilir. Bu dəyişilmə hökmdar iradəsinin icraçısı olan məiyyət kütləsinin daimi olaraq fəaliyyətdə saxlanılmasında əks olunur. Dövlət qarşısında duran problemlərin həllinə yönələn bu fəaliyyət tiranı əgər belə demək mümkünsə, dövlətin ruhuna çevirir.

Monarxizmin formalaşmasına kimi mülki əhalinin fəaliyyət ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malik idi. Əsas fəaliyyət sferası olaraq müharibə çıxış edirdi və ön planda da elə müharibə idi, monarx şəhərlə irsi zadəganlıq arasındakı ziddiyyəti bu dövrdə şəhərin xeyrinə həll edir.

Lakin, bununla belə, bir çox zadəganların da monarx tərəfindən müdafiə edilməsi faktları tarixə məlumdur. Amma bu faktlar formalaşmaqda olan monarxiya üçün qanunauyğunluqdan daha çox, istisnaları ifadə edir.

Monarx tarix meydanına məhz şəhərli iradəsinin ilkin siyasi ifadəçisi sifəti ilə çıxır və artıq bir qədər kiçik miqyasda olsa da, şəhəri yenidən kəndin istismarçısına çevirir.

Tiranın məiyyətə olan münasibətindən fərqli olaraq, monarx məmur kütləsinə münasibətdə məiyyət psixologiyasının əvəz prinsipini, «hər kəs xidmətlərinin müqabilində və ölçüsündə mükafatlandırılmalı, qəbahətlərinin müqabilində və ölçüsündə isə cəzalandırılmalıdır» prinsipini əsasən gerçəkləşdirir.

Tiraniyadan monarxiyaya keçid ilk növbədə həmin bu, bir tərəfdən, xidmət və mükafat arasında, digər tərəfdən isə, cinayət və cəza arasında münasibətlərin birmənalaşdırılması ilə səciyyələnir və şərtlənir. Məiyyətin və xüsusən formalaşmaqda olan məmur kütləsinin tirana olan nifrəti həm də onunla bağlı idi ki, tiran heç bir kəsə xidmətlərinin müqabilində haqq vermirdi, verdiyi cəzanın ağırlığı da qəbahətin ağırlığına müvafiq deyildi. Məiyyət üçün son dərəcə doğma da qəbahətin ağırlığına kimi davranılan əvəz prinsipinə tiran heç cür əməl etmir, əksinə «zərurət qanunu tanımır» prinsipi ilə fəaliyyət göstərir.

Monarxizmin formalaşması prosesində məiyyətin ixtisaslaşması da uyğun olaraq əsasən iki istiqamətdə baş verir. Məiyyətin bir hissəsi monarxın cəzavermə alətinə ümumiləşdirilmiş şəkildə deyilsə, cəllada, digər hissəsi isə monarxın mükafatvermə alətinə, ümumiləşdirilmiş şəkildə deyilsə, xəzinədara ayrılır. Ordunun özü də artıq bir xilaskar kimi deyil, daha çox cəzavermə aləti kimi çıxış edir. Əgər monarx cəlladın hökmdarı sifəti ilə xəzinədarı cəza qorxusu altında saxlayırsa, xəzinədarın hökmdarı sifəti ilə cəlladı mükafatla şirnikləndirir. Təbəənin əvəz idealı monarxın əlində hökmdarlıq aləti olur.

Monarxiyada siyasi hakimiyyət tədricən, bir tərəfdən, xüsusi məcburiyyət aparatını, digər tərəfdən isə, xüsusi mükafatlandırma aparatını formalaşdırır, dövlət institusional forma alır.

Əvəz ideyasına təbəənin özü isə əlbəttə ki, hökmdardan daha artıq siyasi əhəmiyyət verir. Xidmət və mükafat arasında, və həmçinin cinayət və cəza arasında birmənalı münasibətlər sistemini son dərəcə qiymətləndirdiyindən, təbəə dövlətin idarə olunmasının özülünü də məhz qanunun aliliyi prinsipində görür.

Адил АСАДОВ, Рухид АКПЕРОВ

**К ОНТОЛОГИЧЕСКОМУ ОБОСНОВАНИЮ ПОЛИТИКИ И ПРАВА:
ФИЛОСОФИЯ И РЕЛИГИЯ**

Статья 1

Резюме

Статья А.И.Асадова и Р.Р.Акперова посвящена онтологическо-философским основаниям политики и права. Такими основаниями у авторов выступают принципы волюнтаризма, теизма, детерминизма и спиритуализма. Спиритуализм является онтологическо-философским основанием аристократической политической доктрины. Государство достигает соответствия своей сущности только в том случае, когда оно осуществляет идею естественного предназначения каждой личности, т.е. когда оно основывается на принципах аристократического политического мышления. Аристократизм является первичным и начальным принципом политического мышления. Приобретая потестарный характер политическое мышление создает исторические варианты искажения политической сущности.

Adil ASADOV, Ruhid AKPEROV

**ON ONTOLOGIC SUBSTANTIATION OF POLITICS AND LAW:
PHILOSOPHY AND RELIGION**

Article 1

Summary

The article by A.I.Asadov and R.R. Akperov is devoted to the philosophy-ontological principles of politics and the law. From the author's point of view principles of voluntarism, theism, determinism and spiritualism are such bases. Spiritualism is the basis of political doctrine. The state reaches conformity to the essence only in that case, when it realizes the idea of natural predestination of each personality, i.e. when it is based on principles of aristocratic political thinking. Aristocraticism is a primary and initial principle of political thinking. Acquiring potestar character the political thinking creates historical versions of distortion of political essence.

Ровшан ГАДЖИЕВ

*Научный сотрудник Института философии
и политико-правовых исследований НАНА*

СВОБОДА КАК ПОЗНАННАЯ СЛУЧАЙНОСТЬ*

Качественно новые философские воззрения и научные достижения второй половины XIX всего XX века создали теоретическую предпосылку и благоприятную возможность для переосмысления многих фундаментальных проблем философии. В этот период были заново исследованы такие основополагающие философские вопросы, как проблемы бытия, познания, сознания, времени и многие другие. Среди них особое место занимает понятие свободы.

Актуальность этой проблемы усиливается тем, что и в настоящее время она является важной темой обсуждения на уровне мирового сообщества государств или отдельных наций и народов, а также основой международных отношений и правовых норм. Понятие свободы может быть рассмотрено с разных аспектов - правовых, политических и, конечно же, философских. Несомненно, философский аспект свободы представляет наибольшую значимость, поскольку исходя именно из этой основы, можно правильно понять и решить и политический, и правовой, и другие аспекты данной проблемы.

Известно, что до XIX века под свободой, в первую очередь, понимали свободу воли человека в рамках норм права и морали определенного общества. Речь в данном случае идет о свободе человека, способного осознать свои мысли и действия. В этом контексте в античную эпоху под свободой понимали волеизъявление человека во всех общественных делах греческого полиса. Говоря языком Гегеля, античный мир уже понимал, что некоторые люди свободны. В данном случае это относилось именно к гражданам полиса. Однако древнегреческая свобода ограничена, потому что человек не может изменить предначертанную судьбу; он полностью зависит от природы, частью которой является.

Ограниченное понимание свободы особенно не изменилось и в эпоху средневековья. По существу, человек был свободен в выборе своих действий только в рамках предписаний религии. В зависимости от того, как провел он свою жизнь в посюстороннем мире - праведно или нет, в потустороннем мире его соответственно ждал рай или ад. Человек всецело находится под пристальным взглядом Всевышнего. Как в античное время, так и в период

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru Ə.Abbasov tərəfindən çapa məsləhət biliniб.

средневековья человек не мог избежать от предначертаний судьбы, и его свобода была ограничена либо природой, либо божьей волей, либо законами общества. Вероятно поэтому Спиноза говорил, что абсолютно свободен только бог, но не человек. Подобно многим мыслителям своего времени, Спиноза был детерминистом; и не случайно, что именно он определил свободу как познannую необходимость - определение, которое вплоть до середины XIX века не претерпело существенных изменений во всем философском мире. С таким определением были согласны как английские эмпирики и субъективисты, так и немецкие идеалисты. Это же определение основательно использовалось марксистами, которые в своем учении также исходили из позиций детерминизма. Более того, крылатое изречение Спинозы дошло и до наших дней. По крайней мере, во многих учебниках и словарях по философии, изданных в странах постсоветского пространства, где все еще сильны устои марксизма, до сих пор утверждается, что свобода есть познannая необходимость. Такая трактовка философского понимания свободы требует серьезного пересмотра в свете модернизма и постмодернизма.

Известно, что примерно с середины XIX века наметились определенные тенденции, которые с нарастающим упорством шли вразрез с вышеизложенным определением свободы. Это особенно заметно в работах Достоевского («если бога нет, то все дозволено») и Ницше («Бог умер»). В чем же причина подобного поворота событий? Причин две, причем, вторая из них исходит из первой.

Первая причина связана с тем, что, согласно выдвинутой мною гипотезе, человечество в своем интеллектуальном развитии достигло того рубежа, когда происходят качественные изменения в его эволюции. Это особая тема, которая впервые была сформулирована и рассмотрена мною в диссертационной работе (2) и которая требует дополнительного и основательного исследования. Согласно этой гипотезе, человечество в своем интеллектуальном развитии достигло «тринадцатилетнего» возраста, т.е. того уровня, когда, говоря языком Гегеля, в лице его всемирных личностей создается возможность для качественного переустройства жизни. Из первой причины вытекает вторая, с которой и следует особо разобраться.

Как было отмечено, начиная с античной эпохи и вплоть до середины XIX века, человеческая свобода трактовалась в рамках законов природы или заповедей всевышнего, которые исходили из необходимости, т.е. свобода понималась с детерминистских позиций. Первое основательное научно обоснованное возражение детерминизму и рационализму высказал великий французский философ А.Бергсон. Именно ему впервые удалось научно обосновать, что жизнь человека в своей основе иррациональна, т.е. исходит из индетерминизма. В каждой актуальной жизненной ситуации человек свободен в выборе своих действий, независимо от внешних условий. Другими словами,

если даже внешние условия поставят человека в «пограничные условия» (выражение Ясперса), именно ему все-таки необходимо сделать выбор и решить свою дальнейшую судьбу, сказав «да» или «нет» жизни.

Сказанное, безусловно, требует дополнительного разъяснения. Поэтому, сначала обозначим стоящую перед нами задачу. Я различаю два этапа в философском понимании свободы. Причем, второй из них возвышается над первым и является последней его стадией. Первый этап, начавшийся в «осевое время» и продолжавшийся до середины XIX века, может быть определен как эпоха достижения человеком свободы мысли и действия (как это в свое время понимал Локк). Иными словами, в течение означенного периода человек старался завоевать свободу мысли и действия в рамках норм права и морали определенного общества. Этому периоду соответствует определение, данное Спинозой, а именно: свобода есть познанная необходимость. Начиная с середины XIX века в осознании свободы наступает второй, завершающий этап, который был определен в моей диссертационной работе следующей формулировкой: истинная свобода есть познанная случайность. Итак, задача настоящей статьи определена, и теперь следует заняться ее разъяснением, т.е. необходимо раскрыть сущность и значимость второго этапа в сознании свободы.

Непроизвольно приходит на память знаменитый тезис Гегеля, выдвинутый им в «Лекциях по философии истории»: «Всемирная история представляет собой ход развития принципа, содержание которого есть сознание свободы» (3, с.105). Именно к такому выводу пришел Гегель, всесторонне и глубоко проанализировавший итоги Великой французской революции. И весь ход дальнейших исторических событий практически подтвердил правоту гегелевского понимания свободы. Однако следует подчеркнуть, что такая трактовка развития «мирового духа» все еще находилась в пределах первого периода определения свободы. Гегель, подобно вышеперечисленным и не менее знаменитым своим предшественникам, понимал свободу в рамках законов государства или заповедей Бога. Если в первом случае свобода рассматривается с политических и правовых аспектов, то во втором случае она определяется в пределах морали конкретного общества. Иными словами, человек свободен лишь ограниченно, так как его поведение исходит из познанной необходимости; оно детерминировано необходимостью политической, социальной, духовной и материальной жизни общества. Первую брешь в «броне» познанной необходимости пробил А.Бергсон - выдающийся философ современной эпохи, фундаментальный вклад в мировую сокровищницу философской мысли которого, по моему мнению, еще не оценен по достоинству не только в постсоветском пространстве, но, возможно, и во всем мире. Достаточно отметить хотя бы то, что крупнейший мыслитель XX века Б.Рассел в своей книге по истории

западной философии слишком иронично оценивает в целом воззрения А.Бергсона. При этом он признается, что не совсем понимает его (А.Бергсона) понятие длительности: «Я сам не вполне его понимаю и поэтому не могу надеяться, что объясню его с той ясностью, которого оно, без сомнения, заслуживает» (6, с.947).

Разработка этой действительно сложной концепции дала возможность А.Бергсону переосмыслить не только понятия пространства и времени, но и понятие свободы, которое, как показала философия Хайдеггера и других экзистенциалистов, является сутью бытия человека. В своей первой работе «Опыт о непосредственных данных сознания» ему впервые в философии удалось раскрыть сущность понятия свободы и его значимость для человека. Выяснилось, что человек свободен априори, так как каждая минута его актуальной жизни, осуществляясь, реализуясь, вновь не повторяется, т.е. она однократна. Каждая минута жизни порождает нечто новое, неповторимое. Ничто в человеческой жизни не определено заранее, каждая минута уникальна в своей единственности. Только прошедшая жизнь может быть проанализирована, когда можно повторить по несколько раз свершившееся событие (принцип «кинематографического» механизма мышления, используемый А.Бергсоном). Отсюда все излишки детерминизма. Ведь можно манипулировать только ставшим, застывшим, тем, что неизменно дано. В этом сила естествознания и его заслуженные успехи. Индивидуальная же жизнь не неизменна - как точка в математике, она длится. Она не вещь, а процесс, непрерывное становление (невольно вспоминается великое изречение Гераклита). Можно сказать, что из длительности порождается свобода. Предоставим слово самому А.Бергсону: «свобода есть факт, и к тому же самый ясный среди всех установленных фактов. Все трудности, связанные с этой проблемой, и сама она - вытекают из того, что мы пытаемся приписать длительности свойства протяженности, толкуем последовательность как одновременность и выражаем свободу на языке, на который она, очевидно, не переводима» (1, с.146). Как четко поясняет Бергсон, «всякое определение свободы оправдывает детерминизм» (1, с.145). Для полной ясности описываемой картины я предлагаю обратиться к соответствующему тексту указанной книги (1, с.111-146).

Итак, в каждой актуальной ситуации жизни человек свободен в выборе своих действий. Эта свобода абсолютна - и именно потому, что принятое решение и его актуализация зависят только от него самого; ведь каждая ситуация неповторима и предоставляет человеку право выбора всего один раз. Отсюда ответственность личности за совершаемые поступки.

Все сказанное выше является экзистенциальной теорией сознания свободы. А как же в практической жизни? Так вот, человек свободен в истинном смысле слова только тогда, когда он осознает, именно осознает, что

ему, и только ему решать свою судьбу - в каждую минуту осуществляющейся жизни: когда он стоит перед выбором и когда за принятое решение отвечает только он сам. Вспоминаются бесценные мысли В.Франкла - основателя логотерапии, который лично испытал значимость и судьбоносность каждой минуты в страшные годы своей жизни, проведенные в концлагерях: «человек - это меньше всего продукт наследственности и окружения; человек в конечном счете сам решает за себя» (9, с.109). Вместе с тем, Франкл отмечает: «Необходимость и свобода локализованы не на одном уровне; свобода возвышается, надстроена над любой необходимостью» (9, с.106). А многие ли из нас знают эту истину? Пока человек верит в предначертанность судьбы, в фатализм, в неизбежность, в то, что бог все уже решил за него, ему не удастся осознать свою свободу. Согласитесь, людей с такой установкой на жизнь - абсолютное большинство. Именно поэтому принять позицию экзистенциалистов не так-то просто. Безусловно, такая позиция сурова, безжалостна, но она правдива, честна и не дает возможность человеку возложить свою ответственность на кого бы то ни было, даже на бога, она не дает ему надежды на чью либо помощь. Ведь человек «заброшен» в этот мир, как утверждают экзистенциалисты. По этому поводу Ж.П.Сартр однозначно лаконичен и точен: «Нет детерминизма, человек свободен, человек - это свобода» (8, с.327). И тут же добавляет: «человек осужден быть свободным».

И все же - почему человек осужден быть свободным? Потому, что его жизнь находится под властью случайности, т.е. априори индетерминирована. В своей фундаментальной работе «Бытие и ничто» Сартр пишет: «Бытие есть - без основания, без причины и без необходимости; само определение бытия открывает нам его изначальную случайность» (7, с.164).

Я уже отметил, что «жизнь» (в бергсоновском смысле) - это длительность; это процесс непрерывного изменения, преодоления, становления, развития. Жизнь непрерывно обновляется, она случайна, и именно поэтому непредсказуема. Отсюда свобода человека; при этом его разум упорно, настойчиво вот уже 2600 лет (начиная с осевой эпохи) в этом непрерывном становлении ищет закономерность, порядок, предсказуемость и в окружающем мире, и в своей собственной жизни. Но если ставка на разум приносит свои ощутимые плоды в естествознании, то для судьбы самого человека все эти усилия оказываются тщетными, так как они бессильны перед иррациональностью, непредсказуемостью его жизни, являющейся по сути длительностью и находящейся под властью случайности. В этой связи А.Камю пишет: «В мире, который окружает, задевает, подталкивает меня, я могу отрицать все, кроме хаоса, этого царственного случая, этого божественного равновесия, рождающегося из анархии» (4, с.257-258). (Невольно вспоминается работа Пригожина и Стенгерс «Порядок из хаоса», где устами этих мыслителей выясняется, что новейшая наука в своих исследованиях также

исходит из индетерминированности, из случайности, являющихся ведущими принципами современного естествознания, в частности, синергетики). И если это осознается, то отсюда рождается чувство абсурда - проблема, которая мастерски исследована А.Камю. Интересны следующие мысли Камю: «До встречи с абсурдом обычный человек живет своими целями, заботой о будущем или об оправдании (все равно, перед кем или перед чем). Он оценивает шансы, рассчитывает на дальнейшее, на пенсию или на своих сыновей, верит, что в его жизни многое еще наладится. Он действует, по сути, так, словно свободен, даже если фактические обстоятельства опровергают эту свободу. Все это поколеблено абсурдом» (4, с.262).

Итак, в предпоследнем предложении высказывания Камю можно обнаружить контуры выделенных мною двух этапов в сознании свободы. Первый этап - это когда человек надеется на кого-то или на что-то и соответственно этому строит свою жизнь, сохраняя при этом свободу мысли, действия и выбора. Однако это не истинная свобода, так как он пока не сумел осознать, что его жизнь в корне абсурдна и исходит из случайности. Только после осознания случайности бытия он может понять, что осужден на свободу, что в каждой актуальной ситуации жизни он обречен на выбор своей дальнейшей судьбы, и что ему уже не на кого и не на что надеяться. (второй этап).

Думается, мне удалось осуществить поставленную цель и выявить те два этапа в сознании свободы, которые были обозначены в начале данной статьи. Ранее, в диссертационной работе было показано, что истинная свобода есть познанная случайность. К сожалению, этот тезис не нашел должного внимания в нашей философствующей среде. Настоящая статья – это попытка еще раз заострить внимание ученой общественности на этой важной, актуальной и судьбоносной проблеме современной эпохи с целью ее переосмысления.

Список использованной литературы

1. Бергсон А. Опыт о непосредственных данных сознания. Собр.соч., т.1, М., «Московский клуб», 1992.
2. Гаджиев Р.С. Проблема смысла жизни (историко-философский и теоретический анализ). Диссертация на соискание ученой степени к.ф.н., Баку, Центральная научная библиотека НАНА, 2004.
3. Гегель Г.В.Ф. Лекции по философии истории. Санкт-Петербург, «Наука», 2005.
4. Камю А. Миф о сизифе. Эссе об абсурде //Сумерки богов. М., «Политиздат», 1990.
5. Новейший философский словарь. Минск, «Интерпрессервис», 2001.
6. Рассел Б. История западной философии. М., Фонд «Мир», 2004.
7. Сартр Ж-П. Бытие и ничто //Путь в философию. Антология. М., «Университетская книга», 2001.

8. Сартр Ж-П. Экзистенциализм - это гуманизм //Сумерки богов. М., «Политиздат», 1990.

9. Франкл В. Человек в поисках смысла, М., «Прогресс», 1990.

Rövşən HACIYEV

AZADLIQ DƏRK OLUNMUŞ TƏSADÜF KİMİ

Xülasə

Bu məqalədə azadlığın dərk edilməsinin iki mərhələsi müəyyənləşdirilir. Birinci mərhələdə, azadlığın fəlsəfi anlamı «azadlıq dərk olunmuş zərurətdir» ifadəsi ilə öz həllini tapır. Lakin XIX əsrin ortalarından etibarən azadlığın dərk edilməsi istiqamətində yeni mərhələnin meydana çıxması özünü büruzə verir. Bu mərhələni müəllif «azadlıq dərk olunmuş təsadüfdür» ifadəsi ilə səciyyələndirir. Məqalənin məzmunu məhz ikinci mərhələnin analizinə həsr edilmişdir. Məqalədə müasir dövrün görkəmli filosoflarının baxışlarına istinad edilir.

Rovshan HAJIYEV

FREEDOM - AS THE REALIZED ACCIDENT

Summary

In given article is defined two stages not as sensibleness of freedom. In the first stage philosophical value of freedom finds the decision in expression «the importance of comprehension». But in the middle XIX there is a new direction in comprehension of freedom. The author estimates this stage in expression «freedom is the realized accident». The maintenance of article is devoted to the analysis of second formulation. In article it is resulted citations from works of known philosophers of the present.

Adil AXUNDOV

*Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
İnstitutu, aparıcı elmi işçi, dosent*

XALQ YARADICILIĞINDA «HƏYATIN MƏNASI» ANLAMİ*

«Həyatın mənası» anlamı hər bir dövrdə olduğu kimi bizim dövrümüzdə də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Həyatı yaşamaq zəruridir, ancaq onu mənalı, yaxud mənasız da yaşamaq olar. Onun sonunun isə ölüm olması insanı məyus edə bilər. Lakin ləyaqətli insanlar həyatı mənalı yaşamağa, yəni onu həm özü üçün, həm də cəmiyyət üçün, xalq üçün faydalı etməyə çalışırlar.

Təbiidir ki, həyatın mənası anlayışı tarix boyu dünya filosoflarını düşündürmüşdür. Antik dövrdə Ksenofontun verdiyi məlumata görə natur fəlsəfədən fərqli olaraq ilk dəfə bu məsələyə münasibət bildirən Sokrat olmuşdur. Sokrata görə hər bir insan sövqi-təbii olaraq səadətə can atır, əsl səadət isə ona çatmaq, fəzilətli olmaqdır. Fəzilətin tərkib hissələri mötədil, cəsarətli, ədalətli olmaqdır [1, 6-8, 96, 108, 131, 142, 148].

Sokrat fəziləti, səadəti biliklə əlaqələndirirdi. Bilik başqa cəhətlərlə yanaşı əxlaqi müstəqilliyi, özünüdərkə də təmin edir. Hər bir fərd müstəqil düşüncəyə, müstəqil əqidəyə malik olmalıdır. Sokrat deyirdi: «Mən özlüyümdə ciddi surətdə yoxlanmış əqidədən başqa heç bir şeyə tabe ola bilmərəm» [2, 119].

Sokrata görə insanın mahiyyəti onun sövqi-təbii tələbatlarında (kef çəkmək, yalnız özü üçün yaşamaq və s.) deyil, əxlaqi məziyyətlərin, fəzilətlərin vəhdətindədir. Səadət, xoşbəxtlik şəxsi maraqla yanaşı ümumi mənafeyi də nəzərdə tutur.

Sokratın insan və onun həyatının mənası haqqında baxışları Platon və Aristotelə də təsir etmiş və onlar, xüsusən Aristotel ayrıca əxlaq nəzəriyyəsi yaratmışlar.

Platondan fərqi olaraq Aristotel həyatın mənası məsələsində evdemonist mövqe tutur, ancaq cismani ləzzət, razılıq duyugusunu səadətin şərti hesab etmirdi. Çünki, bu duyğular ötürədir, müvəqqətidir. Daimi olan isə fəzilətlərdir. İnsanlar öz təbiəti etibarilə fəzilətə, haqqa, ədalətə can atırlar.

Dini dünyagörüşün hökmran olduğu orta əsrlərdə dini-sxolastik fəlsəfənin nümayəndələri (F.Akvinli, Əl Qəzalı, Cəlaləddin Rumi və b.) həyatın mənasını Allaha qovuşmaqda görürdülər. Aristotel fəlsəfəsindən çıxış edən Yaxın və Orta Şərqlin görkəmli filosofları Əl-Fərabi, Əl-Kindi, İbn Sina, Azərbaycan filosof və mütəfəkkirləri-Bəhmənyar, Nizami, Nəsirəddin Tusi həyatın mənası və səadət haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru E.Zamanova tərəfindən çapa məsləhət bilini.

İntibah dövründən başlayaraq yeni dövr fəlsəfəsində, bədii sənətdə insana yeni, humanist münasibət bərqərar olunduğundan həyata da yeni baxışlar meydana gəldi. Bədii sənətdə Leonardo Da Vinçi, Şekspir, fəlsəfədə T.Hobbs, Ç.Lokk, Spinoza, XVII əsrin fransız mütəfəkkirləri C.C. Russo, F.Volter, K.Helvetsi, P.Holbax həyatın mənası haqqında mütərəqqi fikirlər irəli sürərək yeni nəzəriyyələr yaratdılar.

Nəhayət, XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Almaniya və Fransada «Həyat fəlsəfəsi» deyilən xüsusi fəlsəfi istiqamət formalaşdı. Bu istiqamətin nümayəndələri Nitsşe, Diltey, Zimmel, Berqson, Şpenqler, Klaqes və b. idilər. Bütövlükdə, «Həyat fəlsəfəsi» istiqaməti həyata alman romantizmi ənənələri ruhunda yanaşaraq, onu ilkin və təbii-üzvi bir proses kimi qəbul edirdi. Şopenhauer fəlsəfəsindən çıxış edən Nitsşe volyuntarizmində ilkin həyat reallığı «Hökmranlıq iradəsi» tərzində təsvir edilirdi. Berqsona görə isə həyat mahiyyəti etibarilə «şüur və ya yüksək şüur» olan kosmik istək çırpıntısının təzahürüdür. Onu yalnız daxili həyəcədən doğan ruhla mənimsəmək olar. Diltey və Zimmelə görə də həyat həyəcan axını kimi meydana çıxır, ancaq o tarixi-mədəni amillərlə şərtlənir.

«Həyat fəlsəfəsi» istiqaməti həyatın qeyri-elmi, intuitiv dərkinə üstünlük verir. Burada gerçəklik – həyat, idrak isə – yaşantı, həyat anlamı, intuitiv düşüncə kimi qavranılır.

Həyatı gerçəkliyin yeni fəlsəfi görünüşü özünün daha aydın ifadəsini ekzistensializm fəlsəfəsində tapdı. Ekzistensializmin görkəmli nümayəndəsi olan M. Haydegger varlıq probleminə yeni tərzdə yanaşaraq, onu «ekzistensiya» halı adlandırdı. «Ekzistensiya» paradigması ontoloji və epistemoloji başlanğıcları birləşdirən elə gerçəklikdir ki, o nə xalis varlıq, nə də xalis təfəkkürdür. Belə ki, «Ekzistensiya gerçəkliyi» klassik fəlsəfədəki idrakı təhlil metoduna uyğun gəlmir. Buna görə də onun fikrən tutulub təhlil edilməsi yeni fəlsəfi düşüncə metodu və yeni kateqoriyalar sistemi tələb edir. Çünki, «Ekzistens» insanın elə mövcudluğudur ki, o rəşional-fəlsəfi idrakda açıqlana bilmir. İnsan həyatının ekzistensial görünüşü adekvat olaraq incəsənətdəki bədii-estetik vasitələrlə əks etdirilə bilər. Həqiqətən də, ədəbiyyat və incəsənət insanların həyata və özünə münasibəti, həyatın əmsalının əks olunmasının çoxçalarlılığı, mütəhərrikliyi baxımından daha geniş imkanlara malikdir. Lakin həyatın mənasının elmi-fəlsəfi təhlilinin də öz üstünlüyü vardır.

Bu baxımdan müdriklik aləmi olan xalq bədii yaradıcılığında insan problemi ilə əlaqədar olan bir sıra fəlsəfi məsələlərin, o cümlədən «həyatın mənası» anlamının araşdırılması müəyyən nəzəri-praktik əhəmiyyət kəsb edir.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, xalq yaradıcılığında «həyatın mənası» anlamı mücərrəd nəzəri-fəlsəfi aspektdə deyil, intuitiv bədii idrak və sağlam ağıl işığında əks olunmuşdur. Bu mühüm fərqlə baxmayaraq, hər iki tip təfəkkür tərzində bu problemin həlli istiqaməti cəhətdən bir yaxınlıq, «qohumluq» diqqəti cəlb edir. Belə ki, həm klassik fəlsəfədə, həm də xalq yaradıcılığında həyatın

mənası anlamına əxlaqi dəyərlər (fəzilət, xeyirxahlıq, ədalət anlayışları və s.) müstəvisində yanaşılır. K.Marksın fikrincə «filosoflar göbələk kimi torpaqdan cücərib çıxmırlar, onlar öz zamanəsinin, öz xalqının yetirmələridirlər. Fəlsəfi ideyalarda xalqın ən incə, qiymətli və gözə görünməyən fikirləri mərkəzləşmişdir» [3, 105].

Ənənəvi sağlam xalq düşüncəsinə görə həyatın mənası elə həyatın özündədir. Yəni həyat insanın, yaxud insanların fəaliyyəti sayəsində mənə kəsb edir, mənalandır. Bu o deməkdir ki, həyatın mənası obyektiv amildən (cəmiyyətin maddi həyat şəraiti) daha çox subyektiv amildən təyinat alır.

Elmi-fəlsəfi ədəbiyyatda öz fəaliyyəti ilə həyatı mənalandıran subyektiv amilin üç aspekti göstərilir: 1. Predmet aspekti. 2. Sosial aspekt. 3. Şəxsiyyət aspekti [4, 137-138].

Məhz bu səpkidə hər bir fərdin, hər bir insanın həyatda özünü təsdiqi baş verir. Sosial həyat isə insanların bu üç aspektli həyat fəaliyyəti əsasında mövcud olub davam edir. Xalq yaradıcılığında həyatın subyekt amilinin hər üç aspekti əhatəli əks olunmuşdur.

Subyektiv amilin predmet aspekti – insanların təcrübə, vərdiş və biliklərinin onların yaratdıqları əşya və predmetlərdə maddiləşməsidir. Onun məzmununu insanın mahiyyətli qüvvələrinin predmetləşməsi təşkil edir ki, bu da öz növbəsində əmək fəaliyyətinə əsaslanır. Subyektiv amil burada sosiallığın mühüm cəhəti, həm də ilkin özünü təsdiq forması kimi təzahür edir. Bir sıra xalq nağıllarında insanların özünü təsdiqi ideyası aydın əks olunmuşdur. «Usta Abdulla», «Padşah və bənnə», «Peşə dalınca», «Zərgər və dülgər» kimi nağıllar belələrindəndir. «Padşah və bənnə» nağılında deyilir: «Biri var idi, biri yox idi. Bir bənnə var idi. Bu bənnə elə usta idi, misli-bərabəri yox idi. Evlər tikirdi, bəzəkli gəlin kimi. Dünyada olan padşahlar onu aparıb özlərinə ev tikdirirdilər. Bənnə Əhməd dillər dastanı idi» [5, 314].

Subyektiv amilin sosial aspekti dedikdə isə insanların mövcud sosial münasibətlərə müdaxiləsi, onların bu sahədəki fəallığı nəzərdə tutulur. Sosial fəallıq isə insanların sosial-hüquqi tələbatları, mənafeləri əsasında baş verir.

Tarix boyu insanların əməyi ağır istismara məruz qalmışdır. Haqsızlıq və ədalətsizlik ardı-arası kəsilməyən üsyanlara, tarixi hərəkətlərə səbəb olmuşdur. İnsanlar öz haqları və sosial ədalət uğrunda mübarizə aparmalı olmuşlar ki, bu da onların sosial fəaliyyəti və özünü təsdiqi formalarından biri idi. Xalq eposunda insanların sosial fəaliyyəti geniş əks olunmuşdur. «Səsli qaya», «Turac», «Pərvanə ilə od», «Kəklik», «Yeddi çinar» kimi əfsanələrdə sosial ədalətsizliyə qarşı mübarizə motivi üstünlük təşkil edir [6, 269]. Sosial ədalət uğrunda mübarizə motivləri «Əbülqasım», «Səməndərin nağılı», «Kürd Hüseynin nağılı» kimi nağıllarda daha kəskin və realist cizgilərlə ifadə olunmuşdur [7, 350].

Xalq eposunda sosial fəallıq da insanların özünü təsdiqinin mühüm forması kimi meydana çıxır. Özünü təsdiq hər bir şəxsin konkret həyat şəraitində

öz mövqeyini, məqsədini müəyyənləşdirib onları həyata keçirmə vasitələrini seçmə prinsipidir [8, 885].

Sosial fəaliyyət hər bir fərdin həyatına müəyyən gərginlik gətirir. Çünki, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağa can atan hər bir fərd öz yolu üstündə müəyyən əngəllərlə, mürəkkəb şəraitlə, alternativ seçimlə və s. qarşılaşmalı olur. Fəaliyyət göstərən fərd özünəməxsus təbii və kosmik imkanlarını reallaşdırmalı, müəyyən davranış və refleksiya bacarığı nümayiş etdirməli olur. Xalq eposunda qəhrəmanların fəaliyyəti həm ideya istiqaməti, həm də mündəricə etibarilə belə səciyyəyə malikdir. «Cəlayi vətən», «Baxtın nağılı», «Barxudarın nağılı» kimi nağıllarda qəhrəmanların rastlaşdıqları əngəllər, çıxılmaz vəziyyətlər, haçalanmış yollar təsvir edilir. Nurani qocalar öz məsləhətləri ilə qəhrəmanlara çətin sınaqlardan çıxmağa kömək edirlər. Bir sıra əfsanə, nağıl və dastanlar isə bilavasitə sosial ideya istiqamətlidir. «Koroğlu», «Qaçaq Nəbi», «Qaçaq Kərəm» kimi dastanlarda isə sosiallıq, sosial ədalət və azadlıq ideyaları kuliminasiya səviyyəsinə yüksəlir.

Xalq eposunda sosial həyatın geniş mənzərəsi əks olunmuşdur. Burada insanların həyatı, maddi-məişət, sosial-siyasi, sosial-mənəvi və s. istiqamətlərdə, rəngarəng situasiyalarda təsvir edilir. Burada həyatın mənası öz dərinliyi və mükəmməlliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu təbiidir. Çünki, həyatın mənası haqqında xalq anlamı, xalqın təsəvvür və düşüncələri sosial-tarixi praktikanın məhsulu olub, kollektiv təfəkkür süzɡəcindən süzülüb gəlir. Bu anlam geniş ümumiləşdirmə səciyyəsinə malik, mücərrədlikdən uzaq, konkret praktik həyat həqiqətlərinə söykənir.

İnsan fəaliyyətinin üçüncü aspekti şəxsiyyət məsələsidir. Şəxsiyyət ictimai inkişafın və sosial münasibətlərin məhsulu olub fərdin sosial əhəmiyyətli xasiyyətlərinin dayanıqlı sistemidir [9, 144-1027]. Fərdin öz şəxsiyyətini duyub dərk etməsi heç də özünütəsdiq prosesindən təcrid olunmayıb, onunla bilavasitə əlaqədardır. Belə ki, sosial fəallıq və özünütəsdiq prosesində hər bir fərd istər-istəməz mövcud mənəvi dəyərlər sistemindən çıxış edib sosial münasibətlər məkanında müəyyən mövqe tutmalı olur. Bu prosesdə fərdin bir şəxsiyyət kimi formalaşması, təkmilləşməsi hadisəsi baş verir. Öz xeyirxah həyat proqramını həyata keçirməyə çalışdığı zaman ərzində o, həm də öz inkişafının və təkmilləşməsinin subyektı kimi çıxış etmiş olur, eləcə də özünü təkmilləşdirmə imkanlarını və bu imkanların hədlərini genişləndirmiş olur.

Xalq yaradıcılığında şəxsiyyət problemi sosial-etik istiqamətdə həll edilir. Həyata sosial-etik müstəvidə baxış həyatın mənasının açılmasının ən önəmli sahəsidir. Məhz bu sahədə insanın mahiyyəti daha aydın şəkildə gerçəkləşə bilir.

Xalqın əxlaqı ideali çoxcəhətli, çoxkomponentli bir anlayışdır. Onun tərkibində düzlük, doğruluq, yamanlıq kimi sadə anlayışlardan tutmuş xeyir, şəər, sosial borc, ədalət, ləyaqət, şəərəf kimi nisbətən mücərrəd anlayışlarla əlaqələr təsəvvürlərə rast gəlinir. Folklor müdrik həyat həqiqətləri ilə yanaşı əxlaqi sərvətlər xəzinəsidir. Yaxşılıq haqqında məsəllərdə deyilir: «Yaxşılıq et, at

dəryaya, balıq bilməsə, xalq bilər», «Yaxşılıq qapı açar, məhəbbət bu qapıdan içəri girər», «Yaxşılıq eylə, minnət qoyma» və s. [10, 228]. İnsan ləyaqətindən bəhs edən Fq.Fukuyama İ.Kantın belə bir fikrini təsdiq edir ki, insanlara bir vasitə kimi deyil, məqsəd kimi baxılmalıdır [11, 215, 211-216]. Bu isə insan haqları uğrunda mübarizənin əsas prinsiplərindəndir. «Əbülqasım» nağılının qəhrəmanı Əbülqasım əxlaqlı fəzilətlərin daşıyıcısıdır. O, xeyirxahdır, mərddir, mətanətlidir, yoxsulların dostudur. O, tufeyli həyat sürən, ədalətsizlik, zalımlıq edən hakim şər qüvvələrlə mübarizə aparmalı olur. Şah, onun vəziri və onların oğulları Əbülqasımı təqib edirlər. Qeyri-bərabər mübarizədə o, çətin vəziyyətlərə düşür, məhrumiyyətlərlə rastlaşır, ailəsindən, vətəndən uzaq düşür. Lakin xalqın mərd oğulları onun ətrafında birləşib ədalət uğrunda mübarizəyə qoşulurlar. Nəticədə, şah, onun vəziri qovulur, Əbülqasım şah seçilir, ölkədə əmin-amanlıq və ədalət bərpa edilir.

«Həyat, - onu yaşamağa dəyər, yoxsa dəyməz?»- sualına xalq yaradıcılığı müsbət cavab verir. «Min ilin ölüsündənsə, bir günün yaşanması yaxşıdır»- məsəli bunun sübut edir. Xalq yaradıcılığı həyatı insana verilmiş imkan, fürsət kimi yüksək qiymətləndirir. Hər bir fərd ona verilmiş bu imkandan bəşəri dəyərlərin təsdiqi üçün istifadə edə bilər.

«Həyatın, onu qiymətləndirən zəka qarşısında ən zəif yeri fərdi mövcudluğun sonda ölümə tamamlanmasıdır» fikri İ.P.Sartr tərəfindən nəzərə çarpdırılır [12, 537-557]. Bu, eyni zamanda zəkanın «Axilles dabanı» kimi təzahür edir. Bu mənada həyatın qiymətləndirilməsi bəşər zəkasının ümdə məsələlərindəndir.

Bəzi baxışlara görə, həyata tərif verilməsindən əvvəl o, doğruldulmalıdır, yəni son ucu ölüm olan həyatı yaşamağın mənası açıqlanmalıdır. Xalq idrakına görə, həyat mövcudluq forması kimi öz sonluğuna qədər hüquqi əsaslandırılmaya möhtac deyil, o, sadəcə olaraq zərurət kimi insana layiq şərəflə yaşanmalıdır. Ləyaqətli həyat uğrunda mübarizədə ölmək özü şərəflidir, ölməzlikdir. V.İ.Vernadskiyə görə, insanın ölməzliyi onun əməllərinin əzəmətindədir.

Xalq eposunda qəhrəman özünün azadlığını– azad hərəkət, davranış və xeyirxah fəaliyyətini təmin etmək əzmindədir. O, özünün həyatı və əxlaqi dəyərlərini tam reallaşdırmaq yollarında xeyirxah fəaliyyət göstərir. Bu, həyatın həm doğruldulması, həm də qiymətləndirilməsi, fəlsəfəsinin ifadəsidir. Mövcudluq ziddiyyətlərinin kəşidyi praktik həyat reallıqlarında epos qəhrəmanı əxlaqi idealın tələbləri ilə hərəkət edir. Onun xeyirxah fəaliyyəti bir tərəfdən həyatın doğruldulması və qiymətləndirilməsinə, digər tərəfdən isə gerçəkliyin tənqid edilməsinə yönəlmişdir. Sosial gerçəkliyə tənqidi münasibət «Molla Nəsirəddin lətifələri»ndə, Bəhlul Danəndə hekayətlərində daha aydın ifadə edilmişdir.

Folklorda xalqın həyata münasibəti və onu qiymətləndirməsi tanınmış İsveç mütəfəkkiri və humanisti A.Şveytserin «Həyata pərəstiş» fəlsəfəsi ilə səsleşir. Şveytserə görə əsl etikanın imperativliyi, təsir qüvvəsi və fərdiliyi məhz

həyatın qorunması və ülviləşdirilməsinin reallaşdırılmasına şüurlu surətdə istiqamətlənmiş şəxsi seçim və ondan irəli gələn konkret fərdi davranışda meydana çıxır [13, 216-217]. Xalq eposu qəhrəmanının fəaliyyəti başqalarının üzərində hökmranlığa deyil, insan arzularının reallaşmasına doğru yönəlmişdir.

Xalq eposu mənəvi-əxlaqi dəyərlərlə yanaşı həyat uğrunda mübarizədə ağılın, zəkanın roluna da geniş yer verir. Əgər orta əsrlərin əvvəllərində yaranan sehrli nağıllarda qəhrəmanının fiziki gücü, qüdrəti əsas yer tutursa, sonrakı dövrlərin nağıllarında qəhrəman ağılı, zəkası imtahana çəkilir və bu imtahandan o, uğurla çıxır. «Dərzi şagirdi Əhməd», «Çil madyan», «Tələtin nağılı», «Keçəl Məmməd», «Əyyar» kimi nağıllar buna misal ola bilər. «Başbilənsiz iş aşmaz», «Paltarı zinətləndirməkdənsə, ağılı zinətləndirmək yaxşıdır», «Bilik ağılın çırağıdır» xalq məsəlləri o cümlədənir.

«Vaqif, Nəsim və bülbül» əfsanəsində «tilsimlərin sındırılmasında», yəni rast gəlinən çətinliklərin dəf edilməsində ağılın rolu önəmə çəkilir: «Günlərin bir günü üç mehriban subay qardaşın evinə bir qoca bir gecəlik qonaq düşür. Qardaşlar qocaya ehtiram göstərərək rahatlayırlar. Söhbət zamanı qardaşlar «dünyanın eyni bir rəngdə, bom-boz olmasından» şikayətlənirlər. Qoca dünyanı, həyatı yenidən qurmaq üçün üç tilsim sındırılmasının vacib olduğunu söyləyir və bildirir ki, bu tilsimlər çətin olsa da, ağıl vasitəsilə sındırıla bilər və hətta əbədiyyət qazanıla bilər» [6, 269].

Xalq eposunda insan öz mahiyyətinə görə, – düşünən, quran, yaradan bir varlıqdır. Həyat insana verilir. Onu mənalandırmaq isə insanın özündən asılıdır. Xalq qəhrəmanları, görkəmli şəxsiyyətlər, bütün xeyirxah insanlar mənəvi həyat yaşamaqla əbədiyyətə qovuşub ölməzlik kəsb etmişlər. Çünki, insanlıq naminə yaşayanlar ölmür, onlar əbədiyyətə qovuşurlar. İnsan həyatının belə anlaşılması onun sosial mahiyyətinə uyğundur, çünki, onun həyat fəaliyyəti sosial-əxlaqi və humanist amillərlə səciyyələnir və tənzimlənir, həm də cəmiyyətin mütərəqqi, demokratik meyilli inkişafına xidmət edir.

Beləliklə, epos qəhrəmanının yüksək sosial əməli, humanist həyat fəaliyyəti və mübarizəsi timsalında xalq həyatın böyük mənası olduğunu açıqlamışdır. Demokratiya yollarında irəliləyən müasir cəmiyyətdə gənclərin, eləcə də hər bir vətəndaşın öz imkanlarını reallaşdırması üçün əlverişli sosial mühit formalaşmaqdadır. Xalq eposu qəhrəmanlarının xeyirxah fəaliyyət və mübarizə ənənələri gəncliyi, eləcə də hər bir vətəndaşı xeyirxah məqsəd və proqramları reallaşdırmağa, həyatda özünü təsdiq etməyə səsləyir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ксенофонт. Воспоминание о Сократе. М., Наука, 1993- (379 с.).
2. Платон. Соч. В 3 т., М., т.1, 1968 - (491 с.).
3. К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч., т.1, 1955 – (642 с.).
4. Современный философский словарь. Москва, Бишкек, Екатеринбург, 1996 - (602 с.).

5. Azərbaycan nağılları. 2 cildə, II cild, Bakı, Azərnəşr, 1970 – (324 s.).
6. Azərbaycan əfsanələri: Bakı, Yazıçı, 1985 - (269 s.).
7. Azərbaycan nağılları 5 cildə, 3-cü cild, Bakı, Çıraq, 2004 - (350 s.).
8. Социология. Энциклопедия. Минск, Книжный дом, 2003 –(1310 с.).
9. Краткий словарь по социологии. М., 1988, с.144; Социология. Энциклопедия. Минск, 2003 - (1310 с).
10. Atalar sözü. Azərnəşr, Bakı, 1956 - (276 s.).
11. Фукуяма Ф.Наше постчеловеческое будущее. М., Люкс, 2004 (347 с.).
12. Жан Поль Сартр. Бытие и ничто. М., Республика, 2000 г. – (639 с.).
13. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. М., Прогресс, 1992 –(512 с.).

Адил АХУНДОВ

**ПОНИМАНИЕ «СМЫСЛА ЖИЗНИ»
В НАРОДОМ ТВОРЧЕСТВЕ**

Резюме

В народном творчестве отражен своеобразный подход к решению проблемы «смысла жизни». Здесь смысл жизни рассматривается не абстрактно-метафизически, а в контексте самой жизнедеятельности людей. Люди в своей практической жизнедеятельности руководствуются стремлением к счастью. Следовательно, счастье – цель и смысл жизни. Однако, счастье человека связано со счастьем народа.

Жизнедеятельность героев народного эпоса (легенды, сказки, дастаны) происходят в рамках требований нравственного идеала, человек должен быть добродетельным – вот основной принцип нравственного идеала народного творчества. А компоненты добродетели – мужество, храбрость, справедливость, благочестие.

Adil AKHUNDOV

UNDERSTANDING “SENSE OF LIFE” IN THE FOLKLORE

Summary

In the folklore affects special point of view to the understanding sense of life. In here sense of life is considered non abstract - metaphysical method? But in the context of life activity of people. People in their practical life activity be influenced by consideration of aspiration to the happiness. Consequently by consideration of people happiness is the aim and sense of life. However happiness of man is connected with the happiness of people.

The herous lifeactivity of folklore epos take place on the bases of morals ideal. The man must be virtuous—here is main prinsipial of morals of folklore. But components of the virtuous are the courage, bravery, justice, favouurable.

Гюльнар КАСУМОВА

к.ф.н., доцент БГУ

ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНЫЕ КОМПОНЕНТЫ ГЛОБАЛИЗИРУЮЩЕЙСЯ КУЛЬТУРЫ: ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ*

В период резкой смены типов, форм и знаков общения, когда вербальное уступает свое первенство визуальному началу в передаче информации, а коммуникативные формы обрастают новыми текстами, возникает ощущение, что Человечество движется в направлении поиска внешней простоты в культуре, избавляясь от переизбытка и сложности накопленного веками ее ценностно-смыслового багажа. Однако при всей, как «кажимости», так и «ложности» подобных утверждений, не могут не остаться незамеченными лаконичность и «мимолетность» межличностного взаимодействия, активное перемещение общения в сферу сознания и погружение индивида в виртуальную реальность, вытеснение из его сознания живого мира. Происходящие в условиях глобализации изменения в сфере культуры требуют глубокого всестороннего анализа. Можно выявить огромный массив актуальных проблем, связанных с социокультурными трансформациями, в разных формах влияющих на жизнедеятельность современного человека. Изучение специфики современных информационно-коммуникативных процессов как процессов взаимодействия индивидов, групп и общностей в условиях «информационного взрыва» – развития новых форм создания, хранения и передачи информации, новых средств связи и технологий – одна из таких проблем. Целью данной статьи является философский анализ информационно-коммуникативных компонентов глобализирующейся культуры.

Актуальность познания этих процессов очевидна, ибо на стадии становления новой информационно-коммуникативной парадигмы общества важно понять, при каких режимах эволюционных процессов открываются новые возможности для поддержания сложных спектров социокультурного пространства.

Культура как открытая система, обладающая определенной степенью устойчивости и мощнейшими самоорганизационными возможностями, трудно предсказуема в направлениях своего развития. Ее новые типы, потенциально «запрограммированные» в прошлом, «прорастают» уже в настоящем. Формируемая новая культурно-коммуникативная система с особым информационно-коммуникативным пространством – символическим универсумом, инсценирующим некую реальность, – один из показательных примеров. В определенном смысле возникает новая мифологическая реальность

* Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor N.İmanov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

с особым набором экстралингвистических признаков, способствующих закреплению в массовом и индивидуальном сознании то, что описывается словами (или передается текстами) и принято как миф. Но виртуальная реальность современной культуры – это не только идеальное пространство “новых мифов”, причем мифов в том понимании, какое характерно было для примитивных обществ-подлинное, реальное событие, носящее сакральный смысл и служащее примером для подражания, согласно Й.Хейзинга. Это иное сверхсложное образование-сетевая культура, складывающаяся стихийно и спонтанно на основе разноуровневых контактов людей – их нелинейных взаимодействий. Культура, основанная не только на знании, но и на виртуально-мифологическом сознании, которое включается в картину мира тех людей, существование которых сегодня в большей или меньшей степени связано с современными информационными системами. И в данном случае мифология в силу ее мощной логической организованности вновь, как и столетия назад, выступает программой регуляции (К.Леви-Стросс), а определение взаимодействий как нелинейных не является простой метафорой. Напротив-становится базовой характеристикой процесса формирования сетевой культуры в целом, который соответствует времени и культуре. И язык описания этого процесса-синергетика-вполне адекватен его сложности.

Понятие “сетевая культура” характеризует особую систему структурных взаимодействий в культуре информационного общества, становление которого во многом связывается с особой ролью информации, расширением коммуникативных взаимодействий, осуществляемых людьми через технические средства, путем различных современных технологий. Это понятие значительно шире “сетевого коммуникативного пространства”, образуемого благодаря компьютерной сети Интернет – научно-техническому феномену конца XX – начала XXI века.

Интерпретировать и объяснять процессы саморазрастания виртуальных пространств – медиа-пространств, информационно-коммуникативной среды Интернета, компьютерной виртуальной реальности – в рамках определенных дисциплинарных границ достаточно сложно и требует определение “границ” познания и познаваемости этих новых гибридных – “субъект-объектных” структур. Недостаточным оказываются и возможности языка философско-культурологического знания, еще столетие назад вполне справлявшегося с объяснением в его терминологии самых сложных явлений и процессов, происходящих в культуре. Кроме того, чтобы понять влияние этих пространств на индивидуальное и общественное сознание, увидеть искажение и мистификацию картины реального мира, складывающуюся у человека под их воздействием, необходимо одновременно погрузиться в эту среду и, сохраняя теоретический уровень обобщения, выступить в роли наблюдателя, эти процессы описывающего.

В основе культуры информационного общества заложен особый порядок производства, хранения, потребления и, что является не менее важным – обмена информацией. Ее нестабильная конфигурация одновременно не исключает принятия ранее установленных человеком контактов как внешней, так и внутренней реальности. Парадоксально, но появление новых информационно-коммуникативных каналов в системе социокультурных взаимодействий не столько сблизило людей, сколько провело между ними четкую демаркационную линию. Для одних мир остался таким же, как и прежде, для других он наполнился новыми артефактами, образами, стилями и формами общения. Сложность и специфичность времени, в котором сосуществуют разные люди и разные культуры, обуславливает появление новых проблем, свидетельствующих о трудностях на пути освоения нового информационно-коммуникативного пространства.

Эпоха непосредственных контактов между людьми сменяется эпохой интерактивных взаимодействий. С одной стороны, количество контактов увеличивается до бесконечности, с другой стороны – смысловая наполненность и целевые установки таких коммуникаций не удовлетворяют в полной мере потребности человека в общении. Установлено, что у людей, включенных в сверхдинамичный процесс создания, сохранения, обработки и передачи информации, меняются фундаментальные структуры сознания – эмоции, память, воображение, тип рациональности и поведение в реальном мире. В связи с активным освоением человеком искусственной среды возникают серьезные этические проблемы и проблемы, связанные с изменением принципов и форм коммуникативного взаимодействия. Неоднозначным остается отношение к “подмене” живого партнера по общению на его образ, создаваемый машинной компьютерной системой. Разрушение субъектности – один из результатов изменения принципов коммуникативной деятельности человека в реальном мире.

Таким образом, формирование информационно-коммуникативной среды сопровождается рядом противоречий. С одной стороны, современное человечество опутало всю планету единой информационно-коммуникативной “паутиной”, с другой стороны – каждый человек стремится укрыться от ее “всепроникающих щупальцев” в своем внутреннем мире, замыкаясь на самом себе, ограничивая формы своей социальности. Феномен “компьютерного отчуждения” – явление, порожденное социокультурной ситуацией конца XX века. Ее нестабильность и утрата человеком опор в социокультурном пространстве, усилили интерес к компьютерной технике, которая позволяет человеку одновременно быть открытым миру, сохраняя при этом пространство своего жизненного мира.

Коммуникативные связи – своеобразное поле, включающее разные формы существования и изменения знаково-символических и функциональных

объектов. Понять, как человек чувствует себя в плотной информационной среде, и насколько трансформируются модели его поведения в условиях расширяющихся каналов передачи информации, изменений норм и правил, целей и содержания процессов взаимодействия с другими людьми, непросто. Способен ли современный человек поддерживать языковую и речевую практику, или визуально-текстовые контакты полностью удовлетворяют его потребности в общении?

С одной стороны, использование в коммуникативном процессе технических информационных и передающих средств расширяет возможности межличностного взаимодействия. С другой стороны, сохраняя свое значение (целенаправленного общения, процесса передачи и восприятия информации и т.д.), коммуникации при помощи электронных средств связи приобретают специфический характер. Чтобы выявить их суть, обратимся к рассмотрению общения в сетевом пространстве и коммуникаций в компьютерной виртуальной реальности.

На современном этапе развития информационно-коммуникативных систем общение посредством электронных сетей привлекает человека своей нейтральностью и безоценочностью, в силу чего это уже не духовная связь субъектов, не их диалог. Более того, в межличностном общении, как историко-культурном локусе детерминации суверенности индивида, происходит формирование способностей индивида, т.е. проявляется его свобода. Преодоление социальности как ограничения – это не уничтожение социальных норм, поскольку они являются условием нормального существования людей, а устранение наиндивидуальной обезличенности норм. (1, с.192-193)

Но, по мнению современного человека, “общение” с другими людьми посредством компьютера – это процесс обмена информацией, и он очень удобен, так как может не иметь социальных последствий и именно в этом видится его суверенность от социального бытия. В формировании этики “безответственности” кроется опасность за будущее поколение, которое лишается упорядоченности в наиндивидуальных нормах. Не в полной мере осознается и иллюзорность безграничных возможностей в становлении личности посредством информационно-коммуникативной деятельности через формы видео- и компьютерной культуры. Напротив, во многом они ограничивают развитие деятельных способностей человека, приучают его к алгоритмизации и симуляции, к общению с другими людьми на основе алгоритмов, однообразных правил и линейных монотонных операций. (2, с.191)

На первый взгляд, благодаря появлению интерактивных сред человек раздвигает рамки своего социокультурного пространства, свободно общается с незнакомыми людьми, т.е. совершает такие действия, которые в реальном мире для многих людей никогда не могли бы состояться. Однако постепенно у человека растет потребность в *иной* реальности – от ослабления связей с

реальным миром, связанного с распадом иерархической организации пространства. Психологически сложное состояние меняет структуру его социального поведения и трансформирует духовный мир. Такие симптомы свидетельствуют о приближающейся смене культурной парадигмы в обществе, а изменение личностных типов вполне соответствует тому социокультурному сдвигу, который произошел в современном обществе.

Однозначно ответить на вопрос о полноценности коммуникативного акта в виртуальных пространствах сложно, так же как и считать его *подлинным* общением. Даже самая современная программа, заложенная в компьютерную систему, не способна передать рефлекссию, отразить истинную гибкость мышления человека, т.е. не обладает тем, чем зачастую направляется ход процесса общения (эмоциями, интуицией). Ведь не только логически-рациональным путем, но и благодаря предвидению, предчувствию и т.д. человек в реальной действительности выстраивает свои взаимоотношения с другими людьми, корректирует социальное поведение, восприятие и оценку определенных жизненных ситуаций.

Скорее можно утверждать, что вырабатываемая под воздействием техники особая система ценностей и ценностных установок не способна быть универсальной хотя бы в силу различия возрастных, социально-демографических, вненациональных и других характеристик ее потребителей. Однако преобладание стандартизированных приемов и “обезличенных” ценностных реакций, набор рациональных клише для определенных ситуаций действительно способны нарушить процесс воспроизводства индивидуальности, духовной личности. Отсутствие живого общения человеческих сознаний приводит к разрушению мира *человеческого* в культуре и в самом человеке.

Переоценка традиций, приемов и технологий, развитие экранной культуры и знаково-графических средств описания, объяснения происходящего в мире способствуют утверждению новой культурной парадигмы в обществе, формированию нового стиля и образа жизни, особого типа ментальности. Говоря об усложнении коммуникаций в современном обществе, не учитывается их упрощение во внутреннем личностном пространстве. (3, с.77) Человек, существование которого переходит на иной уровень, быстро осваивает новые каналы и типы коммуникаций. Согласно К.Ясперсу, подобная эволюция естественна. Об этом свидетельствует развитие культуры, сопровождающееся постоянным расширением уровней и принципов коммуникации. Если ранее на уровне «наличного эмпирического бытия» коммуникации подчинялись принципам полезности, то на другом уровне в бытии человека уже было представлено сознание («предметное сознание»), которое по своей истинности явилось общим для всего человечества. Только на самом высоком уровне бытия человека осуществляются коммуникации в сфере духа. Отдельный человек видит в это смысл своего существования как

часть социального целого и определяется им. Но подняться до экзистенциального общения – самосознания, безграничной коммуникации – может только человек, достигший определенного культурного уровня развития. Научно-технический прогресс, определяющий вектора современной культуры, грозит лишить человека этой коммуникативной свободы.

Техника нравственно индифферентна, считает К.Ясперс, поэтому человек утрачивает навыки экзистенциальной коммуникации, становится управляемым и взаимозаменяемым. Только культура, и особенно язык, способны поднять человека до уровня самосознания. (4) Однако и это образуемое экзистенциальное пространство также является в высшей степени виртуальным, хотя именно в нем человек получает возможность оценивать самого себя, свою жизнь и свои действия.

Познание своего «я» и «прорыв к трансценденции» возможен в процессе общения, где происходит соотнесение экзистенции с «другой экзистенцией», которое П.Гайденко характеризует как «отношение, возникающее между двумя индивидами, которые связываются друг с другом, но должны сохранять свои различия, которые идут навстречу друг другу из уединенности, но знают об этой уединенности лишь постольку, поскольку они вступают в общение». (5, с.129)

Таким образом, современные информационно-коммуникативные взаимодействия действительно отличаются от Диалога, но не заменяют общения как культурную ценность человеческого бытия. Более того, они значительно трансформируют понимание общения как одной из форм связи человека с человеком, предполагающей высокий уровень самосознания, избирательность и свободу в выборе субъектов общения.

Если Интернет может быть отнесен к средствам, обеспечивающим коммуникацию до неприсутствующих, то можно ли рассматривать “виртуальную реальность” как надличностную форму коммуникации? Сегодня Интернет – это уже не только сложная транспортно-информационная система, саморазрастающийся гипертекст, а глобальная самоорганизующаяся система, интегративное виртуально-реальное пространство высокой размерности, в строительстве которой участвуют миллионы жителей планеты. Кроме того, компьютерные сети Интернет можно рассматривать как особый тип посредников коммуникации, существование которых в современной культуре является, по мнению Н.Лумана, обязательным. Рассматривая учреждения современной культуры, которые служат преобразованию невероятной коммуникации в вероятную, Н.Луман предлагает использовать понятие «посредники».

Понимание новых условий достижения успеха коммуникации позволяет Н.Луману прийти к выводу, что современная культура развивается благодаря изменениям в технике коммуникации в новых условиях. Ускорение изменений

наращивает темпы преодоления возникающих невероятностей коммуникации: время обуславливает выбор того, что протекает быстро, хотя и увеличивает невероятность достижения. (6, с.43-54)

Обратим внимание на тот факт, что ученый не упоминает о компьютерах, электронных сетях и Интернете, несомненно, обладающих расширенными возможностями для успешного проведения коммуникационного взаимодействия. Более того, имеющих на сегодня не только статус «интерактивных», но и действительно обеспечивающих успех процессов взаимодействия. Чем это может быть обусловлено?

На наш взгляд, ответ на этот вопрос можно найти у самого Н.Лумана, который подмечает, что «когда коммуникация выходит за круг участвующих в ней лиц, понимание усложняется, а отказ от нее упрощается». (6, с.46) С периода освоения письменности, выведшей коммуникацию за пределы круга участников, ограниченного в пространстве и во времени, участие в коммуникации предполагало не только мастерство общения, но и наличие определенной практической аргументации. Приняв форму законов «взаимовозрастающих сложностей», «взаимного усиления невероятностей», такой подход базируется на следующей установке: к постоянному улучшению взаимопонимания между людьми нет прямого пути. И дело здесь не только в условиях коммуникации, представляемой Интернетом. Создавая систему информационно-коммуникационной сети, человечество не столько упростило процессы взаимодействия, сколько сделало их более динамичными, сложными, перевело в режим нелинейности.

Интерактивность как явная предпосылка успеха коммуникации, не зафиксированная в традиции, выступает как незакрепленная инновация, не сближающая людей, но в большей степени разделяющая их. В этом проявляется гетерогенность современной культуры, ядро которой трудно обнаружить мгновенно: индивидуальность, доведенная до непонимания. Обозначенные аспекты позволяют некоторым исследователям оценивать современные культурные процессы как однонаправленные, идущие навстречу техницизму. Подобная категоричность не нова в философии культуры: вызревание, порождение, осмысление, принятие или отторжение новых форм культуры всегда требует определенного времени.

На наш взгляд, негативная оценка развития технических средств, образующих информационно-коммуникативный пласт современной культуры, которая достаточно часто дается не только в средствах массовой информации, но и в научной литературе, выносится без учета реального положения дел. В частности, утверждения о тотальном превращении культуры в текстуру свидетельствуют о пренебрежительном отношении к рациональной и технической деятельности, являющейся важным показателем динамики цивилизационного развития. В этом заключается противоречивая сущность

культуры по отношению к жизни, природе, ко всему естественному миру, частью которого является человек, но который также остро нуждается и в развитии мира искусственного. С этим всегда связывалось и ощущение близящегося кризиса культуры. О том, что успехи в технике нельзя оценивать как успехи в области культуры, ибо это свидетельствует о постепенном вытеснении целей средствами и путями, писал еще в начале XX века Г.Зиммель. (7, с.491) Подобная мысль проходила лейтмотивом известной работы О.Шпенглера «Закат Европы».

С другой стороны, создание технологии виртуальной реальности свидетельствует о желании человечества развивать интерактивные формы коммуникации, подобно модели “субъект-субъект”, позволяющие человеку осуществлять межличностное общение. Конечно, сохранить зону «трансцендентного», феноменологическую природу коммуникативного акта очень трудно, особенно в условиях массированного продвижения новой техники и технологий. Поэтому по отношению к виртуальному пространству Интернета так же применимо понятие «посредник», по аналогии со средствами массовой информации, т.е. инструментом, расширяющим коммуникацию до неприсутствующих. При таком понимании действительно информационно-коммуникативное пространство становится огромным квазисоциумом.

Современный мир не может отказаться от информационных технологий. Но означает ли эта масштабная технизация культуры, тотальное исключение духовных компонентов из человеческой жизни выстраиванием ложного аттрактора? В конечном счете, каково будущее культуры, зависит от самого человека.

Процессы самоорганизации сетевого пространства, выстраивая новый тип всемирной коммуникации, задают новый тип сложности, определяя социокультурные изменения и трансформацию сферы трансцендентного в человеке. Это позволяет сделать вывод, что антропо-социокультурная система меняет уровень устойчивости, приближаясь к пороговому состоянию (граница хаоса и порядка). Согласно «закону сохранения сложности», требуется создание необходимых параметров порядка и неформальных преобразований системы, чтобы помочь человеку адаптироваться к новым формам культуры.

Таким образом, информатизация, будучи сложным интеграционным социокультурным процессом, стимулирует непрерывное и сверхбыстрое технологическое обновление общества. Это порождает огромное множество новых, не известных ранее проблем, трансформирует формы и направленность социализации и инкультурации, в целом – жизненный мир человека. Культурная среда, окружающая современного человека, предельно мозаична, она формируется из разных форм культуры, которые способствуют созданию определенной картины мира и особой художественно-эстетической реальности. «Обживая» компьютерную виртуальную реальность, человек

изменяет свой внутренний мир, духовно-этические установки, в целом – тип мироотношения и миропонимания.

Интенсификация процессов распространения информационно-коммуникативных сетей обостряет исследовательский интерес к изучению виртуальных миров. Современная культура при помощи специальных технических средств и технологий открывает перед человеком новые виртуальные пространства – интерактивные информационно-коммуникативные среды. Пространство этих миров развивается подобно сложной самоорганизующейся системе, в которую включен человек, регулярно черпающий из этого пространства виртуальные ресурсы. Значение виртуальных реальностей разного типа не сводится только к расширению познавательных потребностей человека; влияние этих виртуальных пространств во многом определяет бытие человека в реальном мире, расставляет новые социокультурные акценты, от которых (наряду с другими) также зависит дальнейшее развитие человечества. В условиях «прединформационного» типа культуры рождаются не только новые коммуникативно-информационные формы, но и складывается иной тип субъектов общения.

Чрезмерное насыщение информационно-коммуникативного пространства техникой и засилье разного рода технологий инициируют появление новых артефактов и паттернов, которые не получают достаточного временного лага для их перехода из новаций в традиции. Это способствует усилению ситуации мозаичности, фрагментарности, бессвязности и полиморфности в современных процессах. Культурная практика основывается на многообразии быстро сменяющихся, реально сосуществующих текстов культуры, которые складываются в целостность по принципу дополнительности. Процесс информатизации, расшатывая структуру прежних форматов целостности культуры (книжной – письменной, окончательно сложившейся в XIX веке и экранной – аудиовизуальной, сформировавшейся к середине XX столетия), формирует новую целостность компьютерной культуры, основанной на интерактивном взаимодействии.

Учитывая значительную роль техники в определении социокультурного климата современного общества, необходимо продолжить поиск путей взаимодействия людей с миром специализированных форм культуры и технических систем, направленных на сохранение гуманистической компоненты общественной жизни.

Список использованной литературы

1. См.: Туровский М.Б. Отражение в культуре антиномий нравственности /Философские основания культурологии. М., 1997.
2. См.: Марков Б.В. Человек в пространстве культуры. СПб., 1997.

3. Каган М.С. Эстетика как философская наука. СПб., 1997.
4. См.: Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991.
5. Гайденко П. Человек и история в свете философии коммуникации К.Ясперса /Человек и его бытие как проблема современной философии: Сб. статей. М., 1978.
6. Луман Н. Невероятность коммуникации /Проблемы теоретической социологии. Вып.3. СПб., 2000.
7. См.: Зиммель Г. Кризис культуры /Зиммель Г. Избранное. В 2 тт. Т.1. Философия культуры. М., 1996.

Gülzar QASIMOVA

QLOBALLAŞAN MƏDƏNİYYƏTİN İNFORMASIYA-KOMMUNİKATİV KOMPONENTLƏRİ: FƏLSƏFİ TƏHLİL

Xülasə

Məqalə qloballaşan mədəniyyətin informasiya-kommunikativ komponentlərinin fəlsəfi təhlilinə həsr olunur. Müasir texnika və texnoloqiya insanın sosiallaşma və inkulturasiya formalarını və istiqamətlərini dəyişdirir, informasiya-kommunikativ məkanını genişləndirir və yeni kommunikasiya subyektlərini formalaşdırır. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, qloballaşan mədəniyyətin informasiya-kommunikativ komponentləri müasir dövrdə insan həyatının varlığını şərtləndirir və bəşəriyyətin gələcək inkişafına stimullaşdırıcı təsir göstərən yeni sosiomədəni mühit yaradır.

G.KASUMOVA

INFORMATIVE-COMMUNICATIVE COMPONENTS OF GLOBALIZED CULTURE: PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Summary

The article is devoted to the philosophical analysis of informative-communicative components of globalized culture. The modern technique and technology change the forms and directions of socialization and inculturation of people, open the new informative-communicative space for people and create new kind of subjects of communication. The author makes conclusion that informative-communicative components of globalized culture determine existence of persons in modern world and put the new sociocultural accents from which the future the development of mankind depend.

Füzuli QURBANOV
Fəlsəfə elmləri namizədi

SİNERGETİKANIN İDRAKİ VƏ KOMMUNİKATİV STRATEGİYASI*

Sinergetikanın konseptual özəllikləri dünya üzrə aktiv surətdə öyrənilir. Sinergetikanın anlayışlar sistemini idraki strategiya prizmasında təhlil etməklə bu yanaşmanın elmə gətirdiyi integrativ düşüncənin ayrıntılarını dərk etmək mümkündür. Sinergetikanın idraki və kommunikativ strategiyasının aydınlaşdırılması tətbiqi aspektdə bir çox məqamlara aydınlıq gətirmək imkanı yaradır. O cümlədən, sinergetikanın sosial sistemlərə tətbiqi məsələsində xeyli nəzəri, metodoloji və tətbiqi məqamları dəqiqləşdirmək mümkündür. Sinergetikanın idraki və kommunikativ strategiyasına başqa bir sintetik elmi istiqamət-autopoyezis («auto»-özü, «poezis»-yaratma) ilə müqayisəli şəkildə nəzər salmaq maraqlı qənaətlər yaradır.

Autopoyetik yanaşmanın öz idraki strategiyası var. Autopoyezis üçün sistemin özünüyaratması idraki məqsəd olaraq diqqət mərkəzində olur. Özünüyaratma isə mövcud strukturun saxlanmasına xidmət edir. Sistem daim kənar təsirləri daxili özəlliyinə uyğun neytrallaşdırmaqla özünüidentifikasiyaya can atır. Autopoyezisin bu idraki strategiyası onu digər elmi istiqamətlərdən fərqləndirir, idrak sahəsində özünəməxsus yer tutur. Sinergetik yanaşma da elmi idraka başqa strateji özəllik gətirib. Sinergetikada özünütəşkil öyrənilsə də, onun qədər xaos da diqqət mərkəzində olur. Sinergetikanın idraki strategiyası sistemin son durumunu yox, ona hansı mexanizmlərlə çatmağı ehtiva edir. Burada sinergetika üçün sistemin dayanıqsızlığı əsas amil rolunu oynayır. Məhz dayanıqsızlıq sistemin yeni durumlara canatmasını stimullaşdırır. Bir vəziyyətdən digərinə keçid mərhələsində sinergetik yanaşmanın bütün idraki gözəlliyi və gücü özünü göstərir. Bu keçiddə müşahidə edilən əlamətlər, tendensiyalar, müxtəlifliklər sinergetik çərçivədə öyrənilir. Sinergetikanın anlayışlar sistemində ümumi baxış bu məqamı aydın təsəvvür etməyə imkan verir.

Sinergetikanın sistemin bir vəziyyətdən digərinə keçid dinamikası üzərində diqqət cəmləşdirməsi idraki strategiyaya fərqli bir məna verir. Bu strategiya sistemin təlatümlərlə, kataklizmlərlə spontan olaraq ya daha yüksək duruma keçməyi, ya da mövcud formada var olmağa son qoymağı nəzərdə tutur. Hər iki variantın diqqətdə saxlanması sinergetikaya böyük qnoseoloji imkanlar verir. Burada hər hansı sona çatmış prosesdən söhbət gedə bilməz – sinergetik idrak daim dinamika və dəyişmə tələb edir. Yüksək təkmil səviyyəyə çatmış istənilən durum nisbi və keçicidir. Ona görə də sinergetikanın idraki strategiyasına mütləq özünütəşkil anlayışı yaddır. Bəzi müəlliflərin bu aspektdə sinergetika ilə Hegel

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri namizədi T.Allahyarova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

fəlsəfəsinin məntiqini müqayisə etməsi bu baxımdan uğurlu görünür [1, s.58-61]. Sinergetikanın elmi izah sxemində bir-biri ilə təzad təşkil edən elementlərin olması bu özəllikdən qaynaqlanır. Məsələn, onun anlayışlar sistemində ierarxiya – deierarxiya, nizam - xaos, strukturlaşma - destrukturlaşma, təkamül - tənəzzül, çoxvariantlılıq - birmənalılıq və sair kimi dualizmə rast gəlmək olur. Başqa sözlə, sinergetika dünyanı müxtəlif tərəflərinin vəhdətində öyrənir.

Bunlara baxmayaraq sinergetik idrakın strategiyasında bir məqam daim özünü göstərir. O da quruluşla hərəkətin vəhdətidir. Sinergetik yanaşmanın bütün mərhələlərində bu məqamların incə bir vəhdəti özünü göstərir. Xaos və ya nizam halı eyni dərəcədə hərəkətlə quruluşun vəhdətini ifadə edir. Özünü-təşkil konkret situasiyada quruluşla hərəkətin yüksək birliyinin təəcəssümüdür. Quruluş və hərəkəti ayrılıqda xarakterizə edən sinergetik anlayışlar var. O anlayışlar hər iki halın sinergetik çərçivədə təsvirini verir. Bizim bölgüyə görə [bax: 2, s.98] quruluşu ifadə edən 10 əsas anlayış var, hərəkəti isə 9 əsas anlayışla əhatə etmək olur. Bu anlayışlara məxsusi sinergetik olmayanları da əlavə edəndə kifayət qədər geniş qnoseoloji bir «sahə» alınır. Deməli, sinergetik idrakın strategiyası fənlərarası məzmun kəsb edən və geniş mənaya malik anlayışların əsasında formalaşmış. Bu da ona universallıq xarakteri verir. Yəni sinergetika bu strategiyayı bütövlükdə istənilən mürəkkəb və qeyri-xətti sistemə aid edə bilmək imkanı əldə edir. Sinergetik yanaşmada idrak prosesi başlanğıcla sonun vəhdətini nəzərdə tutur. Kollektiv fəaliyyətin müxtəlif mərhələlərdə incəliklərini araşdırmaqla yekunda hansı effektlər verə biləcəyi diqqət mərkəzində olur. Sinergetikada təsvir edilən durumlar da yalnız kollektiv hərəkət prizmasından təhlil edilir. Sinergetik idrakın strategiyasında kollektivçiliyin əsas yer tutması onun fərqli cəhətidir. Anlayışlar da kollektiv hərəkəti ifadə edə biləcək məzmunla malik olanlardır. Burada sinergetikanın idraki strategiyasında fərdi elementlərin kölgədə qaldığını görürük. Onu sinergetik yanaşmanın zəif cəhəti hesab etmək olar. Ancaq kollektiv reallıqların öyrənilməsi üçün əhəmiyyəti çoxdur. Strateji olaraq sinergetika birliyə, kollektiv davranışa, ortaq hərəkətə dəvət edir. Onun idraki strategiyası bu baxımdan etik məzmunla malikdir. Müxtəlif enerjilərin uyğunlaşdırılması onun əsas qayəsini təşkil edir. Bu cəhət sinergetikaya çağdaş qlobal təfəkkürün optimal modeli kimi baxmaq imkanı verir. Qlobal düşüncə, integrasiyaya yönələn davranış və birlik sinergetikanın idraki strategiyasının mahiyyətini ifadə edir. Bunlara görə bir çox tədqiqatçılar sinergetikanı optimist yanaşma kimi xarakterizə edirlər [bax: məs., 3, s.68-69].

Ümumi olaraq çağdaş elmi idrakın strategiyası sinergetikanın idraki strategiyası ilə tam uyğunluq təşkil edir. Çağdaş elmi idrakın strategiyası «təşəkkül situasiyalarının dərk edilməsində, varlığın və fikri fəaliyyətin formalarının yaradıcı dəyişdirilməsində» [4, s.10] ifadə olunur. Bu yanaşma klassik elmi strategiyada əsas hesab edilən dayanıqlı strukturların aşkar edilməsi mövqeyini «tərk etmək» anlamına gəlir. Sinergetik strategiya klassik strategiyanın hədəfindən kənarda qalan, «lazımsız olaraq atılan» məqamlara

diqqəti yönəldir. Bu mənada strateji olaraq autopoyetik terminlə «elmi idrakın formanın bir tərəfindən digərinə keçid etdiyini» deyə bilərik. Çağdaş elmi idrak formanın «o biri tərəfinə» keçidin ifadəsidersə, onda söhbət prinsipial və köklü yeniləşmədən gedir. Autopoyezisə görə, «predmet»dən «fona» keçid «təkrar daxilolma» fenomeni kimi potensialın aktuallaşmasıdır. Reallığın fonunun aktuallaşması bütövlükdə yaradıcı hadisədir. Sinergetikanın bu dəyişmənin önündə olması onun universal və fundamental idraki özəlliyə sahib olduğunu göstərir.

Dayanıqlı struktur əvəzinə təşəkkül situasiyasının ön plana çıxması subyekt-obyekt tandeminə yanaşmada fərqli mövqe tutmağı zəruri edir. Sinergetik idraki situasiyada subyekt elmi həqiqət adlanan məhfumun məzmununa daxil olur. Hər idraki situasiyada subyektin öz rolu meydana çıxır. Həm də elmi təsvirdə idrak prosesinin iştirakçılarının ünsiyyəti amilinin – kommunikasiyanın nəzərə alınması lazım gəlir. İntersubyekativ kommunikasiya elmi idrakda ciddi rol oynamış olur. Sinergetik yanaşma çərçivəsində bu məqam əsas yerlərdən birini tutduğundan biz geniş mənada idrakın koqnitiv (idraki) və kommunikativ strategiyasından danışmalıyıq. Kommunikativ strategiya dialoqun idrak prosesi üçün fundamental rol oynadığını önə çəkir. Burada həm idrak obyektini ilə, həm də subyektlər arasında dialoqdan söhbət gedir. Məsələnin birinci tərəfi strateji olaraq sistemin azadlığını, təbii özgürlüyünü nəzərə almağı diqtə edirsə, ikinci tərəfi dərkədənlərin kollektiv davranışının özəlliyini qabardır. Birinci və ikinci tərəflər sintez halında idarəetmənin sinergetik məzmununu təşkil edir. Sinergetik yanaşmaya görə idarəetmədə subyektlərarası dialoq və obyektin təbii özgürlüyünə tam hörmətli yanaşma vəhdətdə özünü göstərməlidir.

Sinergetikanın idraki strategiyasının əsas əlamətlərindən biri də özünəməxsus idarəetmə fəlsəfəsini formalaşdırmasıdır. Sinergetikada prosesi idarəetmə ona müdaxilə etmədən həyata keçirməyi nəzərdə tutur. Müşahidəçi idraki prosesdə sistemin daxili azadlığına hörmətlə yanaşır. Sistemin təbii özəlliklərini dəyişmədən onu öyrənir. Bu bilik əsasında sistemi təkmilliyə aparan mexanizmləri ayırd edir. Sonrakı mərhələdə sistemə kanardan təsirlər onda özünütəşkili yaratmağa xidmət etməlidir. Bunun üçün tədqiqatçı (bu halda idarəedən) prosesləri sistemin daxili təbiətinə uyğun yönəldən amilə lazımi stimullar verir. Son nəticədə sistemin daxili mahiyyəti proseslərin stratejisini müəyyən edir. Təbii ki, sistemi deqradasiyaya (dağılmağa) aparan mexanizmlər də sinergetikə məlumdur. O halda tədqiqatçı sistemin yenə təbii mexanizmlərini stimullaşdırmaqla mövcud strukturu dağıda bilir. Hər iki variantda idarəetmə sistemin təbii özəlliklərini həlledici olaraq nəzərə almaqla həyata keçirilir. Ona görə də sinergetikada sistemin bütövlüyü ilə məqsəd anlayışları sıx bağlılıqda nəzərdən keçirilir. Sinergetik idrakda əsas məqsəd sistemin bütövlüyünü özünütəşkil vasitəsi ilə yeni səviyyədə təmin etməkdən ibarətdir. Sosial idarəetmədə isə başlıca məqsəd tərəqqiyə nail olmaq olduğundan bu mənada optimist idarəetmədən danışmaq olur. Onu qeyd edək ki, azərbaycanlı alim

Əbülhəsən Abbasovun idarəetmənin sinergetik fəlsəfəsinə aid maraqlı tədqiqatları var [bax: məs., 3].

İdrakın koqnitiv və kommunikativ strategiyasının sinergetik mənada vəhdətdə təqdim edilməsi prinsipə yeni idraki situasiyanı formalaşdırır. Bu situasiya dərkətmədə fərdlərarası ünsiyyəti yeni idraki mövqeyə çıxarır. İdrak prosesinin kommunikativ xarakterli olması qənaəti yaranır. Kommunikasiyanın elmi dərkətmənin məzmununa birbaşa aidiyyətli olması ilə insan fəaliyyətinin ümumiyyətlə mənası haqqında fərqli təsəvvürlər meydana gətirir. Portuqalının interrepresentasiya şəbəkəsi (İRS) anlayışı həmin özəlliyi yaxşı ifadə edir [5, s. 298]. Subyektin elmi dərkətmə prosesində bu yeni mövqeyi bütövlükdə idrakın strategiyasının məzmununa yeni çalarlar verir. O cümlədən, elmi idrak strategiyasında etik aspektin fundamental rolunu önə çəkir. Dünya «insanölçülü sistem» kimi təsəvvür edilə bilər. Dialoji təfəkkür isə elmi metodologiyanın klassik mənada fundamentallığını qəbul etmir. Hər bir idraki situasiya problem sahəsi olaraq müxtəlif məsələlərin qoyuluşu imkanlarının spektri qismində təzahür edir. Bu əlamət də sinergetik idraki və kommunikativ strategiyanın dialoqa daim açıq olmasını şərtləndirir. Strateji olaraq idrak sistem-üfüq bağlılığı olaraq təsəvvür edilə bilər. Hər bir idraki situasiya subyektin addım-addım «üfüqə doğru» hərəkəti və həmişə də «özündən yuxarı tullanmaq» cəhdi təsiri bağışlayır. Bu paradoksal məqamın ziddiyyətlərinin həll edilməsi üsulu həmin anda idrak prosesi adlanır. Müxtəlif «avtonom sahələr»dən qaynaqlanan məqamlar fənlərarası sərhəddə interrepresentasiya şəbəkəsi formasında elmi həqiqəti aydınlaşdırmaq üçün istifadə edilir. Bu yerdə dərkətmənin koqnitiv və kommunikativ strategiyası vəhdətdə özünü göstərir. Autopoyetik terminlərlə desək, kommunikasiya özünümüşahidə edir, «təkrar daxilolma» ilə «özünü təkamülə çəkir». Bu proses həmişə təşəkkül mahiyyətlidir. Koqnitiv və kommunikativ strategiyaların vəhdəti isə özünütəşkil nəticəsində yaranan konseptual aparatın özünütəşkili ilə onu mütləq həqiqət məkanından çıxaran kommunikasiyanın birliyidir. Sadə desək, məsələ dərk edilənlə dərk edənə qarşılıqlı transformasiyasından, formanın bir tərəfindən digərinə daimi keçidlərdən ibarətdir. Bu qarşılıqlı transformasiyalarla subyekt və dərkətilən sahə bir-birilərini yaradırlar, «üfüqün tərəfləri» bir monetin iki üzə olur.

Müləhizələrdən görünür ki, sinergetikanın idraki strategiyasında praktiki aspekt ciddi yer tutur. Nəzəri ilə praktiki tərəflər burada bir-birindən ayrı təsəvvür edilə bilməz. Sinergetik yanaşmada ümumi metodoloji qaydalar hər zaman konkret məsələlərin həllində özünü tapa bilər. O cümlədən, cəmiyyətin öyrənilməsinə sinergetik yanaşmanın tətbiqi üçün imkanların olduğunu ifadə edir. Cəmiyyət faktiki olaraq sinergetik mövqedən özünüdərkətmədə mövcud olur. Sinergetika kommunikasiya olaraq özünümüşahidəni həm də cəmiyyəti müşahidə kimi dərk etməyə imkan verir. Ancaq konkret elmi-metodoloji səviyyədə bu özünüdərkətin konseptual sistemini yaratmaq lazımdır. Cəmiyyəti öyrənən sinergetik anlayışlar və prinsiplər sistemi formalaşdırmaq gərəkdir.

Sinergetikanın predmet olaraq anlayışlarının sosial aspekt üçün ekvivalentlərini müəyyənləşdirmək gərəkdir. Bu da böyük ölçüdə gərgin nəzəri və praktiki iş tələb edir. Öncə sinergetikanın cəmiyyətə tətbiqinin nəzəri və praktiki sərhədləri müəyyənləşməlidir. Yəni sinergetika qnoseoloji və metodoloji olaraq cəmiyyəti hansı səviyyədə öyrənməyə imkan verə bilər? Autopoyetik tətbiq cəmiyyət haqqında ümumi sistem nəzəriyyəsi səviyyəsində konsepsiya yaratmağa imkan verib. Sinergetikanın da ümumi qnoseoloji və metodoloji konsepsiya olaraq cəmiyyətə tətbiqi istiqamətində araşdırmalar mövcuddur [məs., bax:1]. Ancaq həmin araşdırmaların mücərrəd səviyyədə cəmiyyət haqqında sinergetik təsəvvürləri tam formalaşdırdığını deyə bilmirik. Bu, daha çox ümumi səviyyədə sinergetikanın məlum müddəalarını sosial mühitə uyğunlaşdırmaq təsiri bağışlayır. Məsələn, V.P.Branskinin əsərində cəmiyyətdə təkamül xaosdan nizamlılığa keçid kimi bifurkasiyalı, attraktorlu qeyri-xətti proses olaraq təqdim olunur. Sinergetik üçün burada yeni heç nə yoxdur. Deməli, sinergetik yanaşmanın sosial mühitə tətbiqi o zaman evristik və pragmatik ola bilər ki, konkret sosial proseslərin sinergetik modelini qurmağa imkan verən nəzəri-metodoloji qaydalar işlənsin və onların modelləri qurulsun. Həmin mənada sinergetikanın universal metodoloji model olmadığı fikrini irəli sürənlərlə razılaşmaq lazım gəlir [4, s.12]. Eyni zamanda, sinergetika ümumelmi tədqiqat proqramıdırsa, onun çox müxtəlif sahələrə tətbiqi imkanlarını kənara qoymaq olmaz [4, s.78-88]. Sinergetikanın müxtəlif idraki sahələrə ekstropolyasiyası iki formada baş verir. Adətən sinergetika riyazi modellərin qurulması vasitəsi ilə yeni elm sahəsinə nüfuz edə bilər. Çünki sinergetikanın formalaşması yüksək riyaziləşmiş elmi biliklər əsasında baş verir. Konkret fiziki və ya kimyəvi problemin tədqiqi riyazi-fiziki model qurmaqla reallaşır. German Hakenin tədqiqatları beynin işləmə prinsiplərinin riyazi modellərini qurmağa imkan verib [5, 6]. Sinergetikanın beynin öyrənilməsinə tətbiqi sırf bu üsulla reallaşır. Haken çox maraqlı nəticələr ala bilib. Bu da beynin işləmə prinsipləri, o cümlədən yaddaş, qavrama, tanıma və sair kimi məhfumlarla bağlı evristik nəticələr çıxarmaq şansı qazandırır. Bu üsulla sinergetik modellərdən yeni dünyagörüşünün formalaşmasına keçmək mümkün olur. Tədqiq edilən sahənin elmi olaraq hansı yeni dünyagörüşü çalarlar kəsb etdiyi aydınlaşır. Öz növbəsində yeni dünyagörüşü həmin sahənin özünün fərqli metodologiyasını və metodlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Sinergetikanın digər tətbiq üsulu onun dünyanın yeni elmi mənzərəsi olaraq müxtəlif sahələrə nüfuz etməsi ilə bağlıdır. Bu keyfiyyətdə sinergetika ümumelmi dünyagörüşü kimi tədqiq edilən sahənin fəlsəfəsini və ümumi metodoloji özəlliklərini dəyişir. Eyni elmi dünyagörüşü prinsipləri ilə tədqiq edilən sahədə yeni modellər formalaşa bilər. Bu da həmin elmi sahənin predmet olaraq yeniləşməsi anlamına gəlməlidir. Əslində, sinergetikanın tətbiqinin bu iki üsulu həmişə qarşılıqlı əlaqədə təzahür edir. Konkret tədqiqat sahəsindən asılı olaraq bu və ya digər aspekt önə keçə bilər. Sosial mühit üçün hansı üsul daha

konstruktiv olardı? Hazırda konkret məsələlər üzrə riyazi modelləşdirmə aspekti daha çox üstünlük təşkil edir (Xüsusilə Qərbdə. Məsələn, Almaniyada Vaydlixin bununla bağlı araşdırmaları diqqəti çəkir). Eyni zamanda, sinergetikanın ümumelmi müddəalarını sosial sahəyə nəzəri-abstrakt səviyyədə uyğunlaşdırmaq cəhdləri də var (məsələn, V.P.Branskinin yaradıcılığında bu özünü göstərir). Onun dünyagörüşü, yeni elmi yanaşma və təfəkkür üsulu olaraq tətbiqi daha konstruktiv olardı. Yeni elmi təfəkkür üsulu olaraq sinergetika çox müxtəlif elm sahələrinə nəzəri və metodoloji özəllikləri nəzərə alaraq tətbiq oluna bilər. Bütövlükdə isə sinergetikanın sosial sahəyə tətbiqinin nəzəri-qnoseoloji və metodoloji əsasları hazırlanmalıdır.

Sosial sinergetikanın formalaşması ilə bağlı bir məqamı da vurğulamaq yerinə düşərdi. Sinergetik idrakda mürəkkəb sistemi adətən sadə qeyri-xətti riyazi modellərlə ifadə etmək olur. Bu zaman, sistemin ayrı-ayrı tərəfləri haqqında bir çox incə məqamlar diqqətdən kənarda qalır. Sinergetika həmişə kollektiv davranışa aid olan məqamları qabarda bilir. Ona görə də sosial mühit üçün sinergetik riyazi modellərin nə dərəcədə effektiv və uzunmüddətli proqnoz vermək imkanının ola bilməsi məsələsi açıq qalır. O mənada bu üsulu fərqli elmi izah adlandırmaq da çətin olur. «Fraktalların gözəlliyi» əsərində bu situasiya maraqlı təsvir edilib: «...İxtiyari qeyri-xətti proses budaqlanmaya, yolayrıca gətirib çıxarır ki, sistem bu və ya digər xətti seçə bilər. Biz sonucunun necə olacağını öncədən deyə bilmədiyimiz seçim hadisəsi ilə üz-üzəyik, çünki bu seçimlərin hər biri üçün güclənmə xarakterikdir. Ən əhəmiyyətsiz qeyri-dəqiqliklər şişir və uzağa gedən nəticələr verir. Hər bir ayrıca məqamda səbəbiyyət əlaqəsi saxlanır, ancaq bir neçə budaqlanmadan sonra onu artıq görmək olmur. Gec və ya tez sistemin durumu haqqındakı ilkin informasiya səmərəsiz olur. İxtiyari prosesin təkamülü zamanı informasiya generasiya olur və yadda qalır. Təbiətin qanunları hadisələr üçün çoxlu müxtəlif sonucun ola biləcəyini nəzərdə tutur, ancaq bizim dünya bir tarixə malikdir» [7, s.17].

Deməli, əsas vəzifə sosial sinergetikanın mövcudluq sərhədlərini nəzəri olaraq müəyyənləşdirməkdən ibarət olmalıdır. Bu mənada sosial sinergetikanın formalaşması məsələsi hələ açıqdır. Ayrı-ayrı konkret məsələlər üçün isə səmərəli araşdırmalar aparılır. Buna baxmayaraq, məhz cəmiyyətin öyrənilməsinin sinergetik variantının stratejidə gələcəyin vahid elminin qnoseoloji və metodoloji fundamenti ola biləcəyi fikrini deməyə əsas var. O nöqtəyi-nəzərdən sinergetik anlayışların qnoseoloji-metodoloji məna yüklərini sistemli olaraq aydınlaşdırmaq lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Бранский В.П. Теоретические основания социальной синергетики // Вопросы философии, 2000, № 4, с.53-61.
2. Qurbanov F.M. Sinergetika: xaosun astanasında. B.: «Bakı Universiteti», 2004, 315 s.

3. Abbasov Ə.F. İdarəetmənin sinergetik fəlsəfəsi. B.: «MBM», 2006, 212 s.
4. Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного знания. М.: Прогресс-Традиция, 2004, 560 с.
5. Хакен Герман. Принципы работы головного мозга: Синергетический подход к активности мозга, поведению и когнитивной деятельности. М.: ПЕР СЭ, 2001, 351 с.
6. Хакен Герман, Хакен-Крелл М. Тайны восприятия. Синергетика как ключ к мозгу. Пер. с нем. / А.Р.Логунова. М.: Институт компьютерных исследований, 2002, 272 с.
7. Пайтген Х.-О., Рихтер П.Х. Красота фракталов. М.: Мир, 1993.

Физули ГУРБАНОВ

ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ И КОММУНИКАТИВНАЯ СТРАТЕГИЯ СИНЕРГЕТИКИ

Резюме

В статье проводится сравнительный анализ особенностей познавательной и коммуникативной стратегии синергетики и аутопоэзиса. Стратегия синергетических исследований существенно отличается от стратегий классических и неклассических научных направлений. Автор показывает познавательные особенности синергетики в свете ее прикладных возможностей. В этом смысле привлекает внимание коммуникативная стратегия синергетики. В статье отмечается, что анализ диалектики познавательных и коммуникативных особенностей синергетики открывает теоретические и прикладные перспективы современной науки в целом.

Fizuli GURBANOV
c.ph.s.

COGNITIVE AND COMMUNICATIVE STRATEGY OF SYNERGETICS

Summary

In the article a comparative analysis is made of the features of cognitive and communicative strategy of synergetics and autopoiesis. The strategy of synergetics investigations essentially differs from the strategies of classical and non-classical scientific trends. The author displays the cognitive peculiarities of synergetics in the light of its applied possibilities. In this sense communicative strategy of synergetics draws an attention. In the article it is noted that analysis of dialectics of cognitive and communicative features opens the theoretical and applied perspective of modern science on the whole.

Rauf MƏMMƏDOV

AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun b.e.i., f. e. n.

ZƏRDÜŞTİLİKDƏ İNSANIN YARADILIŞI MƏSƏLƏSİ*

Digər ilahi mənşəli dinlərdə olduğu kimi Zərdüştilikdə də insan maddi ünsürdən yaradılıb ilahi ruhla canlandırılan bir varlıq kimi aşkar olmuşdur. Lakin insanın hansı maddi ünsürdən və necə yaradılmasıyla bağlı Gatalarda birbaşa məlumatlar olmasa da, bunu dolayısıyla göstərən fikirlər mövcuddur:

«O, iki ruh ilk dəfə fani əkizlərin (at ta mainyu paouruye ya yəma xvafna) fikir, söz və əməlində xeyir və şər kimi aşkar oldu (asrvatəm manahiça, vaçahiça şyaotanai hi vahyo akəmça). Onlardan kamil haqqı seçdi, cahil yox (asça hudanho ərəş vişyata noit duzdanho)!» (yasna 30.3)

Burada «iki ruh» (mainyu) Yimə və Yimakin ruhani substansiyasına, digər tərəfdən «ilk dəfə fani əkizlərin» ifadəsi isə onların cismani bir varlıq kimi aşkar olmasına dəlalət edir. Yəni burada insanın yaradılışı ilə bağlı iki yaradıcılıq aktından söhbət gedir. Burada insanın ilk dəfə bir maddi varlıq kimi mövcud olmasından əvvəl, onun artıq bir ruh (mainyu, manah) kimi mövcud olduğunu göstərən dəlillər vardır.

Diqqətimizi çəkən digər bir məsələ onların ruhani varlıqdan maddi varlığa transformasiyasında xeyir və şər əxlaqi kateqoriyalarına bölünməsidir. Burada həmçinin digər ilahi dinlərdə müşahidə olunan «ilkin günahabatma» ideyası ilə də qarşılaşırıq. Bu məsələləri təfəsilatıyla daha dərinləndirən araşdırmaq lazımdır.

Birincisi, «yəma xvafna» yəni «nagümrah, fani əkizlər» ifadəsi, ilk insanın və ya əkizlərin artıq maddi bədənə olduğuna işarə edən bir ifadədir. Çünki, burada «xvafna» (yuxu) kəlməsinin işlədilməsi əkizlərin artıq əbədiyyət, gümrahlıq məqamından ölüm və nagümrahlıq məqamına endiyini göstərir ki, bunun da Bibliya və Qurani-Kərimdə Adəm və Həvvanın etdikləri günaha görə əbədiyyət yurdundan dünya həyatına enmələri ilə oxşar cəhətləri vardır. Avestada bu sözün antonimi olan «gümrahlıq» (axvafno) sözü məhz əbədiyyətdə olan gümrah tanrılara aid edilir («axvafno ahi... tum yo ahuro» “Sən ey, gümrah Ahura» - Vend. 19.20; “mithrəm axvafnəm” – “gümrah Mitra» - Yəşt 10.7). Yaxud Yimənin digər epitetlərindən biri sayılan «ölümə məhkum, fani» (maşya) sözü «əbədiyyət» (aməša) sözü ilə antonimdir. Bu ayələr, əkizlərin ilk öncə əbədiyyət mənşəli yəni «ölümsüz», «gümrah» «ruh» (mainyu) olduqlarını və sonradan cismani bədənə aşkar olduqları zaman «fani» (maşya) sifətlərlə səciyyələndiklərini göstərir.

Avestada etimoloji olaraq «ölüm, fanilik» mənasıyla bağlı olan «Gayo maretan» («fani həyat») və ona uyğun gələn vedalardakı Vivasvant obrazı yeddi

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri namizədi T.Allahyarova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Aditi tanrısının səkkizinci qardaşı olan **Martandadır** ki, bu da Zaratuştradan sonra kahinlərin yeddi iyerarhik strukturda formalaşdırdıqları «**aməša spənta**» ilə üst-üstə düşür.

Vedalarda əbədiyyət və ölüm sərhədi **Martandanın** obrazında kəşifir. O, hərdən **Aditilərlə** birgə səsləndiyi vaxt, əksərən onlardan ayrılıqda dayanır. Çünki, o digər qardaşları olan **Aditilə** kimi öz əbədiyyətini qoruyub saxlaya bilməmiş və ölümə məhkum olunmuşdur.

Bu geneoloji xəttin başlanğıcı, əbədiyyətə qovuşmuş tanrılardan başlayırsa, onun davamı «**ölümə məhkum olunmuş**» tanrıların insanlara çevrilməsi ilə tamamlanır. Yimə, Vedalarda «**birinci ölümə məhkum olunan**» və «**başqalarına ölüm çıxırı açan**», «**fanilərin şahı**» (PB.X.14.1-2. AXB.XVIII.3.13), Avestada bütün insanların ölümsüz olduğu və firavanlığın hökm sürdüyü «**qızıl əsrdə**» bir şah və peyğəmbər (Vid.2. 1-20 və Yəst 13. 130), sivilizator, qəhrəman, ölümə yol açan ölüm tanrısı (Vid. 2. 21-40) kimi səciyyələndirilmişdir. Çox güman ki, kahinlər zümresi Yimə haqqında olan məlumatları qədim şumer və misir miflərinin təsiri altında təhrif edərək, onu əbədiyyətdən ölümə atılan sonuncu «ölüm tanrısı» kimi ilahiləşdirmişlər. Qədim misirdə «insanlar fani tanrılar, tanrılar isə əbədi insanlardır» aforizmini yada salmaq yerinə düşərdi.

Yimə (və digər insanların ruhları) cismani bir varlıq kimi yaradılmamışdan öncə əbədiyyətdə ilk öncə bir ruhani (manuşçitra. Yəst.13.131) varlıq kimi yaradılmış və günaha batdıqdan sonra maddi aləmdə «**ölümə məhkum olan, fani**» (martiya, maşya) kimi tanınmışdır. Bunu təsdiq edən eyni zamanda Yimənin epitetlərindən olan «manuş» isminin etimologiyasıdır. Manuş – «man» felinin kökündən formalaşan və Avestada «ruh, fikir, müdrüklük» (mainyu, manah, mazda) mənalarında işlənən sözlərlə eyni mənşəlidir. Lakin ölüm və əbədiyyət arasında qərar tutan fani insan (maşya) cismi ilə dünyada, mənəvi cövhəriylə yəni ruhuyla əbədiyyətdə olan bir varlıq kimi hər iki aləmin vəhdətidir. Göründüyü kimi, əbədiyyət (aməratat) ölümün antonimi (aməratat – mərəta) kimi Ahuranın **maddi aləmini** yox (gaeta astvat), onun **ruhani aləmini** (ahva manah) səciyyələndirən metafizik bir anlayışdır. Eyni zamanda Bundaxişn (1.29) və Zatspram (1,2) mənbələrində insanların ilk öncə bir ruh kimi yaradılmalarını (fravaşi) və sonradan onlarla Ahura Mazdanın əhd bağlamasını göstərən məlumatlar da vardır ki, bunlar İslam mənbələrində «bəzmi ələst», «misak» adlanan hadisələrlə çox oxşarlığı vardır. Ərəbcə «insan» sözünün «neys» və «insiyən» - «unutmaq» felindən formalaşmasını və İbn Abbasın «insan əhdini unuduğuna görə bu adla adlandırılmışdır» rəvayətini nəzərə alsaq, Zərdüştilikdə də əhdini unudan insanın əbədiyyətini itirməsini və «ölümə məhkum olmasını» (martiya, maşya) bununla əlaqələndirə bilərik. Avestada Yimə əbədiyyətini günahabatma ilə itirir və əvəzində bir cəza kimi ölümlə cəzalandırılır. Əslində ölüm, dar zaman və məkan çərçivəsindəki hissləriylə axirətə inanmayıb, dünya həyatına bağlananların ondan ayrılıb, onu itirmək qorxusudursa, möminlər (aşavan) üçün həqiqi məkana yəni əbədiyyətə qaytaran bir qanuna uyğunluq, günahabat-

ma isə onlar üçün əbədiyyəti itirmək qorxusudur. Bütün ilahi dinlərdə göstəril-di-yi kimi, Zərdüştilikdə də insanın ruhani həyatdan cismaniyə, sonra cismani həyatdan ruhani həyata dönüşündən sonra, onu insanların öz bədənləriylə cəza və mükafata layiq bilinəcəkləri Qiyamət anında yenidən həm ruhaninin, həm də cismaninin vəhdətinə dönüş gözləyir. Bütün ilahi dinlərdə olduğu kimi Zərdüşti-likdə də insanın Yaradan tərəfindən yaradılan bir varlıq kimi yenidən ölərək Ona qayıtmağı insanın faniyyətinə yəni onun ölüb diriltilən varlığının özündə yox, Onda olduğuna, Yaradanın isə əbədilik və Həqiqi Varlıq olduğuna dəlalət edir. Çünki, Yaradan vardır deyər, Onu düşündən insan vardır yəni insan Onu düşündü-yünə görə O var deyildir, yaxud insan həyatda bildiyi şeyləri bildiyinə görə deyil, var olduğuna görə bilir. Hər var olan şey də həmçinin səbəb-nəticə zəncirinə ba-ğlanan Mütləq Həqiqətin sonsuz elmidir. Bu determinizmin obyektı isə insanın şüur və imkanlarının fəvqündədir.

Gördüyümüz kimi, Avestada ilk insan kimi səciyyələndirilən Yimə maddi aləmdə yaradılmamışdan əvvəl ruhani bir varlıq kimi mövcud olmuşdur. Onun ikinci dəfə cismani bir varlıq kimi yaradılması bir növ ilkin günahabatmanın bir nəticəsi kimi baş verir. Lakin günahabatmanın səbəblərini araşdırmadan öncə, Yimənin necə yaradılması məsələsini araşdırsaq daha məqsədəuyğun olar. Gatalarda göstəriləndiyi kimi **cismani varlıq** (gaeta astvantəm) kimi yaradılan insa-nın «ölüm, fanilik, yuxu» (martiya, xvafna) atributları, onun əbədiyyəti səciyyə-ləndirən ilkin ruhani atributlarına (mainyu, ahum, daena, uştana) ziddir. Lakin insan öz ruhi və maddi bədənə ilə vəhdətdə insandır. Onun varlığı məkandan ayrı deyildir. Çünki, bədən ruhu tərənnüm edən birinci və ya cənnətdən ayrı düşən ruhun ikinci cənnət məkanıdır. İnsanın nəslini davam etdirdiyi evi, yaşayıb yaratdığı, maddi və mənəvi dəyərlərinin qorunduğu məskəni onun ruh və bədə-ninin ayrılmaz bir hissəsi və azadlığının təminatıdır. Ancaq ruhun əbədiyyatını və məkanın sonlu olduğunu insana təsdiq edən də dünyanın ölüm qanunudur. Ruh bədənədən öncə, bədənə və sonra dəyişməyən əbədi bir substansiya, bədən isə onun üzərinə düşən «kölgə» xarakterli aksidensiyadır. İnsanın həqiqəti ruh, onun öz həqiqətinə dönməsi isə ölümdür. Bədən torpaqdan yarandığı üçün, ona da döner.

Lakin ruhun bədənədən sonrakı həyatı bədənəki həyatın məntiqi davamıdır. Çünki, informasiya mənbəyi olan şüur ruhun bir təzahür forması kimi hər şeyi xatırlayır və etdiklərinin nəticələriylə qarşılaşar. İnsan doğulmamışdan əvvəl və öldükdən sonra yenə ruh olaraq qalır. Buna görə də onun əvvəli vardır, sonu isə yoxdur. Ruh insanı tamam başqa metafizik zaman və məkan ölçülərinə bağlayan və bütün varlığın sirrini özündə saxlayan sakral bir substansiya-dır. Onun təzahür formalarından biri olan ağıl, insan idrakını yalnız məhdud maddi çərçivənin fəvqünə çıxara bilmədiyi halda, ağılın ruha açılan gözü yəni bəsinət isə insanı «Mütləq Həqiqət» (Aşa Vahiştə) məkanına ucaldır. Lakin ilahi dinlərdə göstəriləndiyi kimi Yaradanın əmriylə ruh bədənə, bədənə zamana tabe olduğu üçün dünya insan üçün yaradılmış böyük sınaq düşərgəsidir. İnsan digər canlı

vaprlıqlardan fərqli olaraq bəzi metafizik qanunlarla formalaşır. Çünki, öz fizioloji strukturu baxımından təbii ehtiyaclar üçün deyil, sosial-mədəni ehtiyaclara cavab verən bir strukturda yaradılmışdır. Çünki, təcrübə göstərir ki, insan bioloji bir varlıq kimi təbiət qüvvələri qarşısında aciz olan və ona çox pis adaptasiya olunan bir varlıqdır. Heyvanlar təbiətdə öz varlığını varislik instinktləriylə davam etdirirlərsə, insanlar təbiətdə öz varlığını sosial-mədəni ənənələrinə görə davam etdirirlər. Heyvanlar instinktlərin fəvqunə çıxma bilmədikləri halda, insanlar bunu edir və ya öz ağılı ilə bu iki ziddiyyət arasında qalırlar. İnsan bu baxımdan təfəkküründə potensial şəkildə daşdığı məhcul azadlıq ideyasına malikdir ki, bu da bir daha onun ruhani varlığına dəlalət edir.

İlk dəfə insanın torpaqdan yaradılması barədə Avestada və digər Zərdüştilik mənbələrində də məlumatlar vardır. Avestada qədim yer-göy kultu ilə bağlı olan və göy tanrısı Mazda Ahura ilə yer ilahəsi Spandarmatın (Avestada onu Ahura Mazdanın qızı adlandırırlar) nəzərindən ilk insanın yerdən yaradılmasını göstərən mətnlər vardır (yəst 19.16) Bunu Əhəmənilərin endoqamik nəzərlərinə hüquqi don geyindirən kahinlərin falsifikasiyası kimi də qiymətləndirmək olar. Bundaxışında göstərildiyi kimi, Ahura Mazda əvvəlcə səmanı, suyu, yeri, kainatı, bitkiləri, heyvanları yaratdıqdan sonra altıncı yaradılışını insana həsr etdi. Burada göstərilir ki, ilk insan Qayo Martan və ilk heyvan inək oldu ki, onlar ilk dəfə Aryana Vecada olan daitya çayının sağ və sol sahillərində yaradıldılar. **«Ahura Mazda Qayo Martan və İnəyi torpaqdan yaratdı»... «insanların və inəklərin toxumunu səmanın işığından və onun nəmindən yaratdı»... «və O, onu Qayo Martanın və İnəyin bədənində yerləşdirdi ki, onlardan bol insan nəslə və inək sürüləri yetişsin»** (Böyük Bəndaxış 2.27, Zatspram 2.7). Maraqlısı da odur ki, Qayo Martan obrazı kultlaşdırılaraq antropomorfik obrazdan totemizmin təsiriylə antropozoomorfik obraza çevrilir. O, kentavr, sfinks və nabu obrazları kimi yarıheyvan və yarıinsan Qopatşah və ya Gilşah («gil»-«şah», «yer şahı») xüsusiyyətləriylə tanınır. Ellinlər insanın cismani varlığını onun zahirə gərəmində təcəlli edən estetikliyi fəlsəfə və incəsənətdə ucaldaraq, insan bədənini kultlaşdırdılar ki, nəticədə onların tanrıları çıpaq bədənlerini nümayiş etdirən insan mücəssisəsinə çevrildilər. Sonralar antiq mədəniyyətin yəni qərb mentalitetinin təsirinə məruz qalan ilkin Şərq Xristianlığını İsa peyğəmbərin insan müccəssəməsinə tanrı obrazında Qərb Xristianlığına çevrildilər. Burada insan Xristoloji yəni ilahi ölçülü cismi ilə Tanrıya bənzədilir və ruh maddiləşərək bütə, büt isə maddiyyata itaət kimi səciyyələndirilir. Əhəmənilər, Sasanilər dövründə də Antik mədəniyyətin və Ellinizmin təsiri ilə Zərdüştilər arasında belə bir tendensiya formalaşmışdır. Əslində Zərdüştiliyin təhrif olunmuş forması kimi yayılan Zurvanizmdə Zurvan mütləq zamanı təcəssüm etdirən Tanrı kimi qermofrodit insan obrazında tanınmışdır. İnsanı bütəşdirən və ilahiləşdirən bu təlimlər çox vaxt siyasi hakimiyyətin mütləq iradə ilə mütləqləşdirilməsinə zəmin hazırlamışlar.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, gatalarda insanın ağacdan deyil, torpaqdan yaradılmasını, Avestanın digər hissələrində isə hər iki fikri dəstəkləyən mətnlər vardır. Bəzi mənbələr, Zaratuştranın ruhunun (fravaşi) onun gövdəsində saxlanılmasını (Denkart 7.2.14; bundaxişt 1.20; Zatspram 13.4), ilk dəfə Haomanı sıxıb, onun şirəsini alan günəş tanrısı Vivaghvantın, kosmosun antropomorfik obrazı sayılan Haoma (PB.Soma) tanrısı tərəfindən mükafatlandırılması və ona əvəzində oğlu Yimənin verilməsi barədə məlumatlar vardır (Yasna 9.4). Burada bizi cəlb edən Avestada işlənən bəzi sözlərin etimologiyasıdır. Məsələn, «kōnül, nəfs» (urvan) sözüylə «ağac, bitki» (urvāra) sözlərinin eyni kökdən olması, yaxud dünyada (urvaese) ilkin günahabatma ilə əlaqədar olaraq, ilk həyat yoldaşı (urvata) kimi tanınan kişi və qadının «azad seçimi» (urvane) və Yaradanla onlar arasında olan «and»-ın (urvātay) pozulmasıyla bağlı terminlər də bir-birini tamamlayır. Yimənin dünyaya gəlişinin haoma ağacıyla bu və ya digər formada bağlılığı, sonralar əkizlər və haoma ağacı ilə əlaqədar ayrı-ayrı miflərin birləşməsinə və nəticədə isə ilk insanın yəni bir ağacdan iki qola ayrılaraq yaranan Maşya və Maşyanak əkizlər mifinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Рauf МАМЕДОВ

ПРОБЛЕМА СОТВОРЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА В ЗОРОАСТРИЗМЕ

Резюме

В Авесте Йима выступает первым или одним из первых царей золотого века. Это повествование напоминает передневносточные сказания о потопе, о первоначальном грехе, нашедшие в частности, отражение в Библии и в Коране, а другой – возвращает нас древним антропокосмогоническим мифам.

Первочеловек в гимнах описывается как первый умерший, который своей смертью открывает путь другим, а сам становится царем мертвых. Возможно, так со временем стало мыслиться реализация самого понятия «смертное» и первого человека как первого смертного.

Rauf MAMMADOV

THE PROBLEM OF CREATION OF A MAN IN ZOROASTRISM

Summary

In the Avesta the legends concerning Yima are more complex, and need considerable unravelling. In the Gathas – Yima having perhaps instituted a sacrifice to himself, as if he were indeed divine. This story of his fall from grace was presumably evolved by priests of the ethical Ahuric cult to account in moral terms for dearth coming to Yima, which the ideal of kingly power and splendour, the ‘most glorious of mortals’.

Thus in the legends of the birth of Zoroaster it is said that the prophet's spirit, which had been dwelling with the immortals, was led to the boundary of paradise by Yima.

АРИЗ ГЕЗАЛОВ

докторант Института философии РАН

ДВУПОЛЯРНОСТЬ МИФОЛОГИИ ГЛОБАЛИСТИКИ*

За последние 20 лет глобалистское сознание как особая форма мирового общественного сознания выработало устойчивые стереотипы, образующие в совокупности то, что обычно называют мифологией глобалистики. Мифология глобалистики представляет собой совокупность противоречивых стереотипов, созданных как господствующими (mainstream), так и различными оппозиционными и альтернативными формами сознания и общественными движениями. Мифология глобалистики обладает дуальной структурной. Это порождает поляризованное, дихотомическое видение мира. Следует отметить, что двуполярность мифологии глобалистики порождает международную дискуссию, призванную скорректировать отношение к процессам глобализации и создать научную картину мира в отношении глобального мира. Следует отметить, что в ходе этой дискуссии были определены два круга постулатов, согласно которым раскрывается суть глобализации. Так, с одной стороны, исследователи признают, что:

- глобализация - неизбежный, фатально предопределенный процесс;
- глобализационные процессы носят универсализирующий характер;
- глобализация и вестернизация неотделимы;
- глобализация является безальтернативной;
- глобализация изменяет содержание и понятие государства и государственного суверенитета.

Вместе с тем в оппозиционных построениях глобализация предстает:

- обратимым процессом;
- процессом, имеющим альтернативу в виде национальных и почвеннических идентичностей, противопоставляемых вестернизации и американизации;
- процессом углубляющим неравенство.

Как ни парадоксально, эти противоречащие друг другу подходы к раскрытию сути и последствий глобализации могут быть признаны в той или иной степени обоснованными. Это обостряет проблему вокруг мифологии глобалистики. Для того чтобы определить правдивость или ложность тех или

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri namizədi T.Allahyarova tərəfindən çapa məsləhət biliniб.

иных положений необходимо дать ответ на вопросы, составляющие суть той или иной стороны в данном общественном диспуте.

Во-первых, не дан ответ на вопрос, исчерпала ли себя глобализация или имеет в себе потенциал для будущего. Придерживаясь представления о глобализации как растущей взаимосоотнесенности всех компонентов человечества и необходимой составной части самоорганизующейся эволюции человечества, можно заключить, что данный процесс не может себя исчерпать, ибо он императивен. Ощущение исчерпанности процессов глобализации складывается из-за неспособности социума своевременно все переработать результаты глобализации. В 1970 году Олвин Тоффлер в книге «Шок будущего» отмечал: скорость перемен в различных областях человеческой жизни настолько велика, что культура не успевает ассимилировать эти перемены. Громоздящиеся и нагромождаемые средствами массовой информации «новости» не просто усиливают информационный шум, а дебилизируют сознание и оскопляют дух — вот что означает вывод Тоффлера тридцатилетней давности для действительности 2000 года.

Во-вторых, необходимо определить, что несет с собой глобализация - усиление однородности или разнородности человечества. Считаем, что и то и другое. Причем, тенденция к нарастанию разнородности не ведет автоматически к распаду целого, поскольку вырабатываются механизмы и принципы соотнесения разнородных частей глобального целого. Для того, чтобы ответить на данный вопрос, необходимо отметить, что в период глобализации общество меняется — вместо традиционного складывается «открытое» общество. Независимо от названия речь идет об «открытых» или «открывающихся» обществах (в том понимании этого термина, которое предложил Карл Поппер). Процесс данного превращения носит характер унификации. Это связано с тем, что «открытое общество» построено на принципах демократии, что отсылает нас к ценностям западноевропейской цивилизации. Считается, что «открытые» общества разделяют нормы и ценности, присущие так называемой «продуктивной культуре»: индивидуальную ответственность, прагматизм, эффективный социальный контракт, ориентацию на право как единственный способ разрешения конфликтов и т.д. Вместе с тем, процесс «открывания» общества не затрагивает многие глубинные аспекты социального бытия, в результате чего можно наблюдать распространение в «открытых» обществах праворадикальных представлений и процессов глокализации.

Следует отметить, что хотя различные регионы мира все больше и больше применяют западные технологии, принимают рыночную экономику, западную демократию и западную модель обучения, тем не менее, они не становятся частью Запада, а всего лишь находятся под его влиянием. Одним из наиболее важных фактов является следующий: принятие западных ценностей,

похоже, стимулирует местные ценности, поскольку новые индустриальные страны сохраняют и поддерживают свою национальную, этническую и культурную индивидуальность (Худаштиан, 1997). Эта стимуляция предстает как «Соппротивление индивидуальностей», провозглашаемое каждой страной по мере того, как все они присоединяются к движению Глобализации, которая, по определению, имеет тенденцию к устранению всех различий. Глобализация гомогенизирует мир. Следовательно, чем большее распространение она получает, тем больше «Соппротивление индивидуальностей» привлекает людей в некоторых незападных странах. Конфликт культур создает настоящую конфронтацию между западными и традиционными ценностями в не западных странах. На сегодняшний день подобные ценностные противоречия представляют серьезную проблему. Группа ученых сосредоточена на этом важнейшем вопросе, некоторые из них высказывают мнение, что реальным разрешением противоречий между современными и традиционными ценностями было бы создание новой связи, которую можно было бы назвать «метиссажем (объединением) ценностей» (Барбьер, 1996). В этом контексте интерес представляет концепция метиссажа, разработанная профессором Рене Барбьером, главой исследовательской группы CRISE [7] в Университете Парижа. Его основная теория – это «Metissage Axiologique», что означает «сочетание культурных ценностей». Концепция Рене Барбьера, описанная в его докторской диссертации а позднее в книге «Une Modernité sans Occident» и статье «Восемь моделей структурного метиссажа», эта концепция рассматривает метиссаж как сочетание не только культурных и духовных, но и всех ценностей в целом в социальной сфере, политике, образовании и т.д., она относится ко всем аспектам и всей структуре жизни общества незападных стран. «Сообщество демократии» стало средоточием политической стабильности, экономического благосостояния и технологического прогресса. Благодаря Метиссажу западных и восточных ценностей, в котором ни одна из сторон не будет ущемлена, но обе они объединятся в новую структуру. Метиссаж – структура, которая не станет противоречить ни современности, ни традициям, но будет включать оба эти компонента. Она не будет ни современной, ни традиционной. Если метиссаж относится к особому виду ценностей культурной и духовной жизни («структурный метиссаж»), то он представляет собой сочетание ценностей всех сфер жизни: культурной, общественной, политической и других в не западных странах (Худаштиан, сентябрь 2001).

Таким образом, глобализация носит диалектический характер: с одной стороны, создает условия для образования единого пространства, а с другой, привносит в это единое пространство специфику отдельных регионов и стран.

Третий вопрос касается возможности иных, альтернативных путей развития, чем современные формы глобализации. Говоря о разных концепциях

общественного развития в эпоху глобализации, немецкий философ-либерал Гюнтер Рормозер в 1994 году отмечал: «Рушится прежняя картина мира, теряет смысл вся система старых понятий. Не функционирует и язык, посредством которого мы могли бы интерпретировать нашу историческую ситуацию... У нас нет более ответа на вопрос о цели общественного развития. Тем самым, по существу, теряют почву под ногами все идеологии...» [5, с.15]. Однако было бы ошибочным понимать глобализацию как заранее определенный и безвариативный курс развития. Такой подход заранее предполагает необъективность и антинаучность. В нашем определении этот процесс безальтернативен в смысле своей императивности (как объективный исторический процесс), но при этом вариабелен, то есть предполагает различные варианты общественного развития:

- нивелирующая глобализация;
- глобализация, построенная на принципах равноразличий всех ее участников.

В этом контексте примечательным является противостояние в дихотомии «глобализм-антиглобализм». Глобализм – это не просто интеграция и унификация мирового пространства, подчиненная только лишь экономическим реалиям. Прежде всего, это политическая проекция однополярного мира под видом Pax Americana на остальные страны планеты, в которой Соединенные Штаты играют роль основного унификатора и интегратора. В свою очередь, антиглобализм (иное название «альтернативный глобализм») не имеет ярко выраженных лидеров и идейных вдохновителей. Перед нами ризоматическая структура, фиксирующая принципиально нелинейный способ организации целостности, оставляющий открытой возможность имманентного перемещения внутри этого поля и возможность предельно плюралистичной интерпретации. Антиглобалисты могут интегрировать всемирное недовольство курсом Америки (а оно есть, и оно очень велико, даже если не говорить о странах исламского мира). Хотя глобализация самого антиглобалистского движения, судя по названию антиглобалистов в Бразилии, выглядит в некоторой степени комично. Контуры те же, но с иным содержанием. Следует отметить, что в теме глобализма и антиглобализма нет ничего принципиально нового для цивилизации. Любой виток эволюционного развития социально-политических систем планеты так или иначе сопровождается неизбежными всплесками маргинализации, из чего следует простой вывод, что все на свете, в том числе и социальные системы, имеют побочные эффекты. По мнению ряда ученых, антиглобализм – это типичный побочный эффект, поэтому его ждет та же неизбежная судьба, как и движение «зеленых», которые были в свое время «планетарными героями», а сейчас либо находятся на общественной периферии, либо интегрированы в политические системы многих стран.

Следующий интересующий вопрос: глобализация приводит к многополярности или к однополярности в мировом масштабе? Ответ на этот вопрос имеет серьезные последствия. Дело в том, что политические элиты ряда стран, утверждая, что глобализация ведет к эскалации нового типа неравенства, тем самым оправдывают свои шаги по узурпации власти и проведению антидемократических мер. Однако, предположение, будто недемократические тенденции в развитии политической системы рождены необходимостью постоянно противодействовать внешней агрессии, попросту не соответствует действительности.

Директор Стокгольмского международного института исследований проблем мира (СИПРИ) Адам Ротфельд отмечал, что после распада СССР «победители» поставили в повестку дня пересмотр международного правопорядка, установленного еще Вестфальским миром 1648 года и покоившегося три с половиной столетия на принципе суверенитета национального государства как главного субъекта международного права. [6]. С этим замечанием нельзя не согласиться. Таким образом, после окончания эры биполярной конфронтации возобладали две взаимоисключающие тенденции. Первая тенденция проявляется в укреплении экономических и политических позиций значительного числа государств и их интеграционных объединений, в совершенствовании механизмов многостороннего управления международными процессами... Вторая тенденция проявляется через попытки создания структуры международных отношений, основанной на доминировании в международном сообществе развитых западных стран при лидерстве США и рассчитанной на односторонние, прежде всего военно-силовые, решения ключевых проблем мировой политики в обход основополагающих норм международного права. В правительственных документах некоторых стран утверждается, что современная мировая политика развивается под воздействием двух противоборствующих тенденций. Одна из них, причем ведущая, - формирование многополярного мира. Другая, противостоящая, - установление однополярного мира и доминирование США, которые, как предполагается, добиваются глобальной гегемонии и ради достижения этой цели склонны применять военную силу. Например, в проекте новой военной доктрины России, опубликованном в октябре 1999 года, подчеркивалось, что «состояние и перспективы развития современной военно-политической обстановки определяется противоборством двух тенденций: с одной стороны, к утверждению однополюсного мира, основанного на доминировании одной сверхдержавы, военно-силовом решении ключевых проблем мировой политики, с другой, - к формированию многополюсного мира, основанного на равноправии народов и наций, учете и обеспечении баланса национальных интересов государств, реализации основополагающих норм международного права» [1].

Предполагается также, что важнейшей целью подавляющего большинства государств остается сохранение национального суверенитета, а потому навязывание американской гегемонии неизбежно встречает и будет впредь встречать растущее сопротивление на международной арене. Наконец, эта концепция отрицает гуманитарные интервенции и основана на представлении об ООН как единственной международной институции, имеющей право принимать решения о применении силы для поддержания мира и принуждения к нему.

Существует и иная трактовка многополярности как разнообразия мировой системы; она подчеркивает множественность центров как глобального, так и регионального уровней, культур и цивилизаций, экономических систем и типов государственного устройства и т.д. Такое видение отражает реальные плюрализм и неоднородность современного мира. Следует отметить, что глобализация, по крайней мере в сегодняшних условиях, не означает устранения цивилизационных различий, распространения относительно единого мировосприятия, не говоря уже о государственном устройстве и экономических институтах. В рамках этого подхода понятия «полюс» или «центр» часто отождествляют с той или иной цивилизацией. Эта модель, по сути дела, воспроизводит логику С.Хантингтона, предложенную в его знаменитой работе о столкновении цивилизаций. К ней добавлены отдельные элементы евразийских концепций и традиционной геополитики.

Рассматривая перспективы многополярности или однополярности глобальной международной системы, необходимо также коснуться проблемы создания так называемого «мирового правительства», преподносимого некоторыми кругами как панацею от существующих проблем. Учреждение (либо легализация) в интересах «глобального управления» незаконного, с точки зрения государственного и международного права, «мирового правительства» окажется более смертоносным, чем приход к власти тоталитарных режимов прошлого, потому что, во-первых, располагая неизвестными ранее телекоммуникационными и другими технологиями, равно как и средствами «электронного» подавления личности, такое правительство будет более эффективным, а во-вторых, в случае разрушения на обширных территориях некоторых суверенитетов космополитическое «мировое правительство», не имея больше противовесов, обретет уже ничем и никем не ограничиваемое всемирное поприще.

Формирование «мирового правительства» непосредственно связано с проблемой «глобального управления», которое может быть установлено как раз в таком (и только таком) мире, в котором благодаря разрушению связей, общественных правил, традиционных санкций, учреждений национал-государственного контроля и т. п. будет достигнут критический уровень атомизации общества (каждый индивид «в себе и для себя»), что и позволит в конечном

счете надстроить над этой «человеческой пылью» глобальный управляющий механизм тоталитарного образца. Концепция корпоративного глобального управления, которая пользуется наибольшей популярностью у неангажированных теоретиков глобализации, предлагает коллективный процесс поиска решений и взаимопонимания между правительствами государств с участием частных игроков – предпринимательских структур, профсоюзов, неправительственных организаций. Правительства при этом сохраняют за собой монополию на закрепление и проведение политических решений, однако негосударственные участники играют весомую роль на этапах определения проблем, анализа взаимосвязей и непосредственного исполнения.

Полагаем, что окончательный выбор модели глобального управления произойдет еще очень не скоро. Разрыв между стремительным ходом глобализации мировой экономики и крайне вялыми усилиями государств по созданию согласованной системы ее регулирования растет.

Стремление высокоразвитых, в первую очередь западной, цивилизаций взять под свой контроль мировое развитие и усилить эксплуатацию природных и социальных ресурсов менее развитых стран и цивилизаций, равно как и активное сопротивление последних, не ослабевает и инициирует обострение международных отношений в ряде регионов, развивающееся на фоне усиливающегося противостояния цивилизаций» [3, с.241].

Существенным является также ответ на вопрос, устраняет ли глобализация национальное государство и национальную экономику. Следует ответить, что скорее всего этот процесс приводит к реконструкции суверенного «территориального» государства, что означает сохранение «больших» государственных образований, их реорганизацию на федеративной и конфедеративной основе, развитие межгосударственных региональных институтов; национальная экономика сохраняет силу в крупных государственных образованиях и теряет ее в более мелких, в которых ее место занимает национальная стратегия адаптации к глобальному целому.

К сожалению, многие страны относятся к категории «рушащихся государств», где экономика деградирует, а властные институты, не способные обеспечить элементарный порядок и безопасность, распадаются. При всем социальном и культурном многообразии для развивающихся стран типичны: а) авторитарные, а то и тоталитарные, режимы; б) невысокий, а чаще низкий, уровень технологического и экономического развития; в) массовая бедность; г) локальные конфликты и войны (как внутренние, так и межгосударственные).

Глобальная взаимозависимость усиливает дестабилизирующее воздействие развивающихся стран на международную среду. В частности, растет вероятность горизонтальной и вертикальной эскалации присущих им конфликтов.

Значимым источником беспокойства для государств являются слабо контролируемые государствами транснациональные субъекты, действующие, как правило, на основе недемократических процедур. Все большим влиянием в мире пользуются транснациональные корпорации и неправительственные организации, руководство которых не формируется с помощью традиционных демократических процедур. Следует отметить, что до сих пор нет ясности в том, как можно поставить под эффективный демократический контроль международные механизмы, призванные регулировать их деятельность. Эту проблему четко сформулировал российский исследователь Александр Неклесса. «Глобализация социального пространства...», — писал он, — заметно снижает возможности национальных государств (то есть, в идеале, общенародно избранных правительств) действительно влиять на те или иные тенденции и явления, особенно в сфере неправительственных транснациональных институтов... Либерализм эффективно разрушает властные ограничения свободы личности на национальном уровне. Однако нынешняя неолиберальная модель планетарных пропорций... постепенно выстраивает на глобальных просторах собственную весьма специфичную властную конструкцию, явно ограничивающую возможности отдельных государств и обществ защищаться от гегемонии «новой универсальности» с использованием привычных национальных институтов и инструментов публичной политики» [4, с.43].

С одной стороны, большая информационная прозрачность мира, императивы децентрализации и рыночной конкурентоспособности ускоряют распространение демократических ценностей и институтов, число формально демократических государств на планете растет. С другой стороны, выясняется, что демократия и рыночный либерализм, взятые сами по себе, не создают надежных и устойчивых к вызовам глобализации государств. Демократические Филиппины менее приспособлены к реальностям современного мира, чем квазидемократические «азиатские тигры». В этом отношении типично рассуждает экономист Ольгерд Волков: «Демократия в той форме, о которой печется Запад и отдельные фигуры в России, нужна только очень небольшой части человечества. Основная часть нуждается в защите, порядке и справедливости... Объективно мир идет к диктатуре. К ней ведут ряд независимых от воли человечества факторов, в том числе: перенаселенность планеты, ограниченность земных ресурсов, необходимая жесткая кооперация производства... Справиться с отрицательным влиянием указанных факторов и управлять ими в условиях западной капиталистической демократии невозможно» [2, с.244].

В свою очередь, Владимир Максименко с полным основанием добавляет: «Суверенитет стал тем инструментом, который позволил государствам взаимно признать монопольные права друг друга на использование принуждающего

насилия в пределах своих территорий. Без этого принципа немыслимо было бы образование в этих государствах гражданского общества как зоны ненасилия... Без этого принципа невозможно было бы развитие структуры международного права» [8, с.37].

Важно помнить, что с возникновением других влиятельных институтов государство фактически утрачивает монополию на реализацию властных функций. Если не юридически, то де-факто происходит эрозия внутреннего суверенитета отдельных государств, их способность по собственному разумению формировать свои общества и решать внутренние проблемы ослабевает.

Национальное государство (наднациональное появится еще не скоро) даже с учетом глобализации сохраняет свои центральные позиции, которые оно должно однако во многом формулировать заново и отстаивать в усиливающейся конкуренции с международными субъектами гражданского общества и экономической жизни, межгосударственными организациями, ведя с ними активный диалог. У национального государства всегда будет преимущество (или монополия) в решении таких задач, как обеспечение порядка и обороноспособности, предоставление социальных услуг, регулирование рынка, поддержание транспортной инфраструктуры, контроль за добычей природных ресурсов, регулирование миграции, решение внутренних этнических проблем и других вопросов.

Как видно из вышесказанного на сегодняшний день общественность и научные круги не имеют четко выраженного представления по перечисленным выше вопросам. Двухполярность мифологии глобалистики обостряется расширением информационной энтропии, ставшей непосредственным последствием виртуализации. Вместе с тем, двухполярность мифологии глобалистики означает также и то, что сегодня человечество стоит перед выбором той или иной модели дальнейшего развития. Мифология глобалистики же играет роль детерминанта формирования каркаса общественного отношения к этому выбору.

Список использованной литературы

1. Военная доктрина Российской Федерации: Проект // Красная звезда. 1999. 9 окт.
2. Волков О. Континент Россия: XX век: Иллюзии, политика, аферы. М.: Русское слово, 1998.
3. Идеологические ориентиры России: Основы новой общероссийской национальной идеологии / С.В. Алексеев, В. А. Каламанов, А. Г. Черненко; Под общ. ред. С.В.Степашина. М.: Книга и бизнес, 1998. Т.1.

4. Неклесса А.И. Конец цивилизации или зигзаг истории //Постиндустриальный мир: Центр, Периферия, Россия. Сб. 1. М.: МОНФ; ИМЭМО РАН, 1999.
5. Рормозер Г. Кризис либерализма. М.: РАН; Институт философии, 1996.
6. Ротфельд А. Д. Новая философия мирового порядка // Нез.газ. 1999. 25 марта.
7. <http://www.fp.univ-paris8.fr/researches/accueilCRISE2.html>
8. Internationale Politik. Bonn, 1998. № 11.

Ariz GÖZƏLOV

*Rusiya EA-nın Fəlsəfə
İnstitutunun doktorantı*

QLOBALİSTİKANIN MİFOLOGİYASININ İKİ QÜTBLÜLÜYÜ

Xülasə

Məqalədə müəllif XX əsrin II yarısından müasir dünya inkişafının başlıca meyli olan qloballaşma proseslərinin ictimai şüurda və elmi idrakda doğurduğu stereotipləri, təsəvvürləri təhlil edir. Müasir qlobalistikada təşəkkül tapmış ən müxtəlif və alternativ inkişaf konsepsiyaları və modellərinin məcmuyunu «Qlobalistikanın mifologiyası» kimi səciyyələndirilir.

Nəticədə müəllif belə bir fikri vurğulayır ki, qlobalistikanın mifologiyasının iki qütblü mahiyyəti barədə aydın təsəvvürlərin olmaması bəşəriyyətin seçim qarşısında durduğu müasir dövrdə düzgün inkişaf modelinin seçilməsinə mane olur.

Ariz GOZALOV

*Person working for doktors degree
of Russian Institute of Philosophy*

BEPOLARITY OF THE MYTHOLOGY OF GLOBALISTICS

Summary

In the article author analyzed the stereotypes of public consciences and scientific cognition shaping as a reaction to one of the mainstream of modern worlds development – to globalization process.

The sum total of the different and conceptions, existing in science and society characterized as «the mythology of globalistics».

Author accentuated the thought that social and philosophical science has not clear result or imagination about the bipolar essence of mythology of globalization.

Bipolarity of mythology of globalistics, its contradictions complicates choosing of optimally ways and models of global development of mankind at the modern stage.

Алима-Хатун КАДЫРЛИ

*к.ф.н. старший научный сотрудник
отдела теории познания и философии науки*

КОГНИТИВНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЛОГИКИ*

В глубокой древности было замечено важное свойство мышления человека: если вначале высказываются некоторые утверждения, то затем могут быть признаны не любые, а вполне конкретные выводы. Таким образом, было установлено, что мышление подчиняется некоей принудительной силе, его результаты во многом детерминированы и предопределены предшествующим знанием и могут быть получены без непосредственного обращения к опыту.

До сих пор, по прошествии 2,5 тысяч лет, научное познание зиждется на твердой уверенности в том, что рассуждения должны подчиняться некоторым обязательным правилам, не зависящим от объекта самих рассуждений. Эти правила относятся к форме, а не к материи мышления. Наукой, обладающей принудительной силой и изучающей эти правила, является логика.

Логические операции применяются человеком в процессе мыслительной деятельности. Человек постоянно стремится расширить свои знания и обогатить свою память. Но, как сказал еще древнегреческий философ Гераклит, многознание не научает мудрости. Мудрость - в знании оснований и причин, в особенности логических оснований принимаемых положений. Без способности обосновывать имеющиеся убеждения невозможно подлинное и твердое знание. Обеспечение истинности человеческого знания, его определенности, последовательности и доказательности достигается с помощью основных форм и законов логики, которые становятся средством раскрытия объективной истины. Будучи наукой о формах, методах и законах мышления, логика является наиболее прикладной, практической наукой.

Изучению логики всегда придавалось большое значение. Однако сегодня ее разделы не являются равноценными для специалистов различных профилей. То, что представляет безусловный интерес для математиков, не является таковым, к примеру, для историка, юриста и врача. Технические приложения логики существенным образом отличаются от ее педагогических и пропагандистских. Каждый специалист выделяет в логике свой аспект, находит полезную для себя некоторую часть накопленного в ней разнообразия знаний.

Однако всех специалистов объединяет одно - умение рассуждать. Мы строим свои рассуждения по одним логическим законам, мыслим в одних логических формах, что позволяет копить и передавать опыт и знания из

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapə məsləhət bilinib.

поколения в поколение. Знание логики необходимо, ибо логически неверное неверно и во всех иных отношениях, что говорит о методологическом значении логики.

«Нет логики специально для физики, химии... Нет логики специально для математиков, физиков, историков, макрофизиков, микрофизиков, ибо логика находит в науке именно то, что она ищет: правила, которые не зависят от сферы науки, от особенностей той или иной предметной области» (3, 33). Интерес представляет логическое исследование механизмов природы научного открытия, совершаемого обычно в рамках научной теории. «Одна из целей науки – создание типовых методов, позволяющих стандартным образом решать целые классы задач» (9, 446).

Только при соблюдении законов логики мы можем быть уверены в получении истины. Ведь это законы познающего мышления, и если мы их нарушим, то не достигнем целей познания. Логика помогает нам сделать наши рассуждения правильными. Правильность мысли необходима во всех сферах рассуждения, и, следовательно в познании вообще.

Говоря о когнитивном значении логики, невозможно обойти вопросы определения логики как науки. Сложность этой проблемы связана, во-первых, с самим пониманием слова «логика», а, во-вторых, с определением логики как науки. То, что мы сейчас понимаем под «логикой», замечает Г.Х.фон Вригт, не всегда имело такое название. Синонимами современного понятия «логика» служили такие понятия, как «органон» («инструмент») у Аристотеля, «диалектика» у стоиков и Абеяра, «учение о разуме» и «наукоучение» в немецкой философии XVIII - XIX вв. (2, 80-91)

Различия в понимании логики как науки не всегда представляют разное словесное описание одного и того же, зачастую они носят программный характер, что приводит к значительным расхождениям в определении места и роли логики в познании.

В нашей литературе принято было рассматривать логику как науку о законах и правилах мышления. Представляя такой подход, А.О.Маковельский пишет: «...специфика логики заключается в том, что она изучает не объективный мир природы и не субъективный мир переживаний, а мышление, посредством которого человек познает и то, и другое. Задачей этой науки является исследование форм и законов самого мышления» (7, 4).

По традиции, восходящей к Канту, логика - это наука о рассуждениях. «Кант, считавший аристотелевскую логику неспособной к развитию, хотел обновить предмет, создав то, что он назвал трансцендентальной логикой. Она должна была иметь дело с «происхождением, границами и объективной истинностью» априорного, или «чистого рационализма», знания... Кант был первым, кто употребил термин «формальная» по отношению к Аристотелевской и схоластической логике» (2, 81).

Кант писал: «Логике следует рассматривать как основу всех других наук и как пропедевтику всякого употребления рассудка» (5, 321). Логика приобрела статус пропедевтики, т.е. области знания, которая prepares, предваряет, обучает тому, как правильно понимать и использовать понятия и категории, способы рассуждений в конкретных сферах деятельности человека. Она становится преддверием каждой науки, ибо «когда речь идет о знаниях, то логика... предполагается для суждения о них», правда, для приобретения знания «следует обращаться собственно к наукам об объектах» (6, 83). Такой статус логики после Аристотеля был выделен и закреплён Бозцием.

О ведущем направлении философской мысли мусульманского средневековья - восточном перипатетизме, издавна утверждается, что нить его преемственного развития на Востоке оборвалась со смертью Абу Али Ибн Сины (Авиценны) в 1037 году. Это утверждение неверно: как самостоятельная философская школа перипатетизм не прекратил своего существования на востоке мусульманского мира, здесь начался новый, послеавиценновский период его развития, у истоков которого стоял Бахманйар ал-Азербайджани (ум. 1065).

Бахманйар, ученик Ибн Сины, является автором энциклопедического труда «ат-Тахсил» («Познание»). Это произведение стало одним из основных источников для изучения логики, метафизики, естествознания в условиях средневековья (8, 116).

По мнению Бахманйара, процесс познания происходит на двух уровнях – чувственном и рациональном. «Всякое знание есть или представление, или согласие (тасдик). Представление есть первичное знание, приобретаемое с помощью определения или чего-то ему подобного, вроде описания; таково, например, наше представление о сути бытия человека. Согласие же приобретается с помощью силлогизма или чего-то ему подобного, вроде аналогии и индукции; таково, например, наше согласие с тем, что у всего есть начало» (1, 19).

Первая книга произведения Бахманйара «Ат-Тахсил» называется «Логика». «Обучение логике,- писал он,- в одних случаях осуществляется в форме напоминания, в других – в форме привлечения внимания, в-третьих – в форме систематического изложения науки, не допускающего появления ошибок, в-четвертых, - в форме расположения идей в таком порядке, без которого их пользу было бы невозможно постичь» (1, 21).

Вслед за Аристотелем и Ибн Синой Бахманйар считал логику наукой о правильном мышлении. Она выступает в качестве критерия знания. По мнению М.Исрафилова, логику великий философ понимал как теоретическое искусство (10, 78).

В своем сочинении Бахманйар излагает мысли Аристотеля о законах мышления. Значение науки логики он видел прежде всего в том, чтобы

оберегать человеческое мышление от ошибок. Истина, считал он, постигается в основном путем логического мышления. В «Истории азербайджанской философии» З.А.Кулизаде пишет: «Говоря о значении логики, мыслитель отмечает, что «логика – это искусство, дающее значение о том, из каких форм и материй складывается правильное определение... и правильный силлогизм, именуемый «доказательством»...» (4, 262).

Наряду с познавательным значением науки логики, Бахманйар подчеркивал необходимость её для других наук: «В той мере, в какой она исследует неизвестное, логику можно считать частью науки вообще, а в той мере, в какой ею пользуются вне ее собственной области, ее можно считать орудием» (1, 20).

Азербайджанские перипатетики Сираджеддин Урмави (автор философских трудов «Методы», «Утонченность мысли», «Трактаты о диалектике» и др.), Афзаладдин Хунджани («Конспекты по логике», «Категории логики» и др.), подобно своим предшественникам, видели в логике орудие (метод) исследования. По их мнению, «логика представляет собой и науку (или искусство), которая позволяет разуму избегать ошибок в процессе перехода от известного (непосредственного) знания к неизвестному (опосредованному) знанию» (8, 118).

В дальнейшем эти идеи нашли свое отражение в сочинениях Н.Туси (1201-1274), чьи философские воззрения формировались под влиянием Бахманйара. Основное в его учении о логике и теории познания – это язык как знаковая система. Многие философские идеи Туси о языковых знаках были высказаны им задолго до исследований Г.Фреге, Р.Карнапа и др. (14, 72-74). Кроме того, великий азербайджанский просветитель уделял большое внимание этическому аспекту культуры речи (См.: 11, 157; 12; 13, 73-78).

Хотим отметить, что анализ такой познавательной операции, как рассуждение, занимает одно из центральных мест в логике как науке. Учение о правильных способах рассуждения является ядром логической науки с момента ее возникновения и до наших дней.

Начало XX века открывает еще один этап в развитии науки логики, который связан с возникновением неклассических логик и соответствующих им логических систем. С развитием теоретического знания в начале XX века возникает проблема исследования таких типов рассуждений, как модальные рассуждения, выражающие возможность, действительность или необходимость чего-либо, рассуждения в неклассических математиках, неклассической физике и т.п. Разделы науки логики, изучающие данные типы рассуждений, получили название «модальная логика», «интуиционистская логика», «конструктивная логика», «релевантная логика» и т.д. С формальной точки зрения переход к этим логикам означает отказ от тех или иных принципов, на которых основывается классическая логика.

Появление неклассических логик было вызвано развитием различных областей научного знания, для адекватного описания которых был необходим анализ разных типов рассуждений. При этом предмет науки логики по-прежнему не меняется, им остаются рассуждения; изменяются лишь основополагающие принципы построения неклассических логик.

Множество новых логик XX века позволяет анализировать рассуждения в самых разных науках. Логика служит инструментом их анализа и зачастую средством их развития. Можно говорить о специфике применения логики в других областях знаний.

Здесь предложены лишь некоторые варианты ответов на вопрос, каково значение логики в познании, без претензии на исчерпывающий ответ хотя бы потому, что развитие логики в системе наук продолжается, что отдельного, специального исследования заслуживают проблемы, которые либо только зародились, либо только оформились в логике, но внешне уже приобрели характер логических проблем. Эти проблемы могут рассматриваться в связи с идеями, обсуждающимися в логике, или в связи с логикой, и только затем занять самостоятельное место. Возможен и обратный процесс: проблемы, возникающие в общенаучном контексте, могут занять определенное место в ряду проблем, обсуждаемых в логике.

Выделенные здесь особенности бытия логики в познании представляются существенными и необходимыми, но, возможно, недостаточными для полного ответа. Но одного на все времена ответа и не может быть дано.

Список использованной литературы

1. Бахманйар ал-Азербайджани. Ат-Тахсил (Познание). Перевод А.В.Сагадеева. Кн.1, Баку, 1983.
2. Вригт фон Г.Х. Логика и философия в XX в. //Вопросы философии, 1992, № 8.
3. Зиновьев А.А. Комплексная логика//Вопросы философии, 2003, № 1.
4. История азербайджанской философии /Отв.ред. Кулизаде З.А., Том 1, глава III, Баку, 2002.
5. Кант И. Трактаты и письма. М., 1980.
6. Кант И. Сочинения в 6-ти т., т.3, М., 1964.
7. Маковельский А.О. История логики. М., 1967.
8. Рустамов Ю.И. Философия. Баку, 2004.
9. Смирнов В.А. Логико-философские труды. М., 2001.
10. İsrailov M.M. Məntiq kursu. Bakı, 2001.
11. Nəsirəddin X.T. Əxlaqi-nasiri. Bakı, 1989.
12. Rzayev A. Nəsirəddin Tusi: həyatı, elmi, dünyagörüşü. Bakı, 1996.

13. Hacıyeva İ.H. Danışiq mədəniyyəti və etik məsələlər //Bakı Universitetinin xəbərləri, humanitar elmlər seriyası, № 4, 2004.

14. Hüseynli N.Z. Təfəkkürün anlayış-kateqorial aparatı. Bakı, 2003.

Həlimə-Xatın QƏDİRLİ

MƏNTİQİN KOQNİTİV ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Təqdim edilmiş məqalədə məntiqin idrakda əhəmiyyətinin dərk edilməsinə və elmi-praktiki məsələlərin həll edilməsində məntiqi biliklərdən istifadə olunmasına cəhd göstərilmişdi. Məntiqi biliklərdən məqsədyönlü istifadə edilməsi insana onun üçün əhəmiyyətli olan fikri, davranış və kommunikasiya problemlərini təhlil və həll etməkdə kömək edir.

Zəkalı insan fikrini əsaslandırmağa qabil olan insandır. Əsaslandıraraq, insan həqiqəti təyin etmək cəhdini reallaşdırır.

Məntiq insana idraki fəaliyyətində özünün fikirlərini həqiqi, subutlu, dəlilli etməyə imkan verməklə yanaşı, həm də başqalarının mühakimələrindəki səhvlərə və fəndləri aşkar etməyə kömək edir.

Məntiq insan düşüncələrinin qanunauyğunluqlar haqqında elm kimi başa düşülür. Məntiq metod, idrak və tədqiqat aləti kimi təqdim olunur. Məntiqin tədqiq olunması fəlsəfi propedevtika kimi özünü birüzə verir.

Halima-Khatun QADIRLI

THE COGNITIVE VALUE OF LOGIC

Summary

This article is the attempt to adjust the contribution to the comprehension of the value of logic in knowledge and the use of logic knowledge by the person for the decision of scientifically-practical problems. The purposeful use of logic knowledge helps the person to analyze and solve significant problems for himself - cogitative, behavioural and communication.

The reasonable person is the argumentical person. Giving reason, the person realizes the aspiration to establish the truth.

The logic allows the person not only to construct originally demonstrative argumentation in cognitive activity, avoiding thus of logic mistakes but also to find mistakes, dodges and any sort sophisms in reasonings of people.

The logic is understood as a science about the laws of human reasonings. It appears as a method, the instrument of knowledge, research. The studying of logic acts as the philosophical propaedeutics.

Лейла МЕЛИКОВА

*Отдел истории религии и общественной
мысли Института Востоковедения им.
ак. З.М.Буниятова НАН Азербайджана*

БАХАИЗМ И ЭКУМЕНИЗМ – ЯВЛЕНИЯ ОДНОГО ПОРЯДКА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗИРУЮЩЕГОСЯ МИРОВОГО СООБЩЕСТВА*

Выбор данной темы обусловлен теми процессами, которые в современных условиях принято называть глобализационными. В основе этих процессов лежат более замаскированные серьезные общемировые явления, тенденции и цели.

Совершенно очевидно, что глобализация как явление социально-культурное и одновременно даже более устремлённое, как политико-экономическое, имеющее целью общемировую экспансию, осуществляемую во всех сферах, аспектах и направлениях жизни мирового социума, не может обойти стороной также его духовно-религиозную составляющую. Естественным, что для достижения целей глобализации нужно качественно новое понимание религии. Необходимым условием этого нового подхода к религии, а именно с позиций глобализма, является ее абсолютная неконфликтность по отношению к последнему, а вернее, к другим, более приоритетным его аспектам. Понятно, что такой неконфликтности можно достичь лишь благодаря приданию религии как фактору большей вариативности, всеобъемлющности идей, толерантности и плюрализма, что неизбежно становится (учитывая масштаб и конечные задачи) достаточно утопической задачей и что, однако, совсем не мешает глобализму брать на вооружение и использовать уже существующие и, может, далеко не спонтанно, а вполне закономерно, проявившиеся и действующие на исторической арене явления подобного религиозно-культурного порядка, к разряду которых мы относим бахаизм и экуменизм.

При этом важно, что, являясь порождением западной цивилизации, глобализация неосознанно (а, возможно, как раз и наоборот), стремится проявляться в мировом религиозно-культурном процессе, окрашенном в тона собственно западного постсекулярного, постмодернистского и, не побоимся сказать, постхристианского сознания. Анализ такого состояния современного западного общественного сознания посвящено много исследований.* Результатом подобной тенденции может явиться только то, что Запад попытается распространить собственный религиозный опыт на всей планете,

* Məqalə fəlsəfə elmləri namizədi A.Məmmədov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

* См.: Журн. «Континент», 2004, № 120. – А.Кырлежев. Постсекулярная эпоха; - А.Журавский. Религиозная традиция в условиях кризиса секуляризма.

что в условиях глобальной взаимопроницаемости в самых разных областях уже становится реальностью. Для примера мы не случайно выбрали два таких религиозно-культурных феномена, как бахаизм и экуменизм, которые в силу многих перекликающихся между собой особенностей и черт наглядно демонстрируют вышеупомянутые мировые тенденции.

Если говорить об экуменизме (от греч. *oikumene* букв.: "весь населенный мир") как понятию, то это общее обозначение самых различных инициатив, действий, организаций, движений, целью которых является достижение общемирового единства. Формально эта идея как нельзя лучше отражает главную идею глобализации и, несомненно, является вспомогательной составляющей той ее части, которую должна была бы представлять религия, но которая, в силу невозможности этого, по причине простого несовпадения «целей» и «средств» представлена банальным «квазирелигиозным» процессом, включающим в себя огромное разнообразие культурно-религиозных идей и представлений современности.

В ряду таких явлений, призванных помочь «переварить» в массовом сознании идеи о неизбежном слиянии всех современных социальных, экономических, политических формаций и структур под строго централизованное мировое правление, можно рассматривать и бахаизм. Происходящее в современном мире, на наш взгляд, приобретает вполне конкретное звучание и окраску при рассмотрении их в контексте заявлений бахаитских идеологов из ВДС (Всемирный дом справедливости) – верховного органа бахаитской организации. Важнейшими принципами для достижения общепланетарного единения человечества в новую общественную формацию под названием Новый мировой порядок бахаиты считают:

- признание общего источника откровений и единства всех основных религий мира;
- самостоятельный поиск истины каждым верующим; -отказ от всех видов предрассудков, присущих человечеству; гармония между религией, человеческим разумом и научным знанием;
- необходимость всеобщего образования;
- устранение крайних форм бедности и богатства; равенство мужчин и женщин;
- необходимость ввода в обращение всеобщего вспомогательного языка международного общения;
- установление федеративной формы всемирного правления с единым административным центром, регулирующим экономику, систему международной безопасности и судопроизводство.

Последователи бахаизма отстаивают для своего вероучения статус новой мировой религии. По сведениям различных статистических источников, в настоящее время в мире насчитывается около 6 млн. бахаитов. Современная

бахаитская община - это хорошо организованная иерархическая структура, имеющая свои ответвления почти во всех странах и регионах мира. Бахаитские общины имеются более чем в 200 странах мира. Бахаизм исповедуют в качестве религии представители свыше 2100 наций и народностей, проживающих в 116 000 местностях земного шара. Писания основоположника бахаитского вероучения Баха-Аллаха (Мирза Хусейн Али Нури, 1817-1892 гг.) переведены на 800 языков. С 1948 года при Отделе общественной информации ООН было зарегистрировано в качестве международной неправительственной организации Международное сообщество бахаи (МСБ). Таким образом, бахаитская община была официально представлена на международном уровне и стала успешно сотрудничать с ООН. В 1970 году МСБ был присвоен консультативный статус при Экономическом и социальном совете ООН (ЭКОСОС), а в 1976 году - при Детском фонде ООН (ЮНИСЕФ). В (www.bahai.ru).

Экуменизм как организованное международное движение, начинает проявляться чуть более ста лет назад. Первоначально он был призван способствовать преодолению всякого рода конфронтаций среди различных христианских объединений и установлению гармоничного сотрудничества между ними с последующим достижением христианского церковного единства. Одними из первых экуменических собраний XX века явились Всемирная миссионерская конференция (1910 г., Эдинбург), Женевская конференция 1920 года (Швейцария), Лозаннская конференция 1927 года (Швейцария). Окончательно движение экуменистов сформировалось к 1945 году на конференции в Стокгольме (Швеция), а в 1948 г. на первой Генеральной ассамблее в Амстердаме, в результате слияния трех протестантских движений ("Вера и порядок", "Жизнь и деятельность" и "Международный миссионерский совет") был образован руководящий орган экуменического движения - Всемирный совет церквей.

В настоящее время Всемирный Совет церквей объединяет 306 организаций из более чем 100 стран (440 млн. человек) и 33 организации с правами ассоциированных членов. Высшим руководящим органом Всемирного совета церквей является ассамблея, которая собирается один раз в 7 лет. Между ассамблеями деятельностью Всемирного совета церквей руководит центральный комитет, состоящий из 150 человек. Кроме религиозных вопросов на его собраниях обсуждаются и такие, как укрепление мира и разоружение, научно-технический прогресс, социальные проблемы. В последнее время Всемирный совет церквей активно обсуждает вопросы новой международной экономики и свободного распространения информации.

Особенно показательно, на наш взгляд, то, что, даже беглый взгляд на историю экуменической организации за все время ее существования, обнаруживает, что особых успехов в деле достижения всехристианского

единства ей пока достичь не удавалось. Тем не менее, это не мешало экуменистам выдвигать некоторые концепции, выходящие за рамки только христианской интеграции, в том числе идеи, уже тесно связанные с так называемой религией "глобального социума". «По мнению сторонников этой концепции, христианская интеграция должна стать основой интеграции человечества. Так, один из генеральных секретарей Всемирного совета церквей Ф.Поттер прямо связывал единство церкви с "единством человечества"» (10).

Таким образом, можно наблюдать, как экуменизм переносит принципы внутрехристианского взаимодействия уже в сферу отношений между христианством и другими религиями и одновременно становится одним из элементов всеобщей глобализации, превращая себя в одно из достаточно мощных идеологических средств для установления "нового мирового порядка". На наш взгляд, в подобных условиях, становится очевидно, что экуменический процесс, как написано в одном современном справочнике, обусловлен «ситуацией христианства как веры, заново предлагающей себя нехристианскому миру; человек, в акте личного выбора становящийся христианином, все реже наследует конфессиональную культуру своих предков, но и взаимные счеты конфессий, уходящие в века, становятся для него все менее актуальными» (1, 655). Если следовать логике, то это означает, что экуменизм формально вступает в конкуренцию с теми религиозными доктринами, которые на данном этапе уже успели заявить о себе как о духовных консолидаторах человечества в глобальном масштабе. Думается, не случайно одним из последних лозунгов экуменической доктрины провозглашён призыв «Единство в многообразии», почти дословно перекликающийся с бахаитской концепцией всечеловеческого универсума. Характерной особенностью бахаитского учения является именно универсализм. Баха-Аллах писал: «Будьте как пальцы одной руки. Как части одного тела! Свет единства так могущественен, что он может озарить всю землю... Вы плоды одного дерева и листья одной ветки» (6, 19). «Исходя из принципа единства человеческого рода, вера Бахаи строго осуждает все виды фанатизма и нетерпимости религиозного, национального, патриотического, расового и политического», подчеркивают бахаиты (5, 4).

Причем, как подмечают исследователи, современные экуменисты прекрасно отдают себе отчет в том, что «стремление к компромиссу в области духовных ценностей ведет к религиозному синкретизму, стремление к достижению единства только ради мирских целей и сиюминутных интересов приводит, как правило, к смешению «религиозных» и «светских» ценностей и может вылиться лишь в новые формы «интегризма» и «триумфализма»», конкретно имея в виду именно получившие в последнее время довольно широкое распространение различные варианты теории «интеррелигии» (4, 78). Однако, осознание подобных тенденций отнюдь не означает, что экуменистам

пришлось их избежать или им в чём то превзойти своих идейных «соперников». Современный экуменический подход к делу единения человечества, предполагающий политкорректный «диалог» на равных между различными религиями, подразумевает неизбежный религиозный плюрализм, то есть свободу в провозглашении духовных ценностей. О таком плюрализме очень удачно высказался Питер Бергер, рассуждая о процессах бюрократизации религиозных институтов, используя при этом термин «экуменизм», он поясняет: «Мы берем этот термин в кавычки, указывая на то, что эта тенденция не обязательно должна а priori соотноситься с определенными теологическими представлениями о значении этого слова. Очень правдоподобно, что нечто, напоминающее нынешнее экуменическое движение, родилось бы из ситуации плюрализма в любом случае, даже при отсутствии теологических теорий, используемых ныне для его обоснования». В своем исследовании автор приходит к выводу в том что по какому бы из путей развития ни пошли бы религиозные учреждения, перед лицом плюрализма они все равно столкнутся с совокупностью проблем, которые и составляют "кризис теологии" или "кризис церкви" в современном обществе (9). Нет сомнения в том, что унификация религиозных ценностей в подобных условиях, безусловно, влечет за собой и синкретизм, и эклектику. И в этом описании ни современный экуменизм, ни бахаизм уже не отличаются друг от друга.

На наш взгляд, бахаизм к тому же являет собой яркий пример той самой «бюрократизации религиозных институтов», о котором говорит П. Бергер. В соответствии с потребностями времени верховный орган бахаитской организации (ВДС) правомочен издавать законы, не упомянутые в писаниях Баха-Аллаха, что, на наш взгляд, является очень важной характеристикой. Создание в 1963 году подобного механизма саморегуляции (ВДС) обеспечивало бахаизму достаточную вариативность в выборе путей последующего развития, позволяя легко приспосабливаться к любым историческим и географическим условиям; с другой стороны, это способствовало обезличиванию, потере самобытности и формализации движения.

Здесь интересно отметить, что бахаизм вышедший из недр шиитского ислама, с первого же дня своего существования находился с ним в острой конфронтации и вызывал активное сопротивление со стороны мусульманского духовенства. Следовательно, его, так же, как и экуменизм, можно рассматривать в контексте протестантской этики. Возникший в середине XIX века (в 1844 г.) в Иране и окончательно сформировавшийся (благодаря своему отцу-основателю Баха Аллаху) несколько позже, к 1863 году как религиозная доктрина, бахаизм уже в 1927 году официально добивается признания себя в качестве самостоятельной религиозной общины «благодаря тому, что в 1925 г.

Апелляционный мусульманский суд в Беба (Египет) объявил бахаитов немусульманами» (2).

Думается, что сам факт процесса изначального взаимоотторжения ислама и бахаизма, приведший к окончательному разрыву последнего с материнской конфессией, является совершенно закономерным. Еще в начале XX века исследователи писали: «Извлекая из древнейших источников национальные идеи и заимствуя в широких размерах иноземные идеи, Баб (духовный предтеча Баха Аллаха. - Л.М.) прививал иранскому исламу экстатические концепции Индии, мистическое умиление христианства и несколько теорий или гипотез современной Европы» (3, 274). Вопрос только в том, насколько сам ислам нуждается в этом? На наш взгляд, говоря в свете всего вышеизложенного об истории этих «не сложившихся отношений» бахаизма с исламом, следует отметить, что, самодостаточность и подлинный универсализм исламской религии не позволили ей органично воспринять «инородное тело» бахаитской религиозно-философской доктрины, среагировав именно на эклектизм и синкретичность учения, а не на какие то иные его аспекты.

Говоря об исламе и проблемах, связанных с глобализационными изменениями нельзя не заметить, что мусульманский мир в силу доктринальных особенностей исламской религии, не поддающейся процессу секуляризации, оказался тем пространством, куда для постсекулярного западного религиозно-культурного сознания вход достаточно затруднен. В этом контексте и в контексте проблемы взаимоотношений западного и восточного типов общественно-религиозного сознания мы можем на примере бахаизма наблюдать один из вариантов своеобразного межцивилизационного диалога, играющего большую роль в формировании мировоззрения нового времени и перспектив его развития. Это подтверждают исследования некоторых современных философов-религиоведов. Так, например, в рамках указанной проблематики Г.Сейфи в своей работе «Человек в религиозно-философском измерении» доказывает, что всем религиям свойственны прорывы к гуманизму, усиливающиеся по ходу исторического процесса, которые способны облегчать поиск и нахождение согласия среди нынешнего поколения людей с тем, чтобы, «не замыкаясь в скорлупе традиционных мировых религий», выйти на просторы широких межцивилизационных согласий. Такой результат, в свою очередь, позволил бы «через диалог взрастить здоровое дерево нового мировосприятия с новой шкалой духовных ценностей» (7, 104).

В более конкретном плане Г.Сейфи рассматривает предпосылки к мусульмано-христианскому сближению на базе антропоморфичных интерпретаций обеих религий. В этом отношении для нас интересной представляется авторская трактовка бахаизма (7, 110). Г.Сейфи высоко

оценивает значение совершаемого бахаизмом антропологического и рационалистического поворота в идеологии ислама. Такие течения, по его убеждению, могут сыграть позитивную роль и в политическом плане. Новая активизация бахаизма, по мнению автора, имеет вполне благоприятные перспективы, по крайней мере, на части постсоветского пространства.

На наш взгляд, бахаизм, неосознанно сочетая в себе элементы мусульманской и христианской этики и морали как в экономическом, так и в духовном аспектах, на практике пытался осуществить, и частично осуществил, некоторый практический опыт в направлении мусульманского и христианского межкультурного сближения. В качественном отношении подобный опыт наверняка является сомнительным преимуществом для бахаизма, в свете его притязаний на оригинальность и самобытность. Однако, любой опыт является полезным для научных исследований.

Необходимо отметить, что человечество неоднократно пыталось выработать практику и механизм взаимодействия религий на планете. Важным достижением в этой области стал Парламент религий мира, состоявшийся в Чикаго в 1993 г. в честь первого парламента, который проходил там же 100 лет назад. На втором парламенте был принят важный документ - декларация "На пути к глобальной этике"?. Этот документ явился результатом двухлетних консультаций примерно с 200 учеными и теологами. Под ним стоят подписи более 150 лидеров религиозных традиций со всего мира (8, 2).

Таким образом, глубинное единство всего человечества и его связь с высшей реальностью не являются открытием нового времени. Еще Плутарх говорил: "Не существует разных богов у народов северных и южных, не существует богов варваров и греков. Но, как солнце, луна, небо, земля и море, они едины для всех людей. Несмотря на множество разнообразных имен, которыми их называют, также есть только единый Логос, который царствует над всем миром, есть единое провидение, управляющее миром. Повсюду действуют одни и те же силы, а изменяются лишь их имена" (8, 1). Так что, в этом смысле, ни бахаиты, ни экуменисты не оригинальны в своих приверженностях. Добавим, что до сих пор мы говорили об экуменизме в его крайне широком – межконфессиональном, понимании, касается экуменизма "внутрихристианском", то, на наш взгляд, целесообразней было бы, если экуменисты сосредоточились на устранении именно этих внутренних противоречий, а не пытались дублировать роли, уже исполняемые на мировой глобализационной «арене» многочисленными новыми нетрадиционными религиями и движениями, умножая и без того огромное количество социальных утопий современности.

Список использованной литературы

1. Аверинцев А.А. Христианство в XX в. Словарь. София-Логос. Киев, 2006.
2. Базиленко И.В. Краткий очерк истории и идеологии бахаитской международной общины (XIX – XX вв.). СПб., Изд-во СПбГУ, 1998.
3. Берар В. Персия и персидская смута. СПб, 1912.
4. Журавский А.В. Христианство и ислам. Социокультурные проблемы диалога. М., «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1990.
5. К.Казем-заде. Коротко о вере бахаи. 1992.
6. Розы любви. Тексты для размышления. (Избранные цитаты из бахаитских писаний). Пер. с немецкого Хофхейм-Лангенхайн. 1990.
7. Сейфи Г. Человек в религиозно-философском измерении. Восток – Запад: Диалог культур (опыт компаративистского анализа). Отв.ред. В.А. Кувакин. – М., «Российское гуманистическое общество», 2002.
8. «Мир религий», 2001. //Аналитика//. <http://religio.ru/> - Межрелигиозный диалог и современность.
9. Неприкосновенный запас. № 6(32). 2003. - Питер Бергер. Секуляризация и проблема убедительности. Пер. с англ. М. Сокольской, выполнен по изданию: Secularization and the Problem of Plausibility // Berger P. The Social Reality of Religion. London: Faber, 1967. P.127-154. В США книга была опубликована под названием "The Sacred Canopy".
10. "Центральная Азия и Кавказ". № 4(5) 1999 г. Папуашвили Т. К вопросу об участии православных церквей в экуменическом движении. http://www.ca-c.org/c-g/2006/journal_rus/c-g-1/00.cont1.06.shtml

Leyla MƏLİKOVA

BAHAİZM VƏ EKUMENİZM QLOBALLAŞAN DÜNYA CƏMİYYƏTİ ŞƏRAİTİNDƏ YENİ BİR TƏZAHÜR KİMİ

Xülasə

Məqalədə bəhailik və ekumenizm kimi dini-mədəni fenomenlərin oxşar parallel məqamları və tendensiyaları işıqlandırılır. Müasir qloballaşma prosesləri şəraitində qloballaşmanın vacib təşkiledici hissəsi kimi çıxış edən dini-mənəvi platformanın tam səmərəli əsaslar üzərində formalaşdırılması mühüm bir məsələyə çevirilir. Bununla birlikdə, araşdırılan konsepsiyaların sosial utopiyalara çevrilməsi təhlükəsi və burdan irəli gələn çətinliklər də araşdırmada diqqət mərkəzindədir.

Leyla MELIKOVA

BAHAISM AND ECUMENISM IS A PHENOMENOM OF THE SAME TYPE IN THE CONDITIONS OF GLOBALITING WORLD COMMUNITY

Summary

In the article the similar parallel idiosyncrasies and trends of the religious-cultural phenomens of modernity such as the баһаизм and екуменизм are considered. In the modern condition becomes the problem of the formation of the reasonable approach to the deal of shaping religious-spiritual platform as the important component of the process of globalization is becoming particularly important. The arising difficulties connected with the risk of transformation of these concepts in social Utopias are in the centre of attention in this research.

Humay EMİNOVA

*AMEA Fəlsəfə və Siası-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutu, kiçik elmi işçi*

ORTA MƏKTƏB ŞAĞIRDLƏRİNDƏ EKOLOJİ MƏDƏNİYYƏTİN FORMALAŞMASININ PEDOQOJİ ƏSASLARI*

Müasir nəslin ekoloji mədəniyyətinin formalaşması prosesinin pedoqoji əsasları yeni baxışlar əsasında nəzərdən keçirilmişdir. Ekologiya və ekoloji təlim-tərbiyə mövzusunda aparılan tədqiqatlar geniş analiz olunaraq orta məktəb şagirdlərində ekoloji mədəniyyətin yaranması və onun möhkəmlənməsinin prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Şəxsiyyətin ekoloji mədəniyyətinin formalaşması fasiləsiz ekoloji tərbiyə prosesinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilərək ekoloji mədəniyyətin tərkib hissələri (şürlu fəaliyyət mədəniyyəti, əmək mədəniyyəti, təbiətlə mənəvi münasibət mədəniyyəti və s.) və onun komponentləri analiz edilmişdir.

Əsas sözlər: ekoloji mədəniyyət, ekoloji tərbiyə, şəxsiyyətin mədəniyyəti, ekoloji psixologiya və s.

Эпириш

Uzun illər müstəmləkə qanunları ilə idarə olunan zəngin sərvətli Azərbaycan Respublikasının təbiəti - suları, torpaqları, onun yerüstü və yeraltı sərvətləri, flora və faunası zərərli təsirlərə məruz qalmış, təbii sərvətləri və xammal ehtiyatları talan edilmişdir. Artıq neçə illərdir ki, Azərbaycan Respublikası dünya dövlətləri sırasında müstəqil bir dövlət kimi tanınır. Onun üçrəngli bayrağı BMT-nin qarşısında dalğalanır. Müstəqilliyini əldə etmiş ölkəmizin iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik sahəsində həlli vacib olan problemləri çoxdur. Məhz buna görə də ekoloji problemlərin müstəqil Azərbaycan dövləti üçün törədə biləcəyi çətinlikləri əvvəlcədən görmək və onları aradan qaldırmaq müasir dövrün ən

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri namizədi T.Allahyarova tərəfindən çapa məsləhət biliniib.

böyük vəzifələrindən biri kimi qarşımızda durur (1, s.88-90).

İnsan və insan cəmiyyəti üçün təbiət və onun ehtiyatları yeganə yaşayış mənbəyi olduğu üçün insan cəmiyyəti yarandığı gündən müxtəlif dövlətlərin başçıları tərəfindən təbiətin mühafizəsi, təbii sərvətlərin qorunması haqqında verilmiş qanunlar, fərmanlar həyata keçirilmiş tədbirlər haqqında məlumatlar verilir. Belə bir qanun ilk dəfə e.ə. 1792-1752-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş Babilistan padşahı Hammurapi vermişdir. Dünyanın heç bir ölkəsində «Qırmızı kitab» yox ikən xalqımızın bir çox yasaqları ilə təbiətin qorunmasını zəruri hesab etmiş, bir çox ağacların kəsilməsini, göyərçinə daş atılmasını, hörümçək torunun dağıdılmasını və s. qadağan etmiş, çörəyi müqəddəs saymışlar. «Avesta» da xalqımızın folklor nümunələrində, dahi Nizaminin, Şah İsmayıl Xətəinin, M.Füzulinin və digər şair və filosoflarımızın əsərlərində təbiətin qorunmasına geniş yer verilmişdir. Təbiətin qorunmasının «Quran»da da, Məhəmməd peyğəmbərin kəlamlarında da mühüm yer tutduğu göstərilir.

Мясялянин гойулушу

Ekologiya, ekoloji tərbiyə haqqında Azərbaycanda ilkin tədqiqatlar XIX əsrin oralarında, XX əsrin əvvəllərində aparılmışdır. Təbiətin qorunması, sərvətlərimizin israfçılığına qarşı mübarizə A.Bakıxanovun, H.B.Zərdabının, Ə.B.Haqverdiyevin, N.B. Vəzirovun, M.T.Sidqinin, H.Cavidin, A.Səhhətin və digər mütəfəkkir və maarifçilərin əsərlərində geniş yer tutur (2, s.29-32).

Azərbaycanda təbiətin qorunması və ekoloji tərbiyə məsələlərinə sovet imperiyasının törətdiyi fəsadlara, ölü zonaların yaranmasına qarşı etirazlar XX əsrin 60-cı illərindən başlamışdır. Bu sahədə ilk «həyəcən təbili» akademik Həsən Əliyev və Z.Göyüşov çalmışlar. Onlar təbiətin mühafizəsi problemini dövlət səviyyəsinə qaldırmışlar. Bundan sonra ekoloji tərbiyə, təbiətin qorunması məsələsi pedaqoji ictimaiyyətin diqqətini daha çox cəlb etmiş, məktəblərdə şagirdlərin ekoloji tərbiyəsinə qayğı göstərmək ön plana çəkilmişdir. Akademik H.Əliyev ictimai vəzifə kimi, uzun illər Respublika təbiəti mühafizə cəmiyyətinin sədri işlədiyi illərdə ölkəmizi qarış-qarış gəzmış, onun təbiətini, təbii sərvətlərini müşahidə etmiş, flora və faunasının vəziyyətini öyrənmiş, əldə etdiyi nəticələri xalqımızın ekoloji maariflənməsinə və təhsilinə yönəltdirmiş, gənc nəsildə ana təbiətə xeyirxah hisslər formalaşdırmağa çalışmışdır. O «Həyəcən təbili» əsərini yazmış, «Azərbaycan təbiəti» adlı jurnalın nəşrinə nail olmuşdur.

Ekoloji tərbiyə məqsədyönlü, mütəşəkkil proses olub təbiətin qorunmasına dair bilik, bacarıq və vərdislər sistemində yiyələnməkdir, doğma yurda, torpağa dərin məhəbbətdir, vətənin qorunmasının müqəddəs bir vəzifə olduğunun təsdiqidir. Ekoloji tərbiyənin məzmununa təbiət-insan-cəmiyyət münasibətləri, təbiətin qorunması, ona qayğı göstərilməsi, ekoloji bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək, təbii nemətlərdən səmərəli və qənaətlə istifadə etmək daxildir.

Tarixin müəyyən mərhələsinə qədər insanın təbiətə etdiyi təsir biosferdə baş verən özünü tənzimləmə prosesləri nəticəsində aradan qalxırdı. Amma hal-

hazırda bəşəriyyət ekoloji böhran həddinə gəli çıxmışdır. Buna görə də 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda dünyanın qlobal ekoloji məsələlərinə həsr olunmuş hökumətlərarası konfransda bir çox məsələlər qoyulmuşdur ki, onlardan da ən mühüm olanları aşağıdakılardır:

- böhran vəziyyətindən çıxmaq üçün təxirəsalınmaz praktiki tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- mövcud vəziyyətin təkrarlanmaması üçün yetişən gənc nəslin ekoloji mədəniyyətlə tərbiyə edilməsi (4, s. 128)

Bir çox alimlər qeyd edirlər ki, ekoloji tərbiyə çox vaxt kompleks olaraq deyil, bütün imkanlardan istifadə etmədən birtərəfli həyata keçirilir. Hal-hazırda ekoloji mədəniyyətə şəxsiyyətin ictimai cəhətdən vacib olan əxlaqi keyfiyyəti kimi baxmaq lazımdır.

Ekoloji tərbiyə prosesinə məhz şagirdlərdə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması kontekstində baxıldıqda müasir nəslin gələcəyə hazırlanması və insan-cəmiyyət-təbiət münasibətlərinin tarazlaşdırılması məsələləri öz düzgün həllini tapa bilər. Buna görə də ekoloji mədəniyyət, onun tərkib hissələri və komponentləri, şagirdlərin şəxsiyyətinin mədəniyyətinin tam formalaşmasında ekoloji mədəniyyətin rolunun dərindən araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır.

Ekoloji mədəniyyətin formalaşması prosesinin komponentləri və tərkib hissələri

Məşhur sovet pedoqoqları A.N.Zaxlebnıy və İ.T.Suraveqina hesab edirdilər ki, ekoloji mədəniyyət - elmi-texniki inkişaf və ekoloji təhsil insanların fəaliyyətində və şüurunda təbiətdən istifadə prinsiplərinin bərqərar olması, ətraf mühitə və insan sağlamlığına zərər vermədən bu və ya digər ekoloji-təsərrüfat məsələlərinin həll bacarıq və vərdislərinin formalaşmasıdır. Ekoloji mədəniyyət şəxsiyyətin kamillik xüsusiyyətlərindən biridir və onun dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayır (3, s. 16-22; 4, s.128).

Ekoloji mədəniyyət təbiətə maddi istehsal üçün ümumi bir mənbə nöqtəyi - nəzərindən baxaraq təbiətə və insanın təbii yaşayış mühitində əmək predmetlərinə məsuliyyətli münasibətdə özünü göstərir.

Ekoloji mədəniyyətə aşağıdakılar daxildir:

- təbiətə maddi nemətlərin mənbəyi kimi baxılması, həyatın ekoloji əsaslarına dair bəşəriyyətin təcrübələrinin mənimsənilməsi itiqamətində şagirdlərin şüurlu fəaliyyəti mədəniyyəti. Bu fəaliyyətin müvəffəqiyyəti alternativ qərarlar qəbul etmək bacarıqlarının formalaşması əsasında təbiətə və təbii mühitə münasibətdə şəxsiyyətin əxlaqi çizgilərinin inkişafından asılıdır;

- əmək fəaliyyəti nəticəsində əmək mədəniyyəti. Bu zaman təbiəti istifadə sahələrində hər hansı bir konkret fəaliyyətin yerinə yetirilməsi zamanı ekoloji, estetik və sosial kriteriyalar da nəzərə alınır;

- təbiətlə mənəvi münasibətin mədəniyyəti. Burada estetik emosiyaların, təbii mühitdə estetik dəyərlərin təbii dəyərlər kimi qiymətləndirmə qabiliyyəti inkişafı əsas yer tutur.

Ekoloji mədəniyyətin aşağıdakı komponentləri mövcuddur:

- təbiətə maraq;
- təbiət və onun qorunması haqqında biliklər;
- təbiətə estetik və vicdanlı münasibət;
- təbiətlə münasibətdə pozitiv fəaliyyət;
- uşaq və gənclərin təbiətdəki hərəkətlərini müəyyən edən motivlər.

Şəxsiyyətin xarakterik keyfiyyətlərindən biri olan ekoloji mədəniyyət fasilsiz ekoloji tərbiyə sistemində formalaşdırılmalıdır.

İnsanın estetik tərbiyəsində təbiətin estetik və təbii dəyərlərinin vəhdəti şəklində dərk edilməsi təmin olunur. Təsəvvür cəmiyyətin və təbiətin həyatına mane olmanın nəticələrinin qabaqcadan görülməsinin psixi inkişafı kimi çıxış edir. Hiss etmə düşünmədən-yaradıcı təbiətlə qovuşmağa cəhdlə bağlıdır. Ekoloji təfəkkürə həm də təbiətdən rəsiolnal istifadə davranışları da daxildir. İnsanın ekoloji mədəniyyəti şəxsiyyətin müxtəlif tərəfləri və xassələri ilə sıx əlaqədardır və o yeni bir psixi anlayış kimi meydana çıxır. Təbii elmlərin mənimsənilməsi təbiətin qanunlarının və onun insan fəaliyyəti ilə qarşılıqlı əlaqəsinin qanunauyğunluqlarının idrak prosesini asanlaşdırır. Təbiətin elmi idrakının aşağıdakı istiqamətləri mövcuddur (5, s.19-21).

Fəlsəfi - insanın rolunun və varlıq səbəblərini düşünməyə imkan verir.

Siyasi - təbii sərvətlər və insanın təsərrüfat fəaliyyəti arasındakı tarazılıqlı müəyyən edilir.

Hüquqi - idarə edilən qarşılıqlı əlaqələrin hüquqi çərçivədə qalmasını təmin edir.

Əxlaqi - bu qarşılıqlı əlaqələrə mənəvi ruh verir.

Estetik - həyəcanlanmağa, heyərlənməyə və həzz almağa imkan verir.

Nəticə

1. Şəxsiyyətin mədəniyyətinin belə geniş anlayışı XX əsrin sonlarının reallıqlarının təsiri altında formalaşmışdır. Bu isə öz növbəsində bir sıra qarışıq elmi istiqamətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bunlardan ekoloji psixologiya, ekoloji pedoqogika, ekoloji psixofiziologiyena və s. göstərmək olar. Pedoqoqlar qeyd edirlər ki, şəxsiyyətin ekoloji mədəniyyəti ətraf mühitlə praktik münasibət olmadan təsəvvür edilə bilməz (6, s.29-32; 7, s.19-23). Bu isə müəllim və şagirdlərin birgə söyləri əsasında formalaşır. Burada söhbət, təbiətə, noosferə cəmiyyətə psixoloji cəhətdən etibarlı şəkildə şüurlu qoşulmadan gedir.

2. Ekoloji tərbiyə şagirdlərdə ekoloji etika, ekoloji mədəniyyət, ekoloji dünyagörüşünü formalaşdırır. Ekoloji tərbiyənin məqsədyönlü aparılması şagirdlərin ekoloji biliklərini dərinləşdirir, onların təbiətə baxışlarını zənginləşdirir,

landşaft komplekslərini, təbiətin ayrı-ayrı komponentlərini şüurlu şəkildə sevilməsinə və onların məqsəyönlü mühafizəsinə köklü şəkildə zəmin yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Allahverdiyev Y.A. Azərbaycanın görkəmli alimləri ekoloji tərbiyə haqqında. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, «Naxçıvan» Universiteti. Təhsil islahatı və pedaqogikanın müasir problemləri mövzusunda keçirilən elmi-praktik konfransın materialları. N., 2000.

2. Allahverdiyev Y.A. Ekoloji tərbiyənin mövcud ədəbiyyatda yeri. Azərbaycan Respublikası «Təhsil» cəmiyyəti «Bilgi» dərgisi. Təhsil. Mədəniyyət. İncəsənət. Elmi-nəzəri və metodik jurnal. B., 2001, № 1.

3. Захлебный А.Н. Общее и экологическое образование: единство целей и принципов реализации. Советская педагогика. 1984, № 9.

4. Зверева И.Д., Суравегиной И.Т. Отношение школьников к природе. М., Педагогика. 1988.

5. Лихачев Б.Т. Экология личности. Педагогика. 1993, № 2.

6. Печко Л.П. Воспитание у школьников эстетического отношения к природе. Советская педагогика. 1987, № 3.

7. Саблина Е.И. Экологическое воспитание учащихся начальных классов сельской школы в процессе кружковой работы. Электронный журнал Мичуринского Государственного Педагогического Института <http://www.Bank-Referatov.ru>. Мич., 1999.

Хумай ЭМИНОВА

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У ШКОЛЬНИКОВ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Резюме

На основе новых взглядов были рассмотрены педагогические основы процесса формирования экологической культуры современного поколения. Проведя широкий анализ исследований по теме, экология и экологическое воспитание были определены принципы формирования и закрепления экологической культуры у школьников средней школы. Рассматривая формирование экологической культуры личности, как результат процесса непрерывного экологического воспитания, были проанализированы составные части экологической культуры (культура сознательной деятельности, культура труда, культура морального отношения к природе и т.д.).

Ключевые слова: экологическая культура, экологическое воспитание, культура личности, экологическая психология.

Humay EMINOVA

PEDAGOGICAL BASES OF FORMATION ECOLOGICAL CULTURE AMONG PUPILS OF SECONDARY SCHOOL

Summary

It has been considered the pedagogical bases of modern generation ecological culture formation process through new visions. Having conducted thorough analysis researches on the theme ecology and ecological education there have been determined the principles of formation and consolidation of ecological culture among the pupils of the secondary school. Considering formation of the person's ecological culture as a result of continuous ecological education process, have been analyzed components of ecological culture (conscious activity culture, labor culture, culture of the moral attitude towards nature, etc.).

Key words: ecological culture, ecological education, and culture of the person, ecological psychology.

Təhminə AĞAKİŞİYEVƏ

*AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi–Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutu, kiçik elmi işçi*

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ EKOLOJİ BÖHRAN*

XIX əsrin ortalarından başlayaraq sənayenin inkişafı ilə əlaqədar təbiətə daha böyük təsir göstərilməyə başlandı. Nəticədə faydalı qazıntılar istehsalı artdı, ətraf çirkləndirici tullantıların atılması sayəsində landşaftda böyük dəyişikliklər yarandı.

Çirklənmə hər hansı mühitə əvvəllər onda olmayan, onun səciyyəvi olan maddələrlə çirklənməsi, yaxud da həmin mühitdə haqqında söhbət gedən maddələrin təbii səviyyəsinin normadan artıq olmasıdır. Eyni zamanda çirklənmə haqqında danışarkən qeyd edə bilərik ki, çirklənmə havanın, suyun, torpağın arzu edilməz dərəcədə fiziki, kimyəvi, bioloji xarakteristikasının dəyişməsidir. Həmin dəyişiklik isə öz növbəsində bu gün və gələcəkdə insanın həyatına, ona lazım olan bitki və heyvanlara, eləcə də müxtəlif istehsal sahələrinə və həyat şəraitinə çox böyük və mənfi təsir göstərə bilər.

Ümumiyyətlə, ətraf mühitin çirklənməsi canlılara, daha dəqiq desək, bütövlükdə təbiətə dəhşətli dərəcədə mənfi təsir göstərir. Biosferdə təbii proseslərə insanın müdaxiləsi rəngarəngdir. Onları qruplaşdırsaq, antropogen dəyişikliklərin əsasında nələrin durduğunu aydın görə bilərik.

1) inqredient (inqredient – mürəkkəb birləşmələr və ya qarışıqların tərkib hissəsi) çirklənmə. Bu kəmiyyət və keyfiyyətə təbii biogenosenoza yad olan maddələrin məcmusudur;

2) parametrik çirklənmə (ətraf mühitin parametri – onun xassələrindən biri, məsələn, səs-küyün, işıqlanmanın, radiasiyanın və s.-nin səviyyəsi). Həmin xassələr ətraf mühitin keyfiyyət parametrlərinin dəyişməsi ilə əlaqədardır;

3) biosenat çirklənmə dedikdə canlı orqanizmlərin populyasiyasının strukturuna və tərkibinə təsiri başa düşülür;

4) stasiyal – destruksiya çirklənmə (stasiya – populyasiyanın məskəni, destruksiya – dağılma) dedikdə təbiətdən istifadə prosesində landşaftın və analoci sistemin dəyişməsinə nəzərdə tutur.(67, s.108) Biz sonrakı paraqraflarda bu məsələyə yenidən qayıdacağıq.

Atmosferə təsirə gəldikdə qeyd etməliyik ki, onun çirklənməsinin əsas mənbəyi rolunu avtomobillər və sənaye müəssisələri oynayır. Alimlərin hesablamasına görə hər il atmosfer havasına 200 milyon ton oksigen və karbon dioksidi, 150 milyon ton kükürlü qaz, 50 milyon tondan çox azot oksidi, o qədər də karbohidrogen atılır. Bundan əlavə atmosferə atmosfer aerosolunu yaradan müxtəlif hissəciklər də atılır (təqribən hər il 200 milyon tondan 400

* Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor A.Şükürov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

milyon tona qədər). Enerji qurğularında yandırılan kömürün hesabına ətraf mühitə civə, uran, kadmiy, qurğuşun və s. elementlər daxil olur ki, bunun da sayı maddələrin təbii dövriyyəsinə cəlb edildəndən çox olur. Sənaye mərkəzlərində avtonəqliyyatın və ekoloji cəhətdən çirkləndirici müəssisələrin işi ona gətirib çıxarır ki, havaya okean üzərindəki tozdan 150 dəfədən çox toz daxil olur. Həmin tozun hündürlüyü 1,5 – 2 mm-ə çatır və günəş şüasının 20 faizdən 50 faizə qədərini qarşısını alır. Avtomobildən çıxan qazlar (SO , SO_2 və s.) havadan ağırdır və yerin üst qatında toplanır. Təsadüfi deyildir ki, son yüz ildə işlədilən yanacağın hesabına SO_2 təqribən 10 faiz artmışdır. SO_2 «parnik effekti»nin əsas yaradıcılarından biridir. Alimlərin dəqiq hesablamasına görə SO_2 konsentrasiyasının sonrakı artımı atmosferdə planetar səviyyədə temperaturun yüksəlməsinə gətirib çıxaracaqdır ki, bunun da nəticəsində şimal buzları əriyəcək və dünya okeanının səviyyəsi artacaqdır. Kənd yerlərində havanı çirkləndirənlər ammoniyak, hidrogen sulfid və pestisidlərdir (7, s.72) Hidrosferə təsirə gəldikdə isə bu daha dəhşətlidir. Mə'lum olduğu kimi yer suları fasiləsiz hərəkətdə olur. Suyun dövriyyəsi hidrosferin bütün hissələrini bir-biri ilə əlaqələndirir və vahid sistemi – okean – atmosfera, qurunu – yaradır. İnsanın həyatı üçün içməli çay suları böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki içməli sular çox asan əldə edilir və bərpa oluna bilər.

Azərbaycan Respublikası məhdud su ehtiyatlarına malikdir. Adı hesablamalara görə respublika özünün suya olan tələbatının 45-50 faizini ödəyir, qalan su tələbatını yeraltı su anbarlarından ödəyir. Hər il respublika suya olan ehtiyaclarını ödəmək üçün su hövzələrindən 16,0 milyard kubmetr, o cümlədən yeraltı laylardan 1,1-1,2 milyard kubmetr şirin su götürür. Həqiqi tələbat isə 11-13 milyard kubmetrdir. Onun da 25-30 %-ndən sənaye və məişət-təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə olunur. Su obyektlərinə atılan tullantı suların həcmi 5,0-5,5 milyard kubmetrdir (1, s.27)

Su hövzələrinin çirklənməsinin əsas səbəbi sututarlara təmizlənmiş və yaxud az təmizlənmiş sənaye və kommunal müəssisələrinin suyunun axıdılmasıdır. Kənd təsərrüfatı sahələrində çaylara zərərli kimyəvi məhsullar və mineral gübrələr axıdılır. Su ehtiyatlarının ənənəvi çirkləndiriciləri mineral, üzvi və bakterial maddələrdir. Onlara son onilliklərdə fəal sintetik məhsullar da əlavə olunmuşdur. Bura yuyucu maddələr və neft məhsulları da daxildir. Çirkləndirici suların təmizlənməsi və yaxud zərərsizləşdirilməsi üçün yer kürəsi çaylarının sularının 10 faizi məsrəf olunur. Respublikanın sahil akvatoriyasının 30-45 faizi yaxını müxtəlif mənbələrdən çirklənməyə məruz qalmışdır. Uzunluğu 100 kilometrdən artıq olan çayların 55-60 faizi çirkləndirilmiş çaylara aiddir. Düzensiz sahəsində olan göllərin hamısı istilik, bioloji və kimyəvi recimlərin dəyişməsi ilə əlaqədar tənəzzülə uğramışdır. Ümumi sahəsi 200 kv.km olan Abşeron yarımadası və Kür-Araz ovalığı gölləri tamamilə ekoloji böhran vəziyyətindədir. Çirkləndirmə səviyyəsinə görə rayonları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Az çirkləndirilmiş (18 rayon).

2. Çirkləndirilmiş (25 rayon).

3. Fəlakətli dərəcədə çirkləndirilmiş (14 rayon və həmçinin Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Qəbələ və s.) (1, s.25-26).

Çirklənmə nəticəsində içməli suyun tərkibi dəyişir, keyfiyyəti aşağı düşür, qiymətli balıq sənayesinə bərpa olunmaz zərbə dəyir. Dünya okeanının çirklənmə səviyyəsi də getdikcə artmaqdadır. Çaylardan çirkli sular atmosferdən yağış vasitəsilə gələnler, neft tankerlərindən tökülən neft, onlardan neft istehsalı hesabına okeanlara olduqca böyük həcmdə qurğuşun (50 min tona qədər), neft (10 milyon tona qədər), civə, pestisid məişət tullantıları və s. atılır. Bu isə çoxsaylı orqanizmlərin, xüsusilə sahil zonalarında və dəniz gəmilərinin ənənəvi marşrut rayonlarında məhvinə gətirib çıxarır. Dəniz sakinlərinin orqanizminə ən dəhşətli zərbəni neft vurur. Dəniz və okean üzərindəki neft təbəqəsi nəinki yuxarı təbəqədə yaşayan canlı orqanizmləri məhv edir, həmçinin suyun oksigen payının azalmasına gətirib çıxarır. Yer təkinə təsirə gəldikdə isə burada da vəziyyət o qədər də ürəkaçan deyildir. Yer təkinin məhsuldar layı təbii şəraitdə olduqca uzun müddət ərzində formalaşır. Eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsulları əkilən olduqca böyük sahələrdə hər il bitkilərin əsas qidalanma komponentləri on milyonlarla ton azot, kaliy, fosfor- sıradan çıxır. Əkinçilikdə torpağın gücdən düşməsi ona görə baş vermir ki, hər il ona üzvi və mineral gübrələr verilir. Yer təkinin məhsuldarlığının qorunub saxlanılması üçün azotun zərərvericilərdən qorunması üçün şərait yaradır. Uzun müddət eyni bitkinin əkilməsi də torpağı bir növ «yorrur». Düzgün suvarmanın aparılmaması vaxtından qabaq duzlaşmaya və yaxud bataqlıq yaranmasına gətirib çıxarır. Torpağın antropogen təsirə məruz qalmasının bir səbəbi də eroziyadır. Eroziya latınca *grodere* - sözündən olub aşınma deməkdir. Eroziya su axını və külək vasitəsilə torpağın yuxarı qatının dağılması deməkdir. Ən dağıdıcı eroziya su eroziyasıdır. O, yerin düz işlənilməməsi səbəbindən yaranır. Yağış suları və s. suların hesabına yerin məhsuldar layı demək olar ki, sıradan çıxır.

Müasir dövrün ekoloji problemlərinin əsas «günahkarları», onun kəskinləşməsinin üç əsas «səbəbkarı»na (cəmiyyət, elmi-texniki tərəqqi və insan) biri də onlarla sıx əlaqədar olan istehsal daxildir. Buna çox vaxt texniki- iqtisadi səbəblər də deyirlər (2, s.101). Doğrudan da bir çox ekoloji problemlərin kökü tarixən yaranmış və indi də saxlanılmış xalq təsərrüfatının strukturundadır. Azərbaycanın sənaye potensialının əsası neft və qaz çıxarılması, neftayırma, metallurgiya, energetika, kimya və bunlarla əlaqəli sahə olaraq qalır. Məlum olduğu kimi həmin müəssisələr çoxlu su və enerji tələb edərək böyük tullantılar əmələ gətirir. Onların əksəriyyəti Bakı, Sumqayıt regionunda yerləşdirilmişdir. Doğrudan da təbii klimatik şərtlər əkinçilik və torpaqdan istifadə qaydaları pozulan elə bir ayrı respublika tapmaq mümkün deyildir ki, o Azərbaycana bənzəsin. Bu o deməkdir ki, çoxəsrlik təkamül prosesində spesifik ənənəvi mədəniyyət və kənd təsərrüfatı burada itirilmişdir. Bundan əlavə sosializm dövrünün planlarına qurban verilən torpaqlarımız əldə etdiyimiz xəstəliklər qazancımız olmuşdur.

Sosializm dövründə Azərbaycanın pambıqçılıq rayonlarında gübrə və zəhərli maddələrdən istifadə 20-30 dəfə normadan artıq idi. Bu işə təbiətə böyük zərbə idi. İnsan özünün inkişaf etməkdə olan tələbatına müvafiq olaraq gerçəkliyi dəyişdirir və heyvanlardan fərqli olaraq istədiyi şeyi yaradır. Marksistlər qeyd edirdilər insan özü öz maddi istehsalının, həm də özünün icra edə bildiyi hər hansı bir başqa istehsalın əsasıdır. Buna görə də insana, bu istehsal subyektinə təsir edən bütün hallar çox və ya az dərəcədə insanın bütün funksiyalarını və fəaliyyət növlərini şəkildə dəyişdirir, deməli, eyni zamanda insanın maddi sərvət yaradıcı, əmtəə yaradıcısı olmaq etibarilə icra etdiyi bütün funksiyaların və fəaliyyət növlərinin də şəklini dəyişdirir. Bununla sübut etmək olar ki, insanın münasibətləri və funksiyaları, hər hansı bir formada və nədə təzahür etmiş olursada maddi istehsala təsir edir, onu çox və ya az dərəcədə, müəyyən edici tərzdə dəyişdirir.

Ətraf mühitin insanın predmet fəaliyyətinə daxil edilməsi genişləndirilmiş təkrar istehsalın sosial-iqtisadi qanunları ilə müəyyən edilən təbii və sosial zərurətdir. Deməli, taktiki vəzifələr sırasında biogeosenozların yaradılması (xüsusilə urbanizasiyanın güclü getdiyi ərazilərdə) xüsusi vurğulanmalıdır. İndi alimlərin fikrincə ekoloji problemlərin həllində mühüm rolunu genetik oynamalıdır. Bütün səviyyələrdə (molekulyar, hüceyrə, orqanizm və populyasiya) genetik proseslərin idarə edilməsinin məqsədyönlü metodlarına yiyələnmə istehsalın təsirliyini yüksəltməyə imkan verən yeni ekoloji biotexnologiyanın yaradılmasına gətirib çıxarır. İnsan tərəfindən yeni heyvan və bitki növlərinin yaradılması, az enerji itkisi və ətraf mühitin minimum çirklənməsi ərzaq istehsalını artırmağa imkan verir. İrsi xəstəliklərin aradan qaldırılması bəşəriyyətin genetik sağlamlığını qoruyub saxlayır. Genetikanın köməyindən istifadə edərək insan davamlı bio və aqrosenozlar yarada bilər ki, bununla da iki vəzifəni yerinə yetirir, birincisi bəşəriyyəti kifayət qədər qida ilə təmin edər və ikincisi təmiz ətraf mühiti qoruyub saxlaya bilmək mümkün olar.

Hər bir real sistemin fəaliyyəti və inkişafı (o cümlədən, cəmiyyət və insanın) qarşılıqlı şəkildə əlaqədar olan üç amilə: maddi, enerji və informasiyaya əsaslanır.

Doğrudan da müasir dövrün ekoloji çətinliklərin səbəbləri ictimai inkişafın üç amili ilə bağlıdır: birincisi, cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı münasibətlərinin obyektiv ziddiyyətləri ilə; ikincisi, cəmiyyətin müxtəlif sahələrində meydana çıxan böhranların dərinləşməsi ilə; üçüncüsü, elmi- texniki tərəqqinin xüsusiyyətləri ilə. Deməli bu üç amilin təsiri altında biosferin məhvi təhlükəsi meydana çıxma bilər. Doğrudan da, müasir ekoloji şərait cəmiyyətlə təbiət arasında yaranmış ziddiyyətlərin kəskinləşməsi səbəbləri ilə və bu ziddiyyətlərin aradan qaldırılması vəsi-tələrindən biri olan elmi- texniki tərəqqi ilə bağlı olan məsələdir.

Müasir elmi-texniki tərəqqi təkcə məhsuldar qüvvələrin yüksəlməsindən (istehsal, iqtisadiyyat, elm və texnika) ibarət deyildir. O, sosial, siyasi, mədəni, psixoloji və təbiət (bioloji) proseslərlə əlaqədardır. Min illər boyu cəmiyyətin

məhsuldar qüvvələri, istehsalın texnologiyası çox az dəyişmiş, bə'zən isə tərəqqi tənəzzüllə əvəz olunmuşdur. Yalnız yeni dövrdən, intibah dövründən başlayaraq induktiv, eksperimental elmin əsaslarının qoyulması ilə elm və texnikanın qarşılıqlı tərəqqisi sürətlə və fasiləsiz şəkildə irəliləməyə başladı. Müasir elmi-texniki tərəqqi elm və texniki inqilabların idrakda sintezindən ibarət olub, cəmiyyətlə təbiətin həyat fəaliyyətinin üç amilinin - cisim, enerjinin və informasiyanın dəyişdirilməsi ilə, varlığın iki forması - zaman və məkanla sıx əlaqədardır. Bunu elmi-texniki tərəqqinin müasir mərhələsinin atom və nüvə enerjisi, kosmik tədqiqatlar, mikroelektronika, elektron-hesablama maşınları, kompüterləşdirmə, biotexnologiya və s. kimi anlayışları, hadisələri və faktları (simvolları-indikatorları) bir daha təsdiq edir.

Göründüyü kimi elmi-texniki tərəqqi cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrini kökündən elə dəyişdirmişdir ki, elm ictimai istehsalın inkişafının aparıcı amili özünü göstərə bilmişdir.

XX əsrin hələ birinci yarısında biosferin radioaktiv çirklənməsindən danışmağa başlayıblar. 1945-ci ildə amerikalılar Yaponiyanın Xirosima və Naqasaki şəhərlərinə atom bombası atdılar. 1962-ci ilə qədər bütün nüvə dövlətləri atmosferdə nüvə sınaqları keçirirdilər ki, bu da qlobal radioaktiv çirklənməyə gətirib çıxarmışdır. Böyük atom elektrik stansiyalarında baş verən qəzalar da radioaktiv çirklənmələrin əsas səbəbkarlarındanır. Sonuncu qəza (1986-cı il Çernobıl qəzası) Ukraynanın, Belorusiya və Rusiyanın böyük ərazilərinin radioaktiv çirklənməsinə səbəb olmuşdur. Bir sıra radioaktiv izotoplar uzun müddətli parçalanmalara mə'ruz qalır. Onlar insan orqanizmini şüalanmaya məruz qoyur.

İnsan yarandığı gündən təbiəti dəyişdirərək ona təsir göstərmişdir. Bu təbii prosesdir və hər bir orqanizm onu əhatə edən ətraf mühitin maddi-energetik imkanlarından istifadə etmək yolu ilə mövcud ola və inkişaf edə bilər. Həm də bu istifadə etmə dəfələrlə ekoloji gərginliyə gətirib çıxarmışdır. Bu elə böhran olmuşdur ki, qlobal adını almış, bütün biosferi məhv edə biləcək ekoloji katastrofla bütün dünyanı hədələməyə başlamışdır.

XX əsr həmin təsirdə kəmiyyət sıçrayışına səbəb oldu, bu isə insan-biosfer münasibətlərində keyfiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxardı. İnsan bütün təbii proseslərə tə'sir göstərə biləcək həlledici qüvvəyə çevrilmişdir (4, s.33-34).

Hazırda bütün biosfer insanın güclənməkdə olan müxtəlif fəaliyyət sahələrinin tə'siri altında olur. Elə buna görə də təbiəti mühafizə tədbirləri həmişəkindən daha aktual olmuşdur. Konkret olaraq orqanizmə təsirdən söhbət gedərkən deyə bilərik ki, orqanizmə eyni zamanda mühitin çoxsaylı faktorları tə'sir edir. Bir sıra faktorlara orqanizm sözün həqiqi mənasında dözümlülük nümayiş etdirir və onların təzyiqlərinə bir növ necə deyərlər «davam gətirir». Digər faktorlara isə orqanizm məhdud diapazonda uyğunlaşa bilər və optimumun çox az zərbələrinə davam gətirə bilər. Məsələn, soyuğa adaptasiya olan bəzi Antraktida balıqları üçün davam gətirilə bilən temperatur diapazonu

4° S (2°-dən 2°S-yə qədər) qədərdir. Temperatur 0°S-yə qədər artması ilə maddələr mübadiləsi artır, lakin sonralar temperaturun yüksəlməsi ilə metabolizmin intensivliyi aşağı düşür və 1,9°S-də balıqlar hərəkət etməkdən dayanırlar, istilik onları demək olar ki, çaşdırır. Səhralıq olan sututarlarında sakin olan balıqlar 10° temperatur diapazonundan 40°S diapazonuna qədər dözə bilirlər. Geniş ənginliklərdə sakin olan heyvanlar daha geniş diapazona dözümlü olurlar. Məsələn, tundrada yaşayan şimal tülkü 80°-yə qədər davam gətirə bilir (-55°S-dən 30°S-yə qədər). Soyuğa davamlı olan hər bir bitkini də buna misal gətirmək olar. Elə bitkilər vardır ki, 70°S qış şaxtasına dözə bilir. Tropik meşələrdəki bitkilər temperaturun çox az dəyişikliyi zamanı mövcud ola bilər. Temperaturun 5° - 8°S aşağı düşməsi onlar üçün məhvə bərabərdir.

Təbiət – cəmiyyət sistemində münasibətlərin qaydaya salınması bəşəriyyətin, eləcə də təbiətin gələcəyi üçün vacib şərtlərdir. Hələ 80-ci illərdə yuqoslaviyalı tədqiqatçı Branko Kitanoviç «Planet və sivilizasiya təhlükədədir» adlı kitabında «insan-təbiət» qarşılıqlı münasibətlərinin üç sahəsini ayırırdı: 1) Yer kürəsinin təbii resurslarının istifadəsi ilə əlaqədar olan texniki-iqtisadi sfera; 2) ətraf mühitin çirklənməsi və göstərilən sistemdə «həyat» tarazlığının pozulması ilə əlaqədar baxılan ekoloji sfera; 3) bütün bəşəriyyətin və bütün ölkələrin ümumi səyləri ilə həll edilən sosial-siyasi sfera (5, s.10). Qeyd etmək lazımdır ki, Kitanoviç təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı təsir sferasını yanlış olaraq noosfera adlandırır. Faktiki olaraq öz məzmununa görə bu coğrafi mühitdir – ictimai inkişaf mühitidir. Ümumiyyətlə ətraf mühitə təsir göstərən amillər çoxdur və bu bərdə biz yeri gəldikcə ətraflı danışacağıq.

Təbii mühitə təsir göstərən faktorlar çox olmaqla yanaşı rəngarəngdir. Həmin təsirlər ətraf mühitə öldürücü zərbə vururlar. İnsanın əsas vəzifəsi onları aradan qaldırmaq, yaxud da həmin təsiri heç olmazsa zəiflətməkdir. Deməli, torpağı, atmosferi və daha dəqiq desək, bütövlükdə biosferi qorumaq olduqca vacibdir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, c.B.Lamarkın əsərlərindən başlayaraq elmdə belə bir təsəvvür formalaşmışdır ki, planetdə xüsusi məkan mövcuddur. Həmin məkan orqanizmlərin həyat fəaliyyəti ilə təşkil və əhatə olunmuşdur. Həmin məkanı ifadə edən terminlərin içərisində ümumi tərəfindən qəbul edilmiş bir anlayış hörmət qazandı. Bu anlayış 1875-ci ildə E.Zyus tərəfindən elmə gətirilmiş «biosfer» anlayışı idi. O, Yerin əsas geoloji örtüyünü ifadə edərkən lito-, atmo- və hidrosfera anlayışları ilə yanaşı «biosfer» anlayışını da işlətməmişdir. O belə hesab edirdi ki, yuxarı sahə ilə litosfer arasında qarşılıqlı təsir sahəsində və materiklərin üst qatında müstəqil biosferi ayırmaq lazımdır (3, s.58-60) Lakin Zyuss «biosfer» anlayışını elmi dövriyyəyə gətirsə də, onun tərifini verməmişdir. Bu isə həmin anlayışı müxtəlif mənalarda işlətməyə imkan vermişdir. Spesifik geoloji örtük kimi biosferin seçilməsi vacib bir nəzəri ümumiləşdirmə olmuşdur, bu da öz növbəsində geoloji və geokimyəvi proseslərdə canlının rolu haqqında müxtəlif elmlərin verdiyi faktları sintezləşdirməyə imkan vermişdir.

Biosferin hərtərəfli tədqiqinə yanaşma ilk dəfə V.İ.Vernadskinin əsərlərində müəyyən əksini tapa bilmişdir. O, Yer örtüyünü biosfer adlandırmış, onun quruluşunun və təşkil olunmasının orqanizmlərin həyat fəaliyyəti ilə şərtləndiyini göstərmişdir. Vernadskiyə görə biosfer planetar sistemdir. Bura həyat baş rolda olsa belə, lakin heç də yeganə komponent kimi daxil olmamışdır. Vernadski biosferə daxil olan maddələrin aşağıdakı təsnifatını vermişdir (6, s.194-195).

1) canlı varlıqlar, yaxud orqanizmlərin məcmuu; 2) həyat tərəfindən yaradılan və təzədən formalaşdırılan biogen maddələr; 3) yaranmasında canlı varlıqların iştirak etmədiyi hərəkətsiz maddələr; 4) canlı və cansız maddələrin yaratdığı dinamik tarazlıq sistemi təqdim olunan maddələr; 5) radioaktiv elementlər; 6) kosmik şüalanmanın təsiri nəticəsində yaranan dağınıq atomlar; 7) kosmik mənşəli maddələr. Biosferdə canlı varlıqların xüsusi yeri onun energetik və geokimyəvi funksiyaları ilə müəyyən olunur. Onlardan birincisi günəş enerjisinin assimilyasiyası və onun biogen və kosmik maddənin zənginləşməsi ilə əlaqədardır. Geokimyəvi funksiya orqanizmlərin kimyəvi elementlərin konsentrasiyası və yerdəyişməsində iştirakında ifadə olunur. Həmçinin ətraf mühitin dəyişməsində və yeni mineralların yaradılmasında orqanizmlərin iştirakı da bura daxildir.

Beləliklə, biosfer canlı orqanizmlərin məcmuunu və müəyyən qeyri-üzvi maddələrin həmin orqanizmlərin formalaşdırdığı mühiti bu və ya digər dərəcədə biotik dövrüyyəyə daxil olmanı da ifadə edir. Əslində biotik dərkətmə mürəkkəb ekoloci zəncirləri vahid sistemdə əlaqələndirir. Həyat atomlarının həyatı prosesdə miqrasiyası ilə bütün atomların miqrasiyasını bir sistemdə birləşdirir. Lakin biotik dövretmə öz-özlüyündə qərarlaşan demək deyildir. O, 4 milyard ilə yaxındır ki, təkamül yolu keçərək inkişaf edir. Bu uzun dövr ərzində canlı orqanizmlərin bəziləri yox olmuş digərləri isə yaranaraq onları əvəz etmişdir. V.İ.Vernadski qeyd edirdi ki, canlı orqanizmlərin fiziki-geometrik xassələri ilə hərəkətsiz materiyanın həmin xassələri arasında atomların çəkisi və sayı (bütün bunlar isə bütövlükdə biosferin əsas hissəsini təşkil edir) ilə bə'zi münasibətlərdə çox böyük və keçilməz uçurum vardır. Canlı maddələr heç bir yer örtüyündə bu miqyasda mövcud olmayan bir şeyin daşıyıcısı və yaradıcısıdır. Bu azad enerjidir. V.İ.Vernadski həmin enerjini biogeokimyəvi enerji adlandırır. O, biosferi təşkil edən və onun geoloji əhəmiyyətini müəyyən edən kimyəvi elementlərin miqrasiya intensivliyini kəskin surətdə dəyişə bilir.

V.İ.Vernadskinin biosfer haqqında təlimi təbiətsünaslığın, bütövlükdə isə mədəniyyətin inkişafında ən böyük xidmətdir. O, geokimyanın, paleontologiyanın, coğrafiyanın, fizikanın, kimyanın və biologiyanın müxtəlif istiqamətlərini sintezləşdirmişdir.

Formalaşmaqda olan təbii elmi istiqamət – yəni geosentrizm ideyasından biosferə qədər təlimlərin inkişafı elmin tarixində özünəməxsus yer tutur. Müasir dövrün təbiət-cəmiyyət qarşılıqlı təsir konsentrasiyasında sistemli tədqiqat

məsələlərinə daha çox diqqət yetirilməsi qlobal problemlərin təhlilində nəzəri-metodoloji bazisi formalaşdırmışdır. Biosferin həddlərinin müəyyən edilməsi haqqında təsəvvürlər, onun təşkili mexanizmi haqqında təsəvvürlər biosferin sistemi və təkamül tarixi anlamı istiqamətində inkişaf etmişdir. Təbii və sosial proseslərin qarşılıqlı əlaqəsinin sistemli anlamı biosferin qarşılıqlı əlaqə səviyyəsinin təşkilinin təsnifatını aydınlaşdırmışdır. Həmin təsnifatda isə geokimyəvi, coğrafi, kosmofiziki, kosmokimyəvi səviyyələr geokosmosun strukturda tam kimi öz yerini tutur.(88, s.195)

Biosferin «təbii tarixi cisim» kimi bütövlüyünün başa düşülməsi, onun iyerarxik struktura, təşkil olunmuş sistemə malik olması çox şeyin açılmasına kömək edir. Bura fəlsəfədə tez-tez rast gəldiyimiz sosial-təbii hadisələrin ümumi, ən ümumi əlaqələri də daxildir. Qlobal problemlərə biosfer yanaşma yeni aspektidir və öyrənməyə layiqdir. Biosferin tarixində bioloji və geokimyəvi təkamülün müqayisəsi əsasında həyat hadisələrini düzgün qiymətləndirmək mümkündür.

Sosial nöqtəyi-nəzərdən qlobal problemlərin öyrənilməsi məsələnin yalnız bir tərəfini aşkar edir. Digər tərəf – ekoloji problemlərin qarşılıqlı əlaqəsi və əsaslandırılması biosfer səviyyədə təşkilinin problemidir. Bu baxımdan qlobal problemlər özlüyündə biosferin noosferə çevrilməsinin kritik mərhələsini əks etdirir və bəşəriyyətin biosferlə qarşılıqlı təsirinin perspektivləri haqqında məsələni kəskinləşdirir. Biosferin kimyəvi və radioaktiv çirklənməsi biosferin təkamülünün və fəaliyyətinin əsas rəqulyatoru olan canlı maddələrin məhv edilməsi hər şeydən əvvəl insanın cəmiyyəti və biosferin inkişafında idarəetməsinin kriteriyasının müəyyən edilməsini tələb edir. Həmin kriteriyaların müəyyən edilməsi hərəkətin sosial formasının tələbatlarının, biosferlə maddi-enerji mübadiləsi ilə və həmin mübadilənin rəqulyasiya formaları ilə əlaqədardır. cəmiyyətin təbii resursları – maddə, məkan və zaman, informasiya, biosferin əsas və əlaqəli enerjisi, bir tam kimi onun xassələridir. Cəmiyyətin funksiyaları: biosferdə maddi-enerji və informasiya axınlarının, biokimyəvi dövretmənin təbii və antropogen tsikllərin idarə edilməsidir. İnsan tərəfindən nüvə enerjisinin, kosmosun, biosferin mənimsənilməsi, planetar informühitin yaradılması, getdikcə daha çox bəşəriyyət və biosferin qarşılıqlı təsirindəki subyekt-obyekt münasibətlərinin «universalizmi»nin fəal təzahürünü əks etdirir. Bununla bərabər biosferin antropogen dəyişilməsi gedişində onun genetik xüsusiyyətləri özünü daha kəskin göstərir; biosferin və onun sisteminin maddi-energetik, məkan və zaman resurslarının cəmiyyət-keyfiyyət mövcudluğunu təzahür etdirir.

Beləliklə, ekoloji problem, onun sosial səbəbiyyət ilə bir çox halda cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı münasibəti xarakteristikasını əks etdirir ki, onlar yeni universal xarakterli ziddiyyətlərlə əlaqədardır. Burada materiyanın hərəkətinin sosial formalarının inkişafı və biosferin mexanizminin qanunauyğunluqları və inkişaf faktorları da iştirak edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ekoloji araşdırmalar və sağlamlıq. II kitab. Bakı, 2000.
2. Şükürov A.M. Təbiət və cəmiyyət: fəlakətin astanasında. B. Azər nəşr. 1992.
3. Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и её окружения. М., 1965.
4. Демина Т.А. Экология, природопользование, охрана окружающей среды. М., Аспект Пресс, 1999.
5. Китанович Б. Планета и цивилизация в опасности. Москва: «Мысль», 1985.
6. Методологические аспекты исследования биосферы. М., 1975.
7. Эволюция основы экологии. Составитель О.Г.Машанова, В.В.Евстафьев. Изд. «Московский лицей», 1997.

Тахмина АГАКИШИЕВА

*Азербайджанская Национальная Академия Наук,
Институт Философии и Политико-правовых
исследований, младший научный сотрудник*

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ КРИЗИС В ПЕРИОД ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Резюме

Одним из важных проявлений экологического кризиса в период глобализации является чрезмерная эксплуатация природных ресурсов. В настоящее время объемы потребления природных ресурсов обществом находится на таком уровне, что природа испытывает большие трудности в деле возобновления своих ресурсов. Таким образом, угроза экологического кризиса еще раз доказывает, при возрастании интенсивности природопреобразующей деятельности человека истощаются возможности биосферы для саморегуляции.

Анализируя тяжелые, с точки зрения экологического благополучия, последствия безудержного экономического развития автор приходит к выводу, что человечеству придется пересмотреть многие основополагающие принципы своей жизни. И главное в этом ряду, отказ от глупой идеи "развития ради развития", навязанная экономическими соображениями. Понятно, осуществить столь великую революцию в сознании людей задача не из простых. Для этого требуется перестройка всей культурной жизни, трансформация многих ценностей в новые - экологически обусловленные.

Tahmina AGAKİSHİYEVA

Azerbaijan National Academy of Sciences

Institute of Philosophy and Political-Law

Researches, research worker

ECOLOGICAL CRISIS IN THE PERIOD OF THE GLOBALIZATION

Summary

One of the important Attribute of ecological crisis in the period of the globalization is the excessive operation of natural resources. Now volumes of consumption of natural resources by a society are at such level, that the nature experiences difficulties for business of renewal of the resources. Thus, the threat of ecological crisis once again proves, at increase of intensity industrial activity of the man come to the end of an opportunity of biosphere for self-regulation.

Analyzing heavy, from the point of view of ecological well-being, consequence of unlimited economic development the author comes to a conclusion, that the mankind should reconsider many basic principles of the life. And main in this conclusion is giving silly idea of "the development for the sake of development" up, imposed by economic reasons. Clearly, to carry out so great revolution in consciousness of the people is a difficult task. It needs reorganization of all cultural life, transformation of many values to the new - ecologically caused.

Наиля МАМАЕВА
*м.н.с. Отдела Социологии и
Социальной психологии*

ИНДИВИД, ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ: ПРИРОДА И СУЩНОСТЬ ИХ САМОВЫРАЖЕНИЯ*

История социально-психологической мысли отводит весьма широкое поле для рассмотрения психологии личности. Современные теории личности (Классические, клинические, экспериментальные, когнитивные, бихевиористские, гуманистические) каждая по-своему выделяют психологические типы личности, определяют методологию и методику изучения этих типов. Но почему-то, рассмотрению феномена индивидуальности, сущности ее природы и самовыражения, уделяется весьма ограниченное место, за исключением тех случаев, когда данный вопрос касается творческих личностей, оставивших яркий след в науке, искусстве и политике.

С точки зрения современной науки, смысл крылатой фразы «Познай самого себя» представляется назидательным ориентиром в сфере психологии самопознания, как обязательного компонента любого познания. Умение «увидеть» себя в сущности, указывает на способность личности ощутить свои возможности социализироваться, а точнее адаптироваться в жизни общества, членом которого он является.

Известно, что каждый индивид проходит этапы социализации, приобретая на этом пути «багаж» личностных качеств. Но личность как индивидуальность может состояться, а может и не состояться. Это длительный путь к зрелости. Путь, на котором личность постепенно поднимается на уровень самооценки и внутреннего диалога с самим собой. Обращаясь внутрь себя, своего «Я», человек, становится экзистенциальным субъектом самопознания только до тех пор, пока он искренен и правдив к самому себе. Вольно или невольно переступая границы правдивого отношения к себе, мы тем самым отчуждаем свою подлинную сущность, от своей практической деятельности.

Анализируя основные этапы и способы построения личностью своей индивидуальности, движения к себе, к своей Самости обратимся к Архетипической теории развития К.Юнга. (2.16) Согласно данной теории развития личности, «переживание» человеческой жизни состоит из двух этапов. Первый этап – вхождение в социальную жизнь, другими словами, личность переживает социальную адаптацию, вживается, приспособливается к ценностям и нравам

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri namizədi T.Allahyarova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

окружающего его мира. Растущий человек по-своему переживает все происходящее и делает попытки разобраться в нем. Вместе с тем у него выстраивается установка на понимание своего внутреннего мира (интересы, цели, ценностные предпочтения). Он, как замечает Юнг, «...потрясен открывающимися перед ним областями окружающей действительности и обращен к «внешнему», взаимодействует с ним, и, таким образом, формирует свойства личности, характерные только ему».(3.11) Другими словами происходит вхождение в этап социализации.

Юнг подчеркивает, что, индивидуализируясь, человек не исключает себя из мира, а, наоборот, включает в себя мир. Но Юнг предупреждает, что «...путь «индивидуации» является очень сложным и мучительным, и многие люди не могут его завершить, и на полдороги возвращаются к образу жизни характерному в первой ее половины. Однако осуществление себя на уровне «индивидуации» ученый считает «этической обязанностью» человека. В результате «индивидуации» возникает просветление или высшая сознательность. Через них первоначальная ситуация переводится на более высокий уровень». (14.126)

Согласно К.Юнгу типичные ситуации, когда человек воспринимает в качестве своей сущности те социальные маски и оценки, которые навязывает ему социальное окружение и мешают самосознанию индивида подняться на уровень «индивидуации». «Чтобы этого избежать, человек не должен полагаться только на мнения и оценки окружающих, не должен идентифицироваться со своими социальными ролями, ему необходимо и самому активно участвовать в формировании «Я-концепции» путем самопознания, самоисследования, самоанализа. «Я-концепция – это все мысли и чувства человека относительно собственной личности, когда он сам для себя становится объектом исследования, или когда он сам себя осознает». (Г.Тард; А.Бандура с.86) Если критерии расслоения психического процесса взаимной адаптации человека и окружающего мира, в первой половине жизни нелегко выявить в работах Юнга, то основой поэтапного процесса построения собственной индивидуальности более очевидны: субъект сначала осознает различные образования личного бессознательного, затем выявляет главные составляющие самости, и, утвердив для себя свою неповторимую целостность – становится самим собой. Как нам кажется индивидуальность по К.Юнгу – это высокий уровень самовыражения, позволяющее личности подняться над реальностью, жизнью и над самим собой, не отрываясь от самой этой жизни.

Согласно Юнгу, понимание призвания и определение смысла жизни позволяет индивиду выбрать свой жизненный путь на основе твердо принятого морального решения. Каждый новый уровень личностного развития индивида, каждая ступень индивидуации обуславливается творческими планами и творческой реализацией их планов и реальной жизни. Субъект деятельности

воспринимает каждый объект под углом зрения своей неповторимой индивидуальности, которое недоступно человеку со стандартным типом мышления. Стремление постоянно развивать себя является архетипичным. Направленная на совершенствование себя творческая активность составляет основу всей жизни человека.

В психологической науке, интерес к «человеку экзистенциальному» является одной из самых заметных тенденций современного человекознания. С нашей точки зрения, анализ сущности человека именно как субъекта деятельности, связан с рассмотрением ряда понятий.

Если понятие «человек» включает в себя совокупность всех человеческих качеств, свойственных людям, биофизиологические, ощущения, способность мыслить и т.д., то понятие «индивидуальность» характеризует личность с ее ярко выраженной творческой стороной т.е. специфическим образом. Как отмечается в Большом Толковом Психологическом Словаре «Индивидуальность» – это понятие, которое содержит в себе черты личности, установки или модели поведения, отражающие независимость конкретной личности; свободу от установок и мнений других. (5.309)

В истории исследования психологии личности, можно выделить некоторые теории, наиболее близкие по своей сути к исследуемому вопросу. Таковой является социально-психологическая теория гуманистической психологии. Представители Гуманистической психологии рассматривают личность человека, как целостную систему, стремящуюся к постоянному личностному росту, где личностный рост не является самоцелью, но выступает обязательным условием ее самоактуализации. Они, прежде всего, рассматривают механизм восприятия, понимания и объяснения реальных событий своей жизни. Описание феноменальных свойств личности и переживаемых ею событий в гуманистической теории, в основном сосредоточены на настоящем жизненном опыте, и на актуализации этого опыта в той или иной сфере жизни.

Согласно гуманистической теории личности, основная потребность индивидуальной личности – это **самоактуализация**, стремление к самосовершенствованию и самовыражению. Несмотря на некоторое расхождение во взглядах, наиболее известными представителями этого подхода являются американские психологи К.Роджерс и А.Маслоу. Признание главенствующей роли самоактуализации роднит между собой всех представителей данного направления.

Основной смысл гуманистической теории по Роджерсу заключается в понятии «Я», где «Я» концепция дифференцируется на положительную, амбивалентную (противоречивую) и отрицательную. Согласно Роджерсу, в психике человека существуют две врожденные тенденции. Первая из них «самоактуализирующаяся тенденция», содержит изначально в свернутом виде будущие свойства личности человека. Вторая – представляет собой механизм

контроля, за развитием личности. На основе данных тенденций у человека в процессе развития возникает особая личностная структура «Я», которая включает «идеальное Я» и «реальное Я». Эти подструктуры структуры «Я» находятся в сложных отношениях – от полной гармонии (конгруэнтности) до полной дисгармонии (К.Роджерс 1994).

Цель жизни личности согласно К.Роджерсу – реализовать весь свой врожденный потенциал, быть полностью функционирующей личностью т.е. человеком, который использует все свои способности и таланты, реализует свой потенциал и движется к полному познанию себя, своих переживаний, следует своей истинной природе.

Хотя «реальное Я» и «идеальное Я» являются довольно размытыми понятиями, тем не менее, существует способ измерения их степени конгруэнтности (совпадения). Высокий показатель конгруэнтности свидетельствует об относительно высокой гармонии «реального Я» и «идеального Я» (о высокой самооценке). При низких же значениях конгруэнтности (низкой самооценке) отмечается высокий уровень тревожности, признаки депрессии.

При рождении обе подструктуры структуры «Я» полностью конгруэнтны, и поэтому человек изначально добр и счастлив. Впоследствии благодаря взаимодействию с окружающей средой, расхождения между «реальным Я» и «идеальным Я» могут приводить к искаженному восприятию реальности – субцепции, по терминологии К.Роджерса. При сильных и длительных расхождениях между «реальным Я» и «идеальным Я» могут возникать психологические проблемы. Целостность личности достигается в том случае, когда конгруэнтность между «реальным Я» и «идеальным Я» приближается к тождеству. Целостность личности – основное качество «полностью функционирующей личности». Смысл воспитания и коррекции личности состоит в развитии целостной личности.

Таким образом, в рамках гуманистического подхода, индивидуальность личности – это внутренний мир человеческого «Я» с установкой на самоактуализацию «идеального Я», а также индивидуальный уровень развития потребностей в самоактуализации.

Продолжая идею К.Роджерса, А.Маслоу развивает свою концепцию самоактуализации, опираясь больше на положительную дифференциацию понятия «Я» и высказывает свой взгляд на понятие самоактуализации. На главный вопрос своей теории – что такое самоактуализация? – Маслоу отвечает, что «Самоактуализирующиеся люди все без исключения вовлечены в какое-то дело... Они преданы этому делу, оно является чем-то очень ценным для них – это своего рода призвание». (7.263)

Опираясь на основателей гуманистического направления в психологии личности, в целом, можно отметить, что каждый из нас потенциально способен стремиться к самоактуализации, т.е. к реализации имеющегося у человека,

творческого духовного потенциала, но данный потенциал реализуется лишь у того, у кого жизненная энергия целенаправленно «работает» на самоактуализацию

Но к чему бы мы не стремились – к самоактуализации или соответствию к стандартам, как бы мы не проявляли себя – творцами или исполнителями, вся наша деятельность, все поведение, если они осознаются, служат источником информации для созидания «Я-концепции». Из жизненного опыта мы узнаем о своих предпочтениях, склонностях, способностях, умениях. Все эти знания входят в наше самосознание. Таким образом, имеются два источника формирования «Я-концепции»: мнения других людей и когнитивная активность самого человека. Рассуждения об уникальности человека, наводят на мысль о сущности его самовыражения. В общественной жизни, человек формируется, приспособляется к стандартам общества и подчиняется социальным законам.

При анализе наследственных способностей субъекта, его исключительности, которые всегда уникальны и неповторимы, необходимо особенно подчеркнуть психологию субъекта: его темперамент, скорость психических реакций, его способность к рефлексии. Описание психологических механизмов интуиции или озарения – это всегда описание сущности индивида, который поднимается на уровень творческой индивидуальности. Попытки понять и описать феномен творчества невидимой нитью связывается с попытками рассмотрения феномена индивидуальности.

Каждый ребенок в детстве, в пору формирования личности пытается что-то «увидеть», и очень важно, чтобы позитивно «увиденное» запало ему в душу. Если у подростка никогда не происходило переживания «новых открытий», то у него по жизни появляется ощущение чего-то не состоявшегося, незавершенного чувства и процесс познания повисает в воздухе. Таким образом, человек остается один на один с собой с нераскрытыми творческими способностями или, иначе говоря, не возникает условий для реализации внутреннего творческого потенциала, жизнь превращается в созерцательное существование, «плавание по течению». Вследствие чего, постепенно крепнет убеждение, что жизнь пуста, уныла, однообразна и не имеет никакого внутреннего содержания.

Несмотря на то, что каждый человек своими действиями и поступками сам формирует и развивает свою личность, все же процесс и результаты этого формирования и развития зависят от условий и содержания общества, в котором он живет. Чем активнее деятельность человека, тем отчетливее и ярче будут проявляться особенности его личности. Когда мы говорим о творчестве то, прежде всего, имеем в виду великих людей: писателей, художников, ученых, а также политических деятелей. Однако каждый человек в своей жизни в некоторой степени занимается творчеством, т.е. когда он пытается не просто механически выполнять свою работу, но и внести в нее что-то от себя,

хоть в чем-то ее усовершенствовать. Везде, где человек работает с любовью, вкусом и вдохновением, он становится мастером. Способность родителей направить своих детей на «путь истины» - это тоже творчество.

В философии такое видение называется – творческим созерцанием. Созерцание – это смотрение не только глазами, не только умом, но и всей душой, всей человеческой сущностью. С него всегда начинается творчество. (4.177)

Индивидуальное видение и осмысление общества с его стандартами и своего места в стандартном обществе и есть признак самовыражения личности, где у него формируются новые ценности и идеалы. Прежде всего, это идеал свободы, так как только свобода дает человеку возможность саморазвития и творчеству, во всех сферах деятельности. Обладая свободой, он волен поступать не в соответствии с «законом подражания», не руководствуясь принципами «как все, так и я», а в соответствии со своими творческими устремлениями, помыслами и намерениями.

Список использованной литературы

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. М.:НПО Прагма; 1993.
2. Анцыферова Л.И. Психология личности. //Архетипическая теория развития личности Карла Гюстава Юнга. (Статья первая: Особенности развития личности в первой половине жизни.) Психологический журнал. Т.21. № 2; 2000; с.16-26.
3. Анцыферова Л.И. Психология личности. //Архетипическая теория развития личности Карла Гюстава Юнга. (Статья вторая: Вторая половина жизни человека. Этапы индивидуации, проблемы призвания, судьбы, смысла жизни). Психологический журнал. Т.21. № 3; 2000; с.10-19.
4. Бердяев Н.А. Самопознание. (Опыт философской автобиографии) Кн. М.: 1991;с.316).
5. Большой Толковый Психологический Словарь Т.1, с.309.
6. Губин В.; Некрасова Е. Философская антропология о сущности человека. //Основополагающие феномены человеческого бытия// с.170-183. //Антропология о телесных и духовных основаниях личности// с.45.
7. Дружинин В.Н. Психология. Социально-психологические теории личности с.263-270.
8. Знаков В.В.; Павлюченко Е.А. Психология субъекта. //Самопознание субъекта. Психологический журнал; том 23; № 1; 2002; с.31-41.
9. Немов Р.С. Психология. Кн. 1;Общие основы психологии. М.: с.341.
10. Олпорт Г. Становление личности: избранные труды. М.: Смысл, 2001; с.21; 194.

11. Олпорт Г. Личность в психологии. М.: СПб.: Ювента, 1998.
12. Семечкин Н.И. //Г.Олпорт «Социальная психология» М.; 2004; с.83.
13. Шпир Д. Психология Юнга. //Юнг К.Г. Структура психики и процесс индивидуации. М.: Наука, 1996.
14. Юнг К. Архетип и символ. М.: 1997; с.126.
15. Якоби И. Психологическое учение Карла Юнга. //Юнг К.Г. Дух и жизнь. с.519-520. М.: Практика, 1996.

Nailə MAMAYEVA

*Sosiologiya və Sosial-psixologiya
şöbəsi. Kiçik elmi işçi*

FƏRD, FƏRDİYYƏT: ONLARIN TƏBİƏTİ VƏ OZÜNÜ İFADƏETMƏNİN MAHİYYƏTİ

Xülasə

Məqalədə K.Yunqun və K.Rodcersin şəxsiyyət nəzəriyyələrində şəxsiyyətin psixoloji tipləri və bu tiplərin tədqiqində metodoloji əsasları nəzərdən keçirilir.

Məqalədə şəxsiyyət, fərd, fərdiyyət anlayışlarının mahiyyəti ilə bağlı bir sıra yanaşmaların analizi verilir. Qeyd olunur ki şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətləri bilavasitə onun yaradıcılıq potensialı ilə, seçim bacarığı ilə sırf bağlı olan xüsusiyyətdir.

Naila MAMAYEVA

INDIVIDUAL, INDIVIDUALITY: THE NATURE AND THE ESSENCE OF THERE SELF – EXPRESSION

Summary

In the article modern theories of the person from K. Junga and K. Rodzhers are defined methodology and a technique of studying of the types. The phenomenon of individuality is considered from the point of view of essence of its nature and self – expression. Attempts of the description of a phenomenon of the creative person are connected attempts of consideration of a phenomenon of individuality. And also concepts the individual and individuality, as an attribute of self – expression of the person are examined.

Minarə MƏMMƏDOVA
Bakı Məktəbəqədər Pedaqoji
Texnikumunun müəllimi
ARTPI-nun elmi işçisi, dissertant

«NORMA» VƏ «ANOMALIYA» PROBLEMLƏRİ ZAMANI PSIXİ İNKİŞAF QANUNAUYĞUNLUQLARI*

Cəmiyyətin inkişaf prosesində insanın aparıcı rolu müasir dövr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan faktoru konsepsiyası, xüsusilə onun psixoloji əsası daha çox diqqət tələb edən sahədir. Belə ki, insan faktoru cəmiyyətdə öz rəngarəngliliyi, onun müsbət və ya mənfi aspektlərdən çıxışı istər-istəməz maraq doğurur. Bununla yanaşı onların fərqi nəinki bioloji və fizioloji, həmçinin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri ilə təyin olunur. İnsan doğulur, böyüyür, inkişaf edir, cəmiyyətdə öz yerini tapmağa çalışır. Belə inkişaf nəinki progressivlik bəzən də öz xəzilətliliyi ilə seçilir. Bu zaman insan faktoru cəmiyyətə və şəxsən özünə qarşı çıxış edir.

Yeni alkoqolizm təhlükəsi, narkonamiyanın vüsəti, asosial həyat obrazı aparan şəxslərin sayının artması, nevroitik və patoxarakterialoji geriliyin xüsusi «həyəcan» təbili analoliyanın «cavanlaşması» haqqında söyləyir.

Yuxarıda qeyd olunan faktlar müasir psixologiya elminin qarşısında məhiyyətinə görə vacib sayılan məsələlərin həll olunmasını tələb edir. Anomal şəxsiyyətin psixoloji təbiətini, və inkişafının daxili mexanizmini aşkarlamaqla, onların korreksiya və profilaktikası üçün effektiv sayılan psixoloji təsir üsul və prinsiplərin göstərilməsi düzgün olardı. Anomaliyanın öyrənilməsi üzrə əldə olunmuş nailiyyətlərə baxmayaraq (L.S.Vıqodtski, B.V.Zeyqarnik, V.İ.Lubovski, A.R.Luriya, V.V.Lebedinski və s. tərəfindən gördükləri işləri nəzərə alsaq) inkişafda olan problemin bir sıra aspektləri, hələ də öz həllini gözləyir. Həm norma, həmçinin anomaliya halları zamanı psixikanın vahid inkişaf qanunları tərəfindən müşayiəti ümumnəzəri bazanın olmasına dəlalət edir. Bu nəzəriyələrin əsas mövqeləri korreksion psixologiyanın izahlı prinsiplərində və kateqoriya aparatında qeyd olunmuşdur.

Yeri gəlmişlən, kateqoriya aparatı obyektə oyrənən elmin müxtəlif anlayışlar sistemini təşkil edir. Xüsusi (korreksion) psixologiyada istifadə olunan kateqoriya anlayışları iki böyük qrupa bölünür. Birinci qrupa ümumpsixoloji anlayışlar aid olunur. Bura «psixoloji fəaliyyət», «şüur», «şəxsiyyət», «motiv», «idrak dairəsi», «obraz», «məna», «əməliyyat», «ünsiyyət vasitəsi» və s., ikinci qrupu isə xüsusi-psixoloji kateqoriyalar sinfi təşkil edir. Bunlar «dizontogenez», «sistemli şəkildə gerilik», «retardasiya», «kompensasiya», «korreksiya», «reabilitasiya», «inteqrasiya», «asinxroniya», «reqress», «deprivasiya» və s.

* Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor Y.Rüstəmov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Yuxarıda qeyd olunan problemlərin işıqlandırılmasına hələ qayıdacağıq. Lakin ilk öncə isə biz *norma* və *anomaliya* probleminin həm cəmiyyətdə, həm də insan psixikasında özünü sübut edən bir amil kimi nümayişini istərdik ki, oxuculara çatdıraq. Ümumi və xüsusi (korreksion) psixologiya arasında olan uyğunluğa baxmayaraq, biososioloji faktorların təsirindən sonra orqanizmin və xüsusilə də psixikanın inkişafına, şəxsiyyətin formalaşmasına *norma* və *anomaliya* anlayışları hansı mövqedən çıxış edir kimi suallara biz cavab verməyə çalışacağıq.

Psixoloji sağlamlıq dedikdə bu məsələyə şəxsiyyət kontekstindən yanaşılır və onun psixi bütövlüyü əsas götürülür. Əgər şəxsiyyətin bütün mühüm keyfiyyətləri kifayət qədər ahəngdar inkişaf etmişsə, onlar o qədər də davamlı müvazinətli olur və onun tamlığını pozmağa yönəlmiş təsirlərə qarşı durmağa qabil olur. İnsanın psixi sağlamlığı o zaman pozula bilər ki, şəxsiyyətin xarakterində, integral psixi keyfiyyətlərində bu və ya digər neqativ cəhət özünü qabarıq surətdə biruzə verir, xüsusən də mənəvi-əxlaqi sferada defekt nəzərə çarpır (Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə 2002).

«Anomaliya» anlayışı yunan mənşəlidir. Tərcümədə normadan, ümumi qanunauyğunluqdan, geriləmə, imkansızlıq, məhdudluq, məhrumiyyətlik, tamsızlıq, kamilsizlik, və ən nəhayət inkişafın düzgün getməməsi kimi mənələrdə başa düşülür. Belə mahiyyət ilə «anomaliya» anlayışı pedaqogika və psixologiya elmlərində öz yerini tapmışdır. İnsanın psixi proseslərinin anomal inkişafı və davranışda aşkarlanan deviantlıq məsələlərinə ancaq bu proses və davranışın normal parametrlərini bildikdən sonra yanaşmaq olar.

Norma problemi və onun variantları müasir psixologiya elmində ən müəkkəb məsələlərdən biridir. Bura aşağıda göstərilən məsələlər:

- reaksiya norması (motor, sensor)
- koqnitiv funksiyaların norması (qavrayış, hafizə, təfəkkür və s.)
- tənзимedici norma
- emosional norma
- şəxsiyyətin norması və s. daxil edilir.

Cinsi və yaş müxtəlifliyi məsələləri də bura şamil olunur. «Norma» anlayışının (*norma* - latınca) əsas mahiyyəti isə təsdiq olunmuş ölçü, hər-hansı bir şeyin orta həcmi kimi başa düşülür. Norma anlayışı nisbətən daimidir. Onun məzmunu mədəniyyətdən asılı olaraq zaman etibarı ilə dəyişə bilər. İnsanın normal inkişafında *norma meyarlar* problemi xüsusi aktuallıq qazanır. Bunu korreksion inkişafedici fəaliyyətdə, təlim-tərbiyə məsələlərinin həlli kontekstində daha aydın görmək olar. Psixologiya və pedaqogika elmlərində müasir dövr üçün «işləyici» anlayışlar aşağıdakılar hesab oluna bilər.

- fənn norması
- sosial yaş norması
- fərdi norma
- psixi inkişaf norması və s.

Mütəxəssislərin fikrincə, psixi inkişafın norma meyarı psixokorreksion inkişafedici məsələlərin həlli üsullarını təyin etməyə imkan yaradır.

Psixoloji norma problemi isə psixologiya elminin müxtəlif sahələrini yeni differensial psixologiya, yaş və xüsusi (korreksion) psixologiya, pedaqoji psixologiya, şəxsiyyət psixologiyası, neyropsixologiya və s. əhatə edir. Bu problemə uyğun olaraq müxtəlif mövqelər də mövcuddur. Zənnimizcə daha maraqlı doğuran mövqelərə yeni neyropsixologiya, uşaq və xüsusi psixologiyaya müraciət etsək oxucu üçün daha maraqlı olar.

Normal inkişaf edən uşaq dedikdə ilk öncə gözümüz önündə özünə və öz bacarıqlarına inamlı, təşkilatçı, öz diqqətini, hafizəsini idarə edən, dostluq etməyi bacaran, öz əməl və hərəkətlərini mənəvi norma və qaydalara uyğunlaşdırən şən aktiv bir uşaq obrazı canlanır.

Biz normal və geriləyən inkişaf haqqında müasir fikirlərə əgər müraciət etsək görərik ki, hətta müasir dövrdə belə insanın «norma səviyyəsini» təyin etmək çox çətin və mürəkkəb bir problemdir. İstər respublikamızda istərsə də onun hədudlarından çox uzaqlarda fərdiyanışma üsulu təhsil sistemində mərkəz yerlərdən birini tutur. Belə yanaşma üsulu nəinki «ortastatistik» səviyyəyə malik, həmçinin müəyyən fərdiliyi ilə digərlərdən fərqlənən uşaqların «fərdi inkişaf təmini üçün» hər bir pedaqoqdan zəruri bilik və bacarıqlar tələb edir.

Bununla əlaqədar olaraq insanın psixosial səviyyəsinə münasibətdə «norma» anlayışını müxtəlif mənalarda hallandırmaq olar.

Ümumiyyətlə uşağın normal inkişafı üçün əsas 4 şərt lazımdır. (T.M. Dulnevə və A.P.Luriyaya görə).

İlk öncə «baş beyin və beyin qabığının normal işi» əsas şərt kimi qəbul olunur. Müxtəlif növ patogen təsirlərin nəticəsində anomaliya vəziyyəti özünü göstərsə bu o deməkdir ki: tormoz və qıcıq proseslərinin normal əlaqəsi pozulur, alınan informasiyalarının analiz və sintez kimi mürəkkəb formaların həyata keçməsi çətinləşir, insanın müxtəlif psixi fəaliyyətini təmin edən beyin sahələrinin qarışıqlıqlı əlaqəsi pozulur.

İkinci əsas şərt isə uşağın normal fiziki inkişafı ilə əlaqəli olan sinir proseslərinin normal tonusunun və normal iş bacarığının qorunmasından ibarətdir.

Üçüncü şərt isə uşağın xarici aləmlə normal əlaqəsini təmin edən qorunmuş hiss orqanlarının normal fəaliyyəti.

Dördüncü şərt uşağın ailədə, uşaq bağçasında və ümumtəhsil məktəbində sistemli və ardıcıl təlimlənməsindən ibarətdir.

Uşağın inkişaf problemi ümumiyyətlə psixologiya elmində ən mürəkkəb sahələrdən biridir. Bununla yanaşı bu sahə üzrə çoxlu miqdarda işlər görüldü. Küllü miqdarda fakt yığımı, bəzən bir-birinin əksinə olan nəzəriyyələri biz misal göstərə bilərik.

Normal uşaq inkişafı və onun müqayisəli tərəfi olan anomaliya problemi keçmiş sovet məkanında psixoloqlar tərəfindən intensiv surətdə öyrənilirdi. Bu

qəbildən L.S.Viqotski və A.R.Luriya uşaq inkişafının müxtəlif tərəflərinin tədqiqi və xüsusilə də psixologiyanın tətbiqi sahələrindən biri sayılan xüsusi (korreksion) psixologiyanı (eyni zamanda defektologiya elminə də şamil olunmaqla) zənginləşdirməklə mədəni-tarixi məktəbin banilərindən oldular.

Normal uşağın psixi inkişaf aspektlərindən birinə, erkən yaşlarında psixi funksiyaların və funksiyalararası əlaqələrin formalaşması prosesinə nəzər salaıq. Bu proseslərin erkən yaşlarda pozulması (digər yaşlara nisbətən) uşağın psixi inkişafında müxtəlif gerililiyin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Məlumdur ki, psixi inkişaf normada çox mürəkkəb quruluşa malikdir. Normal inkişaf edən uşaq hər an nəinki kəmiyyət, həmçinin keyfiyyət baxımından dəyişikliyə məruz qalır. Bununla belə normal inkişafın özündə sürət və ləngimə dövrləri də müşahidə olunur. Gərginlik vəziyyətində isə aktivliyin keçmiş formalarına bir növ qayıdışı hiss olunur. Belə qayıdışı mütəxəssislər bir qayda olaraq uşağın inkişafında normal bir hal kimi qiymətləndirirlər. Uşaq hər zaman əvvəlki tapşırığa nisbətən yeni və daha çətin tapşırığın öhdəsindən gələ bilmir. Hətta tapşırıq uşaq tərəfindən yerinə yetirilsə belə bu uşağın böyük psixoloji yüklənməsi nəticəsində başa gəlir. Buna görə belə «geri çəkilmə» bir növ mühafizə xarakteri daşıyır və norma hesab olunur.

Erkən yaşlarda psixi funksiyaların sistemoqenez mexanizmlərinə əgər biz nəzər salsaq onda ilk öncə üç baza anlayışlarını yaddan çıxarmamalıyıq. Bunlar: Böhran, və ya senzitiv, dövr, heteroxraniya və inkişafın asinxroniyasıdır.

«Böhran və ya senzitiv dövr» anlayışlarını istifadə edərkən bəzən müəlliflər bu halın müxtəlif tərəflərini vurğulayırlar. Yəni «böhran dövrü» anlayışından istifadə edərkən (Y.R.Scott, 1975) yaş ilə dəyişmə sürəti arasında sıx asılılıq qeyd olunur. «Senzitiv dövr» anlayışından istifadə edərkən bu an baş verən psixofizioloji dəyişiklik daha çox özünə diqqət tələb edir. (P.Haind 1975)

Böhran, və ya **senzitiv (hissiyath)**, **dövr**ləri ayrı-ayrı beyn sisteminin struktur fəaliyyətinin yetişməsi nəticəsində hazırlanır və müəyyən ətraf mühit təsirlərinə həssaslığı ilə xarakterizə edilir. Bu dövr daha çox təlimə məruz qalma qabiliyyəti ilə seçilir.

Y.R.Scott (Y.R.Scott, 1975) tərəfindən inkişafın bir sıra variantları təklif olunmuşdur.

- A variantı. Burada güman olunur ki, inkişaf hər bir mərhələdə eyni sürətlə baş verir. Bu mahiyyətinə görə inandırıcı deyil (P.Haynd 1975). Burada daha çox yeni əlamətlərin tədricən toplanması haqqında danışmaq mümkündür.

- B variantında isə funksiyaların təşəkkülü daha sürətlə baş verir. Buna əmmə reaksiyasının formalaşmasını misal göstərə bilərik.

- C variantı isə inkişafda daha çox rast gəlinir. Burada ilkin mərhələdə sürətli dəyişikliklər baş verir. Sonralar bu dəyişikliyin sürət tempi azalır.

- D variantı sıçrayışlı axarı ilə xarakterizə olunur. Böhran dövrləri müəyyən fasilələrdən sonra təkrar olunur. Bu variantda bir sıra mürəkkəb psixi funksiyaların formalaşması aid oluna bilər.

Böhran dövrlərinin əhəmiyyəti nəinki funksiyaların sürətli inkişaf dövrü ilə həmçinin bir böhran dövrünün digərinin əvəzi ilə də səciyyələnir, müəyyən ardıcılıq təşkil olunur və erkən dövrdə psixofizioloji inkişaf prosesinin tam ritmini yaratmış olur.

İkinci baza anlayışı - heteroxron inkişafdır. İlk baxışdan psixi inkişafın sadədən mürəkkəbə keçidi rəvan görünür. Lakin daxili qanunauyğunluğa nəzər salsaq görürük ki, hər bir yeni mərhələ mürəkkəb funksiyalararası yenidən qurmanın nəticəsidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ayrı-ayrı psixofizioloji funksiyaların formalaşması müxtəlif sürətlə həyata keçirir. Bununla yanaşı bəzi funksiyalar müəyyən yaş mərhələsində digərlərini qabaqlayır. Aparıcı kimi çıxış edirlər. Zaman keçdikcə onların formalaşma sürəti azalmağa başlayır, və əksinə. Geridə qalmış funksiya yeni mərhələdə sürətli inkişaf üçün imkan qazanır. Beləliklə heteroxroniyanın nəticəsində ayrı-ayrı funksiyalar arasında müxtəlif xarakterli əlaqələr yaranır. Bəzən onlar müvəqqəti fakultativ, digər hallarda isə onlar daimi xarakter daşıyırlar. Nəticədə isə psixi proseslər funksiyalararası yenidənqurmanı, yeni keyfiyyət və xüsusiyyət qazanmış olur. Nümunə üçün-nitq inkişafını qabaqlayan yenidənqurmaları biz misal göstərə bilərik. Bu zaman yenidənqurma nitqin əsasında digər funksiyaları da qurur. Beləliklə, həyatının birinci ilində normal psixi inkişafında baş verən konkret faktları əgər nəzərdən keçirsək, müəyyən bir nəticəyə gələ bilərik. Lakin ən əvvəl bu prosesdə intellektin rolunu dəqiqləşdirmək lazımdır.

Normada hər bir psixi funksiyanın qurulması az və ya çox dərəcədə intellektləşmə mərhələsindən keçir. Həm verbal, həmçinin sensomotor səviyyədə ümumləşdirmə imkanı əldə olunur. Beynin əsas xüsusiyyətləri olan analiz və sintez bacarığı müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatır. Buna görə intellektual inkişafa ayrı-ayrı psixofiziki funksiyanın kamillik nəticəsi kimi baxmaq olmaz. Doğulduqdan sonra uşağın psixofizioloji inkişafında sensor sistem aparıcı rol oynayır. İlk öncə əlbətdəki kontakt (dadbilmə, iy, taktil hiss üzləri) vasitəsi ilə. Bununla yanaşı taktil kontakt ana ilə qarşılıqlı əlaqənin dominantı olur. Toxunma, isti və təzyiq ahəngliyi güclü sakitləşdirici effekt verir. Uşaq həyatının birinci ayında taktil kontaktın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman taktil kontaktın əsasında əmmə və tutma reflekslərinin konsolidasiyası və differensiasiyası baş verir. (C.Piaje 1969)

2-3 aylarında distant reseptorların xeyrinə olaraq sensor sistemin daxilində yeniqurmalar baş verir. İlk öncə isə görmə bu prosesdən müəyyən fayda əldə etmiş olur. Lakin yeniqurma prosesinin özü bir neçə ay uzanır. Bu onunla əlaqədardır ki, görmə sistemi ilkin mərhələdə məhdud miqdarda informasiyanı təhlil etməyi bacarır. 2 aylıq körpədə insan sifətinə maraq oyanır. Dəqiqliklə desək baxışları sifətin yuxarı hissəsində gözlərdə funksasiya olunur. Beləliklə göz, ana ilə uşaq arasında olan qarşılıqlı əlaqənin stimullarından birinə çevrilir. Bu zaman sensor və mator sistemləri arasında qarşılıqlı əlaqə formalaşır.

Ananın qucağında ikən uşaq anasının hərəkətlərindən, əlindən, məkanda tutduğu vəziyyətdən, lazım olan informasiyanı alır

Uşağın sensomotor inkişafı təcrid olmuş bir şəkildə baş vermir, və bu inkişaf hər bir mərhələdə affektiv dairənin nəzarəti altında həyata keçir. Dairədə baş verən müxtəlif intensiv dəyişikliyi və ya mühitin keyfiyyəti dərhal özünün müsbət və ya mənfi affektiv qiymətini almış olur. Erkən yaşlarından uşaq affektiv reaksiyanın köməkliyi ilə öz anası ilə münasibətlərini tənzimləməyə başlayır. 6 ayında ikən artıq uşaq ananın sifətindəki mürəkkəb ifadəni imitasiya etməyi bacarır. 9 ayında uşaq nəinki ananın emosional vəziyyətini «hiss etməyi» həmçinin o, bu vəziyyətə uyğunlaşmağı da bacarır (Trad R.1990). Əvvəlcə ananın sonra isə digər insanların halına acıma bacarığı əmələ gəlir. 2 yaşlarında artıq bazal emosiyaların formalaşması prosesi başa çatmış olur. (İzard K.E. 1999)

1,5 yaş dövrü uşağın psixi inkişafının dönüş dövrü kimi qeyd olunur. Onun aktiv həyatında bir sıra nailiyyətlər öz yerini tapır. Yəni uşaq nəinki insan sifətinin heşaltını qavrayır, həmçinin digər insanlar arasında ananın affektiv məzmunlu obrazını ayırd etmək qabiliyyətinə malik olur. (Q.Xarlou, M.Xarlou, Suomi S. 1975). Beləliklə uşaqda ilk mürəkkəb psixoloji yenidənqurmalar formalaşır. Buna «bağlılıq davranışında» deyilir. Bu anlayış Boulbi tərəfindən irəli sürülüb. Bağlılıq davranışı bir neçə funksiya yerinə yetirir.

- uşağın təhlükəsizlik vəziyyətini təmin edir.
- qorxu və həyəcanın səviyyəsini aşağı salır.
- aqressiv davranışı tənzim edir. (Aqressiv davranış çox vaxt qorxu və həyəcan vəziyyətindən irəli gəlir)

Təhlükəsizlik şəraitində uşağın ümumi aktivliyi artır. Normal şəraitdə bağlılıq davranışı əsasında müxtəlif psixi yenidənqurmalar əmələ gəlir. Bunlar gələcəkdə müstəqil inkişaf yolunu əldə edirlər. Bura ilk növbədə kommunikativ davranışın inkişafı daxildir. Ana və uşaq diadasında informasiyaların ötürülməsi və uşaq aktivliyinin artması üçün görmə vasitəsilə qarşılıqlı təsirdən istifadə olunur. Birinci ilin sonunda uşağın kommunikativ aktivliyi səslər ilə göz ünsiyyəti koordinasiyası hesabına genişlənir. İkinci ilin başlanğıcında uşaq ünsiyyət zamanı mimika və cəstdən aktiv istifadə edir. Beləliklə simvolik funksiyaların və nitqin inkişafı üçün şərait yaradılır. Uşaq iməkləyən varlıqdan düz yeriyən bir insana çevrilərkən kommunikasiya növlərinə tələbat xüsusilə artmış olur. Bu zaman uşaq sistemli surətdə uzaq və yaxın məkanı dərk etməyə başlayır. Lokomotorika inkişafının böhran dövrü ikinci ilin birinci yarısında təsadüf edilir.

Lakin yerimə prosesinin təkmilləşməsi bir neçə ilə başa gəlir. Həyatın ikinci ilində koordinasiyanın təkmilləşməsinə görə yerləşmə ilə yüyürmək arasındakı diferensiasiya olur. Brenşteynə görə (1990) bunu nə yerləşdir nə də qaçış adlandırmaq olar. Nə isə təyin olunmayan bir şeydir. Lakin 3-4 yaşda artıq uşaq özünə inam hissi ilə həm yeyir həm də qaçır. Bu uşaqda lazım olan sinerqiyaların

öz yerini tapdığını söyləyir. Uşağın lokomotorikasından uşaqlıq hərəkətləri artıq onu 8 yaşda tərk edir. (Bernşteyn 1990).

Uşağın hərəkəti aktivliyi ikinci ilin birinci yarısında tamlıqla görmə-afferent struktur sahəsinə tabe olur. Onun ayrı əlamət və davranış növlərini təşkil edən relizorlardır. Beləki normal uşaq hərəkət edən əşyaların arxasınca qaçır (izləmə reaksiyası), divardan asılan oyuncaqlarla maraqlanır, obyektlərin yumşaqlığını və bərkliyini yoxlayır, maneələrə dırmaşır və s. Bu dövrdə uşağın davranışı əhəmiyyətli dərəcədə impulsiv xarakter daşıyır.

İkinci ilin sonunda uşağın həyatında yeni böhran dövrü başlayır. Bu zaman «yaşlı» nitq inkişaf etməyə başlayır. Keçid mərhələsində muxtariyyətli nitq deyilən fakultativ yeniləşmələr əmələ gəlir. Bu səs kompleksindən təşkil olunmuş bir qrup müxtəlif əşyaları ifadəsi («b,b,» - böyük əşya) böyüklərin nitqindən götürdüyü kəsik ifadələr «ti-ti» saat, və yaxud obyektlərin ayrı xüsusiyyətlərini bildirən səsifadəli sözlər («ab-ab», «mu-mu»). Ritmik struktur, obrazlı - affektivlik ilə təmin olunan sözlər nitqin muxtariyyətliyi üçün xarakterikdir. Belə sözlərin köməyi ilə uşaq ətrafdakı insanlarla ünsiyyətə girir. Bu da nitqin körpəlik mərhələsindən nitq mərhələsinə keçidi haqqında söyləməyə əsas verir. Uşaq heteroxroniya qanununa tabe olmaqla böyük adamların nitqinə yiyələnir, anlama və danışmaq isə asta tempdə inkişaf edir. Uşağın danışması üçün gərək o, mürəkkəb nitqi hərəkətə gətirən sxemi formalaşdırmağı bacarmalıdır. Sözləri səsle ifadə etmək üçün artikulyar sistem, öz ifadəsinə görə yaxın olan səsləri differensasiya etmək bacarığına malik olmalıdır (Məsələn: damaq-dil səsləri «d», «t», «n»). Bunu da qeyd etmək maraqlı olardı ki, nitq sahəsində uşaq mürəkkəb sensomotor koordinasiyasına yiyələnən zaman əl motorikası hələ özünün erkən inkişaf dövrünü (əl-bel mərhələsi) yaşayır. Mürəkkəb ümumi sensomotor sxeminin yaradılması məsələsini uşaq bir neçə il müddətində həll edir. Belə ki, müşahidələr göstərmişdir ki, qızlar oğlanlara nisbətən səsdə olan emosional rəngi daha dəqiqliklə hiss edirlər. Qızlar nitq stimullarına qarşı daha hissiyatlılardır. Onların beynində nitq sahələrinin daha tez inkişafı müşahidə olunur. Yəni nitq yarımkürələrinin erkən «ixtisaslaşması» müşahidə olunur. (Lanqmayer Y., Mateyçek Z. 1984)

Normal uşağın psixikasında affektiv-obraz təsəvvürləri dominantlıq edən zaman digər bazal psixi funksiyalar kimi «yaşlı» nitq də erkən inkişaf mərhələsindən keçir. L.S.Vıqotski yazırdı ki, uşağın nitqi əvvəlcə qnostik funksiyanı yerinə yetirir, «bütün nəzərə çarpan hissi sözlə ifadə etməyə can atır» (R.E.Levina, 1961).

Uşağın psixikasında əyani təsəvvürlərin dominantlığı haqqında fikirlər C.Piajenin apardığı təcrübələrdə öz əksini tapmışdır. (obyektlərin formasını dəyişməklə onlar öz həcmi, çəkisini və cismini saxlamış olurlar). Məktəbə qədər yaşlı uşaqlar hesab edirdilər ki, əgər obyektlərin parametrlərindən biri dəyişərsə onda cisimlərin sayda dəyişir. Lakin əgər eksperimentator müqayisə olunan obyektləri ekranlaşdırırdısa, onda uşaq tapşırığı düzgün yerinə yetirirdi.

Beləliklə qavrayış tərəfindən əgər təzyiq olmazsa onda tapşırıq verbal-məntiq səviyyəsində həll olunurdu. (D.X.Fleybeld, 1967)

Psixofizioloji funksiyalar arasında ən gec inkişaf edən əl motorikasıdır. Burada gözlə seçilən böhran mərhələləri yoxdur. Uşaq uzun müddət «əl-bel» mərhələsindən keçərək «əl» mərhələsinə gəlib çatır. Bu zaman o, mürəkkəb əşya fəaliyyətini həyata keçirir. Eksperiment nəticələri göstərmişdir ki, uşaqda ancaq 6-8 yaşlarında incə əl hərəkətləri zamanı sinkineziyaların miqdarı kəskin sürətdə azalır. Bu yaşda həmçinin əlin işçi quruluşu formalaşır. Bir az əvvəl isə uşaq məişət əşyalarına (çəngəl, bıçaq və s.) yiyələnməyə başlayır (A.V.Zaparocets 1960).

Beləliklə əyani-obrazlı əlaqələr tədricən öz aparıcı mahiyyətini itirirlər. Bu zaman daha mürəkkəb funksiyalararası yenidənqurmalar əmələ gəlir. burada nitq əşya təcrübəsinə istinad edərək, funksiyalararası əlaqələrin sistemini bütünlüklə yenidən qurur.

Bu ümumiləşdirilmiş yenidənqurumların baş «arxitekturu» intellektdir. Əvvəlcə o, öz inkişafında sensomotor sxemi formalaşdırır. Sonra isə o, nitq alətini qazanmış olur. Məhz nitqin köməkliyi ilə intellekt verbal-məntiq əsasında az və ya çox dərəcədə qalan digər funksiyaları da yenidən qurmuş olur. Beləliklə uşağın psixi fəaliyyəti mürəkkəb çox səviyyəli bir quruluş əldə etmiş olur.

Üçüncü baza anlayışı inkişafın asinxroniyasıdır. Normada funksiyalararası əlaqələr heteroxroniya prosesində qurulur. Anomal inkişafda isə müxtəlif disproporsiyalar əmələ gəlir. Bunların bəzi variantlarını nəzərdən keçirək.

Müvəqqəti müstəqillik və təcridolunma halı.

L.S.Viqotski (1983) yazırdı ki, iki yaşlı normal uşaq üçün təfəkkür ilə nitqin inkişaf yolları ayrı olur. C.Piajeyə görə, iki yaşlı körpənin, təfəkkürü hələ sensomotor inkişaf səviyyəsində, yəni hələ erkən mərhələdə yerləşir. Əgər nitqin inkişafı bu dövrdə təfəkkürün vəziyyətindən asılı olsaydı, onda nitq daha erkən dövrdə yaranmış olardı. Bununla yanaşı biz 2-3 yaşlarda düşüncəli nitqin ləngiməsi eksperesiv nitqin isə daha sürətli inkişafını müşahidə edirik. Təfəkkür və nitqin növbəti inkişaf mərhələsində yeni düşüncələrin əmələ gəlməsini müşahidə etmiş oluruq.

Normada funksiyaların müstəqil vəziyyəti nisbi xarakter daşıyır. Müstəqil inkişaf müəyyən mərhələsində bir psixi prosesə münasibətdə daha aydın müşahidə olunur. Öz növbəsində bu funksiya gələcəkdə digər bir psixi proseslə daha sıx əlaqəli ola bilər (Məsələn, nitq və təfəkkür). Eyni zamanda həmin bu funksiya müvəqqəti olaraq digər psixi funksiyalar ilə müxtəlif əlaqələrə girə bilər. Bu əlaqələr gələcəkdə onlar üçün ancaq bir fon rolunu oynayacaq. Məsələn uşağın nitq inkişafının erkən mərhələsində obrazlı, affektiv komponentlərin rolu böyük adamın nitqi ilə müqayisədə böyükdür.

Normada funksiyaların müstəqil vəziyyəti müvəqqəti xarakter daşıyır. Anomaliya zamanı isə bu müstəqillik təcrid vəziyyətində olur. Digər funksiyaların təsirindən məhrum olmuş və təcrid edilmiş funksiyanın inkişafı dayanır,

adaptasiya xarakterini itirmiş olur. Bununla yanaşı təcrid olunma nəinki pozulmuş həmçinin qorunmuş funksiyaya da öz təsirini göstərir. Yəni əgər qorunmuş funksiyanın gələcək inkişafı üçün pozulmuş funksiya tərəfindən müəyyən koordinator təsirləri zəruridirsə, onda qorunmuş funksiyada təcrid vəziyyətində olur. Məsələn: əqli geriliyin ağır formalarında uşağın «motor repertuarı» ritmik olaraq yırğalanır, yəni eyni elementar hərəkətlərin stereotip təkrarlanmasını biz görürük. Bu pozuntular hərəkəti aparatının defektliliyi ilə yox, motiv dairəsinin kobud pozulması ilə şərtlənmişdir. Oliqofreniyanın hidrosefal vəziyyətində çox vaxt mexaniki hafizənin istənilən səviyyəsi müşahidə olunur. Lakin intellekt aşağı səviyyədə olduğuna görə, mexaniki hafizədən istifadə məhdudlaşır. Mürəkkəb «yaşlı» ifadələri ilə xarici görünüşdən çox zəngin görünən nitq təqlid səviyyəsində də qalır. Məktəbəqədər yaşda belə uşaqların zəngin nitqi intellektual yoxsallığı bilavasitə ört-basdır edir.

Sıx əlaqələr və onların pozuntusu: Uşaq inkişafının lap erkən dövrlərində psixi proseslərin ayrı-ayrı sahələri arasında möhkəm əlaqələrin yaranması müşahidə olunur. Lakin belə bir sistemin möhkəmliyi ancaq məhdud ciddi bir şəraitdə mümkün ola bilər. Sıx əlaqələr sistemi ətraf mühitin çoxmənalılıqına adekvat surətdə reaksiya vermək bacarığına malik deyil. Çünki lazım olan qədər plastiklik qabiliyyətinə malik deyil.

Şərti olaraq əgər biz sıx əlaqələr sisteminin təşkilini a-b-c-d zəncirvari kimi təsəvvürə gətirsək onda, sabitsizlik şəraitində hər-hansı bir elementin düşməsi ilə zəncirvari fəaliyyət bütövlükdə pozulur. Beləki, süstlüyün anomaliya halı zamanı zəncirin ayrı-ayrı həlqələri arasında əlaqələr də pozulmuş olur və bu zaman interferensiya halı əmələ gəlir. Anomaliya əlamətlərinin toplanması, o cümlədən perseverasiya da müşahidə olunur. Demək anomaliya hallarında ayrı-ayrı sahələrin pozuntusu bütünlüklə əlaqənin tam pozuntusuna gətirib çıxarır.

A.R.Luriya və onun əməkdaşlarının apardıqları (1956) tədqiqatların nəticələri sübut etmişlər ki, anomal süstlüyün artması ilə əlaqədar zəncirin daxilindəki bir həlqənin digəri ilə qapanması da pozulmuş olur. Bununla yanaşı ayrı-ayrı həlqələrin süstlük səviyyəsi müxtəlif ola bilər. Məsələn, oliqofreniya zamanı nitqə nisbətən bu özünü sensomotor dairədə daha parlaq göstərir. Nəticədə nitq sensomotor reaksiyalar ilə əlaqəli yox, təcrid vəziyyətində olur. Beləliklə daha mürəkkəb, iyerarxiya strukturunun əmələ gəlmə imkanı pozulmuş olur. Daha əlverişli şəraitdə sıx əlaqələrdən iyelaxiyaya keçid zamanı müvəqqəti çətinliklə müşahidə olunur. Belə halda köhnə əlaqələr tam fəaliyyətdən qalmırlar və hər bir çətinlik anında yenidən aktuallaşırlar.

Belə bir təşkil zamanı, yəni köhnə və yenini eyni zamanda təsirlənmə bacarığının qorunması prosesin sabitsiz xarakter almasına gətirib çıxarır və reqress tendensiyasını qazanır.

Qeyd olunan hallar ətalətsiz stereotiplər (affektiv komplekslər) şəklində idrak dairəsində daha çox rast gəlinir. Bu da öz növbəsində uşağın psixi inkişafını

dayandırır. Zənnimizcə affektiv dairədə qeyd olunma hallar daha az tədqiq olunan sahə sayıla bilər.

İyerarxiya əlaqələri və onların pozuntusu.

N.A.Bernşteyn (1990) göstərmişdir ki, qarşılıqlı əlaqələrin yüksək səviyyəli növü qeyri adi plastikliliyə və möhkəmliyə malik olur. Bu bir sıra göstəricilərin nəticəsidir. Yəni aparıcı (mənalı) və texniki səviyyələr tərəfindən ayırd edilmiş, həmçinin müəyyən müxtariyyəti olan və hər biri «öz şəxsi məsələlərini» həll edən ayrı-ayrı sistemlərin bir sıra göstəriciləri nəticəsində baş verir.

Belə təşkilin nəticəsində prosesin texniki tərəfinə nəzarətdən azad olaraq, gələcək inkişafın daha mürəkkəbləşdirilməsi üçün böyük imkanlar əldə etmiş olur. Sahələrin birində müxtariyyət pozuntusu şəraiti baş verərsə digər qorunmuş sahələr psixi proseslərin plastik kompensator yeniqurmasına gətirib çıxarır. Burada anomaliya sıx funksiyalararası əlaqələrin təşkili növündə olduğu kimi tam pozuntuya kimi göstərmir.

Normal sistemoqenezdə belə növ əlaqələr yəni müvəqqəti müstəqillik, sıx əlaqələr və ən nəhayət iyerarxiya əlaqələri funksional sistemin daha mürəkkəb arxitektura variantıdır. Bu sistem psixi proseslərin funksional təşkili səviyyəsini əks etdirir.

Onların yenidən qurulub və daha da mürəkkəbləşməsi prosesi müəyyən xronoloji ardıcılıqla keçir. Bu öz növbəsində heteroxroniya Qanunu ilə şərtlənmişdir. Yəni bir funksiya digəri ilə inkişafını qabaqlayır. Demək müxtəlif funksiyalar müxtəlif vaxtlarda formalaşır. Hər bir psixi funksiyanın öz xronoloji düsturu, öz inkişaf dövrü vardır.

Yuxarıda göstəriləndi kimi senzitiv dövrlərin daha sürətli, sıçrayışlı inkişafını və bəzən isə onun formalaşmasının daha asta dövrünü müşahidə etmiş oluruq.

Beləki, məsələn, psixi inkişaf ləngiməsi ilə əziyyət çəkən uşaqlar sadə riyazi əməliyyatları mənimsədikdən sonra onları nitq ilə ifadə edə bilmirlər. Lakin müəyyən bir çətinliklərdən sonra onlar yenidən barmaqların köməyi ilə hesab əməliyyatı aparırlar. Belə bir hal normada da müşahidə etmək olar. Ancaq anomaliya hallarında bu dayanaqlı, sabit xarakter daşdığı üçün özünə qarşı xüsusi korreksiya işini tələb edir.

Müxtəlif differensasiya zamanı ilk növbədə iyerarxiya koordinasiya sayılan mürəkkəb funksiyalararası əlaqələrin inkişafı öz pozuntu payını almış olur. Nəticədə bir növ nisbətəsizlik, uyğunsuzluq müşahidə olunur. Burada müxtəlif növ asinxron inkişaf əmələ gəlir (Y.Kreçmer 1956, H.Ştutte 1967, R.Zazzo 1968).

Qeyd etmək lazımdır ki, asinxron və heterexron inkişafın öyrənilməsi nəinki simptom əmələ gəlmə mexanizmlərini daha da dərinlən anlamağa, həmçinin korreksiya sahəsində yeni perspektivlərin açılmasına köməklik edir. Uşağın inkişafındakı anomaliya halı bir sıra vəziyyətlərin cəmi ilə şərtlənmiş olur. Burada bioloji, psixosozial, sosial-psixoloji və pedaqoji amillərin qar-

şılıqlı əlaqəsini xüsusilə göstərmək lazımdır. Bunların hər birinin ayrı-ayrılıqda özünün müstəqil rolu vardır. Şəxsiyyətin anomallığına isə gətirib çıxaran əsas amili isə biz onun uşaqlıq dövrünə nəzər salarkən görmüş olarıq. Bunu nəinki problemin müzakirəsi zamanı müraciət etdiyimiz tədqiqatlar həmçinin mənəvi ədəbiyyat, həyat təcrübəsi və sağlam düşüncədə təsdiq etmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya. 2002.
2. Бернштейн Н.А. О построении движений. - М., 1990.
3. Братусь Б.С. Аномалии личности. – М., 1988.
4. Власова Т.А., Певзнер М.С. О детях с отклонениями в развитии. - М., 1973.
5. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. - М., 1983.- Т.4.
6. Гезелл А. Педология раннего возраста. – М., Л., 1932.
7. Годфруа Ж. Что такое психология. – М., 1992. – Т.2.
8. Запорожец А.В. Развитие произвольных движений. – М., 1960.
9. Лангмайер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. – Прага, 1984.
10. Левина Р.Е. Нарушения письма у детей с недоразвитием речи. М., 1961.
11. Лурия А.Р. Принципы отбора детей во вспомогательные школы. - М., 1973.
12. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – М., 1969.
13. Пожар Л. Психология аномальных детей и подростков-патопсихология. – М., 1996.

Минара МАМЕДОВА

ЗАКОНОМЕРНОСТИ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В ПРОБЛЕМАХ «НОРМЫ» И «АНОМАЛИИ»

Резюме

Статья содержит систематическое изложение основных положений психического развития как в норме так и в случае аномалии. Выделен ряд общих закономерностей нормального и аномального развития. Описаны некоторые механизмы системогенеза психических функций.

В статье изложены вопросы, связанные с обучением детей с разными нарушениями развития. В первую очередь - это психологическое изучение познавательных процессов, необходимых для понимания возможностей детей

в усвоении материала, для обоснования и разработки содержания и методов обучения в специальных школах, классах и дошкольных учреждениях.

В ходе этого изучения все яснее становилось, что наиболее общие закономерности, обнаруживаемые в психическом развитии нормального ребенка, прослеживаются и у детей с различными умственными и физическими недостатками.

Minara MAMMADOVA

LAWS OF MENTAL DEVELOPMENT IN PROBLEMS OF "NORM"S AND "ANOMALLIES"

Summary

The article contains a regular statement of basic states of mental development both in norm and in case of anomaly. A number of the general laws of normal and abnormal development is allocated. Some mechanisms of systematic genesis of mental functions are described.

The article deals with the questions connected with training of children with different infringements of development. First of all it is a psychological study of the cognitive processes necessary for understanding of opportunities of children in mastering of a material, for a substantiation and development of the contents and methods of training at special schools, classes and preschool establishments.

During this studying all became clearer, that most the general laws which are found out in mental development of the normal child, are traced and at children with various intellectual and physical defects.

II SOSIAL-SİYASİ BÖLMƏ

Xosrov ORUCOV

*Fəlsəfə elmləri namizədi,
ADİU-nun dosenti*

ETNİK BİRLİK, MİLLİ EYNIYYƏT VƏ MİLLİ İDEYA*

Müasir dövrdə milli-etnik qrupların siyasətdə rolu və əhəmiyyəti heç kimdə şübhə doğurmur. Məlumdur ki, bəşər tarixində milli və etnik qruplar sosial qruplardan daha əvvəl meydana gəlmişdir. Bir sıra nümunələr istisna olunmaqla, milli-etnik birliklər psixoloji cəhətdən sosial birliklərdən daha dərin səciyyəyə malikdir. Məhz buna görədir ki, biz milli-etnik əsasda meydana gələn və inkişaf edən çoxlu sayda siyasi hadisələrin şahidi oluruq. Buna misal olaraq millətlərarası münaqişələri və müharibələri, irqi qarşıdurmanı, dözümsüzlüyü və s. göstərmək olar. Öz-özlüyündə bu etnik fərqlənmə təkcə insanların və qrupların deyil, həmçinin ölkələrin və dövlətlərin də siyasətdə davranışı üçün əsas rol oynayır.

Bəşəriyyətin həyatının qloballaşmasının yüksələn tempinə baxmayaraq, milli-etnik birliklər həmişə olduğu kimi yenə də siyasi həyatda öz əhəmiyyətini saxlamaqda davam edir. İstər BMT, istərsə də ATƏT çərçivəsində öz həllini tələb edən ən aktual problemlər milli münaqişələrlə bağlıdır. Bu problem ölkəmiz və xalqımız üçün həyati əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə onun kökündə dayanan səbəblərin aşkara çıxarılması çox vacibdir. Fikrimizcə, buna nail olmaq üçün ilk növbədə qəbilə, tayfa, millət, irq və etnos kimi anlayışların mahiyyətinə varılması zəruridir.

Milli-etnik qruplar minlərlə, milyonlarla insanları dil, adət-ənənə, ərazi, xarakter və s. kimi ümumi əlamətlər üzrə birləşdirir.

Tarixi aspektdən yanaşdıqda qəbilə real, yaxud mifik ümumi əcdadın nəslindən olan qan qohumlarını əhatə edir. Onların ümumi maraq və mənafeləri mütəşəkkil sosial-siyasi fəaliyyətdə təzahür edir. Hətta bu gün də Asiya və Afrikanın bir sıra ölkələrində qəbilələr və ya qəbilə birlikləri siyasi hakimiyyətin təşkilində mühüm rol oynayırlar. Elmi ədəbiyyatda formalaşmış rəyə görə iki və daha çox qəbilələrin birləşməsi tayfa yaradır. Tayfa artıq bilavasitə siyasi təşkilatın daha yüksək forması olub ümumi etnik əsasda müxtəlif sayda ailə-qəbilələrin birləşməsinin məhsuludur. Müstəqil mövcud ola bilməyən qəbilədən fərqli olaraq tayfa xeyli dərəcədə muxtar qurum olub öz xüsusi dilinə və yaxud dialektinə, adət-ənənələrinə, vərdislərinə, inamlarına, xüsusi totemlərinə

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev və fəlsəfə elmləri namizədi H.Qasımova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

malikdir. Polyak sosioloqu Y.Şepanski hesab edir ki, tayfa tarixən həmişə daxili formal siyasi təşkilata malik olmuşdur. Buna misal olaraq ağsaqqalı, yaxud ağsaqqallar şurasını, tayfanın ərazisini qoruyan xüsusi silahlı dəstələri və s. göstərmək olar. [1, 24]

Ümumiyyətlə, tayfa bir çox ölkələr üçün milli məsələnin mərkəzində dayanan mürəkkəb bir anlayışdır. Xüsusən Asiya və Afrikanın bir sıra ölkələri vardır ki, burada tayfa ittifaqları sosial həyatın təşkilinin mühüm komponenti rolunda çıxış edir. Məsələn, Əfqanıstan kimi böyük bir ölkə məhz müxtəlif tayfaların iqtisadi, siyasi və s. sferalarda razılaşdırılmış mənafeələrinin təcəssümü kimi çıxış edir. Ölkə öz ərazisinə görə, demək olar ki, müxtəlif tayfaların təsir zonalarına bölünmüşdür. Bundan başqa digər müsəlman ölkələrində, həmçinin Azərbaycanda bu gün də tayfa mənsubiyyəti insanlararası münasibətlərdə önəmli əhəmiyyət daşıyır.

Elmi tədqiqatlar göstərir ki, tayfa zonalarının əhalisi xüsusi spesifik psixikaya malik insanlar olub bu gün də ənənəvi anlayışlar əsasında yaşayırlar. Məsələn, uzun illər bundan qabaq spesifik istehsal üsulu və müəyyən həyat tərzini formalaşdırıb yaradan Əfqanıstanın puştun tayfaları iki min ildən çox bir vaxt ərzində sivilizasiyanın təsirindən müəyyən qədər yan keçməyə müvəffəq olmuşlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, qəbilə-tayfa psixologiyasından imtina olunması müxtəlif xalqlarda müxtəlif səbəblər üzündən baş vermişdir. Lakin fikrimizcə birinci və əsas səbəb güclü dövlətin təşəkkül tapmasıdır. Çünki dövlət sosial-siyasi həyatın təşkilində və idarə olunmasında tayfa amilinə deyil, vətəndaşlıq amilinə üstünlük verir. Bundan əlavə, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasını, ictimai-siyasi həyatda demokratik prinsiplərin tətbiqini də göstərmək mümkündür. Göstərilən amillərin həyata keçmə ardıcılığının müxtəlif xalqların tarixində çox gec, bəzən isə ümumiyyətlə baş verməməsi qəbilə-tayfa psixologiyasının düşüncə və davranış tərzinin qorunub saxlanması üçün əlverişli şərait yaradır. Burada belə bir əlamətdar xüsusiyyəti qeyd etmək lazımdır ki, totalitar sistemlərdə, xüsusən keçmiş sosialist cəbhəsi ölkələrində tayfa psixologiyası özünü yeni formada – yerliçilik və regionçuluq şəklində büruzə verdi. Hətta sovet imperiyasının rəhbərləri də bu mərzədən yan keçə bilməmişlər. Məsələn, İ.Stalinin zamanında gürcülərin, L.İ.Brejnevin hakimiyyəti dövründə Dnepropetrovsk regionundan olan insanların mərkəzi hakimiyyət orqanlarında geniş təmsil olunmalarını buna misal göstərmək olar. Təsədüfi deyildir ki, bu ənənələr postsovet məkanında bu gün də özünü göstərməkdədir. Prezident B.N.Yeltsinin zamanında Ural zonasından, V.V.Putinin vaxtında isə Sankt-Peterburqdan olanların hakimiyyət orqanlarında daha çox təmsil olunması regionçuluq psixologiyasının dərin köklərə malik olduğunu göstərir.

Çox dərin təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bizim ölkəmiz də bu zərərli meyldən yan keçə bilməmişdir. Bu, özünü istər insanlararası gündəlik ünsiyyət prosesində, istərsə də hakimiyyət strukturuna münasibətdə büruzə verir. «Sən haralısan?» və «Filankəs haralıdır?» kimi suallar bu və ya digər şəxsiyyəti

qiymətləndirərkən əsas meyara çevrilir. Bu amil son nəticədə sədaqət və etibar prinsipinə çevrilərək ən aşağı səviyyədən tutmuş ən ali hakimiyyət strukturuna qədər zəncirvari əlaqələrin yaranmasına gətirib çıxarır.

Tayfada olduğu kimi regionçuluqda və yerliçilikdə də real gerçəklik çox kəskin şəkildə iki yerə parçalanmışdır: dünya «özününkülərdən» və «yadlardan» ibarətdir. Özününkü – tayfanın qayda-qanunlarını, adət-ənənələrini bilən, onlara hörmətlə yanaşan və əməl edəndir. «Özününkülər» bir-biri ilə qohumluq, dostluq və təsərrüfat əlaqələrinə malikdir. Bunlar çox önəmli prinsiplər olub hətta dini amili də üstələyirlər. Qəbilə, tayfa qanunları, adət-ənənələri, hətta dini ənənələrdən daha əvvəl olub və daha mühümdür. Məsələn, hətta bu gün də Əfqanıstanda puştun tayfa başçılarınin sözü və yaxud tayfa şurasının (cirgə) qərarı dinin təmsilçisinin - mollaının sözündən daha mühüm və vacibdir. Təbiidir ki, bu cür insanlarda yekcinslik, bərabərlik, birlik, «qardaşlıq» anlayışları xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün siyasətə münasibət də xüsusi səciyyəlidir. Burada varlılara və kasıblara parçalanma sosial-sinfi deyil, silki xarakter daşıyır. Tayfa üzvləri üçün siyasət «yadlarla» razılaşma deməkdir. Əgər tayfa bu və ya digər insanları, partiyaları və yaxud hökuməti «özününkü» kimi qəbul edərsə, onlarla öz münasibətlərini «şərəf kodeksi» əsasında qura bilər.

Tarixi inkişafın gedişi prosesində eyni dilli bir neçə tayfanın birləşməsi nəticəsində yeni xüsusi insan birliyi – xalq əmələ gəlir. Bəzi etnopsixoloqların fikrincə, tayfa öz nümayəndələri üçün həmişə simvolik bir anlayış kimi müqəddəs məna kəsb etmişdir. Buna müvafiq olaraq «xalq» anlayışı daha dərin, müqəddəs məna daşıyır. Məhz buna görədir ki, bu anlayış siyasətdə ən böyük emosional-publisistik rola malikdir. Ən mühüm siyasi hərəkətlər «xalq uğrunda», «xalqın naminə», «xalqın adından», «xalqın rifahı üçün» kimi anlayışlar altında həyata keçirilir.

Obyektiv olaraq, qəbilələr və tayfalar tarixi inkişafın gedişi prosesində birləşərək insaların daha böyük birlik formalarını yaradır. Bu, onların ümumi ərazilərinin, iqtisadi əlaqələrinin «ədəbi dilinin, mənəvi mədəniyyətinin» formalaşması əsasında baş verir. Bəzən elmi ədəbiyyatda millətin meydana gəlməsi sadəcə olaraq qəbilə-tayfa əlaqələrinin davamı və mürəkkəbləşməsi kimi nəzərdən keçirilir. Bir sıra Qərb etnopsixoloji və siyasi-psixoloji konsepsiyalarda millətin aparıcı, bəzən isə yeganə əsas əlaməti kimi, «milli ruh» (milli şüur, milli xarakter) anlayışı götürülür. Bəzilərinin fikrincə isə, millət ümumi tale əsasında formalaşan xarakterin təəcəssümü, eyni cür düşünən insanların ittifaqıdır [2, 52].

Millətlərin meydana gəlməsinə marksist yanaşma sosial-sinfi aspektin mütləqləşdirilməsinə əsaslanaraq, onları hətta «kapitalist» və «sosialist» millətlərinə ayırırdı. Tarixə İ.V.Stalinin milli məsələ barədə nəzəri əsərləri, həmçinin siyasi eksperimentləri də məlumdur.

Həç şübhəsiz, milləti sadəcə olaraq «tayfa ittifaqı» kimi qiymətləndirmək olmaz. Təbiidir ki, onun formalaşmasında etniki cəhətdən qohum tayfaların

birlişməsi mühüm rol oynamışdır. Lakin bu, vacib şərt deyildir, çünki müasir dünyada yekcins millət tapmaq qeyri-mümkündür.

«Millət» anlayışını «milliyyət» anlayışı ilə də eyniləşdirmək olmaz. «Millət» daha çox sosial səciyyəli və daha geniş anlayışdır. Millət sosial-siyasi quruluşun dəyişməsi ilə bağlı olaraq öz həcminə görə böyüyə, yaxud kiçilə bilər. Bunu ABŞ-in və keçmiş sovet imperiyasının tarixi təcrübəsi əyani surətdə sübut edir.

Millətin formalaşması prosesindən danışarkən «etnos» anlayışının izahından yan keçmək olmaz. Bu anlayış daha ümumi səciyyə daşıyır. Etnos və etnik birlik məfhumları altında adətən özündə qəbilə, tayfa, xalq, millət və hətta millətlər qrupunu təcəssüm etdirən sabit insan birliyi forması başa düşülür. Çox vaxt etnos dedikdə ümumi yaşayış arealına və mədəni-psixoloji davranış cəhətlərinə malik olan milli-lingvistik qruplar başa düşülür. Etnosların bəşər tarixində müstəqil insan birliyi formaları kimi çıxış etməsi L.N.Qumilyov tərəfindən etnocoğrafi, geosiyasi və hətta etnokosmoqonik aspektlərdən tədqiq olunmuşdur. [3, 79]

Hər bir xalqın, millətin tarixi təşəkkülü prosesində müxtəlif fikirlərin, baxışların və ideyaların meydana gəlməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki mütərəqqi ideyalar istər bütövlükdə bəşəriyyətin, istərsə də ayrılıqda hər bir cəmiyyətin, etnik birliyin, xalqın və ya millətin inkişafının mənbəyini təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, artıq XIX yüzilliyin əvvəllərindən etibarən ideyaların və ideologiyaların cəmiyyətin həyatında oynadığı müstəsna rol fəlsəfi fikrin mərkəzində dayanır. Fransız filosofu L.Trasinin «İdeologiyanın elementləri» və «Düşünmək qabiliyyəti haqqında etüdlər» adlı kitabları cəmiyyətin inkişafında ideyaların rolu problemini filosofların diqqət mərkəzinə gətirdi. Təsadüfi deyildir ki, K.Marks və F.Engels də özlərinin birgə yazdıqları ilk əsərlərindən birini məhz «Alman ideologiyası» adlandırmışlar. Məşhur fransız sərkərdəsi və dövlət xadimi N.Bonapart cəmiyyətin inkişafında ideyaların rolundan danışarkən belə bir fikir irəli sürmüşdü ki, feodal qəsrlərin və bütövlükdə feodalizmin süqutuna toplar səbəb oldusa, kapitalizmin süqutuna mürəkkəb səbəb olacaqdır. Onun fikrincə, qələm və mürəkkəbin köməyi ilə kağız üzərində irəli sürülən ideyalar böyük insan kütlələrinin ağına, şüuruna və hisslərinə hakim kəsilərək, onları fəaliyyətə təhrik edəcəkdir.

Azərbaycan xalqının tarixi də bu mənada istisna təşkil etmir. Artıq XIX yüzilliyin ortalarından etibarən A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun, H.Zərdabinin və s. mütəfəkkirlərin əsərlərində xalqımızın inkişafının mümkün mütərəqqi variantları irəli sürülür. Bu öz əksini maarifçi-demokratiya, konstitusiyalı monarxiya, inqilabi demokratiya və s. bu kimi ideyalarda tapır. XX yüzilliyin əvvəllərində bu ideyaların palitrası daha da rəngarəng olur. Lakin Şərqdə ilk demokratik respublikanın – ADR-in süqutu uzun bir dövr üçün bu ideyaların axtarışını lüzumsuz etdi. Çünki avtoritar sistemin daxilində fikir plyuralizmi mümkün deyildi.

Ötən yüzilliyin sonlarında Azərbaycan xalqı ikinci dəfə müstəqillik və suverenlik əldə etdikdən sonra ölkəmizdə demokratiya və fikir plyuralizmi formalaşmaqdadır. Bu öz əksini həmçinin müasir şəraitdə cəmiyyət üçün cəlbədicə və önəmli xarakter daşıyan ideyaların irəli sürülməsində də büruzə verir. Hazırda xalqımız öz tarixinin ən çətin, lakin şərəfli bir mərhələsini yaşayır. Çünki bir tərəfdən keçid dövrünün çətinlikləri, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, digər tərəfdən isə müstəqil suveren dövlət quruculuğu prosesi insanları optimal inkişaf yollarının axtarılmasına təhrik edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik əldə olunduqdan sonra bütün digər postsovet respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanda da ən əsas ideya demokratiyanın təntənəsinə nail olmaq idi. Ötən vaxt ərzində bu istiqamətdə böyük irəliləyişlər baş vermişdir. Belə ki, Azərbaycanda senzuradan azad mətbuat formalaşmış, hakimiyyətin bölgüsü prinsipi həyata keçmiş, çoxpartiyalı siyasi sistem formalaşmışdır. İndi isə əsas vəzifə yeni şəraitə uyğun mütərəqqi milli ideyaların irəli sürülməsidir.

Azərbaycanın tarixi taleyi o qədər təzadlı və keçməkeşli səciyyə daşıyır ki, xalqın «milli ideyasından» danışmaq, onun elementlərini müəyyən etmək, onun haqqında təsəvvür yaratmaq mümkün deyildir. Lakin buna baxmayaraq, «milli ideya» ictimai fikir tarixinin real elementi kimi çıxış edir. XX əsrin yüzilliyin əvvəllərində məşhur maarifçi və ictimai xadim Əhməd bəy Ağayev millətçilik anlayışını milli ideya və milli özünüdərkətmə kimi qiymətləndirərək, «bizim millətçilər» adlı məqaləsində yazırdı: «...o, tarixdə böyük qəhrəmanlıqların mənbəyi olmuşdur və bundan sonra da olacaqdır. Onsuz bəzi xalqlar hələ də özgə tapdığı altında qalmaqda davam edərdilər. Onun köməyiylə hələ çoxları layiqli çıxış yolunu tapacaqlar». [4, 135]

Azərbaycanın hazırkı «milli ideyası» müasir sosial-siyasi dəyişikliklər dövründə milli davranış konsepsiyasıdır. Onun əsas funksional vəzifəsi dövlət müstəqilliyinin qorunması və möhkəmləndirilməsi, demokratik institutların inkişaf etdirilməsi, sosial-iqtisadi sferada mühüm irəliləyişlərin əldə olunması və milli şüurun formalaşdırılmasıdır.

İctimai-siyasi şüurun digər formaları kimi milli şüur da dialektik şəkildə bir-biri ilə qarşılıqlı bağlı olan və biri digərini şərtləndirən iki tərkib hissədən ibarətdir: adi şüur və nəzəri şüur. Milli xarakterlə bağlı olan və milli-etnik psixologiyanı məişət səviyyəsində əks etdirən adi milli şüurdan fərqli olaraq, nəzəri milli şüur millətin ideologiyasıdır. O, milli şüurun daha yüksək, rəşadətli-ideoloji səviyyəsi olub qrupun təsəvvürlərinin, baxışlarının, tələbatlarının, əhval-ruhiyyəsinin ümumilləşdirilmiş ifadəsidir. Milli şüur bir çox nəsillərin təbii-bioloji və sosial təcrübəsinin sintezi olub milli xarakteri əks etdirir. O, eyni zamanda həm xalqın mühüm, konkret sosial-siyasi mövcudluğunu əks etdirir, həm də uzun sürən tarixi prosesin məhsulu kimi çıxış edir.

Adi, gündəlik milli şüurun strukturunda üç təbəqə fərqləndirmək mümkündür. Birincisi, adi milli şüurun daxili strukturunun tərkib hissəsi rolunda Aşağı-

dakılar çıxış edir: gündəlik tələbatlar, mənafe, sərvətlər sistemi və mövcud birliyin inkişafının konkret mərhələsini əks etdirən qaydalar. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin qaydalar tarixi səciyyə daşımayıb öz mənbəyini hazırkı realıqdan götürür.

İkincisi, adi milli şüurun mühüm elementləri rolunda davranışın ən sadə normaları və elementar nümunələri, habelə həm tarixi, həm də sosial mənşəyə malik olan adət və ənənələr çıxış edirlər.

Nəhayət, üçüncüsü, adi milli şüurun mühüm komponentləri rolunda emosional elementlər və onların şərtləndirdiyi milli xarakter, özünəməxsusluq, rənglər, səslər, obrazlar çıxış edirlər. Buradan aydın olur ki, adi milli şüurun milli xarakterlə dərin əlaqəsi vardır. Adi, daha elementar, «ilkin» milli şüur insanların özlərini müəyyən milli-etnik qrupa aid etməsi prosesində büruzə verir. Milli-etnik hisslər, baxışlar, adətlər, davranış normaları və şablonları məişət səviyyəsində milli sərvətlərə bağlıdır. Bütün bunların hamısı ərazi, dil, mədəniyyət, ənənə və s. ümumiliyi ilə, həyat tərzinin eyniyyəti ilə təzahür edir.

Milli şüurun gündəlik həyatda dinamik xarakter daşması özündə çox ciddi problem gizlədir: məhz dinamiklik milli münasibətlərdə «partlayışa» gətirib çıxarır. Adi, gündəlik milli şüurun mütəhərrik, dinamik elementi tələbatlardır. Demək olar ki, sosial və siyasi münasibətlər sistemində baş verən bütün dəyişikliklər tələbatlar sistemini də dəyişərək yeni tələbatlar irəli sürür. Yeni tələbatlar çox vaxt milli şüurun daha az dinamik elementləri ilə (məsələn, köhnə stereotip təəvvürlər, adət-ənənələr və s.) ziddiyyətə girə bilər. Nəticədə daxili ziddiyyətlər daha da kəskinləşərək psixoloji münaqişələr yarada bilər. Bu öz əksini emosional-hissi sferada dəyişikliklərdə büruzə verir. Bu dəyişikliklər daha çox kütləvi əhval-ruhiyyənin dinamikasında müşahidə olunur. Əhval-ruhiyyə isə tələbatların ödənməsi göstəricisi kimi gündəlik milli şüurun ən mütəhərrik elementinə çevrilir. Bu dinamizm əhval-ruhiyyənin bir tərəfdən şüurluluq səviyyəsinin aşağı olmasını, digər tərəfdən isə ona şüurlu nəzarətin zəif olmasını əks etdirir. Bütövlükdə, emosional-hissi sfera gündəlik milli şüurun emosional təzahürü prosesində mühüm xüsusi çəkiyə malik olub milli şüurun bütün kompleksinə güclü təsir göstərə bilər.

Adi, gündəlik milli şüurun sabitliyini və süstlüyünü qoruyan daha az mütəhərrik element rolunda milli-etnik stereotiplər çıxış edirlər. Məsələn, başqa qrupun, millətin, etnik birliyin nümayəndəsinə qarşı olan mənfi münasibət uşaqlıq yaşlarından şüuraltı səviyyədə, latent şəkildə möhkəmlənir və uzun illər ərzində gizli qalır. Məhz buna görə də milli-etnik düşmənçiliyin stereotipləri heç də həmişə real davranışda təzahür etmir. Məsələn, məşhur fransız sosioloqu J.Lapyerin tədqiqat qrupu mehmanxanalara zəng edərək burada müxtəlif millətlərin (məsələn, çinlilərin) nümayəndələrinin yerləşdirilməsinə münasibəti öyrənmişdilər. Əksəriyyətin cavabı çox neqativ olsa da az sonra həmin mehmanxanalarda çinlilərin yerləşdirilməsi göstərdi ki, realıqla stereotiplər

arasında böyük təzad vardır. Əksər hallarda adi, gündəlik şüur, real insana deyil, stereotipə, imicə üstünlük verir.

Adi milli şüurun sabitliyini təmin edən mühafizəkar elementlər sırasında adət və ənənələri göstərmək olar. Milli-etnik qrupun sosial-siyasi yaddaşında daim yaşayan, nəsildən nəslə ötürülən adət-ənənələr davranış normativləri rolunda çıxış edirlər. Milli adət-ənənələr yeni nəsillərin davranışının tənzimləyicisi və nizamlayıcısı funksiyasını yerinə yetirirlər. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, adət-ənənələr azsaylı xalqların və milli-etnik qurumların həyatında daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki milli adətlərin və ənənələrin qorunub saxlanması və onlara pərəstiş olunması həmin azlıqlar üçün özünümühafizə amilidir. Bu, həmçinin daha iri milli birliklərə assimilyasiya olunma təhlükəsinə qarşı yönəlmiş olan etiraz formasıdır.

Müasir dövrdə adi, gündəlik milli şüurun yayılması mexanizmi bir-biri ilə bağlı və eyni zamanda əks olan iki əsas vəzifəni yerinə yetirir. Onlar bir tərəfdən müəyyən milli-etnik qrup nümayəndələrinin birləşməsi, həmrəylik nümayiş etdirməsi vəzifəsini yerinə yetirdikləri halda digər tərəfdən müxtəlif etnik birlikləri ayıraraq qarşı-qarşıya qoyurlar. Məhz buna görə də adi, gündəlik şüur milli və etnik münaqişələrin əsas psixoloji səbəbi kimi çıxış edir. Buraya milli və irqi dözümsüzlük, milli düşmənçilik və nifrət hissi, milli-etnik xarakter, mənfi çalarlı stereotiplər və s. daxildir. Onlar əvvəlcə məişət səviyyəsindən başlasalar da, tədricən nəinki lokal, hər şeydən əvvəl ciddi siyasi səviyyəyə qalxaraq nəzəri milli şüurun komponentinə çevrilirlər. [5, 102]

Nəzəri milli şüur kütləvi gündəlik milli şüurun seçmə elementlərinin kristallaşmış, elmi cəhətdən tərtib olunmuş, sosial və siyasi cəhətdən istiqamətlənmiş ümumiləşdirmələridir. O, milli-etnik qrupun ideologiyası olub, özündə ötən tarixin ümumiləşdirilmiş səciyyəsini əks etdirir. Bu ideoloji konstruksiyanın mərkəzində müəyyən milli-etnik qrupun başqalarından üstünlüyü ideyası dayanır. Buna görə də həmin ideoloji konstruksiya millətçi və etnosentrist, hətta rasist xarakter alır. Lakin millətin öz tarixini nəzəri dərk etməsi yalnız bu variantlarla məhdudlaşmayıb, perspektivdə böyük imkanlar palitrası yaradır.

Nəzəri milli şüur bu günkü vahid, ziddiyyətli və qarşılıqlı bağlı olan dünyada bütün millətlərin və xalqların da yalnız qarşılıqlı əməkdaşlıq, sülh və dostluq əsasında inkişaf edəcəyini nəzərdə tutur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Я.Щепанский. Элементарные понятия социологии. М., 1969.
2. Этнические стереотипы поведения. М., 1985.
3. В.А.Тишков. Очерки теории и политики этничности РФ. М., 1997.
4. Р.Мехтиев. Межнациональные отношения на исходе XX столетия. В., 1995.
5. Этнические стереотипы поведения, Л., 1985.

Хосров ОРУДЖЕВ
канд. филос. наук, доцент, АзГЭУ

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ, НАЦИОНАЛЬНОЕ ТОЖДЕСТВО И ЭТНИЧЕСКОЕ ЕДИНСТВО

Резюме

В статье дается попытка раскрыть сущность таких понятий, как «национальная идея», «национальное тождество» и «этническое единство». Подробно исследуются особенности психологии рода и племени, а также формы их проявления. Анализируются негативные последствия психологии местничества в политике.

Особое внимание уделяется процессу становления национальной идеологии. Философскому анализу подвергается национальное сознание и его структурные элементы. Рассматриваются национальные традиции, обычаи и привычки, а также регулирование поведенческих нормативов.

В статье исследуются национально-этнические противоречия, конфликты, противостояния, а также пути их разрешения.

Khосров ORUJOV
Azerbaijan State Economic University
PH doctor, associated professor

NATIONAL IDEA, NATIONAL SIMILARITY AND ETHNIC COMMUNITY

Summary

The national idea, national similarity and ethnic community are investigated in the present article. Here we can meet with the detailed investigation of psychology, type and tribes and also their formulation of existence. The negative consequence of psychology in politics is enlighten totally in the article. The main attention disparts to the process of national ideology. National consciousness and its structural elements is taken under psychological analyses. National traditions, habits and conventions, also behavior standards are investigated side by side.

The article reveals national-ethnic misunderstanding conflicts, counteraction and also their ways of solution.

Nigar ƏFƏNDİYEVƏ

ADMİU-nun dosenti, fəlsəfə elmləri namizədi

XIX ƏSRDƏ AVROPADA MİLLİ MENTALİTET VƏ ÖZÜNÜDƏRK PROSESLƏRİ*

XIX yüzildən başlayaraq Klassik alman fəlsəfəsinin təsiri ilə psixologiya elminin və kulturologiyanın inkişafı milli özünüdərək və millətləri dərkə bağlı yeni situasiyalar, yeni materiallar, istiqamətlər və anlayışlar aparatı ortaya çıxartdı. Xalqların psixologiyasını öyrənmək məsələsinə çox ciddi payı alman psixoloqu B. Vundt verdi. Bu alim cəmiyyət hadisələrində və psixoloji materiallarda fərdin şişirdilməsinə qarşı çıxaraq göstərdi ki, təkcə ayrıca şəxsin deyil (Herman Paul belə hesab edirdi), millətin, xalqın da psixologiyası və xarakteri var. Vund bu istiqamətdə psixoloji nəzəriyyəsini əsaslandırmaq üçün Hegelin «xalqın ruh» anlayışına söykəndi (86). Ən maraqlısı isə odur ki, alman psixoloqu kollektiv psixologiyaya çıxmaqla yanaşı 1879-cu ildə Leyspikdə dünyada ilk psixolaboratoriya açdı və etnik ruh xarakterlərini də eksperimental yolla öyrənməyə başladı. Beləcə o, «Xalqların psixologiyası» adlı kitabına zəngin materiallar toplamış oldu. Alman alimi etnik psixologiyaları öyrənmək üçün eksperimentlərə də əl atdı. Eksperimental psixologiya determinizmə söykəndiyi üçün səbəb-nəticə planında maddi dünya ilə mental dünyanı bir sıraya qoyurdu. Yəni hesab edirdi ki, həm təbiət olayları, həm də psixi olaylar hansısa səbəblərin nəticələridir. Baxmayaraq ki, hələ D. Yum səbəb-nəticə əlaqələrini dekonstruksiya etmişdi, onun yazdıqları yeganə düzgün həqiqətlər kimi qalib gəlsəydi, Təbiətsünaslıq elmi əli yalın və çaşqın vəziyyətdə qalardı. Xoşbəxtlikdən fizika, kimya və s. determinizm xəttini XIX əsrə gətirib çıxarmışdı. Determinizmin elmə gətirdiyi uğurlar isə onun psixi dünyaya da ekstrapolyasi edilməsinə əsas vermişdi. Bu mənada Eksperimental psixologiya determinizmə söykənməsi məntiqi idi.

XIX yüzildə Eksperimental psixologiya metoduna qarşı V. Diltey çıxmışdı. Onun arqumenti belə idi ki, insanın və xalqın ruhunu analiz, eksperiment vasitəsi ilə öyrənmək olmaz, yəni mental məsələlərdə determinizm inamı və postulatı yanlışdır. Ruh bilməyin yolu onu anlamaqdır. Dilteyin bu düşüncələri hermenevtika metodunun əsasında durdu. Beləliklə, XIX yüzilin ikinci yarısında mentalitet məsələsi ilə bağlı gələcəyi olan və bir-birinə alternativ görünən iki üsul formalaşdı: eksperimental üsul və hermenevtika.

Beləcə, biz Qərbi Avropa elmində mentalitet probleminə gəldik çıxdıq. Hərçənd deməliyik ki, bu sözü bəzi avropalılar, məsələn, fransızlar XIX yüzildə adi danışdıqlarında işlətsələr də və bu əsrdə mentalitet problemləri xeyli aydın

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

cizgilər qazansa da onun problemləri XX yüzilin 20-ci illərnəcən «mentalitet» termini altında araşdırılmırdı. Bütün XIX yüzil boyu Qərbdə Hegeldən, Vundtan gördüyümüz kimi, milli ruh, xalqın ruhu, xalqın psixologiyası promləmə, mövzuya adekvat ad sayılırdı. Feodal pərakəndəliyindənmi, nədənmi bu yüzildə millətçi refleksiya Almaniyada Fransadan daha çox intensivlik qazanmışdı. Nəticədə alman intellektualları milli özünəməxsusluqlarını tapmaq üçün müxtəlif diskurslar irəli sürmüşdülər. Bu situasiyanın fonunu göstərmək üçün onu deyək ki, XVIII yüzilin axırında Almaniyada milli dövlət yox idi. Almanlar Müqəddəs Roma İmperiyası simvolu altında birləşmiş xırda dövlətlərin çoxluğunda yaşayırdılar. Bu imperiyanın bütün almanlar üçün iki funksiyası vardı: müdafiə və hüquq. Bax, o çağlarda almanları millət kimi birləşdirən başlıca fenomen dil idi. Məhz bu dilin və onun gətirdiyi ədəbiyyatın sayəsində almanlar həm də ortaq tarixlərini və mədəniyyətlərini tanıya bilmişdilər. Qrimm qardaşları almanlar üçün bu ortaq dairəni əski german miflərinəcən böyütdülər. Onlar hətta sübut etməyə çalışdılar ki, Qədim alman dünyası səviyyəsinə və nailiyyətlərinə görə heç də Antik dünyadan geri qalmır. Sonralar bütün XIX əsr boyu germən keçmişinə maraq bütöv bir xalqçı hərəkatı yaratdı. Məşhur bəstəçi Vaqner isə operası üçün materialı Orta əsrlərdən yox, məhz almanların epik dünyasından göğtürdü. Beləcə, onun dahiyənə «Ziqfrid», «Valkiriya» operaları yarandı.

Bax, bu vəziyyətdə 1750-ci ildən başlayaraq alman kimliy haqqında diskussiyalar başladı. «Almanlıq nədir», «almanları hansı özəlliklər birləşdirirlər» və «almanlar hansı yöndə dəyişməlidirlər» kimi suallar Herderi, Kantı, Humboldtı, Qrimm qardaşlarını, Fixteni və başqalarını dərinədən düşündürən məsələlər oldu. Herderin dilə kollektiv təcrübənin təzahürü kimi baxması sonralar alman romantik dilçi millətçiliyi üçün yol açdı (87). Fixte alman psixodlogiyasına azadlıq istəyinin xas olmasını sübut etmək üçün Katolik boyunduruğuna qarşı çıxmış Martin Lüteri simvola çevirdi. Humboldt almanların millət olmasını sübut edən fakt kimi onların ortaq tarixinin olmasını önə çəkdi və Fixte də bu ideya ilə razılaşdı. Humboldtun ideyasının alman özünüdərkindən dışarı çıxan nəticələri də vardı. XIX əsrin sonrakı rüblərində tam aydın oldu ki, milli şüur və milli identiklik axtarışı üçün ortaq tarixi «tapmaq», ortaq tarixi «yaratmaq» çox önəmlidir (88). Alman intellektualları Maarifçilik ruhunda millətin yaradılmasında maarifin, təhsilin də rolunu önə çəkdi. Xüsusi ilə Fixte, Hegel kimi idealist filosoflar Dövlətin funksiyasından danışanda, bir tərəfdən, onu fərdi azadlıqların qarantı kimi açırdılarsa, o biri tərəfdən, milli təhsilin təşkilatçısı kimi əsaslandırırırdılar. Bu proyektin nəticəsi olaraq XIX əsrin əvvəllərində Berlin Universiteti yaradıldı (çətin deyil görmək ki, bütün bu millətçi ideyalar sonralar Rusiyaya və Rusiyanın körpüçülüüyü ilə Azərbaycan kimi ölkələrin mədəniyyətlərinə də keçdi).

Alman özünüdərkində Fransanın və fransızların böyük rolu olmuşdu. Fransız maarifçilərinin azadlıq və maarif, xalq və millət ideyalarının, Herderə, Kanta və başqalarına təsiri yaxşı bəllidir. Ancaq eyni zamanda Napoleon Almaniyanı tutandan bir az sonra almanlarda hansı vətənpərvərlik duyğularını yaranması da danılmaz faktdır. Məhz Napoleon işğalından sonra alman milli şüurunda özünü fransızlara qarşı qoymaq böyük önəm qazandı.

Bu situasiyanı məşhur rus alimi S.S Averintsevdən gətirdiyimiz faktlar yaxşı açıır. O yazır ki, Tomas Mannı heç kim pis avropalı saya bilməz. Ancaq hətta o da uşaqlarının fransızlarla dostluq etməsinə mat qalaraq söyləmişdi ki, mənim gəncliyimdə Almaniya belə şeylər ola bilməzdi (89).

Tomas Mannın bu sözlərini yaxşı anlamaq üçün Şopenhauerdən bir deyimi gətirmək yetərlidir. Bu filosof söyləmişdi ki, dünyanın başqa yerlərində meymunlar var, Avropada isə fransızlar (90). Bu tip faktlar və deyimlər bizim dissertasiyamız üçün ona görə önəmlidir ki, millətlərin, eləcə də türklərin, ermənilərin, farsların, azərbaycanlıların özünü dərkində onların özlərini kimlərə qarşı qoyması az rol oynamamışdı. Sovet elmində olan saxta sülhsevərlik, saxta anti-düşmənçilik imkan vermirdi ki, elm, məsələn, Qafqaz millətlərinin bir-birinə müxtəlif, hətta düşmən münasibətlərini öyrənsin. Halbuki bu münasibətlər çox maraqlı mənalara daşıyır və onların elmdə öyrənilməsi heç də millətlərarası düşmənçiliyə odun atmaq və ya rəğbət göstərmək deyil.

Yenidən XIX əsrdə Almaniya milli ideologiya, milli özünüdərk axtarışlarının intensivləşməsinə qayıtsaq, deməli ki, bu prosesdə alman intellektualları dinə, konkret olaraq Xristianlığa deyil, onun Protestant qoluna xüsusi önəm verirdilər. Bu zaman onlar Lüterançılıqdan alman milli özəlliklərini çıxarmağa çalışırdılar. Bu kontekstdə rus slavyanofillərinin, gürcü intellektuallarının rus və gürcü milli psixologiyasından yazanda Provaslavlığa böyük yer ayrımaları heç də tam orijinal görünür və Almaniya əsası qoyulmuş xətt kimi aydın olur (91).

XVIII əsrin sonundan XIX əsrin ortasınaq Alman dövlət fragmentarlığının, mozaikliyinin alman birliyinin olmasının bir səbəbkarı da bu xalqın romantiklərinin xidməti idi. Artıq, Romantizmin sələfi olan «Qasırga və həmlə» məktəbi milli mahnılara, rəvayətlərə, miflərə heyranlıq üstündə öz kredolarını quraraq milli qürur məsələsini önə çəkmişdilər. Sonralar romantiklər Almanların əski mədəniyyətini və alman Orta əsrlərini ideallaşdırmaqla milli özünüsevgiyə təkan və qida verən xüsusi mental situasiya yaratdılar. Bütün XIX yüzil boyu almanlar arasında «volk» aktiv terminə çevrildi. Onlar üçün «volk», sadəcə, xadq demək deyildi. Bu sözlə nəse ümumi enerji və yaradıcılıq gücündən birlik qazanmış almanları bildirirdilər. Həmin çağda, bax, bu «volk»u qorumaq, güclü etmək üçün cürbəcür liqalar yaradılırdı. Belə liqalar və «freyn» adlanan xalq dərnəkləri əski alman rituallarını bərpa və ifa edirdilər, qədim mahnıları və xalq mahnılarını xorla oxuyurdular, gimnasitka ilə məşğul olurdular, dağlara alpinist reydləri edəndə qədim ritualları yerinə yetirirdilər. Bu hərəkətin, yəni

alman xalqçılarının ən populyar fiqurlarından biri Qvido fon List idi. O əsl almanları ona çağırırdı ki, vətənin landsaftından, folklorundan, arxiologiyaasından əski ariya-german teokratik dövlətinin izlərini tapsınlar. O almanların romalıları üzərində qələbəsinin 1 500 illiyini qeyd etdirmişdi, tərəfdarları ilə hər yay İyunun 22-də əski almanlar kimi gündönümünü bayram edirdi.

Bütün bu tip millətçi ideyaların, simvolların nəticəsində XIX əsrin ikinci yarısında alman gəncləri bir az ağıldan çasmış cavanlar təsiri bağışlayırdılar. Onlar dəstə-dəstə bütün ölkəni ayaqla gəzirdilər, xaç və başqa runik simvollar yazılmış bayraqlar, vımpellər daşıyırdılar, xorla mahnılar oxuyurdular. Bu gənclərin əsas lozunqu «qan və torpaq» idi.

İstifadə olunmuş və ədəbiyyat

1. Вах: Гегель. Энциклопедия философских наук. Наука логики, т.1. М. 1974, с.129.
2. Вах: История античной психологии. <http://azps.ru/articles/hist/hist2.-html>
3. Вах: Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты, Сократ, Платон. М. 1969, с.96-97; И.М. Нахов. Философия киников. М. 1982, с.70-73.
4. Вах: Лаэртский Диоген. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М. 1979, с.249.
5. Вах: Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты, Сократ, Платон, с.110-111, 122-123.
6. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Ранний эллинизм. М. 1979, с.384.
7. Yenə orada, s.130.
8. Рассел Бертран. История философии. <http://www.philosophy.ru/library/russell/01/02.html>
9. Yenə orada.
10. Вах: Sartre Jean-Paul. Anti-semitism and Jew. New-York.: Schocken Books, 1995, p.61-62; Альфред Фуллье. Психология французского народа. По изданию: Фуллье А. «Психология французского народа», издательство Ф. Павленкова, СПб., 1899 г., <http://www.lib.kiev.ua/books/3/472n1.html>

Нигар ЭФЕНДИЕВА

НАЦИОНАЛЬНЫЙ МЕНТАЛИТЕТ В ЕВРОПЕ XIX ВЕКА И ПРОЦЕССЫ САМОСОЗНАНИЯ

Резюме

В данной статье автор рассматривает сложнейшие процессы становления национального самосознания европейских народов на протяжении XIX века. Большое внимание уделяется ходу данных процессов в Германии, и это не случайно. Ведь именно во второй половине XIX века, в результате франко-прусской войны образовалась единая Германская империя. В данном контексте автор уделяет большое внимание влиянию франко-германских противоречий на становление национального самосознания в этих странах. На примере классической немецкой философии раскрывается эволюция понятия менталитет, прошедший долгий путь до своего окончательного формирования.

Даются выдержки из работ Вундта, Гегеля, Дилтея, Юта, Шопенгауэра и др. Уделяется большое внимание противоречиям различных методологий изучения менталитета.

Nigar EFENDIYEVA

NATIONAL MENTALIT IN EUROPE OF THE XIX CENTURY AND THE PROCESSES OF SELF CONSCIOUSNESS

Summary

In the present article the author considers the most complicated processes of formation of national self-consciousness of the European peoples in the course of the XIX c. a great attention is given to the course of the given processes in Germany, and it is not accidental. But, namely, in the second half of the XIX century, as a result of Franko-Prussian war a united German Empire formed. In this context the author pays a great attention to the influence of Franko-German contradictions on formation of national self-consciousness in these countries. On the example of classic German philosophy evolution of a notion mentality having passed a long way till its final formation, is being revealed. Extracts from the works by Vundt, Hegel, Diltey, Uta, Shopenhauer and oth are presented. A great attention is given to the contradictions of the different methodologies of study of mentality.

Vəkil AŞIROV
*GDU-nun Sosial fənlər
kafedrasının müdiri*

SIYASI SİSTEM VƏ DÖVLƏT ANLAYIŞI*

Siyasi fikir tarixində Platon, Aristotel, Siseron, Makiavelli, Hobbs, Lokk, Kant və başqa mütəfəkkirlər hakimiyyət fenomenini izah etməyə çalışmışlar. Müasir politologiyada Pareto, Moska, Mixels, Veber və başqalarının əsərləri hakimiyyət nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasında çox böyük rol oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi hakimiyyət anlayışının mənasını açmaq üçün ilk öncə sosial hakimiyyətini mahiyyəti açmaq lazımdır.

Müasir ingilis-amerikan politoloji məktəbinin nümayəndəsi H.Morgentau yazır ki, «hakimiyyət dedikdə insanın başqa insanların şüuru və hərəkətləri üzərində nəzarət etməsi başa düşülür».

Sosial hakimiyyətin spesifikasiası ondadır ki, o yalnız siyasi sahədə deyil, iqtisadi, hüquqi, əxlaqi, psixoloji formalarda da təzahür edir.¹ Hakimiyyət problemi ilahiyyatçıların da diqqətindən uzaq olmamışdır. Orta əsrlərdə Akvinalı Foma yazırdı ki, «hakimiyyətin mahiyyəti ağalıq tabelik münasibətlərindən ibarətdir. Bu qayda Allah tərəfindən qoyulmuşdur. Beləliklə, öz əsil mənasına görə hakimiyyət allahın yaratdığı qaydadır. Buna görə də o, xeyirdir, həmişə nə isə yaxşı bir şeydir, sərvətdir». «Allahdan kənarda hakimiyyət yoxdur» deyən islam dini hakimiyyətin ilahi mənşəyə malik olduğunu əsaslandırır.

Dövlət insanların siyasi birliyi. Tarixən dövlətin yaranmasında üç əsas amilin təsirini qeyd etməyə dəyər.

1. İctimai əmək bölgüsü.

2. İstehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin, istismarın və antoqonist siniflərin yaranması.

3. İnsanın özünün təkrar istehsalında baş verən mühüm dəyişiklikləri.

Qərbi Avropa ölkələrində, əsasən xüsusi mülkiyyətin yaranması ilə əlaqədar olaraq formalaşmış, Afrikada isə insan həyatının istehsalı və ya təkrar istehsalı ilə əlaqədar baş verən dəyişikliklər gedişində təşəkkül tapmışdır. Şərqi geniş düzlərdə ictimai əmək bölgüsünün inkişafı, burada mövcud olan təbii sərvət və s. amillər nəticəsində dövlət yaranmışdır.

Deməli, dövlətin meydana gəlməsi cəmiyyətin inkişafının nəticəsi olub, siyasi-elmi aktual problemlərdən biridir, həm də strukturanın yaranması bir çox amillərin sintezinin məhsuludur və gələcək sinkretik xarakterə malikdir.

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

¹ H.Şirəliyev, Ə.Əhmədov. Politologiya, dərslik, Bakı, 1997, səh.87.

Hüquqi və politoloji təlimlər siyasi sistemin aparıcı istiqamətidir. Fəlsəfə, sosiologiya, etika, tarix, sosial psixologiya ilə əlaqədar, ideyalar, müddəalar da buraya daxildir. Bir az da konkret desək, bu çoxsahəli mürəkkəb məsələ haqqında hamı tərəfindən qəbul olunmuş vahid konsepsiya yoxdur.

İnsan əqli gerçəkliyi olduğu kimi bütün zəruriliyi zənginliyi ilə deyil, ancaq müəyyən mücərrədləşmə və ümiləşmə səviyyəsində əks etdirə bilər. Real həyatı, sonsuzluğu heç bir səlnaməçi, heç bir filosof, sosioloq, tarixçi ehtiva edə bilməz. Yalnız dövlətçilik ənənələri insanlara milli özünütəsdiiq imkanı verərək, milli dövlətə münasibətin tarixən qərarlaşmış və əsasən, şüurlarda yaşayan, milli şüurun tərkib hissəsi olan bir prosesdir.

Bəli, 1993-cü ildən Azərbaycanda bütün atributlara malik güclü dövlət yaradıcılığına başlandı. Dövlət quruculuğu və onun hüquqi təminatı, inkişafı bu gün də davam edir və vətəndaşlıq duyğusunun millətə, dövlətə, vətənə sevgi hissinin gücləndirilməsində tarixə söykənmək, gələcəyə gedən yolu daha möhkəm, daha dərin əsaslar üzərində yaratmaq istəyinin təzahürüdür. Uzaqgörən ümummilli liderimizin dediyi kimi: «Dövlətçilik hər bir şəxsin qəlbində olmalıdır».

Sasani hökmdarı Ənuşirəvani Robein (531-579), Səlcuq hökmdarı Məlik Şah ibn Alp Arslanın (1055-1092) və Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın (1571-1629) hakimiyyəti illərində İran dövləti qüdrətli olmuş, ərazisi və iqtisadi, siyasi ticarət əlaqələri genişləndirilmiş, böyük mədəniyyət və tikinti işləri görülmüş, dövlət xəzinəsi varlanmışdır.

Nadir şahdan sonra 150 illik (1747-1906) bir dövr ərzində İranda hərçmərclik Zənd və Qacar hökmdarlarının hakimiyyəti illərində İranın dağılması, torpaqlarının əlindən çıxması və yadellilərin əsarəti altına düşməsi onun yarımüstəmləkəyə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində çiçəklənən Azərbaycan nəinki postsovet məkanında lider dövlət səviyyəsinə yüksəlmiş, hətta hal-hazırda MDB dövlətləri içərisində öz iqtisadi inkişafına görə dünyada lider ölkə səviyyəsində inkişaf edən dövlətə çevrilmiş, xalqın elm, təhsil və mədəniyyətinin maddi və mənəvi inkişafında çox önəmli rol oynamağa başlamışdır..

1995-ci il konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olması ilə bağlı mübahisələrdə heç kim bu məsələnin elmi-fəlsəfi təhlilini verə bilmədi, yalnız məsələni Heydər Əliyevin qətiyyətli mövqeyi və müdrik düşüncə sahibi olması həll etdi.

Heydər Əliyev fenomeninin təkrarsızlığı, şəxsiyyətindəki sehr və cazibə də xeyli dərəcədə ona qərara qədərki idrak yolunun dil, şüur gücünün əlçatmazlığı, məntiqinin şablonçuluqdan kənara çıxması və düzgün proqnozlaşdırma bilməsi ilə bağlıdır.

Qazaxıstan Prezidenti N.Nazarbayev demişdi: «H.Əliyevin çoxşün fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan siyasi və iqtisadi dəyişikliklər, bazar münasibətlərinə keçid yolu ilə inamla irəliləyir, öz müstəqilliyini möhkəmləndirir».

Azərbaycan dövləti bazar iqtisadiyyatı yolu ilə getmək və bu yol ilə Azərbaycan iqtisadiyyatını dünya iqtisadiyyatı ilə sıx surətdə bağlamaq məqsədi daşıyır. Çoxları belə düşünür ki, Xəzər regionu neft istehlakçısı olan ölkələrə böyük vədlər verir. Hələ o zaman ARDNŞ-in birinci vitse prezidenti olanda cənab İ.Əliyev noyabrın 22-də ABŞ-da olarkən jurnalistlərin suallarına cavabında demişdi: «5 ildən sonra yeni yataqlar istismar həddinə çatacaq ki, bu da ölkəmizə firavan və regiona sülh, əmin-amanlıq gətirəcək, dövlətçiliyimizi mükəmməlləşdirəcəkdir».

Hakimiyyət müasir prinsiplərə arxalanaraq dövlətçiliyimizin daha da inkişaf etməsinin əsasını qoyur və beynəlxalq aləmdə onun nüfuzunu artırır. Bəşər dünyası, söz, zəka və əməl üzərində qərar tutur. Dövlətçilikdə bu üç elmi-nəzəri əsas, təbliğat-informasiya sistemi və təşkilati-problemlərin həlli bilavasitə Heydər Əlirza oğlunun konkret şəraiti düzgün qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır.

Çingiz Aytmatovun dediyi kimi: «Heydər Əlirza oğlu XX əsrin ən böyük liderlərindəndir. O, müasir demokratik Azərbaycanın yeni tarixinin bugünkü qurucularından biridir». Belə ki, 1993-cü ildən başlanmış siyasi və iqtisadi islahatlar siyasətinin davamlı şəkildə aparılması nəticəsində Azərbaycan regionumuzda və bütövlükdə keçmiş Sovet respublikaları arasında iqtisadi inkişaf baxımından ən qabaqcıl ölkəyə çevrildi.

Qlobal düşüncəli prezidentimiz İlham Heydər oğlu Əliyev 2006-cı il noyabrın 20-də Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində keçirilən forumdakı çıxışda dediyi kimi: «1993-cü ildən sonra Azərbaycan çox böyük müvəffəqiyyətlər əldə etdi. Bu gün ölkənin iqtisadi inkişafı sosial ehtiyatlar üçün daha çox vəsait sərf olunmasına imkan yaradır. Ötən il bizim iqtisadi artımımız 26 faiz olmuşdur. Bu il isə artıq 34 faiz təşkil edir. Bu rəqəm dünyada ən böyük göstərici sayılır». Ölkəmizdə çox böyük intensiv səviyyəyə malik olan kadrlar var. Savadlılıq, demək olar, 100 faiz əlverişli coğrafi mövqeyimiz var, möhkəm iqtisadi əsas nefti Qara dəniz və Aralıq dənizi sahillərinə nəql edən boru kəmərləri, o cümlədən Avropaya uzanacaq qaz boru kəməri-bütün bunlar iqtisadi əməkdaşlıq üçün əsas şərtləri təmin edir» («Dirçəliş» jurnalı, XXI əsr, №104-105, səh.54-56).

Əlbəttə, güclü iqtisadiyyatımız dövlətimizin dünyada imicinin yüksəlməsinə, onun qüdrət və qüvvəsinin möhkəmlənməsinə, xalqımızın rifahının getdikcə yaxşılaşmasına, qarşıya qoyulan məqsədlərimizə addımbaaddım çatmağımıza çox böyük şərait yaradacaq ki, bu da ölkəmizin siyasi sisteminin və onun hakimiyyətinin düzgün istiqamətdə olduğunu bir daha sübut edir və onun beynəlxalq aləmdə nüfuzunu artırır.

Dövlət hakimiyyəti öz hüquqları əsasında vətəndaşları, təşkilatları, müəssisələri özünə tabe etmək, onlara sərəncam vermək, idarə etmək qabiliyyəti, hamı üçün məcburi qanunvericilik və digər normativ aktları həyata keçirməkdən ibarətdir.

Dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsi sübut edir ki, iqtisadi cəhətdən güclü olmaq hələ siyasi hakimiyyətə sahib olmaq demək deyil, gərək həm də xalqın idarəçilik qabiliyyəti, idarə etmək təcrübəsi və yüksək intellektual səviyyəsi, demokratik ruhu olmalıdır ki, bu da müstəqilliyimizin əbədiyyəsinə möhkəm ümid yaradır. Sabitliyə nail olmuş ölkədə azad mətbuat və çoxpartiyalı sistem yaradılmışdır.

Azərbaycanda dövlət quruculuğu sahəsində demokratik dəyişikliklərin həyata keçirilməsi demokratiya prinsiplərinə əsaslanır. Azərbaycan öz müstəqilliyini möhkəmləndirməklə demokratik, hüquqi dünyəvi, vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət quruculuğu yolu ilə inamla irəliləyir. Bu isə totalitarizmdən azad olan Azərbaycanımızın demokratizmə gedən haqq yoludur. Hesab edirik ki, Azərbaycanı bu haqqın yolundan heç kim döndərə bilməyəcək və ulu öndərimiz Heydər Əliyevin layiqli davamçısı möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə respublikamız dünyanın sivil demokratik dövlətləri səviyyəsinə yüksələcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev H. Məruzələr, çıxışlar, nitqlər. Bakı, 2002, IV cild, səh.73.
2. Əliyev H. Müstəqillik yollarında. 1998-ci il noyabrın 22-də çıxışı. Xalq qəzeti, 1998.
3. Şirəliyev H., Ə.Əhmədov. Dərslik. Bakı, 1997, səh.87.
4. Dirçəliş—«XXI əsr» jurnalı, №104-105, səh.54-56.
5. Türk xalqlarının Bakıdakı forumunda Ç.Aytmatovun çıxışı. «Xalq» qəzeti, 19 mart, 2006-cı il.
6. Mehdiyev R. Dünyanı heyran qoyan insan. Bakı, 2004, səh.23-34.
7. Abbasov Ə.F., Əsgərov İ.S. Keçid dövrü və yeni iqtisadi təfəkkür. Bakı, 2001, səh.33.
8. Politologiya. Dərslik. Bakı, 2005, səh.149-160.

Векил АШИРОВ

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА И ПОНЯТИЕ ГОСУДАРСТВА

Резюме

В статье повествуется о понятиях политической системы и государства.

Автор начал с анализа древнегреческих и римских философов, таких как Платон, Аристотель, Цицерон, средневековых мыслителей - Макиавелли, Гоббса, Локке и дошел до современных авторов - Моргантау, Вебера, Парето и др.

За годы независимости и правления Гейдара Алиева и Ильхама Алиева наш Азербайджан превратился в цветущую республику. Были заключены нефтяные контракты, результаты которых уже видны: обогащение и усиление государства и повышение его авторитета на международной арене.

Автор подчеркивает, что никто не сможет заставить нашу республику свернуть с пути, поставленный И.Алиевым – верным продолжателем Г.Алиева. В статье выражается уверенность в том, что наша республика под чутким руководством И.Алиева возвысится до уровня цивилизованных демократических государств мира.

Vekil ASHIROV

POLITICAL SYSTEM AND NOTION OF A STATE

Summary

In the article it is related on the notions of political system and a state. The author started from the analysis of ancient Greek and Roman philosophers such as Plato, Aristotle, Cicero, medieval thinkers – Machiavelli, Hobbes, Zorke and came to the modern authors – Morgenthau, Veber, Pareto and oth.

For years of independence and H.Aliyev's and Ilham Aliyev's governing and Azerbaijan turned to the flourishing republic. There were included the oil contracts, the results of which are seen already: enrichment and strengthening a state and an increase of its authority on international scene.

The author underlines that nobody is able to make our republic to go-out from way set by I.Aliyev – the faithful continuator of H.Aliyev. In the article the assurance is expressed that our republic under delicate leadership of I.Aliyev will elevate till the level of the civilized democratic states of the world.

Bayram XƏLİLOV
*Bakı Slavyan universitetinin
baş müəllimi*

AZƏRBAYCAN PEDAQOQ-ALİMLƏRİ BƏDƏN TƏRBIYƏSİ VƏ İDMANIN İNKİŞAFI HAQQINDA*

Sovet dövrünü əhatə edən 1920-1991-ci illərdə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası dövləti kimi azərbaycan bədən tərbiyəsi və idmanı da SSRİ adlanan vahid məkanda inkişaf edib formalaşmışdır. Təbii şəraitindən, coğrafi mövqeyindən, milli-mədəni inkişaf səviyyəsindən, mentalitetindən, yaşayış yerinin özünəməxsus xüsusiyyətindən asılı olmayaraq 22 mln kvadrat kilometr, 15 müttəfiq respublikanı və 300 mln yaxın əhalini əhatə edən bir məkanda bədən tərbiyəsi və idman vahid bir mərkəzdən, SSRİ İdman Komitəsi tərəfindən idarə olunur, tədris proqramlarına müvafiq olaraq bütün təlim-tərbiyə müəssisələrində bədən tərbiyəsinə həftədə iki saat vaxt ayrılırdı.

Təbii ki, bu cəhət, belə mövqe bütün müsbət cəhətlərilə yanaşı respublikamızda bədən tərbiyəsi və idmanın yerli şərait, milli və mədəni komponentlər nəzərə alınmaqla ardıcıl, planlı və məqsədyönlü inkişafına mane olur, Azərbaycanda yeni idmançılar nəslinin yetişdirilməsinə, maddi-texniki bazanın arzuolunan beynəlxalq standartların tələbləri səviyyəsində möhkəmləndirilməsinə, xüsusilə idman meydançalarına, stadionlara ehtiyac olduğu halda bu qurğuların tikilməsinə dəstək verilmirdi. Belə bir şəraitdə yalnız respublikanın daxili iqtisadi imkanları və daxili idman potensialını səfərbər etməklə bu sahənin inkişafına nail olmaq olardı.

Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan və Gürcüstanın ərazisinin və əhalisinin Azərbaycana nisbətən xeyli az olmasına, respublikamızın SSRİ-nin dövlət büdcəsinə daha çox xeyir verməsinə baxmayaraq, son 20 il ərzində (1970 -1990-cı illər) qonşu ölkələrə ayrılan büdcə vəsaiti Azərbaycana ayrılan vəsaitdən çox olmuş, onlarda olan idman qurğularının sayı ölkəmizdən geri qalmamışdır.

Həqiqət naminə qeyd etmək lazımdır ki, Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqı dövləti mövcudluğunun 70 ili ərzində maddi-texniki bazasının müvafiq imkanlarından çıxış edərək şəxsiyyətin hərtərəfli və ahəngdar inkişaf etdirilməsinin vacib tərkib hissələrindən biri, böyüyən nəsillərin sağlamlığının rəhni kimi bədən tərbiyəsi və idmanı xüsusi diqqət mərkəzində saxlamış, şəxsiyyətin hərtərəfli və harmonik inkişafını təmin edən vacib komponentlərindən biri kimi fiziki mədəniyyət, bədən tərbiyəsi və idmanın, onun əhatəli tədqiq olunmasını rəğbətləndirmişdir.

* Məqalə pedaqoji elmlər namizədi H.Cəfərov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Bunun nəticəsidir ki, pedaqoq-alimlər bədən tərbiyəsi və idmanın tarixi, müxtəlif təhsil ocaqlarında (ümumtəhsil, peşə-texniki, orta-ixtisas və ali məktəblərdə) bədən tərbiyəsinin tədrisi; məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələrində, yaşayış yerlərində kütləvi idmanın təşkilini tədqiqata cəlb etmişlər.

Respublikamızın klassik və müasir pedaqoq-alimləri M.M.Mehdizadə, M.A.Muradxanov, A.Y.Seyidov, H.M.Əhmədov, Y.R.Talıbov, N.M.Kazımov, Ə.Ş.Həşimov, Z.İ.Qaralov, Ə. Ağayev A.N.Abbasov, H.Ə.Əlizadə, F.A.Rüstəmov, Ə.Paşayev, S.Ə.Şəfiyev, V.Xəlilov, F.Sadıqov və digərləri tərbiyənin ümumi pedaqoji əsaslarını tədqiq etmiş, Azərbaycan pedaqoji elminə layiqli töhvələrini vermişlər. Biz də öz tədqiqatımızda bu alimlərin yaradıcılığından bəhrələnmiş, onların fiziki tərbiyə haqqında fikirlərindən istifadə etmişik.

Lakin adları aşağıda göstərilən pedaqoq-alimlərimiz öz tədqiqatlarını bütövlükdə bədən tərbiyəsi və idmana həsr etmişlər.

İ.V.Musayev («İnternat məktəblərində fiziki tərbiyə», 1964), **K.T.Rzayev** («Azərbaycan SSR-də fiziki mədəniyyətin və idmanın inkişafı», 1968), **X.Q.Fətəliyev** («Kiçik və orta yaşlı pionerlərin əxlaq tərbiyəsində hərbi-idman oyunlarının rolu», 1973, «Hərbi-idman oyunları», «Əxlaq tərbiyəsi və idman oyunları», «Məktəbli gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi», «Məktəbdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi», «Məktəblilərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin nəzəriyyəsi və təcrübəsi»), **H.M.Məmmədov** («Azərbaycan SSR ümumtəhsil məktəblərində fiziki tərbiyənin inkişafı tarixindən», 1973), **R.Z.Əliyev** («Gənclərin hərbi-vətənpərvərlik və beynəlmiləçilik keyfiyyətlərinin formalaşmasında fiziki tərbiyənin rolu», /1937-1945-ci illər/, 1974), **B.Quliyev** («Fiziki tərbiyə üzrə nəzəri məlumatların mənimsənilməsinin şagird şəxsiyyətinə təsiri», 1979), **A.Ə.Əliyev** («Texniki-peşə məktəblərində dərslərdənkənar fiziki tərbiyə tədbirlərində şagirdlərdə ictimai fəallığın formalaşması», 1981), **H.A.Cəfərov** («İctimai məşqçinin yaşayış yerlərində yeniyetmələrlə tərbiyəvi fəaliyyətinin pedaqoji əsasları», 1986) **M.Ə.Nəsrullayev** («Bədən tərbiyəsi və ibtidai hərbi hazırlıq dərslərində şagirdlərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi», 1987), **E.F.Acalov** («Azərbaycanda fiziki tərbiyə və idman» /1960-1980-ci illər/, 1987), **Ə.A.Şabanov** («Şagirdlərdə fiziki tərbiyəyə marağın formalaşmasında idman muzeylərinin rolu», 1990), **D.Quliyev** («Kiçik yaşlı məktəblilərdə və yeniyetmələrdə bədən tərbiyəsi üzrə işin sistemi», 1991), **Ə.Ə.Mehtiyev** («Məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrində şagirdlərin fiziki hazırlıq və hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi», 1997), **İ.H.Əsgərov** («Bədən tərbiyəsi və idman məşğələlərində yuxarı sinif şagirdlərinin vətənpərvərlik tərbiyəsi», 1998), **F.Z.Məmmədov** («Orta ümumtəhsil məktəblərində bədən tərbiyəsinin biologiya və gənclərin çağırışa qədərki hazırlığı fənləri ilə əlaqəsi», 2006) isə bədən tərbiyəsinin müxtəlif sahələrini tədqiq etmiş və kitablar yazmışlar.

Lakin bədən tərbiyəsi və idmanı tədqiqata cəlb etmiş pedaqoq-alimlərimizin tədqiqatlarının elmi əhəmiyyətini qətiyyən kiçiltmədən qeyd etmək lazımdır

ki, onların bir qrupu müxtəlif təlim-tərbiyə müəssisələrində bədən tərbiyəsinin tədrisi vəziyyəti, bədən tərbiyəsi üzrə işin sistemi, digər qrupu idman, bədən tərbiyəsi, yaxud fiziki hazırlıq və hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin qarşılıqlı əlaqəsini, üçüncü qrupu - bədən tərbiyəsi üzrə sinifdən xaric və məktəbdən kənar işi, dördüncü qrupu isə yalnız mövzu baxımından bədən tərbiyəsi və idman tarixinin bu və ya digər aspektlərinə toxunmuşdur.

Göründüyü kimi, bir tərəfdən Azərbaycanın pedaqoq-alimlərindən yalnız K.T.Rzayev və E.F.Acalov müvafiq olaraq 1920-1960 və 1960-1980-ci illərdə respublikamızda bilavasitə fiziki tərbiyə (fiziki mədəniyyət) və idmanın inkişaf tarixini tədqiqata cəlb etmişlər.

Digər tərəfdən isə, Azərbaycanın ictimai həyatı və mədəniyyət tarixinin ayrılmaz tərkib hissələrindən biri kimi bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf tarixinin ən vacib, əhəmiyyətli və dəyərli bir mərhələsi (30 ilə yaxın bir dövr) tədqiqatlardan kənarda qalmış və bu sahədə müəyyən boşluq yaranmışdır.

Beləliklə, mövcud elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlilindən göründüyü kimi, SSRİ-nin dövrünə aid olan bir mərhələ (1980-1991-ci illər) müstəqil Azərbaycan respublikasında (1991-2005-ci illər) bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf prosesi tədqiqat obyektı olmamışdır. Halbuki bu dövr bütövlükdə Azərbaycan dövlətinin, xalqının tarixinin, o cümlədən bədən tərbiyəsi və idman tarixinin ən önəmli mərhələlərindən biridir. Bu mənada onun əhatəli, sistemli öyrənilməsi və tədqiq olunması çox böyük ictimai və elmi-pedaqoji əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan respublikasının Təhsil Qanunu. Bakı, «Öyrətmən», 1993, səh.8.
2. Azərbaycan qədim Milli oyunları. 1-ci Ümumrespublika konfransının materialları. B., 1991, 96 s.
3. Əliyev H.Ə. Müstəqil Azərbaycan idmanın, olimpiya hərəkətinin inkişafında çox böyük uğurlar qazanmışdır. Dirçəliş XXI əsr. 2002, № 56, 240 s.
4. Qurbanov H.H. Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsi və metodikası. B., 1992, 128 s.
5. Heydər Əliyev və Azərbaycan idmanı. B., Turan evi, 2004, s.149.

Байрам ХАЛИЛОВ

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И СПОРТА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И СОСТОЯНИЕ ЕЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Резюме

В данной статье раскрываются объективные и субъективные факторы, способствующие развитию физической культуры и спорта в обществе, краткий исторический обзор становления и развития отдельных видов спорта в Азербайджане; анализируются исследования азербайджанских ученых-педагогов, посвященных физической культуре и спорту.

Bayram KHALILOV

**HISTORY OF DEVELOPMENT PHYSICAL UPBRINGING AND
SPORT IN AZERBAIJAN AND CASE OF ITS INVESTIGATION**

Summary

In a given article is illuminating objective and subjective factors promoting development physical culture and sport in society brief historical review of becoming and development of separate types of sport in Azerbaijan; it analyzed investigations of Azeri scientists teachers devoted to physical culture and sport.

Эсма ЭМИР-ИЛЬЯСОВА

*Институт философии и политико-
правовых исследований
научный сотрудник*

ВНЕШНЕТОРГОВЫЕ СВЯЗИ АЗЕРБАЙДЖАНА С ЗАРУБЕЖНЫМИ СТРАНАМИ*

Как известно, в течении 70-ти лет экономика всех 15 бывших союзных республик, была частью единого Союза ССР. После его распада ННГ потеряли как единый рынок сбыта готовой продукции так и рынок топливного сырья, оборудования, материалов и комплектующих изделий. Достаточно отметить, что только в 1991 г. на союзные республики и регионы России приходилось 93.9% общего объема вывоза товаров из Азербайджана и 80.3% ввоза.

Пооперационная и подетальная специализация производства большинства предприятий машиностроения и других отраслей промышленности ставила их в большую зависимость от республиканских и рынков СЭВ в обмене товарами промежуточного производственного потребления. Это стало одной из основных причин приостановки деятельности большинства промышленных предприятий и спада их производства за 1992-1994гг. ежегодно на 20-30.0%, с другой стороны – более 15.0% (206,8 млн. долл. США) выпускаемой продукции не находила своего потребителя, в связи с разрывом старых связей и залежалым грузом хранилось на складах.

В Азербайджане положение усугублялось внутри - и внешнеполитической нестабильностью, обусловленную войной, принявшей затяжной позиционный характер. Как видно, подлинная независимость и суверенитет не всем достаются одинаково и сразу. Отсутствие у бывших союзников федерации привычного послушания Москве привело в ряде случаев к ужесточению условий торговли и расчетов с этими странами от льготного клирингового порядка к платежам в СКВ. Одновременно свертывались закупки готовой продукции и происходила их переориентация на другие рынки сбыта.

Обновленное осенью 1993г. правительство Азербайджана и Милли Меджлис (парламент) предприняли ряд неотложных мер, направленных на заключение договора о вхождении в состав СНГ, выполнение требований МВФ и снятия высоких тарифных ставок и других ограничений в торговле

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, tarix elmləri doktoru, professor H.Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət bililib.

между Азербайджаном, РФ и другими странами СНГ. Были открыты торговые представительства, между которыми подписаны двухсторонние соглашения о торгово-экономическом сотрудничестве и либерализации торговли. В марте 1993г. был подписан Протокол о снятии пошлин на ввозимые им товары. С этого времени Азербайджан в двухсторонних экспортных поставках стал пользоваться всеми, предусмотренными в торговле внутри СНГ таможенными льготами.

По стоимостным масштабам в общем объеме международных связей Азербайджана внешняя торговля занимает ведущие позиции.

По уточненным данным таможенной статистики (табл.1) внешнеторговый оборот Азербайджанской Республики за анализируемый период возрос в 2.1 раза и составил без учета неорганизованной торговли 8558.4млн. долл.США, в том числе экспорт 4347.2млн.долл. (50.8%), импорт – 4211.47млн. долл.США (49.2%). Внешнеторговый оборот со странами СНГ возрос в 3.7 раза и составил в 2005г. 2354.3млн.долл, тогда как в 1998 его объем составлял 636.9млн.долл. США. С развитыми и развивающимися странами (увеличение в 5.9 раза) от - 1046.5 млн.долл. США до 6213.5 млн.долл. США в 2005г. За 1992-1998гг. доля стран СНГ снизилась в 1,8 раза, а развитых и развивающихся – увеличилась в 6,2 раза.

Для сравнения отметим, что в 1991г. в общем стоимостном объеме товарообмена на долю зарубежных стран в экспорте приходилось всего лишь 6.1%, а в импорте - 19.7%. За весь период (1992-2005гг.) индекс физического объема импорта вырос в 3.5, а экспорта – в 2.9 раза. То есть, по темпам роста импорт опережал экспорт.

Сальдо внешнеторгового обмена с положительного за 1991-1993г. (239.7, 544.1, 95.9) сменилось на отрицательное в последующие -1994-2003г. Весьма весомым оно было в 1996 (-329.4 млн), в 1998 (-470.4), в 2000 (-573.1), в 2001 (-883.1) в 2002 (-501.9 млн. долл.США)гг., составив соответственно по этим годам 20.7; 28.0; 19.6; 23.6; 13.1% от общего объема внешнеторгового оборота. В 2003 г. сальдо обмена почти выровнилось (-34.7 млн.долл.США или 0.7% от внешнеторгового оборота). В 2004-2005гг. оно стало положительным, составив 99.5 и 135.9 млн.долл. США.

Таблица 1

**Динамика и индекс внешнеторгового оборота
Азербайджана за 1991-2005 гг. [3, с.7-8; 1, с.11, 18]**

Годы	Всего (млн.долл. США)	Импорт		Экспорт		Сальдо
		Млн.долл. США	Индекс в % к предыдущему году	Млн.долл. США	Индекс в % к предыдущему году	
1991	4002.2	1881.3	100.0	2120.1	100.0	239.7

1992	2423.8	939.9	50.0	1484.0	70.0	544.1
1993	1353.5	628.8	66.9	724.7	48.8	95.9
1994	1430.6	777.9	123.7	652.7	90.1	-125.2
1995	1304.9	667.7	85.8	637.2	97.6	-30.5
1996	1591.9	960.6	143.9	631.2	99.1	-329.4
1997	1575.7	794.3	82.7	781.3	123.8	-13.0
1998	1682.6	1076.5	135.5	606.2	77.6	-470.4
1999	1965.6	1035.9	96.2	929.7	153.4	-106.2
2000	2917.3	1172.1	113.1	1745.2	187.7	-573.1
2001	3745.3	1431.1	122.1	2314.2	132.6	-883.1
2002	3832.9	1665.5	116.4	2167.4	93.7	-501.9
2003	5218.1	2626.4	157.7	2591.7	119.6	-34.7
2004	7131.4	3515.9	133.8	3615.5	139.5	+99.5
2005	8558.4	4211.7	119.4	4347.2	120.2	+135.9

В настоящее время он осуществляет торгово-экономические связи со 140 странами мира из них, с 24-мя развитыми странами, включая 7 экономически наиболее продвинутых стран и ЕС, 26-ю странами с переходной экономикой, включая страны СНГ, 17-ю развивающимися странами, 20-ю странами-экспортерами топлива, 5-ю странами, являющимися чистыми кредиторами и другими странами. География контактов республики по существу охватывает все континенты и полюса.

Он интегрировался в целый ряд региональных торгово-экономических блоков и таможенных союзов, что предусматривает открытость и гласность правовой базы этих связей. Он заключил десятки многосторонних и сотни двусторонних соглашений и договоров как на межгосударственном и межправительственном уровнях, так и на уровне предприятий и хозяйствующих объектов в сфере промышленности, строительстве, торговле а также в социальной сфере, культуре и других отраслях. Так, рост внешнеторгового оборота с Европой и Азией был обеспечен благодаря заключению соглашений о торгово-экономическом и научно-техническом сотрудничестве и производственной кооперации со странами ЕС, странами ЦВЕ, СНГ, ОЭСР, ОПЭК, БИМСТ-ЕС и др.

Как видно (табл.2) за 1998-2005 гг. возрос не только объем импортно-экспортного обмена Азербайджана, но и расширилась его география в разрезе 11-ти региональных, экономических союзов и объединений.

Азербайджан поддерживает торгово-экономические связи с организацией экономического сотрудничества (ОЭС), с Европейской Ассоциацией свободной торговли, с Ассоциацией государств Юго-Восточной Азии, организацией экономического сотрудничества и развития, ОЭСР, СНГ, АТЭС, ЧЭС и др.

Формирование геополитики и деятельность в этом направлении

представляет по существу систему, состоящую из главных субъектов МЭ и МО: государств и правительств, (координаторов и советников ООН, представительств, наднациональных и международных финансовых и экономических структур, ТНК, ТНБ, ФПГ, фирм и др.).

Все более заметную роль в интеграционных процессах стал играть частнокорпоративный сектор, сформировавшийся в отраслях социальной сферы и других видах услуг, а также НПО (правовые, методические и другие альянсы граждан). Проведение рыночных реформ, через демомонополизацию государственного и коллективной форм собственности и приватизацию позволили повысить долю занятых в частном секторе до 2/3 в конце 2005г., а коллективный сектор с 2001г., перестал существовать как форма собственности [2, 2006, с.34-35]. Целью этих реформ, в первую очередь, является обеспечение нормальных условий для функционирования национальной экономики, с учетом фундаментальных сдвигов, происходящих в мировой экономике и ее важнейших отраслях.

Таблица 2

**Структура импорта и экспорта Азербайджана по группам стран,
региональным и международным союзам [3, с.22-25, 675]
(млн.долл.США)**

	1998г.	2000г.	2001г.	2002г.	2003г.	2005г.	2005г.
Импорт всего:	1076,5	1172,1	1431,1	1665,6	2626,4	4211.2	100%
Содружество независимых государств (СНГ)	404,7	375,5	4451,2	650,6	851,2	1449.5	34.4
Европейский Союз (ЕС)	223,7	227,2	274,0	393,5	840,9	1248.1	29.6
Черноморский экономический союз (ЧЭС)	541,1	443,4	370,1	547,5	728,0	1314.8	31.3
Организация экономического сотрудничества (ОЭС)	337,7	258,2	447,4	487,3	577,8	831.3	19.7
Страны ГУУАМ	123,8	48,6	00,7	95,8	132,2	274.5	6.5
Страны ОПЭК	88,6	78,1	76,5	79,6	94,8	114.2	2.7
Страны ОИК	391,4	306,5	472,4	514,3	723,9	927.8	22.0
Страны АТЭС	255,7	428,5	522,9	545,8	895,4	1588.2	37.7
Европейская Ассоциация свободной торговли (ЕАСТ)	16,6	62,2	22,0	41,4	50,7	57.2	1.4

Ассоциация государств Юго-Восточной Азии (ASEAN)	5,5	17,4	7,6	42,3	130,2	414.2	9.8
Организация экономического сотрудничества и развития(ОЭСР)	527,0	584,8	778,3	771,3	1388,2	1891.0	44.9
Экспорт всего:	606,2	1745,2	2314,2	2167,5	2591,7	4347.2	100.0
Содружество независимых государств (СНГ)	232,2	235,2	222,8	243,7	333,6	905.4	20.8
Европейский Союз (ЕС)	131,5	1053,7	1.608,0	1.464,4	1701,5	2029.1	46.7
Черноморский экономический союз (ЧЭС)	354,8	336,3	316,7	358,1	474,7	1121.5	25.8
Организация экономического сотрудничества (ОЭС)	214,0	151,1	114,1	169,7	208,9	829.2	19.1
Страны ГУУАМ	91,5	99,3	113,3	97,8	134,3	244.4	5.6
Страны ОПЭК	48,1	20,4	20,1	37,7	58,3	193.7	4.5
Страны ОИК	219,3	175,5	165,5	181,2	231,0	904.5	20.8
Страны АТЭС	122,6	114,9	96,0	151,0	260,7	564.7	13.0
Европейская Ассоциация свободной торговли (ЕАСТ)	17,2	46,7	95,4	21,4	2,6	3.3	0.1
Ассоциация государств Юго-Восточной Азии (ASEAN)	0,7	6,5	0,4	1,5	0,3	123.4	2.8
Организация экономического сотрудничества и развития(ОЭСР)	302,7	1251,0	1787,9	1622,5	1829,2	2291.3	52.7

Если в 1992г. (табл. 3) на страны ЦВЕ и другие страны с переходной экономикой, включая СНГ, приходилось в импорте – 69.4%, экспорте – 52.5%, то в 1997г. снизившись в импорте на 21.3 п.п. она составила 47.1%, а в экспорте, повысившись на 4.1 п.п., составила 56.6%. За 1998-2005гг. в целом

Таблица 3

Доля отдельных групп стран в импортно-экспортном
обмене Азербайджана за 1992-2005 гг.
[3; с.22-25, 2006]

Годы (в %)	1998		2000		2002		2003		2005	
	Имп.	Экс.	Имп.	Экс.	Имп.	Экс.	Имп.	Экс.	Имп.	Экс.
Всего: в т.ч.	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Развитые страны из них:	26.91	25.07	36.17	71.81	35.50	75.2	44.3	71.56	35.4	48.3
Германия	4.34	0.92	5.76	0.48	5.0	1.3	6.47	0.28	6.1	0.8
Объединенное Королевство Великобритании	6.41	6.66	5.02	1.08	5.1	0.4	10.91	0.30	9.1	0.0
США	3.70	2.29	8.88	0.46	5.9	2.4	5.05	2.46	3.4	1.0
Франция	1.78	1.93	1.62	1.76	7.1	7.87	5.92	8.09	2.9	9.4
Италия	0.82	7.44	2.40	43.69	1.6	50.0	2.82	51.93	2.2	30.3
Норвегия	0.18	0.02	0.51	0.05	1.2	0.00	1.28	0.09	0.7	0.0
Япония	0.03	0.00	-	-	2.9	0.00	3.86	0.76	1.7	0.0
Развивающиеся страны из них:	32.93	32.93	25.10	11.58	20.6	11.2	18.04	10.47	23.2	21.4
Иран	3.95	7.34	4.85	0.44	3.5	1.4	1.93	1.90	1.8	3.8
Турция	20.40	22.46	10.96	6.02	9.4	3.8	7.43	4.13	7.4	6.3
Страны с переходной экономикой (безСНГ)	4.01	3.70	6.73	3.11	4.8	2.4	5.25	5.10	7.04	9.5
Китай	0.37	0.15	1.97	0.28	3.10	0.10	3.52	0.74	4.1	2.3
СНГ	37.59	38.30	32.0	13.5	39.1	11.2	32.4	12.9	34.4	20.8
Россия	18.0	17.5	21.3	5.6	16.9	4.4	14.6	5.7	17.0	6.6

происходило дальнейшее весьма значительное снижение их доли в импорте – на 4.0 п.п. (с 41.6 до 37.6%), в экспорте – на 24.0 п.п. (с 42.0 до 18.0%). В этой группе стран значительно снизился товарооборот со странами СНГ (за 1992-1997гг.) в целом по СНГ- в импорте на 20.4, а в экспорте- на 1.0 п.п. и почти

на 6.0 п.п. с Россией, - в импорте на 10.25 п.п. и почти на 6.0 п.п. в экспорте. За 1998-2003гг. соответственно – на 4.2 и 25.4 п.п., а с Россией – на 3.4 и 11.8 п.п..

За 1992-1997гг. доля развитых стран, с которыми товарообмен существенно увеличился, в импорте повысилась – на 11.0 п.п., в экспорте несколько снизилась – на 2.6 п.п., составив 25.1 и 15.3%. Тогда как в последующем периоде, т.е. за 1998-2003гг., как показывают расчеты, их доля повысилась в импорте – на 7.4 и экспорте – на 46.5 п.п., составив соответственно 25.1 и 71.6% в 2003г. Такой весьма существенный рост доли развитых стран как в импорте, так и в экспорте происходил за счет увеличения импорта ряда важнейших групп товаров, принявших в ряде случаев критический характер. Это прежде всего приборы и аппараты, машины и оборудование, вычислительные машины, провода и кабель, грузовые и спецавтомобили, лифты и другие. Поставки указанных групп товаров производились из таких стран, как: Германия, Франция, США, Великобритания, Италия, Япония, Швеция, Норвегия и Бельгия. Взамен в эти страны экспортировались минеральные продукты, хлопок-волокно, кожевенное и другое сельхозсырье. За 2003-2005гг. их доля вновь снизилась, составив в импорте 35.4, в экспорте-48.3%.

Основными потребителями нашей продукции из развитых стран были Объединенное королевство Великобритания (9.8% - в 1992г., 9.45 – в 1994г., 7.62% - в 1995г., в последующем идет спад до 0.1% в 2005г.), Италия (от 1.3% в 1992г., 4.2 – в 1997г., 7.4 – в 1998г., 33.7 – в 1999г., до 52.0% - в 2003г. и до 30.3% в 2005гг.), Франция (от 0.1% в 1992г., до 9.4% в 2005г.), США (от 2.5% в 1992г. до 3.7 – в 1998г. и 2.5 в 2003г. и до 1.0% в 2005г.).

Весьма динамично, по сравнению с другими, развивались торгово-экономические связи с развивающимися странами в первые годы независимости. Их объем и доля стабильно возрастали. Так, за 1992 –1997гг. их доля в импорте повысилась на 16.4 п.п. и составила 32.8%, а в экспорте – на 13.0 п.п., составив 42.5% от общих экспортных поставок Азербайджана. Этот прирост был обеспечен за счет расширения взаимовыгодных связей с нашими ближайшими соседями – Ираном и Турцией. В первый период (1992-1997гг.) на долю импорта с Ираном приходилось порядка 6.0%, в экспорте же его доля выросла почти на 10.0 п.п., составив 24.3%. С Турцией же, наоборот, доля импорта поднялась на 13.2 п.п., составив 22.4%, а доля экспорта – снизилась на 3.2 п.п. составив 5.3%. За 1998-2005гг. доля Ирана как в импорте, так и в экспорте имела тенденцию к постоянному снижению – на 2.1 п.п. в импорте, составив 1.8 и на 3.5 п.п. в экспорте, составив 3.8%.

За 1998-2005гг. происходило дальнейшее снижение доли Турции – на 13.0 п.п. в импорте (7.4%) и на 16.31 п.п. в экспорте (до 6.13% в 2005г.). Доля стран с переходной экономикой (без СНГ) имела тенденцию к росту от 8.17 в

1992г. до 12.1 в 1997г. и до 16.5% в 2005г. Доля Китая во внешнеторговом обороте Азербайджана составляла соответственно по этим годам 0.00%, 1.0 и 4.26 и 6.4% в 2005г.

Безусловно, союз с различными странами отнюдь не означает растворения Азербайджана в интересах тех или других.

Наоборот, весь опыт международных отношений, в особенности в условиях их глобализации доказывает, что именно отношения соразвития открывают уникальные возможности для интеграции и обеспечения интересов каждой из них. Одним словом, Азербайджану, на стадии перехода к рынку нужны сильные партнеры и союзники.

Оживлению товарообмена со всеми странами способствовало снятие монополии внешней торговли, находившейся до недавнего времени в руках государства и переход его в низовые структуры, что сопровождалось массовым выходом самих предприятий и хозяйствующих субъектов на внешний рынок.

Во внешнеторговом обмене со странами СНГ бросается в глаза большой уд. вес встречных поставок. Это можно объяснить доставшимся в наследство от бывшего Союза и еще продолжавшими существовать кооперационными хозяйственными связями в технологическом плане. В первую очередь это относилось к предприятиям республики, находившимся прежде в союзном подчинении. Однако не меньшее значение, чем технологическая кооперация, в первые годы имело отсутствие какой-либо координации экономических связей.

Разрыв хозяйственных связей с Россией и другими государствами СНГ как в силу объективных, так и ошибок в политике первых лет независимости, нанес немалый ущерб экономике этих стран, включая Азербайджан.

Достаточно только привести один такой факт по г.Сумгаиту. Практически были остановлены такие гиганты как «Оргсинтез», «Бытхим», суперфосфатный завод, не с полной нагрузкой работает трубопрокатный завод, объединение «Сумцветмет», «Химпром» («Самиб») комбинат полимерстройматериалов. На Азтрубзаводе, например, объем производства сократился на 43.7%, «Синтезкаучук» использовал не более половины своих мощностей по сравнению с 1992 годом.

Оборудование большинства предприятий, оставшихся в наследство от старой системы имело просроченные сроки и претерпело уже моральный и физический износ. На их основе невозможно было выпускать конкурентоспособную конечную продукцию, отвечающую требованиям международных стандартов. Большинство этого оборудования шло по демпинговым ценам в разобранном виде по частям или целиком, как лом, для дальнейшей переплавки за рубежом, которое затем импортировалось нам же, в виде готовых изделий и оборудования по завышенным ценам мирового рынка. В

первые годы независимости вывозили не только оборудование из черных металлов, но изделия из цветных металлов, в ход шли, в целях личной наживы отдельных предпринимателей, даже медные провода для трамвайно-троллейбусных линий передвижения в городском транспорте. Сальдо внешнеторгового обмена с рядом стран СНГ (Россия, Казахстан, Молдова, Беларусь, Таджикистан) было отрицательным. Этот перевес в пользу импорта обеспечивался поставками продовольствия и продукцией производственно-технического назначения, а также черной и цветной металлургии, пищевой и других сырьевых отраслей.

За 1992-1993гг. со странами СНГ соотношение между продукцией ПТН и товарами народного потребления как в импорте, так и в экспорте составляла 4:1, а с развитыми и развивающимися странами в импорте - 1:1, а в экспорте - 19:1(перевес за счет топливно-сырьевых отраслей).

Многие промышленные предприятия, строительный комплекс и сфера услуг, после распада Союза и разрыва хозяйственных связей, оказались на грани закрытия и банкротства из-за недопоставок оборудования, комплектующих изделий и сырья. В первую очередь это коснулось таких как Азербайджан – стран, имеющих относительно небольшие внутренние рынки, по сравнению, допустим с Россией, Казахстаном или Украиной. Эти процессы отразились на резком падении уровня жизни их народов.

С сентября 1993г. Азербайджан стал выступать за восстановление и развитие связей со всеми дружественными нам странами бывшего Союза. Можно со всей определенностью констатировать, что они не прерывались с Украиной, Казахстаном, Молдавией, Грузией, Белоруссией, Туркменистаном, а требовали лишь юридического переоформления в связи с приобретением ими нового политического статуса. Указанные государства также стремились к всестороннему сотрудничеству с нами.

При сокращении внутреннего производства продукции и потребления первичных ресурсов и поставок в СНГ, товарный поток устремился в развитые и развивающиеся страны.

Этому способствовала ограниченность внутренних рынков ряда стран СНГ, что в свою очередь вело к разрушению экономической основы сотрудничества.

Правовой основой торговых связей со всеми странами стали выступать положения ВТО (ГАТТ, ГАТС), устанавливающие общие принципы торговли и сотрудничества. Национальные аспекты этих связей все чаще стали регулироваться через законы и договора, принятые и ратифицированные Милли Меджлисом Республики, а также Указами Президента, постановлениями Правительства и другими нормативными актами.

Особую роль в этом процессе имели Указы Президента Азербайджана от 5 апреля 1994 года «О либерализации внешнеэкономической деятельности в Азер-

байджанской Республике» и от 28.06.1994г. «О дополнительных мерах по усилению контроля за поставками сырья в зарубежные страны». Они способствовали выполнению договорных обязательств и в то же время снижению бесконтрольного вывоза топлива и другого стратегического сырья частными лицами.

Либерализация ВЭС привела к резкому росту притока иностранных товаров и повышению экспорта в зарубежные страны. Однако уменьшение ВВП, в начале 90-х гг. то есть знаменателя, отразилось на росте показателя проникновения иностранных товаров. Начиная с 1994 г. правительством республики были приняты меры по лицензированию экспорта и квотированию импортно-экспортных операций, что способствовало упорядочению этих процессов и стабилизации показателя на относительно приемлемом уровне в последующие годы.

Из-за недостаточности разработки методик анализа по другим формам экономического обмена, расчеты произведены по данным экспортно-импортной зависимости. Так, уровень открытости экономики Азербайджана, рассчитанный как отношение полусуммы импорта и экспорта к валовому внутреннему продукту (ВВП) возрос с 1991 по 1998гг. в 1,4 раза и составил 20.4%, а за 1998-2005гг. – в 1.5 раза и составил – 34.1%. О проникновении импорта и роли экспорта на внешних рынках сбыта республики свидетельствуют импортно-экспортные квоты. Так, зависимость нашей экономики от поставок из-за рубежа, характеризовалась изменением показателя импорт/ВВП, который возрос с 15.7% в 1991г. до 30.0% - в 1996г., до 26.2% в 1998г., и до 34.6% в 2005г. Степень же вовлеченности экономики Азербайджана в мировое хозяйство отразилась в показателе экспорт/ВВП, который возрос от 14.2% в 1991г. до 19.7% - в 1996г., до 20.3% в 1997г., до 14.7% в 1998г. и до 34.6% в 2005г.

Зависимость республики от внешних связей прослеживается и в отраслевом разрезе. Так, в промышленности, в связи с кризисным спадом производства, соотношение экспорт/ВПП снизилось от 91.8% в 1992г. до 57.0% - в 1996г., до 23.0% в 1997г. и до 51.6% в 2003г. Кризис повлиял и на снижение производственного потребления в промышленности, что неминуемо отразилось на снижении показателя импорт/ВПП от 55.2% в 1992г., 54.3% - в 1996г., до 17.7% в 1997г. Однако за 1998-2005гг. вновь повышение до 52.3%. Как свидетельствуют данные, показатель проникновения иностранных товаров на внутренний рынок на макроуровне в целом возрос в 2,8 раза, тогда как в промышленности по сравнению с первыми дореформенными годами уровень зависимости от импорта продукции ПТН вырос в 1,9 раза и составил 1285,6 млн.долл.США, что в % к ВВП составило 25.6%. Однако в середине этого периода отмечалось то повышение, то вновь падение. В определенной мере это можно объяснить

падением ВВП за 1992 –1998гг., когда отмечалось снижение знаменателя, тогда как за 1998-2005гг. стабильное его повышение. Рост числителя отразился в целом и на повышении показателя импортно-экспортной квоты в промышленности за этот период на 3.1 п.п., который составил 77.2% в 2005г.

Зависимость сельского хозяйства республики от внешней торговли также отразилась в ее импортно-экспортной квоте. Так, например, импорт продовольствия в 1992 г. превышал ВП сельского хозяйства в 2,7 раза. В 1996г. импортная квота, рассчитанная как отношение импорт/ВПС составила 36.6%, в 1997г. – 17.5%, в 2005г. 22.3%. Экспортная квота, рассчитанная как соотношение экспорт/ВПС снизилась от 23.2% в 1992г., до 10.0% – в 1996г., до 5.4% – в 1997г. и до 10.3% - в 2005г.

Значительный интерес представляет объем внешнеторгового оборота со Среднеазиатскими странами и Казахстаном, который за 1992-1998гг. уменьшился в 2,2 раза и составил 102.7 млн. долл. США. На это снижение, в основном, повлияло прекращение поставок природного газа из Туркменистана, снижение поставок сырой нефти и стали холоднокатаной из Казахстана. Импортно-экспортная квота этих стран в общем внешнеторговом обороте республики снизилась за этот период на 5,7 п.п. и составила 12.7%.

Прерванные поставки природного газа из Туркменистана компенсировались поставками сырой нефти, мазута, дизельного топлива, цемента из этой республики, а также природного газа, муки, пшеницы из Казахстана. Возобновился экспорт в Среднеазиатские государства и Казахстан продуктов переработки азербайджанской нефти – бензина, керосина, масел, смазок, дизельного топлива, буровых установок и нефтепромыслового оборудования, продукции черной и цветной металлургии, химической и пищевой промышленности. (Продолжение следует)

Список использованной литературы

1. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri. ADSK, Bakı, 2006, s.6, 7, 11, 12, 18.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri .ADSK, Bakı, 2006, s.6, 10, 34, 35.
3. Azərbaycanın xarici ticarəti. ADSK, Bakı, 2006, s.13, 15, 18, 22-25, 317.
4. Буров А.С. Эффективность внешней торговли России. М., 2003, (Методология расчетов, с.40-47).
5. World Trade Organization, Annual Report, 2002, WB, 160 p.

Esmə ƏMİR-İLYASOVA

**AZƏRBAYCANIN XARİCİ ÖLKƏLƏRLƏ
TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ**

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının ticari-iqtisadi birliklərlə inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan, keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrdə, həm qiymət həcminə, həm sovdələşmələrin novunə görə, həm də nomenklaturaya görə ticarət əlaqələrinin strukturu və siyasi-huquqi bazası araşdırılır.

Esmə EMIR-ILYASOVA

**FOREIGN TRADE RELATIONS OF AZERBAIJAN
WITH FOREIGN COUNTRIES**

Summary

In the article the structure of the relations of Azerbaijan Republic with the regional trade-economic unions, advanced developing countries with transitional economics studied both on the types of bargains (agreement) and cost, nomenclature as well development of their political-juridical foundation.

Elçin ABBASOV
BDU-nun psixologiya
kafedrasının dissertantı

IDMAN KOMANDASINA RƏHBƏRLİYİN SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hər bir məşqçinin çoxillik iş prosesi nəticəsində özü üçün səciyyəvi olan komanda və ya ayrı-ayrı idmançılara rəhbərlik, idarəetmə üslubu formalaşır.

Üslub dedikdə təkrar olunan xüsusiyyətlər, ifadə formaları nəzərdə tutulur. Bir çox söz birləşmələri, məsələn, iş üslubu, idarə üslubu, qarşılıqlı münasibətlər üslubu və s. terminlərə çevrilmişdir.

Sosial psixologiyada rəhbərlik üslubu adı altında: «...rəhbərin idarə-etmə funksiyalarını səmərəli yerinə yetirməsi məqsədilə kollektivə təsir etdiyi tam, sistemli, davamlı metod və vasitələrin ferdi-tipoloji xüsusiyyətləri» başa düşülür [5,136].

Rəhbərlərin növləri və onlara uyğun olan rəhbərlik üslubları ilk dəfə alman psixoloqu Kurt Levin tərəfindən tədqiq olunmuşdur [7]. Əsas üslubların adları: avtoritar (qaba qüvvəyə və kor-korana tabeçiliyinə əsaslanır), demokratik və liberal və ya azad (səhlənkər) məhs ona məxsusdur.

Levin tərəfindən təklif olunmuş təsnifat uzunmüddətli olmuş və hal-hazırdakı dövrdə də cüzi dəyişikliklərə məruz qalaraq, qüvvəsini itirməmişdir [4,116].

Məşqçinin avtoritar və ya direktiv iş üslubu onun təkbaşına rəhbərliyi, yəni təkbaşına qərarlar qəbul etməsi ilə xarakterizə olunur. Məşqçi-avtokratın bütün rəhbərlik fəaliyyəti əmr, ultimativ tələblər, göstərişlər formasında həyata keçir. Deyilənlərin yerinə yetirilməsində hansısa bir tərəddüd, imtina və ya qeyri-dəqiqlik, təşəbbüs və müstəqillik göstərilməsi dərhal cəza, töhmət, imtiyazların ləğv olunması ilə nəticələnir. Bu cür məşqçi idmançıların bütün fəaliyyətini və davranışını nəzarət altına alır, lakin onlara kömək etmək, qayğı göstərmək məqsədilə yox, yalnız yeganə bir məqsədlə – öz qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirsin.

Direktiv idarə üslubu ilə işləyən məşqçilər onların istənilən təklifləri ilə razılaşanlara, heç nədə etiraz etməyənlərə daha müsbət yanaşırlar. Ona görə də belə məşqçilərin rəhbərlik etdikləri kollektivlərdə öz «istəkləri» olur, lakin onlar yoldaşları arasında heç də həmişə hörmət sahibi olmurlar.

Yerdə qalan şagirdləri və həmkarları ilə isə avtokrat - məşqçilər həmişə hədd saxlayırlar hətta onlarla kontaktda olurlarsa da, bu çox qısamüddətli olur, tez-tez kobudluğa keçir. Öz şagirdləri ilə optimal, bərabər ton tapa bilməyən bu məşqçilər uğursuz çıxışlar zamanı hər cür nalayiq sözlər, təhqirlərə əl atırlar, uğurlu çıxış zamanı isə – yaltaqlanma və qılığa girməyə meyillidirlər. Təbii ki, məşqçinin belə rəhbərlik üslubu idman kollektivində qeyri-sağlam psixoloji ab-hava və ziddiyətli vəziyyət yaradır.

Demokratik və ya kollegial (işı təkbaşına deyil, kollegial surətdə idarə və həll etmə) rəhbərlik üslubu işə məşqçinin öz funksiya və vəzifələrinin bir hissəsinin kollektiv üzvlərinə və ya öz köməkçilərinə həvalə olunması ilə xarakterizə edilir. Bu və ya digər qərarın qəbul edilməsi zamanı məşqçi-demokrat bütün kollektivi bu işə cəlb edir, təklifləri birlikdə müzakirə edərək, qarşılıqlı razılaşma əldə etməyə çalışır.

Kollektivin fəaliyyəti ilə əlaqədar bir çox məsələlərin müzakirə və diskussiyasının fəallaşdıraraq, məşqçi, müəyyən hədd saxlamaq şərtilə, idmançıların şəxsi işgüzar təşəbbüskarlığını və müstəqilliyini artırır. O, həqiqətən idmançıların fikrini bilmək və qərar qəbul edərkən onları nəzərə almaq istəyir. Bununla yanaşı təcili qərar tələb edən məsuliyyətli işləri məşqçi özü yerinə yetirir.

Kollegial üslubda rəhbərlik edən məşqçi öz şagirdləri ilə ünsiyyət zamanı əsəbi, qıcıqlandırıcı tonda deyil, xahiş, məsləhət, tövsiyyə kimi müraciət formaları ilə rəftar edir. Bütün kollektiv üzvlərinin fəaliyyətinə nəzarət edərək, məşqçi fikrini əsas məsələ üzərində cəmləşdirir [3,74]. Ətrafındakılarla münasibətdə məşqçi – demokrat obyektiv, ədalətli, nəzakətli, xeyirxah və kontakt üçün anlaşıqlı olur, heç vaxt işdə rəqabətdən qorxmur, öz əhatəsində işə yüksək ixtisaslı mütəxəssislər görməyə üstünlük verir.

Liberal və ya azad rəhbərlik üslubu məşqçinin komandanı idarəetmə prosesinə cüzi müdaxiləsi ilə xarakterizə olunur. Belə məşqçi komanda üzvlərinin nə ilə məşğul olmasından nisbətən kənardadır. Öz təbəçiliyində olanların fəaliyyətinə nəzarəti o vaxtaşırı həyata keçirir, əsas vəzifəsini onları əsasən məlumatlandırmaqda və öz kollektivi ilə başqaları arasında vasitəçilik etməkdə görür. Bu deyilənlər işə ona qarşılıqlı fəaliyyətin daxili proseslərini bilməyə maneçilik törədir. İstənilən tapşırığın yerinə yetirilməməsi, nizam-intizam pozulması məsələlərinə o tənqidi cəhətdən yanaşmır.

Belə məşqçi şagirdlərin və onun ətrafındakıların rəy və təkliflərinə laqeyddir, az ünsiyyətdə olmağa üstünlük verir, heç bir sahədə təşəbbüskarlıq göstərmir, öz idarəetmə fəaliyyətinə etinasız yanaşır.

Həyatda öz fəaliyyətini rəhbərliyin yalnız bir üslub çərçivəsində məhdudlaşdıran məşqçilərə nadir hallarda rast gəlmək olar. Adətən, öz işində istənilən məşqçi üslubların üçünü də tətbiq edir, yalnız onların təzahürü müxtəlif cür olur. Qeyd olunan üslublardan birinin və ya ikisinin üstünlük təşkil etməsi məşqçinin fərdi rəhbərlik üslubunu xarakterizə edir [8, 88].

Məşqçinin fərdi rəhbərlik üslubu komandanın həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə təsir göstərir və eyni zamanda, özü də müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərin təsirinə məruz qalır.

Məşqçinin fərdi rəhbərlik üslubu onun şagirdləri ilə ünsiyyət forması kimi qəbul edilir. Bu ünsiyyət prosesində, bir tərəfdən idarəçilik qərarlarının sistemi vasitəsilə məşqçinin idmançılara təsiri, digər tərəfdən – idmançıların bu qərarlara əks təsiri baş verir. Nəticədə, fərdi rəhbərlik üslubu müzakirə edərkən,

təkcə təsir yox, qarşılıqlı təsirdən danışmaq daha düzgün olardı. Çünki rəhbərlik üslubuna idmançıların münasibəti məşqçinin rəhbərlik fəaliyyətinə heç də az təsir göstərmir, nəinki rəhbərlik üslubu idmançıların davranışına və komandada qarşılıqlı münasibətlərinə təsir göstərir. Rəhbərlik prosesində bu və ya digər idarəçilik qərarlarının qəbulu müəyyən obyektiv və subyektiv amillərlə əlaqədardır.

Obyektiv amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- idmançıların və məşqçilərin yaş xüsusiyyətləri;
- məşqçinin peşəkar ustalığı və onun şagirdlərinin idman ustalığı;
- komandada nizam-intizam və mütəşəkkilliyin səviyyəsi;
- fəaliyyətin məqbulluğu və yarışların nəticəsi;
- məşq yükünün xarakteri və yarışların miqyası.

Subyektiv amillər isə bunlardır:

- idmançıların məşqçinin fərdi rəhbərlik üslubuna münasibəti;
- məşqçi və idmançının dünyagörüşü, mənəvi dəyərlər sistemi.

«Məşqçinin fərdi rəhbərlik üslubuna münasibət» adı altında subyektiv amil, məşqçinin şəxsi keyfiyyətləri, yəni onun davranışı, sərəncam verərkən səs tonu, zahirı görünüşü, verdiyi göstərişlərin vaxtında olması, zəruriliyi, idmançıların psixoloji vəziyyəti ilə əlaqədardır.

Bütün bu amillər (hamısı bir yerdə və ya ayrı-ayrılıqda) rəhbərlik üslubuna qarşı pozitiv və ya neqativ münasibət yarada bilər.

İdmançıların məşqçinin şəxsi keyfiyyətlərinə müsbət münasibəti məşqçi göstərişlərinin aydınlığı və operativliyinə, onun rəhbərlik metodlarının məqbul qavranılmasına stimullaşdırıcı təsir göstərir. Hətta məşqçinin hərdən bir emosional coşqunluğu onun rəhbərlik metoduna qarşı mənfi münasibət yaratmır, çünki idmançılar başa düşürlər ki, belə əsəbilik, qıcıqlanma ona xas olan xüsusiyyət deyil, görünür ki, bu fəvqəladə vəziyyətlə əlaqədar baş verir.

Məşqçinin rəhbərlik üslubuna idmançıların münasibəti həmçinin onun rəhbər göstərişlərinin səmərəliliyi, vaxtlı-vaxtında verilməsi ilə də əlaqədar ola bilər. Vəziyyətə, zamana uyğun gələn, idmançıya və ya komandaya uğur gətirən sərəncamların verilməsi bacarığı məşqçinin nüfuzunu artırır. İdmançılar bu məşqçilərlə bütün təşəbbüslərini bölüşməyə hazırdırlar, çünki hesab edirlər ki, bütün deyilənlər və edilənlər yalnız komanda üçün faydalı ola bilər.

Məşqçinin fərdi rəhbərlik üslubuna təsir göstərən subyektiv amillər içərisində məşqçinin və idmançının mənəvi dəyərlər sistemi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Nə zaman ki, məşqçi və idmançının məqsədi üst-üstə düşür, rəhbərlik zamanı heç bir çətinlik yaranmır. Bu rəhbərlik demokratik və ya liberal xarakter daşıya bilər.

Rəhbərlik üslubuna təsir göstərən obyektiv amillər içərisində idmançıların və məşqçilərin yaş xüsusiyyətlərini, onların idman-peşəkarlıq ustalığını mütləq qeyd etmək lazımdır. Bu iki faktor bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədardır. Başqa sözlə, böyük idman stajı olan veteran-idmançılar yüksək dərəcəli idmançılar hesab

olunurlar. Məşqçinin bu idmançılara rəhbərlik üslubu tamamilə gənclərə rəhbərlik üslubuna bənzəmir. Əgər gənclərə qarşı münasibətdə məşqçi rəhbərliyin avtokratik metodlarını tətbiq edirsə, veteranlarla münasibətdə o tez-tez demokratik və hətta liberal metodlara keçir. Bu isə məşqçinin veteran-idmançıların ustalıqına və təcrübəsinə, onların hazırlığına və ən çətin anlarda belə komandanın vəziyyətdən çıxarmaq bacarığına olan hörmətindən irəli gəlir.

İdmançılar rəhbərlik üslubunda bu dəyişikliyə müxtəlif cür reaksiya verirlər:

- məşqçinin tələblərinə tabe olurlar və hamı ilə bərabər planlaşdırılmış yükü bölüşürlər.

- daim məşqçi ilə konfliktdə olurlar, yoldaşlarının köməyinə arxalanır, komandanın birliyinə mənfi təsir göstərirlər.

- məşqçi ilə bir neçə konfliktdən və yoldaşları tərəfindən kömək görməyəndən sonra komandanı tərk edirlər.

Rəhbərlik üslubu, yaş xüsusiyyətləri və məşqçinin peşə ustalıqı arasında müəyyən bir əlaqə müşahidə olunur. Böyük iş stajı olan yüksək səviyyəli peşəkar məşqçi öz fəaliyyətində yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif rəhbərlik metodlarını birləşdirir, onlardan səmərəli istifadə edir. Onun şagirləri ilə qarşılıqlı münasibətləri öz düşünülmüslüyü, ustalıqı, çevikliyi ilə fərqlənir və həmişə effektiv olur. Bu məşqçilər öz şagirdlərinin xarakterini, zəif və güclü cəhətlərini çox gözəl bilirlər və pedaqoji ustalıqla, savadla bu xüsusiyyətlərdən qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaqdan ötrü istifadə edirlər.

Məşqçi sənəti, başqa sənət növləri kimi, müəyyən bacarıq, qabiliyyət tələb edir. Daim təkmilləşərək, o elə bir inkişaf səviyyəsinə çatır ki, məşqçi barədə deyirlər: «o istedadlıdır». Azmüddətli iş stajına baxmayaraq, o öz həmkarlarından yüksək peşəkarlığı və şagirdləri ilə optimal qarşılıqlı münasibətlər yaratmaq bacarığı ilə fərqlənir.

Pedaqoji metodlar sırasında əmrləri, ultimatumları və hətta cəzaları istisna etmək olmaz. Onlar, nə qədər ki, tərbiyə prosesi mövcuddur, tərbiyə metodları olaraq qalacaqdır. Cəza - müəyyən situasiyalarda lazım olan ən axırıncı pedaqoji təsir metodudur və ondan elə ustalıqla istifadə etmək lazımdır ki, cəza verilən üçün lazımi effekti versin.

Həmçinin rəhbərlik üslubuna təsir göstərən obyektiv faktorlar içərisində məşq yükünü və yarışların miqyasını da mütləq qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, ağır məşq yükü, məsuliyyətli yarışlar böyük emosional itki və psixi enerji tələb edirlər. Yarış mövsümünün sonu, adətən, təkcə fiziki deyil, psixi yorğunluqla da xarakterizə olunur. Bu hallar özünü idmançıların əhvali-ruhiyyəsinin tez-tez dəyişməsində meydana çıxır. Bu cür təsirə məşqçinin psixikası da məruz qalır.

İdmançıların və rəhbərlərin psixoloji gərginliyi isə ünsiyyətin qəbul olunmuş formaları və rəhbərlik üslubu üçün real təhlükə yaradır. Bu zaman təcrübəli və pedaqoji cəhətdən savadlı idman rəhbəri şagirdlərlə münasibətlərini dəyişərək, narazılıq yaratmayan ünsiyyət formalarını seçirlər. Bütün göstərişlər və sərəncamlar elə hazırlanır ki, onlarda idmançı özü və ya komanda iştirak edir.

Belə bir təsəvvür yaranır ki, bu və ya digər məsələnin məqsədyönlü olması haqda nəticəni kollektiv müstəqil surətdə özü çıxarır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial Psixologiya. B., 2002.
2. İsmayilov T, Məmmədova S. İdman Psixologiyası. B., 2002.
3. Гончаров В.Д. Человек в мире спорта.- М., 1978.
4. Журавлев А.А. Стиль руководства и организация организации соревнования. В кн. Социально-психологические аспекты соревнования.- М., 1977.
5. Журавлев А.Л. Стиль руководства для управления социально-психологическим климатом производственного коллектива. В сб.: Социально-психологический климат коллектива.- М., 1976.
6. Психология спорта. Хрестоматия. Минск, 2005.
7. Левин К. Теория поля в социальных науках. – СПб., 2000.
8. Ханин Ю.Л. Психология общения в спорте. М., 1980.

Элчин АББАСОВ

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РУКОВОДСТВА СПОРТИВНОЙ КОМАНДОЙ

Резюме

В статье раскрывается такая актуальная проблема спортивной психологии, как стиль руководства спортивной командой. Автор указывает на разновидности стилей руководства, отмечает авторитарный или директивный, либеральный или свободный, демократический или коллегиальный стили руководства. В связи со стилями руководства показывается их возможности в конкретной тренерской деятельности. Аббасов Э. А. также анализирует объективные и субъективные факторы, влияющие на стиль руководства в спортивной деятельности.

Elchin ABBASOV

SOCIOPSYCHOLOGICAL PECULARITIES OF LEADERSHIP OF THE SPORTIVE COMMAND

Summary

In this article such urgent problem of sports psychology, as style of a management of a sports team is opened. The author specifies a version of styles of a management, authoritarian, liberal or free, democratic or joint styles of a management. In connection with styles of a management show their opportunities in concrete trainer's

activity. Abbasov E.A. also analyzes the objective and subjective factors influencing style of a management in sports activity.

MÜASİR DEMOKRATİK CƏMİYYƏTDƏ SİYASİ PARTİYALARIN ROLU*

Partiyalar müasir siyasi sisteminin əhəmiyyətli elementini təşkil edirlər. Onlar bir-biri ilə rəqabət aparan siyasi kursların daşıyıcısı olmaqla müəyyən sosial qrupların maraqları, tələbatları və məqsədlərinin ifadəçisi, vətəndaş cəmiyyəti və dövlət arasında vasitəçi kimi çıxış edirlər. Partiyaların vəzifəsi – vətəndaşların, çoxsaylı fərdi maraqlarını onların maraqlarını məcmusuna çevirməkdir.

Siyasi partiyalar və seçki sistemləri vasitəsilə vətəndaşların siyasi həyatda iştirakı formal xarakter alır, partiyalar siyasi hakimiyyətin işləməsi mexanizmində fəal iştirak edir yaxud bu mexanizmə dolayı təsir edirlər. Siyasi partiyaların bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, onlar əhaliyə ideoloji təsir edir, siyasi şüur və siyasi mədəniyyətin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayırlar.

Siyasi partiyaların təbiəti daha əyani şəkildə onların funksiyaları vasitəsilə təzahür olunur. Belə ki, onların sosial qruplarla, bütövlükdə cəmiyyətlə əlaqələrini səciyyələndirən funksiyalardan ilk növbədə sosial təmsilçilik funksiyasını göstərmək olar. Hər bir siyasi partiya müəyyən sosial maraqları ifadəçisi olmaqla öz fəaliyyətində konkret sosial qruplara və təbəqələrə arxalanır, siyasi arenada onların nümayəndəsi olar. Təcrübə göstərir ki, müasir partiyalar (XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq) özünün sosial bazasında cəmiyyətin bir neçə sosial təbəqəsini birləşdirməyə çalışır. Xalqla dövləti birləşdirən şaquli əlaqələri təcəssüm etdirən, siyasi prosesin bütün mərhələlərində fəal iştirak edən siyasi partiyaların ən mühüm funksiyası cəmiyyətdə hakimiyyət statuslarının bölüşdürülməsində iştirak etməkdir. Partiyalar digər ictimai təşkilatlardan fərqli olaraq onu təşkil edənlərin mənafeələrini hər şeydən əvvəl hakimiyyəti ələ almaq və ya hakimiyyətdə iştirak etmək vasitəsilə həyata keçirməyə çalışırlar.

Partiyaların yerinə yetirdiyi mühüm funksiyalardan biri ictimai inkişafın məqsədlərini müəyyənləşdirmək, siyasi inkişaf strategiyasını və proqramını işləyib hazırlamaqdır. Siyasi proseslərdə iştirakı zamanı, xüsusilə də seçki kompaniyalarının gedişində partiyanın irəli sürdüyü proqramlarda sosial tərəqqinin və siyasi inkişafın yeni modeli təklif olunur. partiyanın seçkilərdə qələbəsi vətəndaşların əksəriyyətinin məhz bu proqramı qəbul etdiyini və müvafiq surətdə cəmiyyətin yeni inkişaf proqramı və rolu seçdiyini ifadə edir. Bundan başqa siyasi partiyalar demokratik cəmiyyətdə siyasi sosiallaşma;

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

liderlərin və siyasi elitanın formalaşdırılması; təmsil olduğu sosial təbəqələrin mənafelərinin üzə çıxarılması və bəyan edilməsi; qrupdaxili və qruplararası inteqrasiya; siyasi sistemin ümumi prinsipləri və komponentlərinin formalaşdırılmasında iştirak etmək; ictimai rəyin formalaşdırılmasında iştirak etmək (Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya. Bakı, 1997, səh.204-205).

Rusiya politoloqu Y.Anisimov siyasi partiyaların funksiyalarına sosial təmsilçilik; sosial inteqrasiya və sosiallaşma; hakimiyyət uğrunda mübarizə; hakim elitanın formalaşdırılması; siyasi kursun işlənməsi və həyata keçirilməsi funksiyalarını aid edir (Анисимов Е.В. Политические партии и партийные системы // политология. М.: Акалис, 1988, с.180).

Siyasi sistemdə siyasi partiyaların vəziyyətindən və onların arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdən, siyasi partiyaların özlərinin tipindən asılı olaraq partiya sistemi formalaşır. Demokratik cəmiyyətdə plüralistik partiya sistemi siyasi sistemin dayağı olmaqla, cəmiyyətdə mövcud olan münaqişə ziddiyyətlərin həlli aləti kimi çıxış edir. Rusiya alimi Y.A.Plyaysın fikrincə, səmərəli, balanslaşdırılmış partiya sistemi «çəkəndirmə və tarazlıq» mexanizmi inkişaf etmiş müxalifətlə yanaşı cəmiyyətin sabit inkişafının təminatçısı və eyni zamanda həvəsləndiricisi rolunu oynayır (Политические партии и развитие демократии: опыт России и Германии // Полис. 2004, № 2, с.156). Onun qeyd etdiyi kimi, möhkəm çoxpartiyalı özəklə əsl demokratik siyasi sistem demokratik proseslərin, vətəndaş cəmiyyətinin strukturlarının, hüquqi və sosial dövlətin formalaşmasının həm vasitəsi, həm də nəticəsidir.

Demokratiya ictimai inkişaf problemlərinin məlum həlli mexanizmləri içərisində tədqiqatçılar tərəfindən daha səmərəlisi hesab olunur, əlbəttə, həm də daha mürəkkəb ictimai quruluş olsa da. Demokratik siyasi sistemin və ona adekvat olan partiya sistemi arasında heç də sadə qarşılıqlı münasibətlər yaranmır, çünki demokratiya şəraitində, maraqların razılaşdırılması mexanizmləri çoxsaylı olmaqla həm də çox ehtiyatların sərfini tələb edir. Lakin həmin maraqları üzə çıxararaq, onları formalaşdırıb razılaşdıraraq, demokratik institutlar, o cümlədən partiyalar cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərə adekvat şəkildə reaksiya vermək və optimal qərarlar, həm də onların yerinə yetirilməsi metodlarını tapmaq qabiliyyətinə malikdirlər.

Demokratik plüralist cəmiyyət üçün çoxpartiyalılıq səciyyəvidir. Çoxpartiyalılıq siyasi keyfiyyət göstəricilərinə malikdir, onun üçün cəmiyyət heç də həmişə vacib şərt hesab olunmur, çünki partiyaların sayının çox olması heç də demokratiya şərti deyil. Çoxpartiyalı sistem üçün vacib şərt cəmiyyətdə siyasi plüralizmin mövcudluğudur. Müasir dövrdə siyasi plüralizm demokratik cəmiyyət üçün, birincisi, insanların partiyalarda və təşkilatlarda birləşmək hüququ deməkdir; ikincisi – müxalifət partiyaların mövcudluğu və onların azad fəaliyyəti; üçüncüsü – hakimiyyətdə siyasi qüvvələrin dəyişilməsi imkanının olması (Сморгунов Л., Семенов В. Политология. М., 1997, с.121). Bununla yanaşı, siyasi plüralizm ilk növbədə vətəndaşların seçki hüququ ilə bağlıdır.

Müasir Azərbaycanda çoxpartiyalılığın ilkin mərhələsi sovet dövründə 1985-ci ildən başlamış yenidənqurma proseslərindən başlamışdır. A.Mirzəzadə Azərbaycan Respublikasında partiyalaşma və çoxpartiyalılığın formalaşması prosesində beş şərti mərhələ ayırır: 1) 1989-cu ilin əvvəlindən – 1990-cı ilin yanvarı; 2) 1990-cı ilin yanvarı – 1991-ci ilin sentyabrı; 3) 1991-ci ilin oktyabrı – 1993-cü ilin iyununadək; 4) 1993-cü ilin iyunu – 1995-ci ilin noyabrı; 5) 1995-ci ilin noyabrından indiyə qədər keçən dövr (Mirzəzadə A. Azərbaycan Respublikasında çoxpartiyalı sistemin formalaşması xüsusiyyətləri. Bakı, 2001, səh.158-161). Müəllif tərəfindən şərti olaraq ayrılan hər bir mərhələ özünün səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Sovet dövrünü əhatə edən birinci mərhələ ictimai-siyasi həyatın demokratikləşməsinə yönələn yenidənqurma şəraitində Azərbaycanda partiyalaşmanın başlanğıcı yeganə hakim partiya olan kommunist partiyasına müxalifət struktur kimi Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin yaranması və fəaliyyəti ilə qoyulmuşdur. İkinci mərhələ 20 yanvar faciəsindən sonra AKP-nin nüfuzdan düşməsi, 1991-ci ilin sentyabrında isə siyasi səhnədən getməsi, əsasən AXC fəalları tərəfindən bir sıra yeni partiyaların yaradılması səciyyələnilir.

Bu mərhələdə hələ ki ictimai təşkilat kimi qeydiyyatla alınan yeni partiyalar (Yeni Müsavat, ASDP və s.) yaranmağa başlayır.

Müstəqilliyin ilk illəri ölkəyə səriştəsiz rəhbərlik nəticəsində həm siyasi, həm iqtisadi böhranın ictimai həyatın bütün sahələrində ziddiyyətlərin yaranması ilə əsasən Dağlıq Qarabağ probleminin getdikcə kəskinləşməsi və münaqişəyə çevrilməsi ilə yeni siyasi partiyaların meydana gəlməsi ilə səciyyələnilir. Bu dövrdə Naxçıvana rəhbərlik edən ümummilli lider Heydər Əliyevin sədrliyi ilə 21 noyabr 1992-ci ildə Yeni Azərbaycan partiyasının yaradılması ölkənin ictimai-siyasi həyatında əhəmiyyətli hadisə olmuşdur. Bütövlükdə ilk dövrlərdə ölkədə partiyalaşmanın dinamikasını belə təsəvvür etmək olar: 1989-1990-cı illərdə ölkədə 7 siyasi partiya yaranmış, 1991-ci ildə – 9, 1992-1993-cü ilin yayınadək isə – 16 siyasi partiya meydana gəlmişdir.

Yeni Azərbaycan Partiyası Azərbaycanın, demək olar ki, bütün bölgələrini təmsil edən, 1992-ci ilin mayından hakimiyyətdə olan AXC iqtidarına müxalifət partiyası kimi yaranmışdır. Heydər Əliyev ölkənin rəhbərliyinə qayıtdıqdan sonra indiyədək bu partiya hakimiyyət partiyası olmaqla respublikamızın ictimai-siyasi həyatında aparıcı rol oynayır. Bunu 1995-ci ilin noyabrında çoxpartiyalılıq əsasında keçirilmiş ilk parlament seçkiləri bir daha təsdiq etmişdir. Belə ki, birinci çağırış Azərbaycan parlamentinə seçkilərdə 8 siyasi partiya (proporsional və majoritar seçki sistemi üzrə) deputat mandatı əldə etmiş, onlardan Yeni Azərbaycan Partiyası 56 deputat yeri tutaraq parlamentdə mütləq çoxluq əldə etmişlər. Digər partiyalardan Azərbaycan Xalq Cəbhəsi partiyası 4 deputat yeri, Azərbaycan Milli İstiqlal partiyası 3 yer tutmuşlar, bundan başqa 5 siyasi partiya Milli Məclisdə 1 nəfər deputatla təmsil olunmuşdur (Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi. Bakı, 1997).

İkinci çağırış Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə 2000-ci il seçkilərində də Yeni Azərbaycan Partiyası inamlı qələbə qazanaraq parlamentdə 76 yer əldə etmişdir. Ölkənin siyasi spektrini özündə daha geniş əks edən həmin seçkilərin nəticələrinə görə bütövlükdə parlamentdə 9 siyasi partiya, o cümlədən YAP-la yanaşı AXÇP, VHP, AKP, AMİP və s. partiya təmsil olunmuşdur. Əlbəttə, YAP-ın parlament seçkilərində həm birinci, həm də ikinci çağırış, eləcə də prezident və bələdiyyə seçkilərində qələbəsini şərtləndirən ən əsas amil kimi yarandığı vaxtdan partiyanın görkəmli siyasətçi, ümummilli lider Heydər Əliyevin sədrliyi altında fəaliyyət göstərməsi və onun xalq arasında böyük nüfuzu olmuşdur (Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi. Bakı, 2001; Azərbaycan Respublikası: 1991-2001. Bakı, 2001).

Azərbaycanda parlament seçkiləri onu da göstərdi ki, seçicilər özlərinin partiyalara münasibətlərini əsasən onların liderlərinə münasibətləri ilə müəyyən edirlər. Digər tərəfdən, seçicilərin partiya siyahıları ilə irəli sürülmüş, deputatlığa namizədləri – gələcək deputatları seçicilərin yaxından tanımaq imkan olmur. Bütün bunlar da Azərbaycanda proporsional seçki sisteminin özünü doğrultmadığını göstərdi və 2002-ci il 24 avqust tarixdə ölkədə aparılmış referendumunda parlament seçkilərinin majoritar seçki barədə qərar qəbul edilərək onun nəticələrinə görə Konstitusiyanın 83 maddəsində müvafiq dəyişikliklər edilmişdir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2002, səh.39).

Həmin konstitusiya müddəalarına müvafiq olaraq 2003-cü ildə Azərbaycanda seçki qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə yönələn, beynəlxalq normalara cavab verən Seçki Məcəlləsi qəbul olunmuşdur. Məcəllənin 146-cı maddəsi ilə siyasi partiyalara, siyasi partiya bloklarına birmandatlı seçki dairəsi üzrə deputatlığa namizədləri irəli sürmək hüququ verilmişdir. 154-cü maddənin birinci bəndində isə göstərilir ki, «siyasi partiya öz nizamnaməsinə uyğun olaraq, siyasi partiyaların bloku isə ona daxil olan siyasi partiyaların səlahiyyətli nümayəndələrinin qərarı ilə səsvermə gününə ən gec 10 gün qalanadək istənilən vaxt müvafiq dairə seçki komissiyasına yazılı ərizə verərək, birmandatlı seçki dairəsi üzrə irəli sürülmüş namizədi, qeydə alınmış namizədi geri çağırmaq hüququna malikdir». Namizədləri qeydə alınmış siyasi partiyaların, siyasi partiya bloklarının seçkiqabağı təşviqatda iştirakı Məcəllənin 13-cü fəslə ilə, onların seçkiqabağı kompaniyasının maliyyələşdirilməsi məsələləri isə 25-ci fəsilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi siyasi partiyaların prezident seçkilərində, həmçinin bələdiyyə seçkilərində də demokratik prinsiplər əsasında iştirakını tənzimləyir (Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi. Bakı, 2003).

Azərbaycanda 6 noyabr 2005-ci il üçüncü çağırış parlament seçkilərinin azad, demokratik və şəffaf keçirilməsinə geniş imkanlar yaradılmışdır. Bu baxımdan ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin «Azərbaycan Respublikasında seçki praktikasının təkmilləşdirilməsinə dair» 11 may 2005-ci il tarixli və

«Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilərin hazırlanması və keçirilməsi ilə bağlı təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında» 25 oktyabr 2005-ci il tarixli Sərəncamları olduqca əhəmiyyətli olmuşdur. İki mindən artıq qeydə alınmış deputatlığa namizədlərin bərabər hüquqi şəraitdə mübarizəyə qoşulduğu bu seçkilərin başlıca xüsusiyyətləri kimi bütün namizədlərə və partiyalara bərabər əsaslarla seçkiqabağı təşviqatın aparılması üçün ölkədə hər cür şəraitin yaradıldığını, televiziya və radio kanallarında debatların təşkil olunmasını, seçkilərin demokratik və şəffaf keçməsi üçün müasir informasiya texnologiyalarının digər demokratik prosedurların tətbiq edilməsini və s. göstərmək olar. Məhz bütün bunların nəticəsində 6 noyabr 2005-ci il parlament seçkiləri də dünya standartlarına uyğun şəkildə demokratik və şəffaflıq şəraitində keçirilmiş, demokratik inkişaf yolu ilə uğurla irəliləyən ölkəmizin seçki tarixində olduqca əhəmiyyətli hadisə olmuşdur.

Сейхун ГАДЖИЕВ

РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В СОВРЕМЕННОМ ДЕМОКРАТИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Резюме

В статье говорится, что политические партии в современном мире играют важную роль в формировании политической системы. Автор, исходя из азербайджанских реалий, анализирует политическое партии в Республике, дает возможные прогнозы их будущего развития. В статье также рассматривается место политических партий в демократических странах, в том числе выделяются этапы развития политических партий в нашем государстве.

Здесь велика роль ЙАП-а в нашем обществе и в частности, роль общенационального лидера Г.Алиева и его преемника – президента И.Алиева.

Seyhun HAJIYEV

THE ROLE OF POLITICAL PARTIES IN THE CONTEMPORARY DEMOCRATIC SOCIETY

Summary

The article says that the political parties play a great role in the formation of political system. The author originating from Azerbaijan reality analyses the formation and the periods of development of political parties in the Republic, stresses especial role of new Azerbaijan party, its lider H.Aliyev and his successor -President

I.Aliyev.

Nurəddin HEYDƏROV
*Z.M.Bünyadov adına Şərqiinashlıq
İnstitutunun dissertantı*

CƏNUBİ QAFQAZ DÖVLƏTLƏRİNİN QONŞULARLA MÜNASİBƏTLƏRİ*

Cənubi Qafqaz məkanında hazırkı situasiyanın aydınlaşdırılması, eləcə də regional integrasiya proseslərinin əsas istiqamət və prinsiplərinin formalaşdırılması üçün bütövlükdə bölgənin əsas iqtisadi tendensiyalarını ümumiləşdirmək vacibdir. Həmçinin regionadakı ayrı-ayrı dövlətlərin potensiallarına nəzər salmaq lazımdır. Regionun hər bir dövləti öz-özlüyündə unikaldir və özünün xüsusi funksiyasını yerinə yetirir ki, bu da ayrıca tədqiqat mövzusunə çevrilə bilər. Bununla yanaşı, Cənubi Qafqaz dövlətlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin mövcud durumu və perspektivi də xüsusi diqqət tələb edir. Bölgədəki münaqişələrin sülh yolu ilə nizamlanması imkanlarını analiz edən müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin problemləri və onların inkişaf perspektivlərindən yan keçirlər. Sözügedən ölkələrin hazırkı vəziyyətinə nəzər saldıqda Cənubi Qafqazdakı integrasiyanın gələcəyinə yanaşmanın şərti xarakter daşdığı da üzə çıxır. Qloballaşan dünyada Cənubi Qafqazın integrasiya proseslərindən kənarda qalması isə xoşagəlməz hal olmaqla yanaşı, qeyri-realdır. Cənubi Qafqaz dünyadakı integrasiya proseslərindən kənarda qalmamalıdır və qala bilməz. Amma bunun üçün, daha dəqiq desək, dünya iqtisadiyyatına integrasiya üçün ilk növbədə regiondaxili imkanlara nəzər salmaq lazımdır.

Qloballaşan dünyada bu və ya digər ölkənin inkişafında onun yerinə yetirdiyi beynəlxalq iqtisadi funksiya xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu isə ilk növbədə konkret dövlətin müqayisəli üstünlüklərindən asılıdır. Məhz bu üstünlüklər həmin dövlətin dünya iqtisadiyyatında yerini müəyyənləşdirir. Eyni zamanda, həmin dövlətin beynəlxalq əlaqələrindən - coğrafi qonşularından, həmçinin dünya siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən dövlətlərlə əlaqələrindən də çox şey asılıdır. Hətta belə hallar da təsadüf olunmuşdu ki, bu və ya digər ölkə məhz beynəlxalq əlaqələrinin uyğun olmaması səbəbindən öz üstünlüklərindən faydalana bilməyib.

Cənubi Qafqaz dövlətlərinin beynəlxalq münasibətləri bir çox hallarda tarixi köklərə əsasən müəyyənləşir. Bu tarixi köklər hər bir dövlətin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Region dövlətləri arasında öz zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına görə Azərbaycan açıq-aşkar üstünlüyü ilə fərqlənir. Eyni zamanda, Azərbaycanın

* Məqalə tarix elmləri doktoru, professor Ə.Həsənov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

coğrafi mövqeyi onun nəqliyyat dəhlizi kimi istifadəsinə geniş yol açır. Amma Cənubi Qafqazın geocoğrafi xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan nəqliyyat potensialının reallaşdırılması üçün digər dövlətlərdən – Gürcüstan və Ermənistandan da asılıdır. Gürcüstanın üstünlüyü ondadır ki, geocoğrafi mövqeyinə görə Avropa və Asiyayı birləşdirən nəqliyyat dəhlizi bu ölkədən keçir. Məhz bu amil də Gürcüstanın beynəlxalq iqtisadi funksiyasını müəyyənləşdirir. Bundan əlavə, Gürcüstan Rusiyayı Ermənistanla və daha sonra İranla bağlayacaq nəqliyyat həlqəsi olmaq imkanındadır.

Potensial nəqliyyat dəhlizi funksiyalarına Ermənistan da malikdir. Bu sırada Qərb-Şərq (Türkiyə-Ermənistan-Azərbaycan), eləcə də Şimal-Cənub (Rusiya-Gürcüstan-Ermənistan-İran) istiqamətlərini göstərmək olar. Amma problem ondadır ki, Cənubi Qafqaz dövlətlərinin beynəlxalq əlaqələri onlara bu üstünlüklərdən tam şəkildə faydalanmağa imkan vermir.

Müasir dünya iqtisadiyyatında və siyasətində neft və qaz problemi o qədər əhəmiyyətə malik olmuşdur ki, məhz bu amil bir çox dövlətlərin Cənubi Qafqaza yanaşmasını müəyyənləşdirir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatları və onun nəqli marşrutları öz geostrateji əhəmiyyəti ilə bu ölkəyə və bütünlükdə regiona müsbət, eləcə də mənfi təsirini göstərdi. [5, səh.24].

Müsbət təsirlər əsasən Qərb dövlətləri ilə bağlı oldu. Alternativ enerji mənbələrinə çıxmaq istəyən Qərb ilk mərhələlərdən Azərbaycanın enerji resurslarının işlənməsinə və onların nəqli üçün boru kəmərlərinin inşasına maraq göstərdi. Bu isə ilk növbədə bölgəyə birbaşa xarici investisiyaların yönəldilməsi ilə nəticələndi. Investisiyalardan region dövlətlərindən Azərbaycan və Gürcüstana mühüm pay düşməklə yanaşı, onların yaxın qonşusu və strateji müttəfiqi Türkiyədə kənarda qalmadı.

Mənfi təsirlərə gəlincə, bu, daha çox özünü regional rəqabətdə göstərdi. Rusiya və İran bütün imkanlardan istifadə edərək enerji resurslarının istismarına və xüsusilə onun Qərb bazarlarına çatdırılmasına maneçilik törətməyə çalışdılar. Bu məqamda sözsüz ki, Azərbaycanın köməyinə, onun etnik, tarixi, mədəni, din və dil yaxınlığı ilə bağlandığı Türkiyə gəlirdi. Əksər beynəlxalq məsələlərdə vahid mövqe nümayiş etdirən Türkiyə və Azərbaycan təbii olaraq neft və qazın nəqli marşrutunun müəyyənləşdirilməsində də vahid mövqedən çıxış etdilər. Azərbaycanı Türkiyəyə bağlayan daha qısa yolun Ermənistandan keçməsinə baxmayaraq, bu istiqamət Dağlıq Qarabağ münaqişəsi səbəbindən seçilmədi. Ən başlıcası ona görə ki, sözügedən münaqişə nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi işğal olunmuş, onun müxtəriyyəti olan Naxçıvanla dəmir yol əlaqəsi kəsilmişdir. Bu və ya digər faktorlar birmənalı olaraq rəsmi Bakının mövqeyini formalaşdırırdı. Nəqliyyat dəhlizləri heç bir halda Ermənistan ərazisindən keçə bilməzdi.

Digər tərəfdən, nəzərə almaq lazımdır ki, Türkiyənin özü də Ermənistanla bütün nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrini kəsmişdir. Əgər bu, bir tərəfdən rəsmi Ankaranın Azərbaycanı dəstəklənməsindən irəli gəlsə, digər tərəfdən, Yerevanın Türkiyəyə qarşı əsassız, qondarma soyqırımı iddiaları ilə bağlıdır. [2, səh.8].

Beləliklə, konkret olaraq bu halı regionun integrasiyasına mane olan bir nümunə kimi göstərə bilərik. Bu isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq aləmə integrasiya üçün əsas şərtin regiondaxili birlik formularından keçdiyi anlamına gəlir.

Qeyd edək ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanğıcından Rusiya Ermənistanın mövqeyindən çıxış etdi. Elə burada da qeyd edək ki, Abxaziya və Cənubi Osetiyada separatçı hərəkətlərə birbaşa və açıq dəstəyi nəticəsində Rusiya özünü Gürcüstanla da qarşı-qarşıya qoydu. Nəticədə Yerevan və Moskva arasında hərbi-siyasi ittifaq strateji partnyorluğa çevrildi. Rəsmi Moskvanın müdafiə funksiyasını qəbul etməklə Ermənistan suveren dövlətə xas olmayan status - Rusiyanın Cənubi Qafqazda forpostu statusu aldı. Ermənistanın neft və qaz nəqli marşrutundan kənarda qalması isə Gürcüstan istiqamətinin məqsəddə uyğunluğunu gündəmə gətirdi. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəzərə alınmaqla Gürcüstanın Cənubi Qafqazda geosiyasi əhəmiyyəti daha da artdı. Rəsmi Tbilisi regionda həm də «əlaqələndirici həlqə» rolunu öz üzərinə götürdü. Müstəqillik əldə etdikdən dərhal sonra Gürcüstan özünün strateji - Qərbyönlü seçimini etmişdir. İnvestisiya cəlbəediciliyi baxımından o qədər də yüksək reytingə malik olmayan Gürcüstan üçün Xəzərin enerji daşıyıcılarının Qərb bazarlarına çıxarılması planı isə göydəndüşmə oldu. Bakı-Tbilisi-Ceyhan enerji sektoru ilə yanaşı, digər sahələrə də investisiya axını təmin etdi. Beləliklə, Bakı-Tbilisi-Ceyhanın çəkilməsi ilə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ABŞ-ın mühüm dəstəyi olmaqla faktiki bir komandaya çevrildi. Bu isə Ağ evin planlarına birbaşa uyğun gəlirdi: İran izolyasiya olunur, Rusiyanın Cənubi Qafqazda monopoliyasının bərpasının qarşısı alınır, Türkiyənin bölgəyə təsir imkanları artır, Amerika şirkətləri böyük investisiya layihələrinə qoşulur. 2001-ci ilin 11 sentyabrında məlum faciədən sonra isə ABŞ-ın məqsədləri sırasına daha biri əlavə olundu. Region dövlətləri elə inkişaf yolu seçməlidir ki, yeni terror aktları təhlükələri olmasın və terrorizmə qarşı müharibədə aktiv iştirak etsinlər.

Bütün bunlarla yanaşı, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Ağ ev administrasiyası enerji təhlükəsizliyi məsələsini yüksək pilləyə çıxarıb. Burada rəsmi Vaşinqtonun beynəlxalq enerji siyasəti, xüsusilə də Xəzər regionunda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Amma ABŞ-ın regiondakı maraqları sırf enerji ilə də məhdudlaşmır. ABŞ-ın qarşısında duran vəzifələr sırasında region ölkələrində bazar iqtisadiyyatının inkişafı, iqtisadi artım, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması və digər məsələlər də dayanır.

Son zamanlar Avropa Birliyi ölkələrinin də regiona marağı artmaqdadır. Avropanın qənaətinə, Cənubi Qafqazın inkişafı üçün daha çox TRASEKA və İNOGEYT layihələri uyğun gəlir. [4, səh.37]. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinə isə Avropanın enerji təhlükəsizliyinin xüsusi elementi kimi yanaşılır. Bununla yanaşı, regionun neft kəmərləri sistemi Avropa Birliyinin «genişləndirilmiş Avropa» strategiyasının mühüm elementi kimi çıxış edə bilər. Bu kontekstdə Gürcüstan və Azərbaycanın Avropa və Transatlantika strukturlarına potensial iddiaçı olmaları da diqqətdən kənarda qalmır.

Sözgedən müsbət məqamlarla yanaşı, Xəzərin enerji resursları region ölkələri üçün mümkün təhlükələr də vəd edir. Belə ki, Rusiya Qərbin regionda nüfuzunun artmasına özünə qarşı təhlükə kimi yanaşır və bunu milli təhlükəsizliyinə, maraqlarına zidd hesab edir. Rusiyanın Cənubi Qafqaza marağını konkret olaraq bu şəkildə ümumiləşdirmək olar: region ölkələri ilə qarşılıqlı faydalı, iqtisadi və ticari əlaqələrin formalaşdırılması, onların nəqliyyat imkanlarından istifadə, enerji resurslarının hasilatında və tranzitində iştirakı.

Qeyd edək ki, Rusiya büdcəsi neft və qazın ixracından böyük gəlirlər əldə edir. Təbii ki, belə olan halda rəsmi Moskva Xəzərin enerji daşıyıcılarından gələn gəlirləri öz nəzarətindən kənara buraxmaq istəmir.

Rusiya ekspertlərinin bir çoxunun fikrincə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan Moskvanın maraqlarına ziddiyyət təşkil edir. [6, səh.79]. Ədalət naminə qeyd edək ki, bəzi Qərb ekspertləri də onların mövqeyini bölüşür və rəsmi Vaşinqtonun neft kəmərlərinə münasibətini kəskin tənqiddə məruz qoyurlar. Amma bütün bunlar regiondakı prosesləri və ən əsası, Qərbin rəsmi mövqeyini tam reallığı ilə əks etdirmir. Rusiya siyasətçiləri imperiyanın dirçəldilməsi ideyasından əl çəkmirlər və bu da özünü «liberal imperiya» adlandırılan konsepsiyada açıq göstərir. Bu layihəyə əsasən, Rusiya postsovet məkanında iqtisadi ekspansiya yolu ilə özünün iqtisadi hegemonluğunu bərpa etməlidir.

Rusiya Cənubi Qafqazın «liberal imperiya»ya cəlbi planının icrasına regionda özünün strateji partnyoru olan Ermənistandan başladı. 2002-ci ilin sonlarında iki ölkə arasında «Borc əvəzinə mülkiyyət» müqaviləsinin imzalanması və dərhal da qüvvəyə minməsi ilə plan işə düşdü. Sənədə əsasən, Rusiya Ermənistanın borclarını bağlamaq üçün 93 milyon dollar dəyərində müəssisələrə sahib oldu.

Rusiyanın Gürcüstanda bu istiqamətdə fəaliyyəti isə «qızılgül inqilabı»ndan sonra aktivləşdi. Hərçənd ki, burada rəsmi Tbilisinin də rolu az olmadı. Qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstanda bu planın uğurla reallaşacağı halda Azərbaycanı da sözgedən imperiya mexanizminə cəlb etmək o qədər də çətin olmayacaqdı. Belə ki, bütün nəqliyyat-kommunikasiya xətləri, o cümlədən əsas kəmərlər Gürcüstan ərazisindən keçir.

Rusiya ekspertlərini qənaətinə, Gürcüstan ictimaiyyəti ölkədə siyasi stabilliyin pozulmasında Moskvanın rolunu həddən artıq şişirdir. Amma bununla belə, Bakını Qara dənizlə və Aralıq dənizi ilə bağlayan neft kəmərlərinə manevrçilik törədilməsi ilə bağlı ayrı-ayrı neqativ faktları təsdiqləyirlər. Bu kontekstdə ortaya çıxan yanaşma da maraqlı görünür: Qərbin Rusiya ilə münasibətlərində gələcəkdə bir çox təmaslar sonuncunun Gürcüstanla əlaqələrindən asılı olacaq.

Rusiya ekspertlərinin başqa bir qənaətinə görə, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına qarşı rəsmi Moskva ilə yanaşı, onun strateji partnyorları olan İran və Ermənistan da çıxır. Rusiya və İranın regionda üst-üstə düşən maraqlarından ən əsası Xəzərin enerji resursları ilə bağlıdır. Elə İran ekspertlərinin də təsdiqləmələrinə görə, hər iki ölkədə Bakı-Tbilisi-Ceyhanın iqtisadi əhəmiyyətinə skeptik yanaşılır. Tehranın narahatlığına Azərbaycanın enerji resurslarının istismarı və nəqli layihələrindən kənarda qalması əsas verirdi. Təbii ki, burada da əsas günahkarın ABŞ olduğu vurğulanırdı. Amma bütün ziddiyyətlərə rəğmən İran regional əməkdaşlığı sülh və sabitliyin əsas elementi kimi qəbul edir və bu istiqamətdə səy göstərdiyini vurğulayır.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, Gürcüstan və Ermənistan iqtisadiyyatı üçün Gürcüstan, Ermənistan və İrandan keçən nəqliyyat dəhlizi layihəsinin reallaşdırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu layihəyə Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin tərkib hissəsi kimi də baxmaq olar. Amma bu layihə də müəyyən çətinliklərə malikdir. Belə ki, sözügedən nəqliyyat dəhlizi Rusiyanın burada iştirakını nəzərdə tutur. Eləcə də Gürcüstanın Poti limanı ilə Rusiyanın Qafqaz limanının istifadəsini, Rusiya ilə Gürcüstan arasında dəmir yolu əlaqəsini diqqətə gətirir. Xatırladaq ki, Gürcüstanla Rusiya arasında dəmir yol əlaqələri 1992-ci ilin avqustunda Abxaziyada hərbi münaqişənin başlamasından sonra dayandırılıb. Amma bu əlaqələrin bərpasında hamıdan öncə strateji partnyorlar olan Rusiya və Ermənistan maraqlıdır. Ancaq abxaz münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunmadığı təqdirdə dəmir yolu əlaqələrinin bərpası Gürcüstanın Moskva ilə danışıqlarda mövqeyini zəiflədə bilər. Belə ki, hazırda Gürcüstan Rusiyanın Ermənistanla dəmir yolu əlaqələrinin bərpası əvəzində ərazi bütövlüyünü şərt kimi qoya bilər. Lakin abxaz münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli presedenti Ermənistan üçün xoşagəlməz sayılır. Belə olan halda Ermənistan Dağlıq Qarabağın statusu ilə bağlı beynəlxalq təzyiqlə üzləşə bilər.

Problemin kəskinliyi özünü həm də onda göstərir ki, Ermənistanın rəsmi dairələri İran istiqamətində dəmir yolunun tikintisi üçün bir neçə layihənin həyata keçirilməsinə baxırlar. Bu layihələrin dəyəri 700 milyondan 1 milyard dollara qədərə ölçülür. Amma bu layihələr belə, Rusiyanın Gürcüstanla dəmir yolu əlaqələrinin bərpası kontekstində nəzərdən keçirilir. Ekspertlərin qənaətinə görə, Abxaziya ərazisindən dəmir yolunun bərpası rəsmi Tbilisiyə qarşı Moskva-Yerevan-Tehran koalisiyasını gücləndirəcək və ABŞ-ın regiona təsirini zəiflə-

dəcək. [6, səh.85]. Bu isə Rusiya-İran əməkdaşlığının əsas hədəflərindən biri sayılır.

Nəzəri planda Rusiya-Gürcüstan-Ermənistan-İran dəmir yolu xətti bu ölkələrin iqtisadi münasibətlərinin möhkəmlənməsinə imkan yaradacaq. Ancaq son illərdə İranın digər dünya dövlətləri ilə münasibətləri layihənin məqsədəuyğunluğunu şübhə altına alır. Beləliklə, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin istifadə olunmaması da bir daha Cənubi Qafqaz dövlətlərinin siyasi problemlər səbəbindən iqtisadi itkilərə məruz qaldığını açıq şəkildə göstərir.

Cənubi Qafqaz dövlətlərinin gələcəyi daha çox regiondakı münaqişələrin həllindən və onlara qonşu dövlətlərin yanaşmasının prinsipial dəyişməsindən asılıdır. Qonşu dövlətlər Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanı daha çox təsir dairəsinə salacaqları məkan kimi yox, regional iqtisadi layihələrdə partnyorlar kimi nəzərdə tutmalıdırlar. Məhz belə olan halda Cənubi Qafqazın iqtisadi əhəmiyyəti artacaq, regiona yönələn beynəlxalq kapital iqtisadi inkişafa səbəb olacaq. Nəticədə Cənubi Qafqaz dövlətlərinin müqayisəli üstünlükləri tam miqyasda reallaşacaq ki, bu da həm hər bir ölkənin, həm də beynəlxalq ictimaiyyətin həyatında müsbət dəyişiklik olacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. «Azərbaycan» qəzeti, 20 dekabr, 1999.
2. İrfan Ü. «Bağımsızlıqdan sonra Azərbaycan». İstanbul, 2000.
3. «Konflikt» jurnalı. № 1, Bakı, 1999.
4. Гаджиев К. «Геополитика Кавказа». Москва, 2003.
5. Nəsbli N. «Azərbaycanın geopolitikası və neft». Bakı, 2000.
6. Заславский И. «Дело труба». Москва, 2005.

Нураддин ГЕЙДАРОВ

ОТНОШЕНИЯ СТРАН ЮЖНОГО ГАФГАЗА С СОСЕДЯМИ

Резюме

В статье анализируются отношения 3 государств Южного Гафгаза - Азербайджана, Грузии и Армении с географическими соседями. В первую очередь уделяется внимание отношениям между государствами, рассматривается возможность их интеграции в международное сообщество. А также рассматривается влияние экономических интересов в отношении государств Южного Гафгаза с ближними соседями. Отмечается, что конфликты в регионе препятствуют расширению отношений. Основная мысль заключается в том,

что соседи должны относиться к странам Южного Гафгаза не так как к сфере влияния, а как к партнерам. Это может быть полезным как для государств региона, так и соседям, а также международному сообществу в целом.

Nuraddin HEYDAROV

RELATIONSHIPS OF THE SOUTH CAUCASUS COUNTRIES WITH ITS NEIGHBORS

Summary

The article analyzes the relationships among the South Caucasus countries – Azerbaijan, Georgia and Armenia with its geographical neighbors. The key attention is paid to relationships among these countries, the possibilities for their integration into the international community, as well as impact of economic interests on the South Caucasus countries' ties with their neighbors.

The article notes that conflicts in the region hinder the expansion of the relationships. The essence of the research is that neighbors should treat the South Caucasus countries not as a sphere of impact, but just partners. It can benefit the countries of the region, as well as neighbors and international community in whole.

Fərhad HACIYEV

*Azərbaycan MEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun dissertantı*

**ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOVUN REGIONAL VƏ
BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARDA İCTİMAİ-SİYASİ
FƏALİYYƏTİ MÜSTƏQİL SİYASƏTİN FORMA VƏ
PRİNSİPLƏRİ KİMİ***

Yeni yaranmış müstəqil dövlət kimi Azərbaycan Cumhuriyyətinin beynəlxalq və regional təşkilatlarda təmsil olunması, dünya müharibəsindən sonra qalib gəlmiş dövlətlərin və məğlub olmuş dövlətlərin bilavasitə tale yüklü məsələlərinin həll olunması çox ciddi məsələ idi. Bu iş böyük nüfuz sahibi Əlimərdan bəy Topçubaşova tapşırılması da təsadüfə deyildir. Konfransın gedişatı və iş prinsipi olduqca mürəkkəb idi. Belə ki, bir yandan Rusiya imperiyasının boğulması və onun xarabalıqları üzərində öz nüfuzunu yaymaq istəyən Kolçak, Denikin kimi generalları müdafiə edən, digər tərəfdən isə Avropanın bir sıra vahid bölünməz Rusiya ideyasının müdafiə edən qruplar yaranmışdır. (Məmmədzadə M. **Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı – Nicat, 1992, səh.43.**) Əlbəttə bu cür proses Azərbaycanın və onunla birlikdə müstəqilliyini əldə etmiş bir sıra ölkələrin müstəqil siyasi kurs həyata keçirməyinə mane olur, onun yaşamasına beynəlxalq təminatı heçə endirirdi. Sülh konfransındakı ədalətsizlik yəni yeni dövlətlərin tanınmasının ümumrusiya məsələsinin həllinə qədər təxirə salınmasında bununla bağlı idi. Bütün bunları düzgün qiymətləndirən Əlimərdan bəy Topçubaşovun səyi nəticəsində bir sıra gənc ölkələrin adından sülh konfransının sədrinə birgə müraciətlə etiraz bildirdilər. Burada Vilsonun 14 maddəlik prinsiplərində yerini tapmış öz müqəddaratını təyin etmək hüququnun faktiki olaraq müstəqil dövlətlər kimi mövcud olan bu ölkələr də şamil edilməsini və onların rəsmən tanınması tələb edilmişdir. Əlimərdan bəy Topçubaşovun Paris sülh konfransında bütün bu məsələlər ətrafında İngilis və Fransız dillərində doğun və sərbəst çıxışı buraya toplaşmış nümayəndələrin marağına səbəb olmuşdur. Buna qulaq asan Fransanın Xarici İşlər Naziri demişdir: “Belə nümayəndələri olan millət heç vaxt vəhşi ola bilməz”. Deməli Azərbaycan haqqında onların təsəvvürləri dəhşətli idi. Həmin çıxışdan sonra Paris sülh konfransına toplaşmış Ali Şuranın üzvləri və Birlik ölkələri Azərbaycanı de-fakto tanımış və bu barədə sülh konfransının qərarını nümayəndə heyətinin rəhbəri Əlimərdanbəy Topçubaşova təqdim etmişlər.! Belə sevindirici uğuru təhlil edərək M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “siyasi hüquqlardan məhrum olmuş dövlətin idarəsinə gələ yaxın buraxılmayan, Şərqi zülm altında

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

inləyən xalqlarından biri ilk imkan düşən kimi, bütün çətinliklərə baxmayaraq müttəfiqlərin və bütün dünyanın diqqətini cəlb etdi və beynəlxalq həyata daxil oldu. Rusiya imperiyasının xarabalıqları üzərində yaradılmış cumhuriyyətlər arasında Azərbaycan Avropanın inandığı yeganə müsəlman qurumu idi". Bu da Əlimərdan bəy Topçubaşovun xüsusi iradəsi nəticəsində əldə olunmuş böyük qələbə idi. Parisdə Azərbaycan məsələsinin gündəliyə salınması Əlimərdanbəy Topçubaşovun çox gərgin əməyi nəticəsində mümkün oldu. ABŞ prezidenti V.Vilsonun təşəbbüsü ilə İngiltərə, Fransa və İtaliya dövlət başçıları səviyyəsində Azərbaycan məsələsi gündəliyə salınaraq, müzakirə olunmuşdur. Yığıncaqda bilavasitə Prezident V.Vilsonun Əlimərdanbəy Topçubaşovu Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı olaraq rəsmi tanıdığını, ona böyük etimadını bildirərək Azərbaycanın sülh konfransına qatılması təklifini qəbul edir. Əlbəttə bu nümayəndə heyəti üzvlərində böyük ruh yüksəkliyi yaratmışdır. **(ADR: tarix, İctimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyat. Məqalələr toplusu. Bakı 1992, səh.162- 190)**

Əlimərdan bəy Topçubaşovun xüsusi diplomatik səyi nəticəsində 1919-cu il may ayın 28-də Xalq Cumhuriyyətinin birinci ildönümü günündə ABŞ prezidenti V.Vilsonla Azərbaycan nümayəndə heyəti Əlimərdanbəy Topçubaşov başda olmaqla görüşə bildi. Həmin görüşün əhəmiyyəti bilavasitə qoyulmuş məsələlərin məzmununa görə çox əhəmiyyətli idi. Əvvəla dünyanın kiçik hissələrə bölünməsi məsələsi haqqında fikir mübadiləsi aparılaraq V.Vilsonun münasibəti aydınlaşdırıldı. O, demişdir «Biz hər bir ölkələrin kiçik ərazilərə bölünməsinin əleyhinəyik. Qafqazda federasiya yaradılması ideyasını isə dəstəkləyirik.. Bu federasiya Millətlər liqasının tapşırığı ilə hər hansı bir dövlətin himayəsində ola bilər. Lakin bu da ABŞ-ın yenidən gənc ölkələrdə nüfuzun saxlamaq cəhdindən irəli gəlirdi. V.Vilsonun Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması məsələsinin rus məsələsindən əvvəl həll edilə bilməz fikri bizə elə gəlir ki, həm yanlış, həm də düşmən qüvvələrin apardığı təbliğatın nəticəsi idi. Çünki Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin bütün cəhətləri onu müstəqil dövlət kimi tanınmağa əsas verirdi. Elə bu məqsədlə Əlimərdanbəy Topçubaşov V.Vilsondan xahiş etdi ki, ABŞ nümayəndə heyəti Azərbaycana dəstək versin və ən əsası isə Azərbaycan haqqında yalnız bizim nümayəndə heyətinin verdiyi məlumatlara istinad edilsin. Başqa məlumatlara etibar edilməsin. İkincisi /ABŞ prezidentinə təqdim edilmiş memorandumda Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranma tarixi, onun biri illik inkişaf yolu haqqında eləcə də istiqlal yolunda verdiyi qurbanlardan geniş bəhs edilir. Burada qeyd edilir ki, bu yra etibar edilməsin. İkincisi /ABŞ prezidentinə təqdim edilmiş memorandumda Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranma tarixi, onun biri illik inkişaf yolu haqqında eləcə də istiqlal yolunda verdiyi qurbanlardan geniş bəhs edilir. Burada qeyd edilir ki, bu yş,habelə ABŞ-ın hərbi ləvazimat, diplomatik münasibətlər, iqtisadi əlaqələrin qurulmasında kömək etməsini xahiş etmişdir. Nümayəndə heyəti Çar Rusyasının borclarından Azərbaycanın payına düşən hissənin yalnız yuxarıda göstərilən şərtlərin müqabilində ödəməyə hazır olduğunu bildirmişdir. Əlbəttə

bu tələblərin edilməsi həmin vaxt çox böyük cəsarət və uzaqgörənliyin nəticəsi idi.

Bütün bunlarla yanaşı mənbələr göstərir ki, Əlimərdan bəy Topçubaşının diplomatik fəaliyyəti və torpaqlarımızın bölünməzliyi uğrunda mübarizəsi Paris Sülh konfransında daha ardıcıl və tsirli olmuşdur. Bu mübarizənin gedişi və nəticələri ilə bağlı bir sıra məsələlər Qafqaz Azərbaycanı Sülh nümayəndəliyinin Paris konfransına təqdim etdiyi sənədlərdə əks olunmuşdur.

Versal konfransındakı ümumi səciyyəli müzakirələrdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü ilə əlaqədar bu kimi cəhətlər mühüm yer tuturdu: a) bəzi xarici dövlətlər (həmin dövrdə, əsasən, ABŞ, qismən də İngiltərə və Fransa) tərəfindən dəstəklənən ermənilərin Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ və s. bölgələrə dair ərazi iddialarını Sülh konfransı vasitəsilə qanuniləşdirməyə və reallaşdırmağa çalışmaları; b) bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan nümayəndə heyətinin bütövlükdə, xüsusi ilə də həmin bölgələrlə bağlı siyasi-diplomatik tədbirləri; v) İranın Sülh konfransı vasitəsilə «öz tarixi torpaqlarını» – Şimali Azərbaycanı, ilk növbədə isə Naxçıvan-Zəngəzur mahallarını «geri qaytarmaq» cəhdləri və onları dəf etmək üçün göstərilən diplomatik səylər.

Məlum olduğu kimi, daşnak hökuməti Versal Sülh konfransınadək və onun işinin getdiyi müddətdə Azərbaycanın Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və s. bölgələrində etnik təmizləmə» siyasətini həyata keçirməklə «türksüzləşdirilmiş» mahallara öz hüquqlarını «sübuta» yetirməyə və bununla da həmin ərazilərin ermənistana «tarixi» mənsubiyyətinin dünya xalqları tərəfindən tanınmasına çalışırdı. Buna görə də Ermənistan özünün bu qəsbkarlıq məqsədlərinə müvafiq olaraq Paris Sülh konfransına tələblər irəli sürdü. Ermənilərin konfransa ünvanlanan memorandumunda Azərbaycanlıların Birinci Dünya müharibəsində Osmanlı türkləri ilə müttəfiq olmaları və Bakıda ingilis, erməni qüvvələrinə qarşı vuruşmaları, hazırda da Qafqazda yeni fəlakət törədə bilmələri kimi cəfəng «dəlillərin» ardınca Qafqaz Ermənistanının - keçmiş İrəvan quberniyasını /vaxtilə onun tərkibinə qatılan Naxçıvan bölgəsi v s./, habelə Gəncə quberniyasının cənub hissəsini /Zəngəzur və başqa mahallar/ əhatə edən ərazisi göstərirdi. (Азербайджан, 11 июня 1919 гг.)

«Böyük Ermənistan» uğrunda fitnə fəsadların Versaldakı davamına qarşı mübarizədəki siyasi diplomatik tədbirlər arasında Ə.M.Topçubaşının Sülh konfransının sədrinə və müttəfiqlərin nümayəndələrinə ünvanladığı 1919- cu il 16/19 avqust tarixli etiraz notası xüsusi yer tutur. Ə.M.Topçubaşının N.Yüsifbəyova göndərdiyi 1919- cu il 22/25 sentyabr, 9 sayılı məlumatda öz əksini tapan həmin etiraz notası ingilislərin himayəsi ilə Qars respublikasının Ermənistana birləşdirilməsi, habelə Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz, Sürməli mahallarını və İrəvan qəzasının bir hissəsinin onun idarəçiliyinə keçməsinin elan edilməsi ilə əlaqədar verilmişdir.

Mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu diplomatik sənəddə aşağıdakı məqamlar nəzər diqqəti xüsusilə cəlb edirdi.

Adları çəkilən mahalların 1919-cu il aprelin sonlarında ermənilərin idarəçiliyinə verilməsinin elan olunması və bununla əlaqədar Azərbaycan hökumətinin müttəfiqlərin Qafqazdakı qoşunlarının komandanlığına qətiyyətlə etiraz etməsi.

Bu qəzalarda xüsusi Vedibasar rayonunda erməni hərbi hissələrinin müsəlman əhalisinin başına olmanın müsibətlər gətirmələri, görünməmiş vəhşiliklər törətmələri.

ADR Sülh nümayəndəliyi öz hökumətinin mövqeyini qızgın müdafiə etməklə, Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan bu ərazilərin idarəçiliyinin ermənilərə verilməsinə onun həmin qəzalara dair şəxsiz hüquqlarının açıq aşkar pozulması kimi qiymətləndirilirdi.

Bu aktla yerli müsəlman əhalisi ilə Ermənistan respublikası arasında daima anlaşılmazlıqlar və hətta toqquşmalar mənbəyi yaranacağını vurğulayan Ə.M.Topçubaşı və nümayəndə heyəti ADR hökumətinin mövqeyinin haqlı olduğuna dair bu kimi mühüm dəlillər gətirirdi.

Beləliklə, də getdikcə Rusiyanın Azərbaycanda işğalçılıq siyasətinin reallaşdığı bir vaxtda Azərbaycan dövlətini Əlimərdan bəy Topçubaşov çox böyük səylərlə müdafiə etmək iqtidarında oldu. Yanvar ayının 19-da Paris Sülh Konfransının iclasında bütövlüklə Zaqafqaziyanın müdafiəsi bu iclasın gündəliyində duran məsələ idi. Xarici təcavüzdən qorunmaq haqqında Antanta ittifaqı öz üzərinə müvafiq təəhhüdlər götürdü. Əlimərdan bəy Topçubaşov vaxtı itirmədən Azərbaycan hökumətinə təcili məlumat verərək bu istiqamətdə lazımı ehtiyaclarını göndərməyi tələb etdi. Tezliklə Xarici İşlər Nazirinin imzasıyla rəsmi memorandum IV bənddən ibarət tərtib olunaraq Avropaya göndərildi. Burada xarici təhlükələrin qarşısının alınması sahəsində (I), hərbi yardımın göstərilməsi haqqında tələblər (II), ölkədə iqtisadi böhranın və maliyyə böhranının aradan qaldırılması üçün borc verilməsi haqqında maddə (III), Batumi limanının Azərbaycan üçün real əhəmiyyəti nəzərə alınaraq ondan istifadə işinin beynəlxalq qarantıya altına alınması məsələsi memorandumun (IV) axıncı maddəsində irəli sürülmüşdür. Lakin hədələrin araşdırılması erməni lobbisinin bu məsələlərdə də kəskin millətçi mövqeyi əslində bütün yardımlarda Avropanın soyuqqanlı hərəkətini şərtləndirirdi.

1920-ci il mart ayının 5-də hökumətin qərarı ilə Paris Sülh Konfransında öz funksiyasının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirən. Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinin fəaliyyəti ləğv edildi. Bu funksiya aprel ayının 1-dən etibarən Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, Birləşmiş Ştatlar və Polşanın paytaxtlarında fəaliyyət göstərəcək diplomatik nümayəndəliklərlə əvəz olundu. Həmin nümayəndə heyətləri prinsipə həmin fəaliyyəti bir sıra ölkələrdə davam etdirməli, Azərbaycanın suverenliyinin hüquqi cəhətdən (de-yuri) tanınılması yolunda ciddi fəaliyyət göstərməli idi. Əslində əsas Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən qoyulmuş məlum strategiyanın istiqamətləri yeni yaradılmış diplomatik nümayəndəliklərin qarşısında mühüm vəzifə kimi

qoyuuldu. Lakin aprel ayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin XI Qızıl ordu tərəfindən işğal bütün həyata keçirilən prosesləri yarımçıq qoydu. Lakin Əlimərdan bəy Topçubaşov öz ictimai-siyasi fəaliyyətini heç də dayandırmamışdır. İşğaldan sonra o, ictimai siyasi fəaliyyətini bir sıra beynəlxalq təşkilatlar, cəmiyyətlər də məqsədyönlü şəkildə həyata keçirmişdir.

Фархад ГАДЖИЕВ

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
АЛИМАРДАН БЕК ТОПЧУБАШОВА В РЕГИОНАЛЬНЫХ И
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ КАК ФОРМА И
ПРИНЦИПЫ СУВЕРЕННОЙ ПОЛИТИКИ**

Резюме

Исследование национального, социально-политического и философского мировоззрения видного общественного и государственного деятеля Азербайджана начала XX века Алимарданбека Топчубашева очень актуально с точки зрения изучения истории и общественно-политических процессов. В статье изучаются мысли и соображения о независимости и целостности территории Азербайджана, высказываемые в России и на Кавказе, а также в партийных организациях и выступлениях перед международным сообществом. В статье затронут вопрос освещения факторов, явившихся причиной ухудшения отношений между соседними странами как в прессе, так и надлежащих выступлениях.

Farhad HADJIEV

**SOCIO-POLITICAL ACTIVITIES OF ALIMARDAN
BEY TOPCHUBASHEV IN REGIONAL AND INTERNATIONAL
ORGANIZATIONS AS FORM AND PRINCIPLES OF
SOVEREIGN POLICY**

Summary

The study of national sociopolitical and philosophical outlook of the eminent public and state figure of the XXth century Alimardanbek Topchubashiev is very actual from the point of view of study history and sociopolitical processes. In the article there is made a study of the ideas and considerations on independence and integrity if the territory of Azerbaijan put forward in Russia and the Caucasus, as well in party organizations and speeches made before the international community. In the article the question of bringing light to the factors causing deterioration of the relations among the neighbouring countries both in the press and proper speeches, is touched

upon.

İsmayıl KƏRİMOV
AMEA FSHTİ,
dissertant

BİOETİKADA İNSAN PROBLEMİ*

Əxlaqa, etika və bioetikaya fəlsəfənin bir hissəsi kimi diqqət insan haqqında biliklərin, insan biliklərinin çərçivəsində fəlsəfənin statusu məsələsini aktuallaşdırır. Buna görə də indiki dövrdə fəlsəfə insan və həyatı aləm konsepsiyası ilə, əvvəlcə insan haqqında elmləri zənginləşdirdi, sonra isə çox elmlərə-dəqiq və təbii elmlərə ayrılıqda öz təsirini göstərməyə başladı – biologiya, nevrologiya, fizika və s. Fəlsəfənin statusu məsələsinin aktuallaşmasına maraq hələ Hüsserlin ekzistensializm və fenomenologiyasında yaranmışdı. Əsassız deyildir ki, Hüsserl öz fenomenoloji tədqiqatlarının əsasında ilkin fəlsəfəni (philosophia prima) yaratmaq ilə başlamışdır, hansı ki, reallığın axır prinsiplər toplamı kimi (final principles of reality) elmlərlə münasibət əlaqəsi yaradılmalı idi. Ancaq proyektinin reallaşma məqamında o özü hiss etdi ki, ilkin fəlsəfəni xarakterizə edən o doğruluğun və lüzumluluğun dayağını itirdi. Ona görə də, o ilkinlik prinsiplərinin axtarışını saxladı, onun fenomenologiyası isə yarımçıq qaldı. İndiki fenomenologiyalar intuitiv aydınlığa arxalanırlar, əsas fenomenoloji fəndləri istifadə edirlər və bunun əmilində Hüsserlin ideali ilə əlaqəni itirmirlər. Ancaq aydınlıq intuisiyasının köməyi ilə onlar əsas suallara cavab tapa bilmirlər: dünya və həyat, cəmiyyət və insan haqqında biliklərimiz onları başa düşmək üçün lazımı qədərmi inkişaf etmişdir? Belə qeyri-kafilik hər bir birinci və sonuncu reallıq prinsiplərinin axtarışını köhnəlmiş sayır. Ancaq bu suallar indiyə kimi alimlərin marağındadır, bu sualları «böyük əhəmiyyətli suallar» adlandırırlar. Çox alimlər özlərinə birinci və sonuncu əsaslara müraciət etmədən insanı, reallığı adekvat başa düşmək olarmı? - sualını verirlər. İnsanın işlərini və davranışını qəbul edilmiş əxlaqi stereotiplərsiz və normalarsız, mərhəmətlilik və hökumət quruluşu haqqında anlayışsız adekvat olaraq həll etmək olarmı? Və nəticədə ən əsası, prinsiplərin bizim həyatımızdan və praktikadan düzgün olmayaraq uzaq olduğunu qəbul edərək onlardan əsasız imtina etmək lazımdırımı? Bu imtina etmə mütləq olaraq universal prinsipləri və səliqəni axtaran fəlsəfənin bütün sahələrinə şamil olunacaqmı?

Elm nə gədər konkret məsələlər ilə məşğul olduğunu fikirləşsədə obyektiv reallığın həmişə əbədi sayılan məsələlərinin anlaşılmasının vasibliyi ilə üzləşməyə məcbur olacaq. Fəlsəfəsiz elm bu universal problemləri həll etməyə qadir olmayacaq. Ancaq fəlsəfə, onun hər bir problemə diqqət yetirməyi ilə, lakin özünü ayrılıqda bir elm kimi qələmə verməmək bacarığı ilə ayrı-ayrı elmlərin

* Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru İ. Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

fragmental tapıntıları arasında əlaqə yaratmağa qadirdir. Bəzi alimlər təsdiq edirlər ki, elm ayrılıqda universal problemlərlə məşğul ola bilər, məsələn, kainat nizamı, həyatın əmələ gəlməsi, reallığı açıqlayan qanunlar ilə. Belə fikirlər onu təsdiq edirlər ki, fəlsəfəsiz bu problemləri başa düşmək mümkün deyil, ancaq elm bu yükü öz üzərinə götürmək istəyir, buna baxmayaraq fəlsəfəsiz bu problemləri həll etməyi bacarmırlar. Fəlsəfə elmlərlə sıx əlaqədə olmalıdır lakin bu qarşılıqlı əlaqə müasir elmin pragmatik oriyentasiyası qarşısından çəkilmə olmamalı, alçalmamalı və insan həyatının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, onların təbiət və kainat qüvvələri üzərində hakimiyyətin çoxalmasına qulluq etməlidir. Bu kimi problemlərlə bir çox alimlər və filosoflar məşğul olmuşlar, onlardan V.P.Efroimson, M.Enşteyn göstərmək olar.

Onlar qeyd edirlər ki, elmi proqresin pragmatik qələbələri nə qədər heyran edici görünsə də, həqiqi mənada onlar fragment halındadırlar. Tədqiqat projektləri öz başlanğıclarında da elə fragment halındadırlar və onların əsasında alınan nəticələr də onlara bənzərdir. Görünür ki, reallığı və ya onun hətta bir fragmentini anlamaq üçün bir «şey»i reallığın öz daxili torunda, onun ekzistensial kontekstində, universal güclər strukturunda yerləşdirmək lazımdır. Ancaq fəlsəfə və ya filosoflar reallıq toru yarada bilər, bu torsuz elm elə fragmentlər yığıntısı olaraq da qalacaqlar. Bizim təsəvvür etdiyimiz kimi, fəlsəfə ilə elmin müasir dövrdə münasibətini tibb elminin misalında aydınlaşdırmaq olar. Bununla bərabər bu münasibətdə etikanın roluna nəzər salmaq vacibdir, ona görə ki, münasibət həddi artıq etikaya aid olan məsələdir.

Tibb elmi – elə fəaliyyət sahəsidir ki, orada eyni dərəcədə elmlərin nailiyyətləri (fizika, kimya, biologiya və tibbi elmlərin nailiyyətləri olar) və həmçinin fəlsəfənin universal prinsiplərinin vacibliyi təmsil olunur. Tibb elmi elmlərdən ən qədimi olmaqla yanaşı, insan aqlının əsas qayğı düynü ilə bağlıdır, yəni həyatın qorunması ilə məşğuldur, fərq etməz, insan həyatı ilə və ya bioloji həyat ilə. Demək olar ki, tibb elminin telləri insan həyatının hər bir zamanını əhatə edir və həyatla bağlı bütün sahələrdə şamil edilir. Tibb elmində teoriya və praktika sıx bağlıdırlar və eyni zamanda ikisi də əxlaqi-etik və fəlsəfi məsələlərlə bağlıdırlar. Buna dair qeyd etmək kifayətdir ki, məsələn, İ.Silyanovun, göstərdiyi kimi, tibbdə, iki görkəmli tədqiqatçı Kristofer Burs və Lenart Nordenfelt tərəfindən təqdim olunan sağalmağa orqanizmik və xolistik yanaşma arasında gedən bu günki debatlar müxtəlif fəlsəfi yanaşmalara əsaslanır. K.Burs özünün orqanizmik yanaşmasında teoriya və praktika üçün insana, onun quruluşuna və fəaliyyətinə xüsusi biopsixoloji yanaşmanı- diaqnostika və terapiyanın ölçüsü kimi təqdim edir. Burada, tibb üçün vacib və fundamental olan həyatın orqanizmik təbiəti əsas kimi götürülür. Bunun əksinə olaraq Nordenfeltin xolistik yanaşması insanı individ kimi «bütövlükdən», yəni bir insanın cəmiyyətdə və sosial mühitdə varlıq kimi götürməyi təklif edir. Aydındır ki, bu iki yanaşma bir-birini tənzimləyir, ancaq bir-birindən

fərqlənirlər bizim fikrimizcə ən əsası ondan ibarətdir ki, tibb bütün fəlsəfi və əxlaqi məsələləri görməyi tələb edir. İnsanın psixoloji, intellektual, mənəvi və daxili ölçüləri diqqətlə təhlil olunarkən bioloji plana olan diqqət uğursuzluğa uğrayır, bunu isə tibbi teoriyada və praktikada nəzərə almamaq olmaz. Mənəvi ölçülərin dəyərliliyi tibbi diaqnostikanın və terapiyanın xolistik teoriyasında yüksəlir. Bu onunla izah olunur ki, doğum, böyümə, düşgünlük və qocalma vəziyyətləri insanın bioloji qurumunun əsasında. Sosial və əxlaqi institutlar, onların qanunları, resursları, qulluq mümkünlüyü burada əsas rol oynayır. Xolistik yanaşma zamanı vacib məsələ kimi birinci plana- həyat və ölüm arasında olan məsafənin hətta orqanizmik yanaşmada belə sosial strukturlardan və institutlardan-müalicə zamanı istifadə olunan qaydalardan və fikirlərdən asılı olduğu məsələsi çıxır. L.Nordenfelt qeyd etdiyi kimi, məsələnin əsasını insanın təbii varlığı təşkil edir. O, bu hədəflərə çatmaq üçün «fəaliyyət teoriyası» təklif edir. Məhz individin məqsədlərinə çatmaqda gözlənilən nəticələri əldə etmək qabiliyyətinə müvafiq olaraq – hansılar ki, sosial və mədəni mühit ilə təyin edilir - onların sağlamlığının vəziyyəti təyin olunmalıdır. Ayrı sözlərlə desək, individin fəaliyyətinin effektivliyi, onun üstünlüyünün qiymətləndirilməsinin axır nöqtəsi, məqsədə çatma isə – individin vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin sonuncu kriteriyası sayıla bilər.

Gördüyümüz kimi, insan həyatı konsepsiyasına olan iki yanaşma arasında məlum uyğunluq vardır. Buna baxmayaraq, xolistik konsepsiya axıra kimi izah edə bilmir – nəyə görə insan həyatı məqsədlərə istiqamətlənib. Birdə ki, əgər bizim məqsədlərimiz yenidən hasil etmək və ölməyib sağ qalmaqdırsa, o zaman insani məqsədlərin sonrakı sosial mənası nədir? Və hər halda insanlar özləri üçün ayrı-ayrı məqsədlər qoyurlarsa, onların uyğunluğu nədədir? Bu suallar aydın göstərir ki, fəlsəfə və etika həkimin və ya alimin fikirlərində bilavasitə əsas yerlərdən birini tuturlar. Nəhayət, ola bilər ki, bu o qədər də əhəmiyyətsiz deyil, insan yönəlməsinə məna verən insan fəaliyyətinin ardıcılıqlı və ya diskretliyi, haqqında olan sual həkim qərarına təsir edir. Bu suallar fəlsəfə, etika və tibb arasındakı əlaqənin şahidləridirlər və onu göstərir ki, bu suallara birmənalı cavab vermək olmaz və ona görə də bu suallara həkimlər, alimlər və filosoflar müntəzəm olaraq qayıdacaqlar.

İ.Suk, V.Valitskiy, R.Cəvərova göstərir ki, tibbin insana marağı müasir tibbə təsirini göstərir. Təəssüflər olsun ki, ayrı-ayrı dövlətlərdə bu tezisə müxtəlif tərzdə yanaşırlar. Tibb sahəsi həqiqətən farmakologiyada, fizioterapiyada və s. Sahələrdə yeni açıqlamaların və kəşflərin sosial mümkünlüyünə həsr olunmuş mühüm həyatı diskussiyalara cəlb olunmuş tibbi etikada da tibbdə həkimin rolu haqqında diskussiyalar gedir. Bu bizi dərin antropoloji tədqiqatlara çağırır. Həkimlərin həyatından gətirilmiş bir çox nümunələr göstərir ki, çox vaxt həyata olan inam, əqidə hissi xəstəliyin özündən güclü olur. Ancaq burada əsas odur ki, həkim bu resursları nəzərə almaqla xəstəni müalicə etsin,

bunun üçün o bu iradənin motivlərini başa düşməlidir. Lakin insanın həyatının humanistik tərəfini açıqlamaqla pasiyentə əsaslı və hərtərəfli yanaşmaq olar və həkim ilə pasiyentin harmonik əlaqəsini yaratmaq mümkün olar.

Pasiyentə belə yanaşma, demək olar ki, integrallaşmış yanaşma-insan həyatının vacibliyinin xüsusi konsepsiyası və fərqli fəlsəfə əsasında mümkündür. Evalyusiya inkişafında bütün canlılar arasında insan fazasının spesifikliyinin irəli çəkilməsi - hərdən onu yaradıcı insan fazası da adlandırırırlar- belə humanistik yanaşmaya əsas yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bioetika, elm və texnologiyaların etikasına problemləri. Bakı, Elm, 2005, s.47.
2. Амирасланов А.Т., Валицкий В.А., Джафарова Р.Э. Биоэтика – факторы риска неконтролируемого проведения и применения результатов биомедицинских исследований. //«Sağlamlıq», 2001, № 2.
3. Амирасланов А.Т., Валицкий В.А., Джафарова Р.Э. Биоэтическое регулирование: от преодоления конфликта интересов к строительству баланса и интересов в биомедицине. //«Sağlamlıq», 2002, № 5, с.6-11
4. Введение в биоэтику. М.: Прогресс традиций, 1998.
5. Соколов В.В. Средневековая философия. М., 1979.
6. Сук И.С. Врач как личность. М., 1984.

Исмаил КЕРИМОВ

ПРИНЦИПЫ ГУМАНИЗМА В БИОЭТИКЕ

Резюме

В статье говорится о постановке принципа гуманизма в биоэтике и его сущности. Раскрывается философская сущность следующих факторов: защита достоинства человека в аспекте принципа гуманизма говорить правду и прислушаться к сказанному слову, приносить пользу и не наносить вред. Выдвигаются новые мысли, приводятся много фактов из практики, подчеркивается необходимость принципа гуманизма в отношениях между пациентом и врачом. Подчеркивается, что следование этому принципу полезно для нормального развития и стабильности общества и устранения существующих проблем.

Ismail KERIMOV

THE PRINCIPLE OF HUMANISM IN BIOETHICS

Summary

In the article statement of the principle of humanism in bioethics and its essence are considered. There is revealed philosophical essence of the following factors protection of human dignity in the aspect of the principle of humanism to say truth and listen to the word uttered, not to do harm. The new ideas are put forward, the many facts from the practice are cited, the necessity of the principle of humanism is underlined in the relations between a patient and a physician. It is underlined that following this principle is useful for normal development and stability of a society and removal of the existing problems.

Сидги ГАДЖИЕВ

*Аспирант Института философии
и политико-правовых исследований НАНА*

УНИКАЛЬНОСТЬ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА, КАК МЕЖДУНАРОДНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ*

Европейский Союз (ЕС), как результат глубоких интеграционных процессов между государствами Западной, Южной и Северной Европы, является интереснейшим феноменом международной жизни. Сегодня 27 государств-членов входят в это объединение, в рамках которого функционирует единое экономическое пространство, проводится скоординированная внутренняя и внешняя политика, развивается собственная правовая система.

Европейский Союз – явление современное. Он образован в соответствии с Маастрихтским договором о Европейском Союзе 1992 г. и знаменует собой новый этап в процессе создания сплочённого союза народов Европы. Однако предпосылки для появления подобного объединения государств создавались десятилетиями. Центральной составляющей Союза стали Европейские сообщества, учреждённые в 1950-е годы XX-го столетия как международные межправительственные региональные организации – Европейское объединение угля и стали (ЕОУС), Европейское экономическое сообщество (ЕЭС) переименованное Договором о Европейском Союзе в Европейское Сообщество (ЕС), Европейское сообщество по атомной энергии (Евратом). Вместе с тем, нельзя сводить Европейский Союз исключительно к Европейским сообществам, он также включает скоординированную внешнюю политику и политику безопасности, а также сотрудничество полиции и судебных органов в уголовно-правовой сфере. (1)

Если признать, что Европейский Союз является международной организацией, то ясно, что он является наиболее совершенной международной региональной организацией. Нет сомнений, что в некоторых областях, в которых государства-члены передали суверенитет Союзу (например, валютная, финансовая политика, внутренний рынок, внешняя торговля), ЕС начинает все более походить на конфедерацию. Однако государства-члены все еще остаются хозяевами договоров, т.е. Союз не имеет полномочий передавать себе дополнительные права и обязанности, кроме тех, что были ему переданы на основании межгосударственных договоров. Наряду с этим государства-члены все еще продолжают в достаточной степени самостоятельно регулировать свою

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, tarix elmləri doktoru, professor H.Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

внешнюю и оборонную политику, хотя Евросоюз поддерживает и координирует сотрудничество между государствами-членами и в этих областях. За счет своей уникальной структуры Евросоюз, пожалуй, можно рассматривать не только как международную организацию, и не столько как конфедерацию, а как и самобытную организацию *sui generis*, то есть организацию особого рода, аналогов которой нет. (1, 2)

Вопрос уникальности Евросоюза актуален еще и тем, что существует явное разногласие по поводу того, считать ли Евросоюз классической международной организацией или нет? Некоторые ученые юристы утверждают, что ЕС является международной организацией, в то время, как другие признают за ним статус наднациональной организации, или даже статус, приближенный к конфедерации.

Мы не отрицаем правильность какого-либо из отмеченных подходов, однако считаем, что не может быть четкого ответа на поставленный вопрос, так как в отличие от многих международных организаций ЕС создавался и совершенствовался постепенно, шаг за шагом, в течение более 55 лет, путем синтеза опыта имеющихся интеграционных институтов. Он прошел через различные ступени исторического развития от сотрудничества, основанного на договорах, до полностью структурированной и институционализированной региональной международной организации, и от международной организации до наднационального объединения государств. Поэтапное изучение становления ЕС дает основание считать, что Евросоюзу принадлежат характерные черты всех вышеперечисленных институтов, которые в историческом развитии претерпевали изменения и совершенствовались. Сегодня, Евросоюз находится в постоянном процессе самосовершенствования и движется по пути дальнейшей интеграции в еще более тесном союзе.

Евросоюз – не классическая федерация, как Соединенные Штаты или даже Швейцария. Однако, он уже и не просто международная организация, созданная для сотрудничества между правительствами, как ООН. Он действительно уникален. Государства, входящие в ЕС, объединяют свои суверенитеты для достижения силы и влияния в мире, которых они не могли бы иметь самостоятельно.

Объединение суверенитета, на практике, означает, что государства-члены делегируют некоторые из своих полномочий по принятию решений общим институтам, ими созданным, так, что решения по специфическим вопросам совместного интереса могут быть приняты демократически на общеевропейском уровне. В данном смысле Евросоюз можно назвать наднациональным союзом.

Подобный тип организации имеет многие характеристики суверенного государства. Он нацелен на объединение различных частей правовой базы, на

построение общих институтов и признание со стороны других стран и организаций.

С практической точки зрения, Евросоюз представляет собой проект, ушедший дальше других в направлении создания наднационального объединения государств нового типа. Он все еще является единственным в своем роде. Его организацию сегодня изучают другие потенциальные группы стран, как базис для своих собственных проектов, естественно, с учетом ситуации и специфических целей. Практическое описание данной эталонной модели включает такие институциональные элементы, как:

- группу комиссаров во главе с председателем для подготовки законов и правил для всего Союза (некоторые комиссары обладают полномочиями вести переговоры с другими организациями, например, с ВТО, или странами, а некоторые имеют полномочия по применению санкций за несоблюдение общих правил ЕС, например, в сфере свободной торговли);

- систему первого решения по предложенному законодательству, отнесенная к ведению Совета ЕС, состоящему из соответствующих министров государств-членов;

- окончательное голосование во всенародно избранном Парламенте;

- интеграцию принятого законодательства в правовые системы государств-членов, как предписано учредительными договорами;

- другие элементы, например, единая валюта, собственный бюджет для финансирования общих программ в определенных областях (сельское хозяйство, исследования, образование), общий инвестиционный банк для транс-государственных инфраструктурных проектов и регионального развития, и т.д.

Следовательно, общая тенденция показывает исключительность Евросоюза, как международной организации. В данном случае необходимо отметить, что именно процесс принятия решений в рамках Евросоюза, является тем важнейшим аспектом, который делает его уникальным. В целом, этот процесс и, в особенности, процедура совместного принятия решений, задействует три основных института ЕС – Европейский Парламент, который представляет граждан ЕС и напрямую ими избирается, Совет ЕС, который представляет индивидуальные государства-члены и Европейскую Комиссию, которая представляет интересы Евросоюза, как единого целого. (4)

Этот институциональный треугольник проводит политику и издает законы (директивы, правила и решения), которые действуют на территории всего Союза. На практике, Комиссия предлагает новые законы для ЕС, а принимаются они Парламентом и Советом.

Два других основных института, играющих в Европейской интеграции важную роль, это Суд ЕС, который поддерживает верховенство права ЕС и тем самым продвигает дальнейшее развитие правовой интеграции в ЕС, и Суд

Аудиторов, который контролирует исполнение общего бюджета ЕС и финансирование его деятельности.

В дополнение у ЕС есть несколько других органов, играющих специализированные роли, такие как Европейский Омбудсмен, Европейский Центральный Банк, который ответственен за европейскую валютную политику, Европейский Инвестиционный Банк, Европейский Экономический и Социальный Комитет и т.п.

Организационная структура Евросоюза отчетливо напоминает структуру федерального государства. Точно так же как и в государстве, у ЕС есть три ветви власти. Европейский Парламент можно сравнить с нижней палатой федерального парламента, в котором депутаты представляют непосредственно граждан. Совет ЕС, – это верхняя палата федерального парламента, своего рода сенат, в котором представлены отдельные государства-члены, также как субъекты федерации представлены в сенате. Европейская Комиссия – это своего рода правительство. Наконец, у Евросоюза есть расширенная судебная система. (5, 8)

Сказанное позволяет считать, что в отличие от многих других международных организаций институты ЕС напоминают больше институты федерального государства.

В то же время Евросоюз не является ни федеральным государством, ни наднациональным правительством, ни обычной межправительственной организацией. Наряду с этим правовая структура европейской интеграции эволюционировала до чего-то большего, чем просто создание международного права. Его можно охарактеризовать как гибридную межправительственную организацию с наднациональными чертами, приводимую в движение динамическим взаимодействием внутреннего и наднационального права, внутренней и внешней политики.

Тем не менее, можно утверждать, что ЕС фактически превращается в подобие федерального союза. Ключевые черты федерального союза, объединяющие государства, такие как верховенство закона, обеспечение правопорядка, независимые законодательные и политические институты, демократия и конституционно определенные обязанности несомненно преобладают в Евросоюзе и становятся сильнее.

С исполнением Маастрихтского договора и возможным принятием единой Конституции, Евросоюз близок к завершению создания своего федерального союза. Этот процесс был ускорен и усилен созданием Европейского валютного союза и введением единой европейской валюты, а также рядом реформ, направленных на еще большую демократизацию союзных институтов и развитие общей внешней политики, особенно, в сфере безопасности.

Таким образом, сегодня нельзя утверждать, что процесс объединения Евросоюза и его трансформации в федеральное государство неминуемо будет завершен в обозримой перспективе. Однако, ясно, что ЕС подошел к этой цели ближе, чем представляли себе его создатели. Современная тональность мировой политики, настроенная на ускорение процессов глобализации, приводит многих к мысли о возможном возникновении мирового правительства. Как бы это ни выглядело сегодня фантастически для всего мира, Евросоюз – это уже действительность. При этом создание единого европейского правительства, исходя из сегодняшних реалий, является уже вполне возможным, особенно в свете того, что Евросоюз обладает достаточной для этого институциональной структурой. Если процесс правовой интеграции будет идти теми же темпами, без особых препятствий на своем пути, Евросоюз сможет вскоре обрести реальную федеральную основу, в том числе со своей федеральной системой права, которая безо всяких оговорок заменит собой во многом национальное право стран-членов этой выдающейся своими достижениям наднациональной организации. Уникальный опыт европейской интеграции с созданием ЕС может явиться той матрицей, которая послужит основой для дальнейшей интеграции цивилизованных государств.

Список использованной литературы

1. Alter, Karen, Establishing the Supremacy of European Law, Oxford University Press, 2001.
2. Brownlie, Ian, Principles of Public International Law, 5th ed., Oxford University Press, 2002.
3. Carpenter, Liz, Legal Research and the Law of the European Communities, Guides to Legal Research; no. 3. Rev. ed. Hebden Bridge, West Yorkshire, Legal Information Resources, 1997.
4. Morgan G., The Idea of a European Superstate: Public Justification and European Integration, Princeton University Press, 2005.
5. Sheridan, Maurice, EC Legal Systems: An Introductory Guide, London, Butterworths Legal Publishers, 1992.
6. Smith, Rhona K. M., Textbook on International Human Rights, Oxford University Press, 2003.
7. Stone Sweet, Alec; Sandholtz, Wayne and Fligstein, Neil, The Institutionalization of Europe, Oxford University Press, 2001.
8. Tridimas, Takis, The European Court of Justice and the EU Constitutional Order - Essays in Judicial Protection, Hart Publishing, 2006.
9. Official Site of the European Union, www.europa.eu.int

Sidxi HACIYEV

AVROPA BIRLIYININ BEYNƏLXALQ TƏŞKILAT KIMI UNIKALLIĞI

Xülasə

Avropa Birliyi analoqu olmayan unikal bir beynəlxalq təşkilatdır. 55 il bundan öncə hökumətlər arası təşkilat kimi yaradılan AB bu gün federal dövlətə bənzər ölkələrin dövləüstü ittifaqına çevrilib. Qanunun aliliyi, hüquq tətbiqinin təminatı, müstəqil qanunverici və siyasi institutlar, demokratiya və konstitusiya üzərində təyin olunmuş hüquq və vəzifələri kimi federal ittifaqın əsas əlamətləri AB-də mövcuddur. Bunlar isə vahid Avropa hökumətinin yaranmasının ehtimalını real hesab etməyə imkan verir. Beləliklə, AB artıq BMT və yaxud Avropa Şurası kimi klassik beynəlxalq təşkilat deyil, eyni zamanda ona federal dövlət də demək hələ tezdir. AB *sui generis*, yəni öz-özünün soy törəməsidir, unikaldır.

Sidgi HAJIYEV

EUROPEAN UNION AS A UNIQUE INTERNATIONAL ORGANISATION

Summary

European Union is indeed a unique international organisation. Created more than 55 years ago as an intergovernmental organisation it has now transformed itself into a supranational union, resembling more and more a federal nation-state. Unlike many international organisations EU is not just a creation of a moment. It evolved through different stages in its history from a treaty-based cooperation in some economic fields to a fully established regional international organisation and from an international organisation to a supranational one. And now it clearly lives through the process of further integration on the road to a much more close union. One might say that on account of this unique structure, the European Union may perhaps best be seen as neither an international organisation nor a confederation, but rather a *sui generis* entity.

Ədalət RƏHİMLİ
*AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun aspirantı*

İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ ÜZRƏ UNİVERSAL MÜQAVİLƏ MEXANİZMLƏRİNDƏ FƏRDİ ŞİKAYƏT PROSEDURU*

Universal müqavilə mexanizmləri çərçivəsində nəzərdə tutulan fərdi şikayət proseduru müvafiq sazişlər və əlavə protokolların iştirakçısı olan və müvafiq nəzarət orqanlarının bu yöndəki səlahiyyətini tanıyan dövlətlərə qarşı tətbiq olunan mexanizmdir. Universal səviyyədə, BMT çərçivəsində qüvvəyə minmiş səkkiz insan hüquqları sazişindən beşində və İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta münasibətdə hazırlanan fakultativ protokolda, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı və YUNESKO çərçivəsindəki saziş və tövsiyyələrdə nəzərdə tutulan bu prosedurun əsas məqsədi pozulmuş hüquqların bərpasından daha çox konkret işləri araşdırmaq yolu ilə iştirakçı dövlətlərin öz öhdəliklərinə riayət etmələrinin səviyyəsini yoxla-maqdan ibarətdir [1, s.43]. Bu prosedurun ilk şərtini dövlətlərin müvafiq saziş və əlavə protokolların iştirakçısı olması təşkil edir. Sazişlərin ratifikasiya edilməsi ilə qazanılan bu xüsusiyyət, əlaqədar dövlət üçün hüquqi öhdəliklər yaradır. Beləliklə də, dövlətlər bu sazişləri ratifikasiya etdikləri zaman tanıyıb, təminat verdikləri insan hüquqlarına hüquqi qüvvə qazan-dırmaq və bu normaları daxili qanunvericiliyə impentasiya etmək öhdəliklərini üzərlərinə götürmüş olurlar. Müxtəlif qanunvericilik, icra və məhkəmə tədbirlərindən istifadə olunaraq yerinə yetirilə bilən və yetirilməsi vacib olan bu öhdəliklər, eyni zamanda dövlətin təkbəşinə üzərinə gətirdiyü məsuliyyətin bir hissəsi olub, insan hüquqlarına fərdi qaydada hörmət edilməsinin bir tələbidir.

Fərdi şikayət proseduru ilkin olaraq dövlətlərin qanunvericiliyində, məhkəmə və inzibati praktikasında çatışmayan cəhətləri müəyyən etmək imkanı verir. Vətəndaşlara öz dövlətinə qarşı beynəlxalq orqanlara şikayətlər etmək imkanının verilməsi dövlətdaxili qanunvericiliyin və praktikanın beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına kömək edir [3, s.103]. Fərdi şikayət prosedurunda dövlətlərə qarşı yönəldilmiş şikayətlərin araşdırılması və nəticələndirilməsi, əsasən şikayətin məqbulluğunun müəyyən edilməsi və işə mahiyyəti üzrə baxılması olmaqla iki mərhələdə aparılmaqdadır. Şikayətlərin forma və mahiyyəti ilə bağlı məqbulluq şərtləri əsasən bir-birinə bənzəməkdədir.

Müvafiq beynəlxalq orqana «şikayətlər» («communication», «petition» və ya «representations») hüququ pozulmuş fərd, fərdlər qrupu bəzən də qeyri-hökumət təşkilatları və ya həmkarlar ittifaqları tərəfindən verilə bilər. Digər bir

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, tarix elmləri doktoru, professor H.Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

ortaq xüsusiyyət isə üzv dövlətin müvafiq sazişi ratifikasiya etməsi və müvafiq nəzarət orqanlarının bu yöndəki səlahiyyətini tanımasıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, universal müqavilə mexanizmləri çərçivəsində nəzarət orqanları tərəfindən fərdi şikayətlərlə bağlı verilən qərarlar hüquqi cəhətdən məcburi xarakter daşımır.

BƏT çərçivəsindəki müdafiə və nəzarət mexanizmləri istisna olmaqla, şikayətlərin məqbulluğunda əsas şərtlərdən biri, dövlətdaxili hüquq müdafiə vasitələrinin başa vurulmasıdır. Yəni, beynəlxalq müdafiə və nəzarət vasitələri dövlətdaxili hüquq müdafiə vasitələrini əvəz etmir, lakin onların istifadə edilib kifayətedici, yəni konvension təminatlara zidd formada nəticələnməsindən sonra istifadə oluna bilən əlavə, tamamlayıcı bir təminat təşkil edir. Lakin, istisna kimi dövlətdaxili hüquq müdafiə vasitələri səbəbsiz olaraq yubadıldıqda, onların səmərəsiz olacağı aşkar olduqda və ya şikayətçi üçün bu imkandan istifadə etmək qeyri-mümkün olduqda daxili imkanların başa vurulmasına ehtiyac duyulmur. Bu zaman şikayətçi dövlətdaxili hüquq müdafiə vasitələrinin başa vurulması ilə bağlı tələbə riayət etməsi ilə bağlı ətraflı məlumat təqdim etməlidir.

Şikayətlərin qəbul olunması üçün əsas şərtlərdən biri, şikayətçinin sazişdə bəyan edilən hüquqlardan hər hansı birinin pozulması səbəbi ilə «qurban» olduğunu irəli sürməsidir. Ümumi qəbul olunmuş praktikaya əsasən sazişdə təsbit olunmuş hüququn pozulmasının qurbanı sayılmaq üçün şikayətçi göstərməlidir ki, iştirakçı dövlətin hər hansı bir qanunu, siyasəti, hərəkəti yaxud hərəkətsizliyi onun bu hüquqdan istifadə etməsinə mane olmuş və ya buna real təhlükə yaratmışdır. Dövlətin qanunvericiliyinə, siyasətinə yaxud inzibati praktikasına sübutsuz etiraz etmək çox sadə olmadığından, şikayətçi tərəfindən sübut olunmayan abstrakt şikayətlər (*actio popularis*) qəbul edilmir [1, s.50; 8, s.4].

İnsan hüquqları sahəsindəki digər sazişlər kimi, fərdi şikayət prosedurunu nəzərdə tutan sazişlərin də geriye qüvvəsi şamil olunmur. Bu səbəbdən nəzarət orqanları bir qayda kimi, ratifikasiyadan əvvəlki tarixdə baş vermiş hadisələrlə bağlı şikayətləri qəbul etmirlər (*ratione temporis*). Lakin istisna kimi, bəzi hallarda icraata götürülmüş şikayətlərlə əlaqəli olan, ratifikasiyadan əvvəlki hadisələr də araşdırıla bilər.

Şikayətlər həmçinin müvafiq sazişdə təsbit olunmuş hüquqların pozulması ilə bağlı olmalıdır. Yəni, müvafiq sazişdə nəzərdə tutulmayan hüquqların pozulması ilə bağlı olmayan şikayətlər qəbuledilməzdir (*ratione materiae*). Şikayətlərin qəbul edilməsinin digər şərtlərindən biri də müvafiq sazişdə nəzərdə tutulmuş olan hüququn pozulması ilə bağlı irəli sürülən iddianın kifayət qədər əsaslandırılmasıdır. Çünki, şikayətlərə tərəflərin təqdim etdiyi sübutlar əsasında baxılır. Bu səbəbdən digər beynəlxalq və milli hüquq müdafiə vasitələrində olduğu kimi, sübutların azlığı, yəni, şikayətin kifayət qədər əsaslandırılmaması şikayətin qəbul edilməməsi üçün əsas təşkil edir (*manifestly ill-founded*).

BMT sistemində fərdi şikayət proseduru Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta Fakultativ Protokolda, İrqi ayrıseçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiyada, Qadınlara qarşı ayrıseçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiyaya Fakultativ Protokolda, İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan rəftar və ya cəza növləri əleyhinə Konvensiyada, Bütün miqrant işçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında Beynəlxalq Konvensiyada nəzərdə tutulmuşdur. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta münasibətdə fərdi şikayət prosedurunun nəzərdə tutan fakultativ protokol hazırlama fəaliyyətləri hələ də davam etməkdədir. BƏT çərçivəsindəki fərdi şikayətlərə baxılması proseduru, Təşkilatın yaranmasından etibarən nəzarət prosedurları arasında yer almışdır. YUNESKO çərçivəsində fərdi şikayətlərə baxılması proseduru, 5 oktyabr 1966-cı ildə qəbul edilən Müəllimlərin statusu haqqında və 11 noyabr 1997-ci ildə qəbul edilən Ali təhsil personalının vəziyyəti haqqında Tövsiyələrlə bağlı göndərilmiş şikayətlərin, tövsiyələr üzrə nəzarət orqanı olan Təhsil personalı ilə bağlı tövsiyələrin həyata keçirilməsi üzrə BƏT-YUNESKO Ortaq Ekspertlər Komitəsi tərəfindən baxılmasına əsaslanır.

Ümumilikdə, BMT çərçivəsində bu prosedurun vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən kifayət qədər istifadə edilmədiyi müşahidə olunmaqdadır. Bunun əsas səbəblərindən biri, sazişlərin iştirakçısı olan dövlətlərin az bir hissəsinin əlavə protokolları ratifikasiya etməsi və nəzarət orqanlarının bu yöndəki səlahiyyətini tanımasıdır. Fərdi şikayət proseduru digərləri ilə müqayisədə vətəndaş və siyasi hüquqlar sahəsində daha geniş formada istifadə olunmaqdadır. Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta münasibətdə Fakultativ Protokola əsasən, fərdi şikayət prosedurunun xarakterik xüsusiyyəti kimi aşağıdakıları göstərmək olar.

BMT çərçivəsində qüvvəyə minən, ilk fərdi şikayət proseduru Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta münasibətdə 23 mart 1976-cı ildə qüvvəyə minən Fakultativ Protokolda nəzərdə tutulmuşdur. İnsan Hüquqları Komitəsi tərəfindən fərdi şikayətlərlə bağlı həyata keçirilən nəzarət, «fakultativ protokol proseduru» kimi də adlandırılmaqdadır. Çünki Komitənin fərdi şikayətlərlə baxmaq səlahiyyəti Fakultativ Protokola əsaslanır. Bu prosedur bir çox yöndən «1503 proseduru» çərçivəsində şikayətlərə baxılmasından fərqlənir. İlk öncə bu prosedur, «vəziyyət»lərin deyil, fərdi şikayətlərin araşdırılması ilə bağlıdır. İkincisi, bu prosedurun əsasını hər hansı bir BMT orqanının qərarı deyil, beynəlxalq bir saziş, yəni Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta münasibətdə Fakultativ Protokol təşkil edir. Üçüncüsü, bu prosedur bütün BMT üzvlərinə deyil, yalnız Pakt və Protokolun iştirakçısı olan dövlətlərə münasibətdə tətbiq oluna bilər. Dördüncüsü, bu prosedur bütün hüquqlar üçün deyil, yalnız Paktda öz əksini tapmış hüquqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Beşincisi, burada şikayətlər pozuntularla bağlı etibarlı məlumatı

olduğunu irəli sürən istənilən şəxs, şəxs-lər qrupu yaxud qeyri-hökumət təşkilatı tərəfindən deyil, yalnız pozuntu qurbanı yaxud onun nümayəndəsi tərəfindən verilə bilər. Sonuncu olaraq şikayətçinin «1503 proseduru» çərçivəsində prosesin heç bir mərhələsində iştirak etmədiyi halda, fakultativ protokol prosedurunda prosesin bütün mərhələlərində tərəflərə Komitə və ya işçi qrup tərəfindən görülmə tədbirlər barədə məlumat verilir [4, s.174].

Fakultativ Protokola əsasən hüquq və azadlığının pozulduğunu iddia edən fərdlərin şikayət etmək hüququ yalnız əlaqədar dövlətin Paktın və Protokolun iştirakçısı olması halında istifadə oluna bilər (maddə 1). Fakultativ Protokolun iştirakçısı olan dövlətin, Komitənin fərdi şikayətlərə baxmaq səlahiyyətini tanımasına ehtiyac duyulmur. Çünki Protokol konkret olaraq bu müdafiə prosedurunu nəzərdə tutduğu üçün, əlavə olaraq tanınma şərtinin tələb olunması anlamsız olardı.

Eyni şikayət predmetinin digər beynəlxalq və ya regional nəzarət orqanında baxılması məsələsinə Komitə açıqlıq gətirmişdir. Komitənin qəbul etdiyi praktikaya əsasən «1503 proseduru» və İnsan Hüquqları Şurasının xüsusi prosedurlarından hər hansı birinə eyni məzmunlu şikayətin verilməsi şikayətin qeyri-məqbulluğuna səbəb olmur. Başqa cür desək, adı çəkilən bu nəzarət prosedurları, şikayətlərin məqbulluq tələblərində qeyd olunan «başqa beynəlxalq orqanlar»dan hesab olunmur. Komitə, Paktın digər beynəlxalq insan hüquqları sazişlərindən daha səmərəli müdafiə təmin etdiyi təqdirdə, daha öncə digər beynəlxalq və ya regional nəzarət orqanlarına təqdim olunan şikayətləri qəbul etməkdədir. Prosedur qaydaları səbəbindən mahiyyəti üzrə baxılmadan digər orqanlar tərəfindən geri qaytarılan şikayətlər də Komitəyə yönləndirilə bilər.

Komitə, şikayətlərdə irəli sürülən hadisələrin protokolun əlaqədar dövlət tərəfindən ratifikasiya edilməsindən sonra gerçəkləşmiş olması qaydasına istisnalar qoymuşdur. Əgər bu hadisələr, ratifikasiyadan sonra Paktın pozulmasına yol açan təhlükələr yaratmağa davam edərsə, məsələn, dövlət ratifikasiyadan öncə gerçəkləşmiş olan məcburi itkindüşmə hadisəsini açıqlamırsa, Komitə şikayət ərizəsindəki vəziyyət və halların hamısını nəzərə ala bilər. İkinci istisna isə ondan ibarətdir ki, Komitənin bütün vəziyyət və halları araşdırmağa qərar verməsi üçün Protokolun ratifikasiyasından əvvəlki hadisəyə münasibətdə məhkəmə qərarının və ya dövlətin hər hansı bir aktının olması yetərlidir [8, s.7].

İnsan Hüquqları Komitəsində fərdi şikayətlər 1 noyabr 1998-ci ilə kimi fəaliyyətdə olan Avropa İnsan Hüquqları Komissiyasının və İrqi ayrıseçkiliyin ləğvi üzrə Komitənin xüsusiyyətlərini daşıyan bir prosedur çərçivəsində araşdırılır. Araşdırmalar təxminən üçillik bir dövrü əhatə edir. Praktikada Komitəyə göndərilən fərdi şikayətlərin sayının çox olması səbəbindən, şikayətlərin məqbulluğu və mahiyyəti üzrə baxılması birlikdə aparılmaqdadır. Komitə vaxtdan daha səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə fərqli bir üsuldən

istifadə edir. Məsələn, əgər iştirakçı dövlət şikayət verildikdən sonrakı iki ay ərzində yalnız məqbulluq şərtləri ilə bağlı özünün qeydlərini göndərmişdirsə və Komitə də şikayəti tam məqbul hesab etməzsə, şikayətçinin yalnız dövlətin qeydlərinə cavab verməsini istəyə bilər. Bu halda şikayətin məqbulluğu ilə bağlı ilkin qərar verilir və mahiyyəti üzrə baxılmasına ancaq şikayət tam məqbul hesab edildikdən sonra başlanılır. Beləliklə, dövlətin şikayətin mahiyyəti ilə bağlı öz qeydlərini təqdim etmək üçün yeni bir altıaylıq müddətdən və şikayətçinin də bu qeydlərə cavab vermək üçün əlavə ikiaylıq müddətdən istifadə etmək imkanı yaranmış olur. Komitə normal prosedur qaydalarından fərqlənən belə hallarda şikayətçiləri məlumatlandırır [8, s.6].

Şikayətlərin məqbulluğunun müəyyən edilməsində Komitənin beş üzvündən təşkil olunan Şikayətlər üzrə İşçi Qrup şikayətlərin məqbulluğu və mahiyyəti ilə bağlı öz təkliflərini Komitəyə təqdim edir. Şikayətlərin qəbul edilib və ya edilməməsi ilə bağlı qərar İşçi Qrupun tövsiyyəsinə əsasən Komitənin əsas iclasında verilir [10, s.11].

Komitə şikayətin baxılması prosesində və yekun qərarını verməmişdən əvvəl, bəzi hallarda şikayətçinin qorunmağa ehtiyacı olduğunu nəzərə ala bilər. Bunun səbəbi prosesin uzun vaxt tələb etməsidir. Praktikada məqbul və ya qeyri-məqbul qərarlar üçün təxminən bir il, mahiyyəti üzrə baxılması üçün isə bir və ya iki il olmaqla, ümumilikdə iki və ya üç il vaxt tələb olunur. Buna misal kimi, 24 sentyabr 1999-cu ildə Fransaya qarşı verilmiş bir fərdi şikayət Komitənin 17 mart - 4 aprel 2003-cü il tarixində keçirilən 77-ci toplantısında verilən qeyri-məqbul qərarı ilə nəticələnmişdir. Bu kimi hallarda Komitə, əlaqədar dövlətə öz münasibətini bildirərək, bərpası qeyri-mümkün olan dəyə biləcək ziyanı önləmək üçün müvəqqəti tədbirlər görmə-sini istəyə bilər. Misal üçün bir şikayətdə Komitə, sığınacaq istəyən şikayətçinin öz ölkəsinə göndərilməməsini; başqa bir şikayətdə isə, ölüm cəzasının yerinə yetirilməməsini; digər bir şikayətdə isə sağlamlığı narahatlıq doğuran bir pozuntu qurbanı üçün hökumətin sağlamlıq müayinəsi etdirməsini və müayinə arayışının bir nüsxəsinin Komitəyə göndərilməsini istəmişdir [2, s.96].

Komitə bəzi hallarda sübut etmə vəzifəsinin yalnız şikayətçinin üzərinə düşmədiyini ilə bağlı qərarlar vermişdir. Yaşamaq hüququ üçün təhlükə yaradan, işgəncə, itkindüşmələr və ya özbaşına həbslərlə bağlı hallarda, təkcə şikayətçinin sübut etməyə borclu olmadığı göstərilmişdir. Digər tərəfdən Komitə, şikayət ərizələrində insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı hadisələrin ümumi formada təsvir olunmasını da yetərli hesab etməmişdir [4, s.52; 5, s.40-41].

1990-cı ildə Komitə şikayətlərlə bağlı verilən qərarların iştirakçı dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə daha yaxından nəzarət etmək imkanı verən yeni bir mexanizm təşkil etmişdir. Şikayətlərlə bağlı yekun qərarında Komitə pozuntu ilə bağlı qeydlərini bildirməklə yanaşı, Pakta uyğun olaraq, iştirakçı dövlətin görməli olduğu tədbirləri də göstərməkdədir. Komitə üç ay ərzində əlaqədar dövlətdən gördüyü tədbirlərlə bağlı məlumat verməsini istəyərək,

qərarına nəzarət etməkdədir [8, s.7]. Komitə çox vaxt məsələ, təzminatın verilməsi və ya azadlıqdan məhrum edilmiş şəxsin azadlığa buraxılması kimi, görülmədiyi olan tədbirlərin nələr olduğunu konkret formada göstərir. Dövlətin lazımi tədbirləri görməməsi halında məsələ Komitə üzvlərindən biri olan, xüsusi məruzəçiyə həvalə olunur. Xüsusi məruzəçi lazımi araşdırmalar aparır və lazım gəldikdə əlaqədar dövlətin nümayəndələri ilə görüşür. Lakin xüsusi məruzəçilər əksər hallarda maliyyə problemləri səbəbindən əlaqədar dövlətlərə monitoring səfərləri təşkil edə bilmirlər [9, s.2-5; 7, s.11]. İştirakçı dövlətlərin bu mexanizmə münasibətləri müsbət olmuşdur. Bir çox dövlət Komitənin qərarından sonra lazımi tədbirləri görmüş və bir sıra normativ aktlara dəyişikliklər etmişdir. Bəzilərinə isə qanunsuz azadlıqdan məhrum edilənlər sərbəst buraxılmış və ya hüquqları pozulan şikayətçilərə təzminat ödənilmişdir [6, s. 270-271].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İnsan Hüquqları Komitəsinin fərdi şikayətlərlə bağlı verdiyi qərarlar məcburi xarakter daşımır. Lakin bununla yanaşı üzv dövlətlərin praktikada Komitənin qərarlarına ciddi yanaşdıqları müşahidə olunur.

İnsan Hüquqları Komitəsindən fərqli olaraq, digər universal müqavilə mexanizmlərində bu prosedur olduqca az istifadə olunmaqdadır. Bəzi sazişlər üzrə iştirakçı dövlətlərin yarısından çoxuna qarşı heç bir şikayət verilməmişdir. Bu dövlətlərin əksəriyyəti az inkişaf etmiş ölkələrdir. Fərdi şikayətlərin sayının bu qədər az olması və nəzarət orqanlarının bu yöndəki səlahiyyətini tanıyan dövlətlərin çoxuna qarşı heç bir şikayətin verilməməsi, səbəbləri üzərində düşünülməsi gərəkən maraqlı bir vəziyyətdir. Bunun əsas səbəblərindən biri, bu prosedurun həmin ölkələrin ictimaiyyətində yetərli səviyyədə tanınmaması və bunu təmin etmək üçün dövlətlərin insan hüquqlarını tədris etmək öhdəliyinin ciddi və effektiv formada yerinə yetirilməməsi olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Aparılan təhlildən göründüyü kimi, universal müqavilə mexanizmlərində fərdi şikayət prosedurunun səmərəsizliyinin səbəbləri arasında insan hüquqları tədrisinin çatışmamazlığı, yəni fərdlərin, hüquq müdafiəçilərinin və bu sahədəki qeyri-hökumət təşkilatlarının bu prosedur barəsində olduqca az məlumatının olması ilə yanaşı, digər bir əsas səbəb, bu prosedurun zərərçəkmişlərə təzminat almaq imkanı təmin etməməsidir. Bu prosedurun cəlbəedici və effektiv olmasının əsas yollarından biri, zərərçəkmişlərə təzminatın ödənilməsi ilə bağlı qərar verilərək, çəkdiqləri zərərin əvəzinin ödənilməsinin nəzərdə tutulmasıdır. Şübhəsiz, belə böyük dəyişiklik eyni zamanda məhkəmə xarakterli olmayan bu mexanizmlərin xarakterinin dəyişməsi məsələsini gündəmə gətirəcək və BMT sistemində insan hüquqlarının kvaziməhkəmə müdafiəsindən məhkəmə müdafiəsinə keçilməsində əhəmiyyətli bir mərhələ olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hüseynov L.H., Hüseynov Ş. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi

mexanizmləri. Bakı, 2001.

2. Göçer M. Uluslararası hukuk ve insan haklarının uluslararası korunması. Ankara, 2005.

3. Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность. Москва, 1991.

4. Shelton D.L. Individual Complaint Machinery under the United Nations 1503 Procedure and the Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights. London, 1984.

5. Wilson D. United Nations Conventions on Human Rights. Oxford, 2001.

6. Mathieu J.L. La defense internationale des droits de l'homme. Paris, 1993.

7. Weiss N. Einführung in den Individualrechtsschutz nach dem Internationalen Pakt über bürgerliche und politische Rechte. MRM, 1996.

8. Human Rights Fact Sheet № 7.

9. UN Doc. A/57/40, (2002).

10. UN Doc. E/CN.4/1994/42.

Адалет РАГИМЛИ

ПРОЦЕДУРА ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ЖАЛОБ ПО ЗАЩИТЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В ОБЛАСТИ УНИВЕРСАЛЬНЫХ КОНВЕНЦИОННЫХ МЕХАНИЗМОВ

Резюме

В сущности, в области защиты прав человека, индивидуальные жалобы носят конкретное значение. Рассмотр индивидуальных жалоб, с одной стороны может показаться приемлимым по международным нормам, а с другой стороны практические результаты могут быть абстрактными. Если индивидумы жалуются на проблемы в повседневной жизни, то стандарты, указанные в международных договорах о человеческих прав, могут превратиться в реальность. И в результате постановления контрольных органов должны выступить в роли гаранта и для стран, и для индивидумов и для неправительственных организаций. Эти постановления должны быть стандартами международных прав и пояснить их значения. Индивидумы до последних времен старались добиться работы механизма защиты прав человека на международном уровне. С начала 1970-х годов темп развития процедуры рассмотрения индивидуальных жалоб по защите прав человека начал расти. Вместе с тем в рамках ООН, МОТ, ЮНЕСКО индивидуальные жалобные процедуры носят квази-судебный характер, и постановления контрольных органов не носят обязательный правовой характер. Но, в

большинстве случаев страны участники выполняют все рекомендации контрольных органов и защищают права индивидумов.

Adaled RAHIMLI

**INDIVIDUAL COMPLAINTS PROCEDURES IN UNIVESAL
CONVENTIONAL MECHANISMS FOR PROTECTION
HUMAN RIGHTS**

Summary

It is thought individual complaints that human rights are given concrete meaning. In the adjudication of individual cases, international norms that may otherwise seem possible and abstrakt are put into practical effect. When applied to a person's real life situation, the standards contained in international human rights treaties directly come into reality. In the esult, the decisions of the monitoring bodies may guide states, non-governmental organizations and individuals in interpreting the contemporary meaning of the international human rights standards. Individuals have on-ly relatively recently acquired the mechanisms to vindicate their rights at the interna-tional level. Since the early 1970s international complaint mechanisms have devel-oped apace. Although in the UN, ILO and UNESCO framework in some respects the procedure is quasi-judical, the monitoring bodies decisions cannot be enforced. In many cases, however, states parties have implemented the monitoring bodies rec-ommendation and granted a remedy to the complainant.

Rafig ZAMANOV
aspirant

ETNO-SIYASI MÜNAQIŞƏLƏRİN NIZAMLANMASINDA DÜNYA TƏCRÜBƏSİ*

Hər bir münaqişə özündə bir sıra spesifik xüsusiyyətləri, o cümlədən pozitiv və neqativ cəhətləri ehtiva edir ki, bu da onları idarə etmək, nizamlamaq zərurəti yaradır. Ona görə də praktiki olaraq onların nizamlanma yollarını, vasitələrini nəzərdən keçirmək vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir etno-siyasi münaqişələrin nizamlanması prinsiplərindən təcrübi olaraq istifadə real və potensial münaqişələrin idarə edilməsi nöqtəyi nəzərdən böyük əhəmiyyətə malikdir. Bununla belə, əhalisinin milli tərkibi respublikamıza oxşar olan və demokratik keçid dövründə oxşar problemlərlə üzləşən ölkələrin təcrübəsini öyrənmək ölkəmizdə baş verə bilən və verə biləcək etno-siyasi münaqişələrin nizama salınmasında xüsusi maraq doğurur.

Müasir dövrdə bir çox siyasi ədəbiyyatda İspaniyanın demokratik rejimə keçməsi ilə, ölkədəki baş verə bilən hər hansı bir etno-siyasi münaqişələrin nizama salınması təcrübəsi dünya praktikasında geniş müzakirə olunur. Təhlil göstərir ki, keçid dövründə İspaniyada milli problemlərin uğurlu həlli iki əsas amillə şərtlənmişdir; əvvəla ölkənin siyasi səhnəsində fəaliyyət göstərən başlıca qüvvələr arasında yuxarıdan, həm də ilk öncə əsasən siyasi islahatların keçirilməsi barəsində razılığın olması; ikincisi, istər siyasi elitaların, istərsə də geniş kütlələrin şüurunda demokratiya ideyasının mərkəzləşmənin azaldılması ideyası ilə eyniləşdirilməsi.

İlk demokratik parlament seçkilərindən sonra İspaniyanın Konstitusiyasının qəbul olunması mərkəzi hakimiyyət və regionlar arasında münaqişələrin kəskinliyi azaldı. Konstitusiyasının ispan millətinin bölünməzliyi və suverenliyi haqqında ən ümumi müddüəalar təsbit olundu. Burada muxtar regionların təşkil olunması haqqında ən ümumi məqsədləri öz əksini tapmış, onlara veriləsi hüquqlar müəyyən olunmuş və aşağıdakı göstərilənlər bütün regionlar üçün əsas vəzifə kimi irəli sürülmüşdür:

1. Demokratik parlamentin olması; 2. İcraedici parlamentə təbə etdirilməsi; 3. Müstəqil məhkəmə sisteminin yaradılması; 4. Mərkəz və muxtar vilayətlər arasında mübahisəli məsələlər meydana çıxdıqda konstitusiya məhkəməsinə müraciət etmək.

Hazırkı dövrdə tədqiqatçılar etno-ərazi münaqişələri ilə etno-siyasi münaqişələri qarşılıqlı müqayisəli təhlil metodu vasitəsilə tədqiq etməyə çalışırlar. Bu

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə. Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

məqsədlə politoloqlar keçmiş postsovet məkanında bütün etno-ərazi münəqişələrinə dair məlumat toplamaq üçün siyasi-coğrafi araşdırmalar mərkəzi yaradaraq bu regiondakı münəqişələri təhlil etməyə başlayıblar. Tədqiqatın nəticələrinə görə istənilən etno-siyasi münəqişə etnik və ərazi prinsipləri ölkənin ərazi-dövlət quruluşuna birləşdirilərkən o ərazi və əksinə hər bir ərazi mübahisəsi qaçılmaz olaraq etno-ərazi münəqişəsinin xassələrini əldə edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu heç də həmişə belə deyil və etno-siyasi, etno-ərazi münəqişələrinin oxşarlığı inkişafın inqilabi dövrü üçün səciyyəvidir. Bu halda misal üçün göstərmək olar ki, Sovet İttifaqı və ərazi dövlət strukturu dağıldı, nəticədə isə nisbətən sabit inkişaf zamanı ərazi problemləri ilə əlaqədar olmayan bir sıra etno-siyasi münəqişələr meydana gəldi. Bu münasibətlərdə kifayət qədər radikal üsul olan cərrahlıqla adi terapevt tədbirlər arasında paralelik aparmaq olar. Konkret halda xəstəliyin radikal cərrahı qərarlar qəbul etmək lazım gəldiyi səviyyədəki inkişafına imkan verməmək üçün siyasi institutlar çox böyük rol oynaya bilərlər. Bununla əlaqədar olaraq demək olar ki, etno-siyasi münəqişələr təbiidirlər, qaçılmazdırlar və eyni zamanda onlar müsbət rol oynaya bilərlər. Əslində heç bir cəmiyyətdə münəqişələrsiz inkişafdan söhbət gedə bilməz. Bu münəqişələrin cəmiyyət üçün ağır və təhlükəli formalarının ardan qaldırılması üçün isə münəqişələrin nizamlanmasında dünya təcrübəsindən istifadə etmək zəruridir. Bu baxımdan Rusiya təcrübəsinə müraciət etsək görürük ki, Rusiya təcrübəsi yalnız Rusiyanın deyil, bütün postsovet ölkələrinin qarşılaşdıqları reallıqlarla daha çox yaxındır. Hesablamalara əsasən Rusiyada bir sıra Qərbi avropa ölkələrindən heç də az olmayan kifayət qədər monoetnik ölkə hesab oluna bilər. Lakin Rusiyada 32 milli-ərazi regionu və 100-dən artıq kifayət qədər böyük qruplar mövcuddur. Bu regionlardan hər biri ayrı-ayrılıqda bu və ya digər dərəcədə etno-siyasi problemlərlə qarşılaşır. Rusiyada bu münəqişələri nizama salmaq üçün bu sahədə son 10 il ərzində qarşılaşdığı bütün çətinliklərə və problemlərə baxmayaraq dezintegrasiya riskindən xilas ola bilmişdir. (1; 318)

Etno-siyasi münəqişələrə münasibətdə ilk növbədə Çeçenistanı misal göstərmək olar. Bu təcrübə bir mənalı olaraq mənfə hesab edilir, lakin qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya-Çeçenistan münəqişəsi sırf etno-siyasi münəqişə hesab edilmir. Hazırda da davam edən və hələ də normal çıxış yolunu tapmaq mümkün olmayan sonuncu Çeçenistan müharibəsi demək olar ki, müharibə başlayarkən qarşıya qoyulan bir çox siyasi vəzifələr kifayət qədər uğurla həll edildi. O zaman hakimiyyətin prezident Yeltsinin əlindən digərinə keçməsi sülh yolu ilə qeyri-mümkün görünürdü. Eyni zamanda güman edilirdi ki, prezident admenstrasiyası küncə sıxışb və hakimiyyətə Primakov-Yujkov regional liderlər blokunun gəlməsi qaçılmazdır. Bunun belə olmamasından ilk növbədə çeçen müharibəsi rol oynamışdır. Çeçen müharibəsi olmasaydı nə 1999-cu ilin parlament seçkiləri, nə də 2000-ci ilin prezident seçkiləri onların doğurduğu

nəticələrə gətirib çıxarmazdı. Bu etno-siyasi münaqişələrə münasibətdə lokal və ümumi-siyasi amillərin əlaqəsi haqqında çox vacib bir məsələni ön plana çəkir.

Bəzi politoloqların fikrincə, Çeçenistan həmin ərazi ilə əlaqədar olmayan ümumi-siyasi amillərin məhz bu və ya digər etnosa aid olan yerli amillərdən daha vacib rol oynadığının demək olar ki, ideal nümunəsidir.

Bir sıra səbəblərə görə etno-siyasi münaqişələr ədalətli və çətin ərazi həllinə malik deyillər. Bu da öz növbəsində qeyd etdiyimiz kimi bir çox obyektiv xə subyektiv səbəblərlə bağlıdır. Rusiya təcrübəsində bu kifayət qədər aydın görünür. Birinci, bu parçalanmış şəkildə yerləşdirilməlidir. Məsələn Rusiya Federasiyasında say etibarı ilə ikinci etnos olan tatarların 2/3 hissəsi Tatarıstan-dan kənarda yaşayırsa, belə vəziyyətdə, Tatarıstanın istənilən inkişafı bu etno-siyasi münaqişəni həll etməyə qadir deyil. Eyni zamanda Rusiya respublikalarının böyük əksəriyyətində müvafiq respublikaya adı verən yerli millətə məxsus əhalinin sayı ruslara nisbətən azdır. O, cümlədən bir sıra milli-ərazi qruqlarında bir pay 2,3,4% təşkil edir. İkinci səbəb etno-ərazi münaqişələrinin çox pilləlidir. Bu əsasən fraktal həndəsə ilə bağlı məsələdir. Yəni, bəzi səviyyədə etno-ərazi münaqişələrini həll edərkən, qaçılmaz olaraq nisbətən aşağı səviyyədə zəncirvari bir sıra yeni münaqişələrin törədilməsinə səbəb olunur. Belə növə bariz nümunə Karaçay-Çerkesiyadır. Bu ərazidə iki titul etnos yaşayır: Karaçaylar və çərkəzlər. Hətta bir zamanlar respublikanın iki hissəyə bölünməsi ilə əlaqədar münaqişə yaranmışdı. Məlum olmuşdur ki, respublikanın əhəmiyyətli sayda etnosu kimi abazinlər və kazaklar da öz ərazi vahidlərinə iddia edirlər. Artıq eyni zamanda 5 ərazi iddiaları yarandı və yenə də nisbətən aşağı səviyyəli münaqişəni neytrallaşdırdı. Nəhayət, Rusiyada etno-siyasi münaqişələrlə əlaqədar üçüncü amil kifayət qədər mürəkkəb tarixin olmasıdır. Məsələn, Çeçenistan-İnquşetiyanı götürək. Represiya dövründə Çeçenlər və İnquşlar da Stalinin represiyalarına məruz qalmış xalqlardan idilər və Orta Asiyaya sürgün edilmişdilər. Çeçenistan-İnquşetiyanın ərazisi isə bir tərəfdən qonşu subyektlər olan Şimalı Osetiya və Dağıstan arasında bölünmüşdü və onun əhəmiyyətli hissəsi Rusiya Federasiyasının Qroznı vilayətini təşkil edirdi. 1950-ci illərdən etibarən Çeçenlər və İnquşlar qayıtdılar.(3; 461)

Artıq 1990-cı illərin əvvəllərində Çeçenistan müstəqil dövlətə çevrildi, İnquşetiya isə Çeçenistanı çıxmaqla keçmiş Çeçenistan-İnquşetiyanın qalığından ibarət paytaxtsız bir torpaq zolağı oldu. Nəticədə isə inquşlar və osetinlər arasında etno-milli zəminli münaqişə meydana gəldi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, etno-siyasi münaqişələrin həll edilməsinə dair tədbirlərin və bunun həyata keçirilməsi üçün cəlb olunan siyasi institutların tətbiq edilməsini və təsirliliyini əhəmiyyətli dərəcədə ümumi-siyasi fon müəyyən edir. Belə şəraitdə 1992-ci ildə Rusiyada üç federal müqavilə imzalanmışdır. Birincisi: əyalət ucqarlarına, ikincisi, milli respublikalar ilə və üçüncüsü muxtar dairələrə. İdeya rusiyanın

unitar dövlətdən federasiyaya keçməsinin hüquqi qeydiyyatından ibarət idi. İki subyekt bu müqaviləni imzalamaq istəmədi. Bu Tatarıstan və Çeçenistan-İnquşetiya idi. Sonra İnquşetiya bu müqaviləni imzaladı, amma Çeçenistan-Tatarıstan məsələsi həll edilməmiş qaldı. İki tərəfli müqavilə bağlanması yolu ilə onları bu müqavilə prosesinə qatmaq cəhdi edirdi. Tatarıstanda danışıqlar başlandı və nəticədə 1994-cü ildə Tatarıstan və Rusiyanın icra hakimiyyəti arasında Səlahiyyətlər və icraat aidiyyatlarının məhdudlaşdırılması haqqında ilk müqavilə imzalandı. Lakin Çeçenistanla belə cəhdlər uğurla nəticələnmədi. Bu zaman digər amil meydana çıxdı. Mərkəz siyasi hərc-mərclik mexanizmindən artıq bir dəfə istifadə etdikdən sonra ölkənin bütövlüyünün pozulması üçün ona başqa istiqamətdə, başqa məqsədlər üçün işlətməyə başladı.

Hazırkı dövrdə isə artıq vəziyyət tamamilə dəyişməyə başlamışdır. Prezident Vladimir Putin tərəfindən dairələrdə federal müttəfiqlərə və Prezidentin nümayəndələrinə bütün ikitərəfli müqavilələrə yenidən baxılması və unifikasiya edilməsi tapşırığı verilmişdir. Bu zaman qanun verici hər hansı etno-siyasi münacişləri həll etməyə çalışarkən «zərər vurmamaq» qaydasını rəhbər tutmalıdır. Represiyaya məruz qalmış xalqlar haqqında 1991-ci ildə qəbul edilmiş qanunu misal göstərmək olar. Bu qanun Rusiya deputatları tərəfindən qəbul edilmiş, lakin indiyə qədər həll edilə bilməyən Şimali Osetiya və İnquşetiya arasında qapalı münacişəyə gətirib çıxarmışdı. İkinci cəhət mövcudluğunun özü belə regionların və mərkəzlərin mənafelərinin razılaşdırılması və etno-siyasi münacişləri yumşaltmaq və ya hətta həll etmək olan iki federal siyasi institutla bağlıdır. Bu ilk növbədə parlamentin yuxarı palatasıdır. Sovet yuxarı palatasıdır. Millətlər Şurası adlanırdı və millətlərin deyil, milli ərazi qruplarının nümayəndələrindən ibarət idi. Bu zaman İttifaq respublikaları bir qədər az, muxtar vilayətlər daha az, muxtar dairələr isə bir nümayəndəyə malik olurdular. Yuxarı Şura ilə prezident arasında çekişmələr dövrü olan 1993-cü ildə bütün Rusiya regionlarının rəhbərlərinin daxil olduğu ilk Federasiya Şurası yarandı. Bu Şura hər regionun təyin edilmiş iki nümayəndəsindən ibarətdir və bu nümayəndələr icraedici və nümayəndəli orqan tərəfindən təyin edilmirlər. Bu deputatların tərkibinə nəzər salsaq aydın olar ki, onların əksər hissəsi öz regionlarının maraqlarından çox böyük biznesin maraqlarını təmsil edirlər. Bu isə qüvvələrinin yeni bölgüsünü yaradır və federal mərkəzdən qərarların qəbul edilməsi zamanı regionların maraqlarının necə nəzərə alınacağını başa düşməyə çətinlik törədir. (4; 331)

Deməli siyasi institutların mövcudluğu etno-siyasi münacişələrin həllini və hətta yumşaldılmasının belə məminatı deyildir. Lakin siyasi institutlar olmadan belə münacişələr həll edilə bilməz.

Münacişənin gərginliyinin azaldılmasına hətta həllinə səbəb olan əsas amillərdən biri də elektorat tərəfindən dəstəklənən və düzgün təşkil olunmuş demokratik seçkilərdir. Seçkilər müəyyən şəraitdə bütün münacişə tərəflərini bir-

ləşdirən əsas faktorlardır. Buna görə də seçki sistemi əvvəla elektorat tərəfindən dəstəklənməlidir, ikinci isə heç bir tərəfin təsiri altında düşməməsi üçün lazımı qədər güclü olmalıdır. Bütün bunlarla yanaşı azad demokratik seçkilər mürəkkəbləşən vəziyyəti, münaqişə regionlarının əhalisinin sayını istiqamətlərini obyektiv əks etdirmək üçün çox vacibdir. Bu amillərin nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, ədalət və demokratiya biri digərinə əks deyildir. Əgər münaqişədə olan iki tərəf birlikdə işləsə, onlar həm öz aralarındakı problemi, həm də beynəlxalq cəmiyyətin üzləşdiyi yeni dilemmaları həll etməyə qadir olanlar.

Şimali İrlandiyada keçirilən seçkilər münaqişənin həlli istiqamətində atılan ən gərəkli addım oldu.

Belə ki, elektorat:

- Ərazinin Böyük Britaniya və İrlandiya ilə birgə idarə olunmasına (ikili suverenitet) – 34%
- Ərazinin İrlandiyaya verilməsinə – 31%
- Şimali İrlandiyanın idarə olunmasının Böyük Britaniyaya verilməsi və əraziyə böyük muxtariyyət verilməsinə – 15%
- Şimali İrlandiyanın müstəqilliyinə 10% səs verdi (1; 11).

Münaqişənin nizamlanması gedində danışıqlar prosesin də nəzər salmaq. Danışıqların baş tutması və nəticələrinin tanınması üçün bütün tərəflər danışıqlarda iştirak etməlidirlər. Belə olmadığı halda danışıqların sonrakı nəticələri də gərəksiz olacaq. Misal olaraq Çeçenistanı göstərmək olar. Əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, Moskvanın çeçen Separatçıları ilə heç cür danışığa getmək istəməməsi danışıqların əsas maneəsi idi. Nəhayət, Nazrandakı danışıqlara isə Çeçen liderlərinin buraxılması formal olaraq sonuncuların bu danışıqları tanıması ilə nəticələndi. İkinci, sülhün əldə olunmasının vacibliyi deqiq müəyyən olunmalıdır. Əgər Moskva çeçenlər ilə danışıqları yalnız seçkilərə qədər aparırsa, seçkilərdən sonra hərbi əməliyyatları yenidən bərpa edərsə, bu danışıqlar barədə danışmağa dəyməz. Çünki siyasi statusun əldə olunması və onun sonrakı taleyi danışıqların nəticəsindən çox aslıdır.

Federativ və regional sistemlərdə etno-siyasi münaqişələrin hüquqi əsaslarla həll edilməsinin təcrübü əhəmiyyəti çox böyükdür.

Bütün federal və regiona siyasi sistemlər inzibati, maliyyə, qanunverici və məhkəmə səlahiyyətlərinin kompleks paylanmasına əsaslanır. Ona görə də mərkəz və ərazi hakimiyyətləri arasında onların səlahiyyətlərinin dairəsinə aid ziddiyyətlər qaçılmazdır. Bu ziddiyyətlərin böyük hissəsi adi siyasi danışıqlar mexanizmi ilə həll edilsə də, çox vaxt danışıqlar yolu ilə belə mexanizmlər problemi həlli üçün kifayət deyil. Nəticədə, çox vaxt belə ziddiyyətlər mərkəzi və ərazi hakimiyyət orqanlarının iştirak etdiyi münaqişənin başlanmasına gətirib çıxarır. Bu münaqişələr əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş orqanlar tərəfindən müvafiq mexanizmlər vasitəsilə həll olunmalıdır. Adətən bu mexanizmlər iki

növə - məhkəmə və qeyri məhkəmə orqanlarına bölünürlər. Baxmayaraq ki, sonuncu kateqoriyanın çoxlu nümunələri mövcuddur, konstitusiya normaları çərçivəsində adətən məhkəmə prosedurasını üstün tuturlar. Mərkəzi və ərazi orqanları arasında münaqişələrin məhkəmələrdə həll olunma sisteminin bir neçə üstünlüyü var. Bir tərəfdən hesab olunur ki, məhkəmələr iştirak edən tərəflərin təsirindən azad və müstəqildirlər digər tərəfdən isə məhkəmə öz siyasi mövqeyi əsasında qərar qəbul edir. Məhkəmələr tərəfindən qərarların qəbul edilməsi ilə əlaqədar ləngitmələr tərəflərin maraqlarına mənfi təsir göstərsə də, bütövlükdə məhkəmə qərarları mərkəzi və ərazi hakimiyyətləri arasında münaqişələrin həllində müsbət rol oynayırlar. (4; 71)

Münaqişələrin həlli üçün nadir vasitə kimi nəzərdən keçirilə bilən qeyri-məhkəmə prosedurası da mövcuddur. Bu prosedura mərkəzi dövlət siyasi orqanlarına mərkəz və regionlar arasında münaqişələri dair qəti qərar qəbul etmək imkanı verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, belə prosedura ümumi rifahın müdafiəsi, xüsusən də böhran dövründə mərkəzi hakimiyyətin müstəsna cəmiyyəti olması aspektini əks etdirir.

Bütün bu təsirlərin nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınmasında dünya praktikasından yararlanmaq olar. Lakin əksər hallarda erməni tərəfi millətin öz müqəddəratını təyin etmə hüququndan sui-istifadə etmək məqsədi güdür. Bu amili nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilər milli azlıq olduqlarına görə onların məskunlaşdıqları ərazi Azərbaycanın əzəli torpaqlarıdır. Azərbaycan ərazisində milli azlıq təşkil edən ermənilərin ərazi dəyişikliyi cəhdinə heç cür bəraət qazandırmaq olmaz. Bu baxımdan ermənilərin ərazi dəyişikliyinə nail olmaq məqsədilə apardıqları silahlı mübarizə də milli azadlıq mübarizəsi hesab edilə bilməz. Burada yalnız milli azadlığın separatizm sonrakı inkişafında isə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü özünü əks etdirir. BMT-nin beynəlxalq hüquqlarının prinsipləri haqqında bəyannaməsində də qeyd olunur ki, öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi ayrılmaya icazə verən yaxud ona təşviq edən müstəqil dövlətin ərazi bütövlüyünü nismən və ya tamamilən pozulması kimi şərh edilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Баталов Э. Типология политических отношений. Полис, 1995.
2. Boqaturov A. Millətlərin müqəddəratının təyinetmə və münaqişə potensialı. Polis, 1994.
3. Коппертерс Бруно. Федерализм и урегулирование этнических конфликтов. М., 2001.
4. Петров Н. Опыт России в урегулировании этнических конфликтов с посредством политических институтов. М., 2002.

Рагиф ЗАМАНОВ

**МИРОВОЙ ОПЫТ В УПОРЯДОЧИВАНИИ
ЭТНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ**

Резюме

Каждый этнополитический конфликт обладает индивидуальным характером и индивидуальными свойствами. И порой всегда очень сложно отделить от нее общие черты, которые можно было бы использовать в негативном или положительном плане урегулирования или управления других этнополитических конфликтов.

Нужно отметить, что этнополитические конфликты естественны, неизбежны и одновременно могут сыграть положительную роль. На самом деле развитие не возможно без конфликтов. Для устранения же тяжелых форм этих конфликтов для человечества нужно использовать всемирный опыт управления и урегулирования конфликтов. Однако при использовании моделей примененных в мировой практике для разрешения каких-либо этнополитических конфликтов обязательно нужно учитывать причины возникновения, исторические корни, характер и типологию этих конфликтов. С этой точки зрения на этапе разрешения этнополитических конфликтов целесообразно было бы просмотреть мировую практику исходя из метода индивидуального подхода к конфликтам.

Ragif ZAMANOV

**THE WORLD PRACTICE OF REGULATION
OF ETNO-POLITICAL CONFLICT**

Summary

Every ethno-political conflict is possessed of individual character and individual property. And it is always very difficult to separate general aspects from it that could be used on positive or negative resolving or managing other ethno-political conflicts.

It is necessary to note that ethno-political conflicts are natural, unavoidable and in the same time it could play positive role. In fact there will not any development without conflicts. But to eliminate of terrible forms of these ethno-political conflicts for mankind it should be used the world experience on resolving and managing of conflicts. However, to use the model that implemented on world practice to resolve some ethno-political conflicts it is necessary to take into consideration the reasons, the historical roots, the character and typology of these conflicts. With this point of view it is expedient to observe the world practice on the assumption of method of individual approach to conflicts.

Mərziyə MƏMMƏDLİ
*Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
dissertantı*

TÜRKİYƏNİN AVROPA BİRLİYİNƏ QƏBULUNU ƏNGƏLLƏYƏN PROBLEMLƏRDƏN BİRİ – “ERMƏNİ SOYQIRIMI”*

Türkiyənin AB-yə qəbulu yolundakı süni əngəllərdən biri də “erməni soyqırımı” təbliğatıdır. Ermənilər 1973-1985-ci illərdə müxtəlif ölkələrdə ASALA, ARA, CCAK və s. kimi terrorçu təşkilatları ilə türk diplomatlarına qarşı çoxlu terror olayları törətdilər (1, s.299; 2, s.187). Türkiyənin BMT-ki daimi təmsilçisi Ü.Pamirin həmin qurumun Baş Məclisinə və Təhlükəsizlik Şurasına rəsmi müraciətində bununla bir sıra dəhşətli faktlar açıqlanırdı. Diplomatin təqdim etdiyi məlumatlara görə, 1973-cü ildən 2001-ci ilin ortalarına qədər olan müddətdə erməni terror təşkilatları tərəfindən türklərə qarşı 235 qanlı hadisə törədilmişdi; onların da nəticəsində 70 nəfər həlak olmuş, 565 nəfər ağır yaralanmışdı (3, s.167). Digər bir rəsmi məlumata əsasən isə, təkcə 1975-1985-ci illərdə yalnız ASALA tərəfindən 168 beynəlxalq terror aktı törədilmişdir (3, s.171).

Onlar eyni zamanda ayrı-ayrı dövlətlərin siyasi qurumları (parlamentlər və s.), habelə beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə olmayan “erməni soyqırımı”nın tanınmasına səylər göstərirlər. AB üzvü olan bəzi dövlətlərin təəssübkeşliyini və Türkiyənin ona qatılmağa dair ısrarlı söylərini görən ermənilər bunlardan yararlanmağa çalışırlar. Erməni lobbisi və diasporası bütün gücü ilə Türkiyənin AB-yə yolunu birdəfəlik bağlamağı hədəfə almışlar. Və bu istiqamətdə AB-dən, onun əsas qurumlarından olan Avropa Parlamentindən (AP) istifadə edilir.

Məhz bu kimi hərəkət və söylərin sayəsində Avropa Parlamenti 1986-1987-ci və 2000-2002-ci illərdə “erməni soyqırımı” məsələsini müzakirə edib müvafiq qərarlar çıxardı. Bununla həm də Türkiyənin AB-yə qəbulu bir daha əngəllənmiş oldu. AP üzvü V.Brukun 1986-cı ildə hazırlayıb onun siyasi komissiyasına təqdim etdiyi bir məruzə maraqlı doğurur. Məruzədə AP-də “erməni soyqırımı” məsələsinin geniş müzakirəsinin aparılması vacib sayılır.

Bu kimi lobbicilik söylərinə baxmayaraq AP-nin Siyasi Komissiyası 1986-cı il iyunun 26-da həmin məruzəni rədd etdi. Ancaq sonrakı təsirlər vasitəsi ilə məsələ AP-nin sessiyasına çıxarıldı. Müzakirələrin nəticələri maraqlı və ziddiyyətli oldu. 1987-ci il iyunun 18-də keçirilən toplantıda onun üzvlərindən 3/4-ü səsvermədə iştirak etmədi. Bunu müzakirə edilən məsələnin onlara aid olmaması ilə izah etdilər. Ancaq 518 üzvdən 68-i lehinə və 60-ı əleyhinə olmaqla erməni lobbisinin qətnaməsi qəbul olundu (4).

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, tarix elmləri doktoru, professor H.Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Qətnamədə ikili standartda da yol verilmişdi. Belə ki, burada 1973-1985-ci illərdə törədilən erməni terror hərəkətləri pislənilmişdi. Qətnamə həm də Türkiyə hökumətinə ermənilərin təmsilçiləri ilə dialoqa girməyi «məsləhət bilmişdi». Bu, AP-nin «erməni soyqırımı» məsələsilə bağlı qəbul etdiyi ilk qərar hesab olunur.

AP-nin bu qətnaməsinə onun üzvü olan dövlətlərin yanaşması da müxtəlif idi. Məsələn, Fransa hökumətinin mövqeyinə nəzər salaq. Bu dövlətin Xarici İşlər naziri Türkiyə televiziyasına müsahibəsində (3.VII.1987) əslində, bir növ, 18 iyun səsverməsindən imtina etmişdi. O demişdi ki, Fransa indiki Türkiyə hökumətini 70 il əvvəlki hadisələrə görə günahlandıra bilməz. Göründüyü kimi, burada yenə məsələyə ikibaşlı yanaşma var. Yəni 70 il əvvəlki hadisələrin əsl mahiyyəti açıqlanmır. Digər tərəfdən isə, az öncə Fransa Milli Assambleyasında çıxış edən (22.IV.1987) (5, s.366). Xarici İşlər naziri 1915-ci il hadisələrini ermənilərin qurban olduqları və indi genosid adlandırdıqları faciə kimi səciyyələndirmişdi.

AP-nin digər bir sənədində də «erməni soyqırımı» və ermənilərlə bağlı məqamları əhatə edən ifadələr əks olunmuşdur. Onun fransalı üzvü P.Morillon tərəfindən hazırlanan raportun 9 və 10-cu maddələrində rəsmi Ankaraya ünvanlanan bu kimi tələblər özünə yer almışdı: a) «erməni soyqırımı»nı tanımaq və pisləmək; b) ölkədəki erməni icmasına yardım göstərmək; c) Ermənistanı tətbiq olunan embarqonu aradan qaldırmaq və onunla münasibətləri normallaşdırmaq və s.(6; 5, s.818). 234 «lehinə» və 213 «əleyhinə» olmaqla Strasburqda qəbul edilən bu sənəd Türkiyənin rəsmi dairələri və mətbuatı (6) tərəfindən ciddi təpkilərlə üzləşdi. Xüsusi bəyanatla çıxış edən Baş nazir B.Ecevit bildirdi ki, Avropa Parlamenti öz qərarlarını Türkiyəyə diqtə edə bilməz və «soyqırım» barədə əsassız erməni ittihamlarının AP-nin məruzəsinə salınması uğursuz təşəbbüsdür. Qərar qəbul edilərkən Türkiyənin də rəyi dinlənilməli idi».

Ermənistan isə, təbii olaraq, P.Morillonun raportunu razılıqla qarşıladı. Türkiyənin «erməni soyqırımı»nı tanımayacağını ümidli olduğunu bəyan edən Xarici İşlər naziri V.Oskanyan rəsmi Ankaranın «genosid» məsələsinin tarixçilərin müzakirəsinə verilməsinə dair təklifini məqbul saymadı. O, məsələnin yalnız siyasi dialoq vasitəsilə müzakirəsinə razı olduqlarını bildirdi.

Avropa Birliyi və Parlamentinin Türkiyənin AB-yə qəbulunu «erməni soyqırımı» ilə bağlamaq cəhdləri davam etdirilməkdədir. Bunu təsdiqləyən lap son aktlardan birini nəzərdən keçirməklə də kifayətlənmək olar. Avropa Parlamentinin 2002-ci il fevralın 28-də Brüsseldə keçirilən toplantısında Cənubi Qafqaza dair sənəd qəbul edilmişdir. Sənədin qərar hissəsində:

- Türkiyənin «Avropa ilə bütünləşməsi arzusuna uyğun addımlar atması» istənilirdi;

- burada həm də AP-nin «erməni soyqırımı»na dair 1987-ci il 18 iyun tarixli qərarının Türkiyə tərəfindən tanınması lazım bilinirdi.

AP-də bu dəfəki müzakirələr də birmənalı olmadı. İngilis parlamentarisinin yuxarıda qeyd edilənlərin dəyişdirməsinə dair təklifi keçmədi. Erməni

lobbisinin söyləri sayəsində parlamentarilərin əksəriyyəti qətnamənin lehinə səs verdi. P.Qartonun hazırladığı bu sənəddə Türkiyənin AB-yə qatılmaq istəməsindən və onun üzvlüyə namizədliyindən istifadə olunması, bu məqsədlə də rəsmi Ankaraya təzyiq göstərilməsi qeyd edilmişdi.

P.Qarton sənədin «erməni soyqırımı»nın tanınmasına dair maddəsinə etdiyi əlavə izahda yazmışdı: «Erməni siyasətçilər soyqırımını tanınmasını istəyirlər». O hətta erməni saxtakarlarının təsirinə düşərək bildirmişdi ki, guya Atatürk özü Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki çıxışında (10.IV.1921). Birinci Dünya müharibəsi dönməndə gənc türklər reciminin erməni xalqına qarşı soyqırım etdiyini xatırlatmışdır. Halbuki, arxiv sənədlərinin də təsdiqlədiyi kimi, həmin tarixdə Türkiyə millət vəkillərinin toplantısı olmayıbdır.

AP-nin Qafqaza dair raportunun haqqında bəhs olunan maddəsi – «erməni soyqırımı»nın tanınması iddiası onun bir çox üzvləri tərəfindən təkpi ilə qarşılandı. Onlardan biri – ingilis liberal parlamentari A.Duff həmin maddənin sənəddən çıxarılmasına dair təkliflə çıxış etdi. Ancaq bu təklif 96 səsə qarşı 391 səslə rədd edildi(5, s.821). Sözləşmə, A.Duff 2002-ci il mayın 4-də İstanbulun Boğaziçi universitetində Kiprin AB-yə üzvlüyü ilə əlaqədar keçirilən toplantıda belə bir tezisi də müdafiə etdi: «Türkiyənin Birlik daxilində daha çox dosta ehtiyacı vardır» (7, s.26).

AP-nin və Birliyin digər strukturlarının «erməni soyqırımı» iddialarına verdikləri hərtərəfli dəstəyə aid məsələlərə Türkiyə-AB əlaqələrinə dair Ankarada 2001-ci ilin martında keçirilən bir simpoziumda da toxunulmuşdu. Həmin müzakirələrdə problemin araşdırmaçılarından R.Karlukun belə bir mövqeyi diqqəti çəkmişdi: «Əslində AB-dəki erməni məsələsinin davamlı olaraq gündəmdə saxlanılmasının alt qatında bu örtülü məntiq yatmaqdadır. Siz AB-yə girməzdən öncə Kopenhagen siyasi kriteriyaları çərçivəsində erməni soyqırımını tanıyın. Sonra AB-yə tam üzvlüyünüzü müzakirə edək. Bu baxımdan, Fransa parlamentinin erməni soyqırımı qanununu qəbul etmiş olması, AB daxilində bir başlanğıc olacaq kimidir»(5, s.822).

AP-nin bu kimi haqsızlıqları Türkiyə tərəfindən cavabsız qala bilməzdi. Hökumətdə AB ilə əlaqələrə məsul olan – Baş nazirin müavini M.Yılmaz Avropa Parlamentinin bu cür qərarlarının ölkəsi üçün elə bir önəm daşımadığını bildirmişdi (8). Onun fikrincə:

- AP Türkiyənin təmsil olunmadığı və mövqeyinin dilə gətirilmədiyi bir forumdur;

- Bu cür qərarlar AB ilə münasibətlərimizin daha da inkişafı və üzvlük mərhələsinin sona çatdırmağımızın önəmini təsdiqləyir.

AP-nin bu mövqeyi (qərarları) analitiklər və diplomatlar tərəfindən müxtəlif amillərlə şərtləndirilir. Onların nöqtəyi-nəzərincə bu:

1. Türkiyənin AB-yə qəbulunu çətinləşdirmək və ondan xeyli güzəştlər qoparmaq niyyətlərindən irəli gəlir.

2. Son vaxtlar Türkiyə ilə ABŞ arasında qüvvətlənən yaxınlaşmanın AB üzvü olan bəzi dövlətlərdə yaratdığı narahatlıqlardan doğur.

Bu fikri bir-iki cümlə belə açıqlamaq olar. Bəzi ekspert rəylərinə görə, Türkiyənin AB-yə qəbul edilməsinin (və ya ləngidilməsinin) bir səbəbi də onun ABŞ ilə Strateji tərəfdaşlıq səviyyəsində olan əməkdaşlıq səviyyəsində olan əməkdaşlığıdır. Açıq özünü biruzə verməsə də, ABŞ ilə AB (ən başlıcası da onun lokomotivi sayılan Almaniya Fransa tərəfdaşlığı) arasında bir rəqabət mövcuddur. Və Avropanın asladı çəkilən, habelə digər dövlətlərinin çəkindişi bir məqam da ondan ibarətdir ki, Türkiyə AB-yə daxil olduqdan sonra ABŞ-ın Birlikdəki mövqeyi xeyli möhkəmlənə bilər.

AB-nin Türkiyəyə bu və ya digər şəkildə ünvanladığı «erməni soyqırımı» iddiası ona üzv olan bəzi dövlətlər tərəfindən həm də ayrı-ayrı müstəvilərdə səsləndirilir. Vaxtilə «erməni məsələsi»nin yaradılmasında başlıca rol oynayan Avropa dövlətlərinin (İngiltərə, Fransa, Rusiyanın kilsə ilə birlikdə) bir çoxu indi də «erməni soyqırımı» əfsanəsi və təbliğatından yararlanmağa çalışırlar (9, s.5-8).

Bununla əlaqədar olaraq hədəfə alınan məsələlər (vəzifələr) sırasına isə həmçinin Türkiyənin AB-yə üzvlüyünün əngəllənməsi daxil edilmişdir. Və bu işdə əsas rol oynayan dövlətlərdən biri Türkiyənin Birliyə qəbuluna ən çox maneələr törədən Fransadır.

Həmin dövlətin parlamenti 2001-ci il yanvarın 29-da «erməni soyqırımı qanunu»nu qəbul etməklə (6) AB (AP)-də bu kimi iddia və müzakirələrə təkən vermiş oldu (Yeri gəlmişkən, buna oxşar sənədlər son dövrlərdə Rusiya (1995), Yunanıstan (1997), Belçika (1998), İtaliya (2000), Livan (2000) və s. dövlətlərin qanunverici hakimiyyətləri (parlamentləri) tərəfindən də qəbul edilmişdi. Habelə İsveç, Almaniya və s. ölkələrdə isə bu cür cəhdlər gerçəkləşməmişdi. Məsələn, İsveç parlamenti Xarici İşlər Komissiyasının üzvü, erməni kökənli deputat M.Artinin müvafiq təşəbbüsü ölkənin millət vəkili tərəfindən dəstəklənməmişdi.

Fransada 2002-ci ilin aprelində keçirilən prezident seçkisi kompaniyasının gedişində oradakı «Erməni Dəvasını Müdafiə Komitəsi»nin namizədlərə ünvanladığı suallar və onlarla bağlı alınan bəzi cavablar da düşündürücü və rahatsızlıq doğurucudur. «Erməni soyqırımının inkarının əngəllənməsi və genosid iddialarının beynəlxalq aləmlə tanınması üçün hansı işləri görəcəksiniz?», «Türkiyənin AB-yə üzvlüyü ilə əlaqədar olaraq nə cür önşərtləri qoyacaqsınız?», «Türkiyənin Ermənistanı tətbiq etdiyi iqtisadi embarqoların götürülməsindən ötrü nələri edəcəksiniz?» və digər suallara(5, s.822) sosialist Baş nazir – prezidentliyə namizəd İ.Caspenin cavabları belə olmuşdu:

Erməni soyqırımı mövzusunda söhbət yoxdur. Seçiləcəyim halda Fransada tanınan soyqırımların inkarını qadağan edən bir düzənləmə yapa biləm. Türkiyənin AB-yə girməsiylə bağlı hələ də ciddi problemlər var. Bunlar azlıqların haqlarıyla əlaqədar məsələlərdir və modern Türkiyənin yaran-

masından öncə başverən erməni soyqırımının tanınmasıdır (10). Digər bir namizəd – indiki prezident C.Şirak isə «Fransa parlamentinin «erməni soyqırımı»nı artıq tanıdığını xatırladaraq Türkiyənin hazırkı vaxtda Kopenhagen meyarlarını siyasi və iqtisadi baxımlardan yerinə yetirə bilmədiyini təkrarlamışdı. Lap son vaxtlarda, yəni 2004-cü ilin iyulunda Fransa Sosialist partiyası da Türkiyənin «erməni soyqırımı»nı tanımaq şərtilə Birliyə qəbulunu məqbul saymışdır.

Türkiyə hökuməti və diplomatiyası ölkənin AB-yə qəbulu yolunda ciddi bir maneə şəklinə salınan «erməni soyqırımı» təbliğatının və onun təsirinin dəf olunması yolunda ardıcıl səylər göstərməkdədirlər. Xarici İşlər nazirliyi «erməni soyqırımı» iddialarının siyasi deyil, elmi müstəvidə araşdırılmasını daha düzgün sayaraq bunun tarixçilərin ixtiyarına buraxılmasını dəfələrlə bəyan etmişdir. Bu sahədə tarixçilərdən ibarət beynəlxalq elmi komissiyanın hərtərəfli və obyektiv araşdırmalar apara bilməsinə nail olmaq məqsədilə bütün müvafiq arxivlərin (Osmanlı, Avropa, Rusiya və s.) açılması istənilmişdir.

Maraqlıdır ki, bu təkliflərin gerçəkləşdirilməsindən qətiyyətlə yayınanlar da elə ermənilərdir və AB də bu işdə ardıcılıq göstərmir. Buna görə də, XX əsrin sonlarında Azərbaycan xalqına qarşı Xocalıda və digər yerlərdə dəhşətli soyqırımları törədən ermənilərin və onların AB-dəki havadarlarının həm də «erməni genosidi» əfsanəsi – bəhanəsi ilə Türkiyənin Birliyə üzvlüyünü əngəlləmələri tarixi haqsızlıq və ədalətsizlikdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Özcan G. “Türkiyedeki Siyasal Rejim ve Dış Politika”. - Türk Dış Politika-sının Analizi, İstanbul,”Alfa”, 1994, 373 s.
2. Севдимальев Р. Международный терроризм – глобальная проблема современности. Баку, «Элм», 2004.-312 с.
3. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества. Баку, «Элм», 2002.-395 с.
4. Səfəroğlu Z. Avropa Parlamentindən Türkiyə əleyhinə qərarlar. – «Yeni Müsavat» qəzeti, 1 mart 2002-ci il.
5. Karluk A. “Avrupa Birliğı ve Türkiye”, 7 Baskı, İstanbul, “Beta”, 2003. - 1011 s.
6. «Milliyet» qəzetəsi, 16 Kasım 2000 Yılı.
7. Serdar A. “Kıbrıs:Sorunlar Daha Yeni Başlıyor”.-“Stratejik Analiz” Dergisi, Cilt:3, Sayı:29,Eylül 2002, s. 21-26.
8. «Hürriyet» qəzetəsi, 2 Mart 2002 Yılı.
9. Musayev İ. Böyük dövlətlər və «erməni məsələsi». I hissə. Bakı, «İqtisad universiteti» nəşriyyatı, 2003 – 238 s.
10. «Hürriyet» qəzetəsi, 24 Mart 2002 Yılı.

Марзия МАМЕДЛИ

**ПРИНЯТИЕ ТУРЦИИ В ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ – ОДНА ИЗ
ГОЛОВОЛОМКИХ ПРОБЛЕМ – АРМЯНСКИЙ ГЕНОЦИД**

Резюме

Одним из искусственно созданных проблем на пути принятия Турции в ЕС является так называемый «армянский геноцид». Результатом пропаганды проводимой армянским лобби стала то что, в 1986-1987 и 2000-2002 годах во время обсуждения вопроса одним из главных требований поставленных перед Турцией стало признания «геноцида армян». Этот вопрос долгое время был и остается главной проблемой на пути принятия Турции в Союз Европы. Несмотря на искусственно созданные проблемы, Турция стремится выполнить все обязательства и стать полноправным членом ЕС. Но также страна не собирается мириться с несправедливостью, и старается доказать, что так называемый «армянский геноцид» не имеет исторической реальности. В статье исследуется все причины возникновения этого вопроса, также автор критикует политику двойного стандарта, проводимую ЕС по отношению к Турции.

Marziya MAMEDLI

**ACCEPTANCE OF TURKEY TO EUROPEAN UNION – ONE
OF DIFFICULT PROBLEMS – ARMENIAN HENOCIDE**

Summary

One of the problems created artificially on the path to accepting of Turkey to the European Union is the so-called “Armenian genocide”. The outcome of propaganda carried out by the Armenian lobby resulted in the fact that within 1986-1987 and 2000-2002, while discussing the matter related to one of the requirements set before Turkey was the recognition of the “genocide of Armenians”. This matter was and being the main problem on the path to acceptance of Turkey to the European Union within a long term. Despite the artificially created problems, Turkey is aspiring after fulfillment of its obligations and become the full member of European Union. At the same time the country is not on the point to become reconciled with the injustice and tries to prove that the so-called “Armenian genocide” is not historical reality. This article investigates all reasons of occurrence of this matter and the author finds fault with the policy of double standard, conducted by the European Union with respect to Turkey.

SİYASİ SOSİALLAŞMA: PROSESLƏRİ VƏ TIPLƏRİ*

Siyasi şüurun təkrar istehsalı və inkişafı insanlar tərəfindən siyasi sosiallaşma prosesinə də dili, dəyərlərin, normaların və davranış nümunələrinin mənimsəməsi yolu ilə baş verir. Sosiallaşma gedişində insanın elə sosial keyfiyyətləri, xassələri, bilikləri və bacarığı formalaşır ki, o, onların fəal iştirakçısına çevrilir. Başqa sözlə deyilsə, siyasi sosiallaşma fərdin siyasətin subyekti kimi qərarlaşması, onun mövcud siyasi sistem uyğunlaşmasına və burada müəyyən funksiyalar yerinə yetirməsinə imkan verən keyfiyyətlərin və xassələrin formalaşması prosesidir.

Siyasi sosiallaşma fərdin siyasi mədəniyyətə qovuşmasının bütün formalarını əhatə edir. Onun fərd üçün başlıca mənası siyasi həyatda düzgün səmtləşməyi və burada müəyyən hakimiyyət ilə bağlı funksiyalar yerinə yetirməyə öyrətməsindədir.

Bütünlükdə sosiallaşma prosesində olduğu kimi, siyasi sosiallaşmanın məzmunu da ikitərəfli prosesdir. Bir tərəfdən, burada cəmiyyətdə nəsillərin vasitəsi ilə toplanmış sosial-siyasi təcrübənin, simvolların, dəyərlərin, normaların və davranış nümunələrin ötürülməsi baş verir.

Digər tərəfdən, fərdin onların mənimsəməsi, interiorizasiyası prosesi özünü göstərir. Interiorizasiya dedikdə burada öz formasına görə yüksəkdə duran ictimai-siyasi həyat proseslərinin şüurun daxilinə keçməsi prosesi başa düşülür. Bu prosesdə sözügedən tərəflər müvafiq transformasiyaya uğrayır, yəni, müəyyən qədər ümumiləşdirilir, verballaşdırılır, gələcəkdə inkişaf edə biləcək hala düşür. Sosiallaşma ilə bağlı politoloji fikrin başlıca problemlərdən biri həmin prosesin düzgün təşkilidir. Bu o qədər də asan məsələ deyildir. Ondan sosiallaşmanın siyasi nəticələri xeyli dərəcədə asılıdır. Bununla əlaqədar qeyd edək ki, Amerika politoloji fikrində sosiallaşmanın bixeviorizm təliminə əsaslanan konsepsiyası uzun müddət hakim yer tutmuşdur. Bu konsepsiyada siyasi sosiallaşmanın başlıca məqsədi hər bir fərddə mövcud siyasi sistemə istiqamətlənmiş siyasi ustanovkanın yaranmasında siyasi sistemin passiv subyekti kimi təsəvvür olunurdu. Ona hakimiyyət strukturlarının qərarları ilə dolu olan rezervuar kimi yanaşırdılar.

Bu yanaşma daxilində D.İstonun və C.Dennisin «Siyasi dəstək» nəzəriyyəsi yaranmış və inkişaf etmişdi. Bu müəlliflər göstərir ki, güc metodları vasitəsi ilə siyasi dəyərlərin qəbul etdirilməsinə köməklik göstərilməlidir. Bu isə onların rəyinə görə o halda mümkündür ki, mövcud siyasi sistem cəmiyyətdə hakim olan siyasi mədəniyyətin normalarını və dəyərlərinin könüllülüynü psixoloji cəhətdən

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

təmin etsin. Bunun üçün isə fərdlərdə hakimiyyətin legitimliyinə və qanuniliyinə olan inamı dəstəkləmək zəruridir. Fərdin mövcud siyasi sistemə müsbət yönümü cəmiyyətdəki sosiallaşma agentlərinin və institutlarının təsiri altında formalaşır. Birincilər, yəni sosiallaşmanın agentləri dedikdə ictimai-siyasi təcrübəsinin ötürülməsinə məsul olan konkret şəxslər başa düşülür. Sosiallaşmanın institutları həmin prosesə təsir edən və onu istiqamətləndirən müəssisə və təşkilatlardır.

Yuxarıda adı çəkilən konsepsiya siyasi hakimiyyət üçün əlverişlidir, çünki o sosiallaşma prosesinə və xassələri əvvəldən məlum olan subyektlərin formalaşması prosesinə məqsədyönlü təsir göstərməyi və onlar üzərində nəzarəti həyata keçirməyi nəzərdə tutur.

Lakin elm və praktika sübut edir ki, belə effektdə yalnız totalitar dövlətlərdə, yəni tərbiyə və təhsil sisteminin ən ilkin yaşlarından etibarən dövlətin nəzarətində olduğu şəraitdə nail olmaq mümkündür. Demokratik siyasi mədəniyyətin mövcud olduğu ölkələrdə isə siyasi sosiallaşma prosesi daha mürəkkəb xarakter daşıyır. Belə ki, bu ölkələrdə sosiallaşmanın subyektı öz avtonomluğunu qoruyub saxlayır. Bu subyekt siyasi təcrübənin, dəyərlərin və davranış nümunələrinin mənimsənilməsinə müstəqil seçim ilə həyat keçirir.

Tədqiqatlar göstərir ki, fərd tərəfindən bu və ya digər dəyərlər oriyentasiyasının, normaların, siyasi davranış nümunələrinin seçimi aşağıdakı amillərdən asılıdır: ümummədəniyyət səviyyəsi, şəxsiyyətdə onun sosial "mənin" qərarlaşması prosesində formalaşmış olan daxili əqidə və inancları və dəyərlər oriyentasiyaları. Buradan aydın olur ki, şəxsiyyətin siyasi keyfiyyətlərinin formalaşmasına cəmiyyətin təsiri, habelə onun tərəfindən siyasi sosiallaşmanın gedişi üzərində nəzarət edilməsi ümumi mədəniyyət səviyyəsi ilə həlledici dərəcədə bağlıdır. Məhz mövcud ümumi mədəniyyətin səviyyəsi siyasi sosiallaşmanın hüdudlarını müəyyən edirdi. Bu isə o deməkdir ki, siyasi sosiallaşma prosesinə fərdin ümumilikdə sosiallaşmasından, onun şəxsiyyət kimi təşəkkül tapmasından kənarda gedən müstəqil proses kimi yanaşmaq olmaz. Buna görə də ümumilikdə sosiallaşmanın elə bir modeli quraşdırılmalıdır ki, o sosiallaşmanın ümumsosioloji nəzəriyyəsinə arxalanmaqla, eyni zamanda siyasi sosiallaşmanın da spesifikliyini göstərə bilsin.

Sosiologiyada sosiallaşmanın birinci və ikinci mərhələsi fərqləndirilir. Həmin mərhələlərin hər birində sosiallaşmanın müxtəlif agentləri fəaliyyət göstərir. Digər tərəfdən, hər bir mərhələ insanın tərcümeyi-halının müəyyən həyat fəaliyyəti ilə əlaqəlidir.

Birinci sosiallaşma mərhələsi kiçik urumlarda şəxsiyyətlər arası münasibətlər sferasında baş verir. Burada sosiallaşmanın ilkin agentləri rolunu fərdin yaxın əhatə dairəsində olan aşağıdakı insanlar oynayır: onun valideynləri, yaxın və uzaq qohumlar, ailənin dostları, həmyaşıdlar, müəllim və s. Bu agentlər təkcə ona görə ilkin adlandırılırlar ki, onlar fərd ilə daha yaxın ünsiyyətdə olurlar. Bu ad onlara həm də ona görə verilir ki, şəxsiyyətin formalaşması prosesində göstərdiyi təsirin əhəmiyyətinə görə birinci yerdə dururlar.

Sosiallaşmanın ikinci mərhələsi böyük sosial qruplar və institutlar səviyyəsində özünü göstərir. Burada agentlər kimi formal təşkilatlar və rəsmi müəssisələr çıxış edir: məktəb müdiriyyətinin, ordunun, dövlətin nümayəndələri və s. sosiallaşmanın hər bir agentı şəxsiyyətin qərarlaşmasına özünün öyrədə və tərbiyə edə biləcəyi tərəfi verir. İlkin sosiallaşma agentləri universal xarakterə malikdirlər. Onların təsiri praktiki olaraq şəxsiyyətin həyat fəaliyyətinin bütün sferalarını əhatə edir. Həm də onların yerinə yetirdiyi funksiyalar qarşılıqlı surətdə əvəz oluna bilir. Başqa sözlə deyilsə, həm valideynlər, həm qohumlar, həm də dostlar şəxsiyyətin formalaşması prosesində öz töhfəsini verərkən onların funksiyaları çox vaxt bir-biri ilə çulğalaşmış vəziyyətdə çıxış edir. Sosiallaşmanın ikinci mərhələsinin agentləri isə dar və ixtisaslanmış formada fəaliyyət göstərilir. Belə ki, hər bir institut öz funksiyalarını müvafiq olan vəzifələri həyata keçirməyə çalışır.

D.İston və C.Dennis özlərinin "Siyasi dəstək" nəzəriyyəsi ilə arxalanmaqla sosiallaşma prosesinin inkişafının sxemini işləyib hazırlamışdılar. Burada onlar həlledici yeri ilkin mexanizmini imitasiya təşkil edir. İmitasiya dedikdə, uşağın müəyyən davranış modelini təkrarlamağa yönəlmiş şüurlu cəhdi başa düşülür. Bu halda təqlidətmənin nümunələri kimi çox vaxt valideynlər, qohumlar, qonşular, dostlar və s. çıxış edir. Növbəti mərhələdə identifikasiya (identifikasiya) həyata keçirilir. İdentifikasiya bu və ya digər birlik formasına mənsub bu və ya digər birlik formasına mənsub olmağın dərk olunması üsuludur. İdentifikasiya vasitəsi ilə uşaqlar sosiallaşmanın ilkin agentlərinin dəyərlərini, normalarını və davranış nümunələrini özününkü kimi qəbul edir. Onlar həmin rolları və funksiyaları yerinə yetirməyə başlayırlar.

Bütövlükdə sosiallaşma prosesi, xüsusilə də siyasi sosiallaşma uşaqlıq dövrü ilə başa çatmır, o insanın bütün həyatı boyu davam edir. Fərdin həyat siklinin hər bir pilləsində qarşılıqlı surətdə bir-birini tamamlayan iki proses özünü göstərir: 1) desosializasiya; 2) resosializasiya. Onlardan birincisi köhnə dəyərlərdən, normalardan, rollardan və davranış qaydalarından imtina edilməsi prosesi deməkdir.

İkincisi isə, yeni resosializasiya, yeni dəyərlərin, normaların, rolların və davranış qaydalarının öyrənilməsi prosesidir. İlkin sosiallaşmanın xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, insan siyasi sistemə və mədəniyyət normalarına, onların mahiyyətini və əhəmiyyətini anlamadan adaptasiya etməli olur. Resosializasiya isə artıq insanda müəyyən baxışlar sistemi və əqidə formalaşması halda baş verir. Bu səviyyədə insan şəxsiyyət kimi ona yönəlmiş qrup təzyiqinə qarşı durmağa qadir olur. O həm də mədəniyyət normaları və ənənələri, habelə öz ideoloji mövqelərini fərdi qaydada yenidən qiymətləndirə bilir. Qeyd etmək lazımdır ki, resosializasiya bəzən düzgün getməyə də bilər, onun səviyyəsi şəxsiyyətin öz təsəvvürlərinə, dəyərlərinə, siyasi davranış üsullarına və ideoloji mövqelərinə daim öz nəzarətini fasiləsizliyini əks etdirir. Qərb politoloji fikrində siyasi mədəniyyətin xarakterinə əsaslanmaqla sosiallaşmanın aşağıdakı əsas tipləri

seçilib götürülür: 1) inglis-amerikan homogen (yekcins) siyasi mədəniyyəti, siyasi sosiallaşmanın harmonik (ahəngdar) tipini nəzərdə tutur. Bu tip mədəni-yekcins mühit olmasını, yetkin demokratik ənənələri vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən təmin olunur. Belə cəmiyyətdə fərd ilə hakimiyyət arasında hörmət prinsipinə əsaslanan dioloq mövcud olur. Fərd hakim yer tutan siyasi mədəniyyətin dəyərlərini bilavasitə öz «məninin» qərarlaşma posesində mənimsəyir; 2) Qərbi Avropa ölkələrində siyasi sosiallaşmanın plüralist tipi üstünlük təşkil edir. Bu tip şəxsiyyət ilə hakimiyyətin qarşılıqlı təsirinin dolayı və yaxud vasitələnmiş xarakterdə olması ilə səciyyələnir. Bununla əlaqədar qeyd edək ki, Q.Avropa ölkələrində siyasi mədəniyyət fraqmentar formada mövcuddur. Buradakı çoxsaylı strukturların mövcudluğu fərdin ilkin siyasi sosiallaşmasının, onun öz mədəni-etnik qrupunun malik olduğu dəyərlər çərçivəsində baş verməsini nəzərdə tutur. Bununla belə, konfessional – mədəni rəngarənglik siyasi qarşılıqlı təsirin iştirakçıları arasında siyasi razılığın əldə edilməsinə maneçilik törətsir. Bu ona görə mümkün olur ki, onlar liberal-demokratik tipli dəyərlərə (azadlıq, xüsusi mülkiyyət, individualizm, insan hüquqlarının qorunması və s.) meyilli olurlar. Məhz liberal dəyərlərə tərəfdar çıxması sayəsində fərddə başqa siyasi submədəniyyətlərin dəyərlərini qavramaq qabiliyyəti, onun mütəhərrikliyi və siyasi ehtirasların dəyişkənliyini təmin edir; 3) Qeyri-qərb sivilizasiyasına xas olan cəmiyyətlər siyasi sosiallaşmanın münafiqlik tipinin olması ilə səciyyələnir. Burada fərdin öz qəbiləsinin, nəslinin və tayfasının dəyərlərinə möhkəm surətdə bağlılığı müxtəlif dəyərlərin və siyasi davranış normalarının daşıyıcıları arasında razılığın əldə edilməsinə mane olur. Belə ölkələrin vətəndaşları bir qayda olaraq, özündən kənar siyasi strukturlardan uzaqlaşmağa meyl göstərirlər. Ən başlıcası isə budur ki, cəmiyyətdə vahid və ümumi dəyərlər mövcud olmur; 4) Sosiallaşmanın bu tipinin müəyyən bir növünü hegemonist tip təşkil edir. Bu tip siyasi həyata təkə müəyyən bir sinfin və ya dinin malik olduğu dəyərlərin tanınması əsasında deyil, həm də konkret ideologiyanın (kommunizm, faşizm, liberalizm) qəbul edilməsi əsasında qovuşmasını nəzərdə tutur. Siyasi sosiallaşmanın bu tipi başqalarının dəyərlərini qəbul etməyən qapalı siyasi sistemlər üçün səciyyəvidir. Məs., keçmiş SSR-də, faşist Almaniyasında, Asiya və Afrikanın bir sıra ölkəsində bu cür baş vermişdir.

Siyasi sosiallaşmanın yuxarıda göstərilən tipləri göstərir ki, insanda bu və ya digər xassələrin və keyfiyyətlərin formalaşması hakim, rəsmi siyasi mədəniyyətinin normaları və dəyərlərinin daşıyıcıları olan hakimiyyət strukturlarının və institutlarının təsirindən asılı olaraq baş verir. İnsanların cəmiyyətdə hakimiyyət ilə qarşılıqlı təsirinin müvafiq, sabit oriyentasiyaları ilə yanaşı həm də müxtəlik qrupların çoxsaylı «siyasi davranış modelləri, normaları və dəyərləri də özünü göstərir. Siyasi sosiallaşmanın bu tipləri birnöv xüsusi, məhdud miqyaslar kəsb edir. Lakin məhz siyasi hakimiyyətə qovşmağın bu spesifik normalarının, dəyərlərinin və üsullarının bir-biri ilə çulğalaşması sübut edir ki, insanın öz siyasi idelalarının öz hüquqlarını müdafiə edən formaların

və hakimsiyyətlə aparılan dialoqun üsullarının işlənilib hazırlanması son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətli xarakter daşıyır. Vətəndaşların siyasi həyatda iştirakının bu mikromodelləri siyasi sosiallaşmanın yaradıcı xarakterini ifadə edir və göstərir ki, cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin təkrar istehsalı və inkişafı mürəkkəb prosesidir.

Müasir cəmiyyətdə siyasi sosiallaşma porsesində, eləcə də bütövlükdə siyasi mədəniyyətin formalaşması və inkişafında KİV çox mühüm rol oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Пугачёв, Соловьева. Политология, стр.18.
2. Э.А.Баллер. Коммунизм Культура. Человек. М., 1979, с.21.
3. Б.А.Грушин. Массовое сознание. М., 1987, с.148-156.

Кямаля АБДИНОВА

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СОЦИАЛИЗАЦИЯ: ПРОЦЕССЫ И ТИПЫ

Резюме

В статье освещаются проблемы политической социализации, процессы, связанные с нею и её типы.

Как известно, политической социализация охватывает проникновение индивида во все формы политической культуры и состоит из 2-х процессов во-первых, здесь происходит накопление социально-политической опыта, ценностей, норм поведения и т.д., во-вторых, происходит процесс интериоризации, т.е. процесс освоения индивидом вышеназванного.

В статье подчеркивается, что освоение индивидом данных ценностей норм зависят от следующих факторов: общекультурного уровня, внутреннего убеждения, веры и ценностных ориентиров, сформировавшихся в процессе становления социального «я» индивида.

В целом, социализация индивида делится на 2 процесса: 1) десоциализация; 2) ресоциализация, и в статье раскрывается суть каждого из них.

Kyamalya ABDINOVA

POLITICAL SOCIALIZATION: PROCESSES AND TYPES

Summary

The problems of political socialization processes and the types dealing with it is lightning in this article.

As it is known, the political socialization covers penetration of individual in all forms of political culture and consists of 2 processes. Firstly, here takes place combination of social political experience, values, norms of behaviour and ets. Secondly, the process of interiorization and other process of mastering of above mentioned in-

dividium takes place.

In the article is underlined that mastering given norms by individuum depends on the following factors: on general cultural level, inner persuasion, faith and valuable orientations, forming becoming social «I» individ process.

As a whole socialization of individ is divided into 2 processes: 1) desocialization: 2) resocialization and the essence each of them uncovers in the article.

III HÜQUQ BÖLMƏSİ

Bəhram ZAHİDOV
Hüquq elmləri doktoru

NARKOBİZNESLƏ MÜBARİZƏDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ*

Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra ictimai həyatın bütün sahələrində baş verən təbii-tarixi dəyişikliklər, aparılan məhkəmə-hüquq islahatları, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, bütövlükdə hüquq və qanunvericilik sisteminin kökündən təzələnməsi, o cümlədən ölkənin cinayət qanunvericiliyinin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi müstəqilliyin ilk illərində tərəqqi yolunda atılmış mühüm addımlardır. Həmin proses hüquq və qanunvericilik sisteminin ayrı-ayrı sahələrində bu gün də müvəffəqiyyətlə davam etdirilir. Müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasında sosial, iqtisadi, siyasi, hüquqi, elmi, mədəni, texniki və digər sahələrdə baş verən irəliləyişlər qurulan tamamilə yeni bir cəmiyyətin ümidverici sabahına xidmət edir. Azərbaycan xalqının əsas məqsədi dünyəvi, demokratik və hüquqi dövlət qurmaqdan ibarətdir. Bu, hüquq qaydasının və qanunçuluğun tam hökmran olduğu bir cəmiyyət-vətəndaş cəmiyyəti olmalıdır. Məhz belə bir cəmiyyətdə milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüquqa integrasiyası nəticəsində insan hüquq və azadlıqlarına real təminat verilir, insan və onun şəxsiyyətinin təhlükəsizliyinin etibarlı müdafiəsinə aid olan beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul olunmuş normaları və prinsipləri ilə milli qanunlar arasında qırılmaz bir vəhdət yaranır.

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 30 dekabr tarixli Qanunu ilə ölkənin yeni Cinayət Məcəlləsinin təsdiq edilməsi və 2000-ci ilin sentyabr ayının 1-dən qüvvəyə minməsi Vətənin cinayət qanunvericiliyinin tərəqqisi baxımından yeni tarixi bir hadisədir. Bu qanunvericilik aktı öz mütərəqqiliyi və demokratikliyi, normalarının humanistliyi, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə aid olan təminatları ilə seçilir. Ümumbəşəri dəyərlərə üstünlük verilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının real təmin edilməsi, hüquqi dövlət prinsiplərinə əməl olunması, beynəlxalq birlik qarşısında götürülmüş öhdəliklərə nəzakətlə yanaşılması, bu cinayət qanunvericiliyini səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətlərdir. Bu Məcəllənin normaları ideologiyalaşmadan və deklorativlikdən uzaqdır.

Son illər cinayətkarlıq, onun yeni ağır növləri və ən müxtəlif istiqamətlərdə təzahür edən təhlükəli formaları dünya birliyi ölkələri, o cümlədən Azərbaycan Respublikası üçün xüsusi məna kəsb etməyə başlamış, bəlaya çevrilmişdir. O, dövlətin sosial, iqtisadi, hüquqi və siyasi dayaqları, cəmiyyətin milli təhlükəsizliyi

* Məqalə hüquq elmləri doktoru, professor K.Səlimov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

üçün böyük təhlükə olmuşdur. Narahatlıq doğuran hallardan biri də budur ki, cinayətlərin təzahür etməkdə olan yeni növləri getdikcə daha çox beynəlxalq xarakter almaqdadır. Bu isə cinayətkarlıqla mübarizədə yalnız bir dövlətin deyil, beynəlxalq birliyə üzv olan dövlətlərin səylərinin birləşdirilməsini tələb edir.

Müasir dövrün cinayət qanunvericiliyi normalarının sosial ədalətə və hamının qanun qarşısında bərabərliyi prinsiplərinə söykənməsi sivil cəmiyyətin həyati prinsiplərinə tamamilə uyğundur. AR-nın yeni CM-sı bunu əsas tutur ki, cinayət əməlləri, onun cəzalanmalı olması və digər cinayət-hüququ nəticələr yalnız və yalnız cinayət qanunu ilə müəyyən edilə bilər. Bunun üçün cinayət qanununun məzmunu onun mətni ilə tam uyğunluq təşkil etməli, qanun eyni cür başa düşülməli və düzgün tətbiq edilməlidir. Bu mənada cinayət qanununun analogiya üzrə tətbiq edilməsi tamamilə yolverilməzdir. Hər hansı şəxs cinayət məsuliyyətinə yalnız təqsirinin müəyyən edildiyi əmələ görə cəlb edilə bilər. Təqsiri öz üzərinə götürmə, təqsirləndirilən şəxsin etirafı hələ şəxsi cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə tam əsas vermir. Təqsir sübut edilməli, cinayətin törədilməsində şəxsin iştirakının dərəcəsi dəqiq müəyyənləşdirilməli və fərdiləşdirilməlidir. İnsan hüquq və azadlıqlarına təminat verildiyi bir dövrdə cinayət əməli törətmiş şəxsə cəzanın və ya digər təsir tədbirinin tətbiq edilməsi son dərəcə ciddi məsələdir. Ona görə də tətbiq edilməli olan təsir tədbiri ictimai təhlükəli əməlin xarakterinə və təhlükəlilik dərəcəsinə tam uyğun olmalıdır. Cinayət əməli törətmiş şəxsə tətbiq edilən cəza onun fiziki izzatlarına çevrilməməli, ləyaqətinin alçadılması ilə müşayiət olunmamalıdır. Sosial ədalət prinsipi tələb edir ki, cinayət törətmiş şəxs ictimai təhlükəli əmələ yol verdiyini, təqsirinin sübuta yetirildiyini, cəzasının ona məhz bu əməllərinə görə verildiyini, nəhayət, verilən cəzanın ədalətli və qanuni olduğunu dərk etsin. Yalnız belə olduğu halda cəzalandırılmış şəxsin islahına ümidlər yarana bilər. Çünki cəzasının ədalətli olduğunu dərk edən şəxs qanunun ciddiliyinə inanır və heç nəyin əvəzsiz qalmadığının şahidi olur.

Azərbaycan Respublikasının yeni cinayət qanunvericiliyinə cinayət məsuliyyətinin səhih diferensiasiyası səciyyəvidir. Həmin konseptual müddəa buna əsaslanır ki, cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi prosesində ictimai təhlükəsizlik mənafeləri başlıca meyar kimi nəzərə alınsın. Cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası əməlin ağırlıq dərəcəsindən və təqsirin formalarından asılı olaraq cinayətlərin kateqoriyalasdırılmasına imkan yaradır, cəza dürüst şəkildə fərdiləşdirilir.

Hazırda bütün kateqoriyalardan olan cinayətlərlə səmərəli mübarizə işi dövlətin daxili funksiyasının əsas tərkib hissələrindən birinə çevrilmişdir. Cinayətkarlıqla müvəffəqiyyətli mübarizə ölkənin ümumi inkişafını təmin edən amillərdən biridir. Xüsusilə ilə də ictimai təhlükəsizlik və ictimai qayda, habelə iqtisadi fəaliyyət sahəsində törədilən cinayətlər cəmiyyətin sosial-iqtisadi münasibətlər sahəsində normal inkişafına mane olur, sərbəst bazar iqtisadiyyatının tərəqqisinə mənfi təsir göstərir. Ciddi və barışmaz mübarizə

tələb edən əməllər içərisində narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar olan cinayətlər mühüm yer tutur. Belə əməllərlə qəti və prinsipial mübarizə aparılması ölkənin milli təhlükəsizliyi üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Artıq transmilli və qlobal xarakter almış belə kriminal təzahürlərdən bütün dünya ölkələri və xalqları zərər çəkir. Belə ki, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi elə geniş miqyas almış cinayətlərdəndir ki, onlar labud surətdə narkobiznes sənayesinin, narkomafiyanın və digər mütəşəkkil cinayətkar təşkilatların təzahür etməsinə şərait yaradırlar. Lakin məsələnin ağırlığı və qloballığı yalnız bununla bitmir. Məhz belə cinayətkar təşkilatlar narkobiznesin və narkomafiyanın maliyyə yardımı nəticəsində iqtisadiyyatın istənilən sahəsinə nüfuz edir, iqtisadi dayaqlarını kriminal sektor vasitəsilə möhkəmləndirərək dövlətin siyasi fəaliyyətinə müdaxilə etməyə başlayır.

Narkobiznes dövlət hakimiyyətinin yuxarı səviyyəsində və hüquq-mühafizə orqanlarının rəhbərləri içərisində havadarlar qazandıqdan sonra, öz fəaliyyətinin miqyasını və əhatəsini gündən-günə genişləndirir, dövlətin siyasi fəaliyyətinin istiqamətlərini öz təsiri altına alır, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pulları kriminal fəaliyyətin müxtəlif sahələrinin «çiçəklənməsinə» sərf edir. Belə təşkilatlar öz vəsaitlərinin bir hissəsini silah alverinə sərf etməyə başlayır, dünyanın müxtəlif regionlarında münaqişələrin qızışdırılmasına və müharibə ocaqlarının genişlənməsinə stimulyer verir, nəzarətsiz zonaların yaranmasına, narkobiznesin inkişafına, terrorçu qrupların hazırlanmasına geniş vüsət verirlər. Ölkələrdə və regionlarda sabitliyin pozulması onlara öz fəaliyyətlərini genişləndirməyə, cinayət yolu ilə əldə edilmiş «çirkli pullar»ın yuyulması kimi kriminal bir prosesə əlverişli şərait yaradır. Bütün bu qlobal problemlər zamanəmiz üçün böyük təhlükə yaradır. Dünya birliyi üçün eyni dərəcədə təhlükəli olan belə kriminal təzahürlər bu və ya digər dərəcədə gənc Azərbaycan Respublikasına da öz təsirini göstərir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ölkəmizdə narkotizm və narkobiznes probleminə özünəməxsus çalarlar verir və belə problemlərlə mübarizəyə xüsusi aktuallıq gətirir. Bütün bunlar nəzərə alınaraq AR-ın yeni CM-də 234-241-ci maddələri əhatə edən «Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlər» adlı iyirmi altıncı fəsil daxil edilmişdir.

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar olan əməllərin tarixi qədim olsa da, bu kateqoriyadan olan cinayətlər ölkəmizdə son illər sürətlə artmış və təhlükəli xarakter almışdır. Sosial-psixoloji və mənəvi-əxlaqi baxımdan Azərbaycan xalqı narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin istehlakına, istehsalına və satışına meyilli xalq olmamışdır. Ölkəmizdə narkotik xassəli bitkilərdən müalicə məqsədləri ilə uzun illər ərzində həmişə istifadə edilmişdir. Lakin onların istehlakını da danmaq düzgün olmazdı. Bununla belə qədim dövrlərdə narkotik vasitələrə aludəçilik halları elə məhdud səviyyədə olmuşdur ki, bu kimi təzahürlər diqqəti cəlb etməmiş, bir növ gizli qalmışdır.

SSRİ-nin süquta uğraması, yeni müstəqil dövlətlərin yaranması, hər şeydən əvvəl, çoxcəhətli mənfi və müsbət halları ilə təzahür etdi. Müstəqillik, suverenlik qiymətli nemətlərdir. Hər bir cəmiyyət və millət həmişə sərbəstliyə can atmış, öz təbii sərvətlərinin və yaratdıqlarının tam hüquqlu sahibi olmaq istəmişdir. Tarixən azadlıqsevərliyi ilə həmişə seçilən Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini əldə etmək uğrunda əsrlərlə mübarizə aparmış, hətta bir yüzillikdə öz müstəqilliyini iki dəfə elan etmişdir. Bütün dünya dövlətlərinin təcrübəsində olduğu kimi, keçmiş sovet respublikalarında da müstəqilliyin ilk illəri ağır, acılı oldu. Bəzi sosial-iqtisadi və siyasi çətinliklər cinayətkarlığın, xüsusilə də ağır və təhlükəli cinayətlərin sürətli artması ilə müşayiət olundu. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar olan cinayətlər ümumi cinayətkarlıq içərisində öz xüsusi çəkisi ilə seçilməyə başladı. Son illərdə belə ağır cinayət əməlləri ölkədə xarakter hal almış təzahürlərdən birinə çevrilmişdir. Buna onlarla digər səbəblərlə yanaşı Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və ərazilərimizin Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğal edilməsi bir faktor kimi əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Ölkəmizə qarşı ədalətsiz silahlı müdaxilə, ərazilərimizin işğal olunması və bu ərazilərin Azərbaycan Respublikasının nəzarətindən çıxması, həmin regionda narkotizmin və narkobiznesin inkişafına geniş imkanlar açdı. İndi Qarabağ erməni separatçılarının əlində narkobiznesin «əlvərişli» meydanına çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası yaranmış vəziyyətin səbəbləri və nəticələri barədə əsil vəziyyəti dünya birliyi qarşısında dəfələrlə bəyan etsə də, təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən indiyə kimi heç bir təsirli tədbirlər görülməmişdir. Bu isə beynəlxalq prinsiplərin və hamı tərəfindən qəbul edilmiş normaların açıq-aşkar pozulmasına imkan vermiş, gənc Azərbaycan Respublikasını narkobiznes və terrorizm kimi global təhlükələrlə üz-üzə qoymuşdur. Ona görə də indi Azərbaycanın cinayət hüquq siyasətində ən öncül problemlərdən biri narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz satışı ilə – narkobizneslə mübarizəni gücləndirmək və belə təzahürlərin qarşısını almaqdan ibarətdir. Bunu suveren Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi tələb edir.

Dünyəvi, demokratik və hüquqi dövlət quran Azərbaycan Respublikasında cinayətkarlıq, onun ayrı-ayrı geniş yayılmış və təhlükəli növlərinin ətraflı tədqiq edilməsi, profilaktikasının elmi-nəzəri və təcrübi aspektlərinin müəyyən olunması, hüquqitənzimləmə və hüququtətbiq etmə proseslərinin təkmilləşdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu mənada narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz satışı – narkobiznes kimi əməllərlə mübarizənin cinayət-hüquqi, kriminoloji aspektlərinin təhlil edilməsi və öyrənilməsi olduqca vacibdir. Belə ki, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, bütövlükdə narkotizm və bunun əsasında tədricən geniş miqyas ələqədə davam edən narkobiznes kimi əməllərlə, narkomafiya, narkosindikət və narkokartel kimi kriminal təşkilatlarla səmərəli mübarizə problemləri müasir dövrdə bəşəri əhəmiyyət daşıyır.

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi öz qneseoloji köklərinə görə tarixən təşəkkül tapmış mənfi sosial və ağır nəticələr doğuran kriminal təzahür forması olmaqla, nəinki ayrı-ayrı insanların həyatına və sağlamlığına, habelə bütövlükdə cəmiyyətin normal mühitinə və inkişafına ciddi zərər vurur. Bu problemin təcrübi cəhəti narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, o cümlədən istehsalı, sui-istifadəsi, satılması və istehlakı ilə bağlı olan çoxaspektli təzahür formaları ilə mübarizədə müvafiq əməli tədbirlərin görülməsi ilə əhatə olunur və belə tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkənin hüquq-mühafizə orqanlarının qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Bu probemin nəzəri cəhətini isə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, o cümlədən satışı ilə narkobizneslə mübarizənin, onun qarşısının alınmasının və profilaktikasının elmi əsaslar üzərində geniş tədqiqi təşkil edir. Belə tədqiqatlar XXI əsrin əvvəllərində narkotiklərlə bağlı cinayətlərin qanunauyğunluqlarının, cinayət-hüququ və kriminoloji aspektlərinin müəyyən edilməsinin, qarşısının alınmasının elmi-nəzəri müddəalarının daha da dərinləşdirilməsi, problemin yeni həlli yollarının elmin son nəəiliyyətləri əsasında axtarılıb üzə çıxarılmasına, habelə bu sahədə elmi araşdırmaların və təhlillərin genişləndirilməsinə xidmət edir. Eləcə də belə əməllərin profilaktikası probleminin həm praktiki, həm də elmi nəzəri aspektlərinin hərtərəfli tədqiq edilməsi hüquqtəbiiqetmə prosesinin imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, bu sahədə fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, mübarizənin yeni vasitələrinin və üsullarının axtarışında, müsbət nəticələr verən profilaktiki tədbirlərin işlənilib hazırlanmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə cinayətlərin təkcə müvafiq milli dövlətin ərazisində deyil, bütövlükdə regionda və beynəlxalq aləmdə törətdiyi qlobal nəticələr, həmçinin dünya birliyi ölkələrində narkosituasiyanın mövcud durumu təsdiq edir ki, narkotizmlə və narkobizneslə səmərəli mübarizə müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilə Dağılq Qarabağ münaqişəsi, ərazilərimizin işğalı, orada narkobiznesin və terrorçuluğun beynəlxalq səviyyədə qloballaşması, bütün bunların Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi və suverenliyi üçün ciddi təhlükə yaratması narahatlıq doğurur. Bu da qlobal xarakter almış həmin problemlə mübarizədə dünya dövlətlərinin birgə fəaliyyətinin elmi-nəzəri və praktiki cəhətdən mükəmməl və yeni tərzdə işlənilib hazırlanmış əsas istiqamətlərinin müəyyən olunmasını tələb edir.

Narkotizmin və narkobiznesin təzahür formalarının, inkişaf meyillərinin, xüsusiyyətlərinin və yayılması miqyasının sürətlə genişlənməsi, narkobizneslə və bu fəaliyyət nəticəsində əldə edilən qanunsuz gəlirlərin leqallaşdırılması ilə mübarizənin aktuallığını şərtləndirir. Buna görə də narkotizmin və narkobiznesin qlobal problemlərinin, bu cinayət əməllərinə görə cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasının, onların tövsifinin nəzəri və təcrübi problemlərinin, həmin kateqoriyadan olan cinayətlərin kriminoloji xarakteristikasının, belə cinayət əməllərinin qarşısının alınmasının, onları doğuran səbəblərin və şəraitin aradan qaldırılmasının müasir problemlərinin vaxtaşırı olaraq təhlilini və

mübarizənin təkmilləşdirilməsinə zərurət yaradır. Bu baxımdan ayrı-ayrı inkişaf etmiş dövlətlərin müsbət təcrübəsinin öyrənilməsi və təcrübədə tətbiq olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xüsusilə ABŞ-da baş vermiş terror hadisəsindən sonra narkobizneslə mübarizəyə münasibət əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin satışı – narkobiznes fəaliyyəti narkotizmin yaranmasında, inkişafında, genişlənməsində və problemin qlobal xarakter almasında müstəsna əhəmiyyət kəsb etməsinə baxmayaraq onun mahiyyəti, təzahürləri, inkişaf meylləri, xüsusiyyətləri və qanunuyğunluqları vaxtaşırı öyrənilməlidir. Narkotiklərlə bağlı cinayətlər isə elə mürəkkəb və çoxşaxəli kriminal əməllərdir ki, onların açılması, belə cinayətlərin törədilməsinə şərait yaradan səbəblərin müəyyən edilib aradan qaldırılması və onların qarşısının alınması konkret faktlara əsaslanmağı, kriminal şəraiti düzgün qiymətləndirməyi və obyektiv proqnozlaşdırma aparılmasını tələb edir. Belə cinayətlərlə mübarizənin səmərəliliyi və tətbiq edilməli olan profilaktiki tədbirlərin istiqamətlərinin müəyyən edilməsi isə bundan xeyli asılıdır.

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə sosial hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Bu fikirlə razılaşmamaq qeyri-mümkün olsa da, sosiallığı yeganə hal hesab etmək, fikrimizcə, məsələnin həllinə birtərəfli yanaşma olardı. Narkotizmin sosiallığı onun ən qədim dövrlərdən məişət xarakterli köklərə bağlılığı ilə əlaqələndirilə bilər. Lakin məsələ yalnız narkotik vasitələrdən və psixotrop maddələrdən sui-istifadə, yaxud onları istehlak etməklə əlaqədar problemlərin nəzərdən keçirilməsi ilə bitmir. Narkotizmin müasir vəziyyəti və dünyada mövcud olan narkosituasiya göstərir ki, narkotiklərlə bağlı cinayətlər son dərəcə rəngarəng olmuş, o yeni-yeni təzahür formaları almaqla qlobal və təhlükəli xarakter almışdır. Keçmiş SSRİ-nin süquta uğraması və yeni müstəqil dövlətlərin təşəkkül tapması prosesində keçid dövrünün özünəməxsus spesifikliyinin ictimai həyatın bütün sahələrinə təsiri inkar edilməzdir. Lakin narkotizmlə və narkobizneslə bağlı problemləri yalnız keçid dövrü ilə əlaqələndirmək məsələyə birtərəfli yanaşmaq demək olardı. Çünki narkotizm və onun doğurduğu fəsadlar qədim köklərə malikdir. Keçmiş SSRİ-də bu dövlətin fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində çox vaxtı ümumiyyətlə cinayətkarlıq kapitalizmin qalıqlarından biri, həmin quruluşa xas olan sosial hadisə kimi təqdim edildiyinə görə, narkotiklərlə bağlı cinayətlər və onların doğurduğu mənfi nəticələr cəmiyyətdən gizlədilmişdir. Ona görə də narkotizmin və narkobiznesin inkişafının və təzahürlərinin yalnız keçid dövrünün spesifikliyi ilə əlaqələndirilməsinə dair mülahizələri qənaətbəxş hesab etmək düzgün olmazdı.

Narkobiznes geniş yayılmış təzahür forması kimi, onunla mübarizədə dövlət siyasəti kompleks şəkildə, elmi, nəzəri və təcrübi istiqamətlərdə aparılmalı, bu sahədə qanunvericilik vaxtaşırı təkmilləşdirilməlidir. Bu mübarizə dövlət səviyyəsində, beynəlxalq hüququn prinsiplərinə və dünyada mövcud olan

qabaqcıl iş təcrübələri əsasında aparılmalıdır. Bu zaman aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

a) narkotizmlə və narkobizneslə mübarizə sahəsində mövcud durumun və inkişafın beynəlxalq, regional və milli səviyyədə təhlillərinin aparılması, onun qlobal təzahürlərinin aşkar edilməsi, mübarizənin genişləndirilməsi, problemin beynəlxalq və regional səviyyədə qaldırılması və onunla mübarizədə hüquqi əməkdaşlığın genişləndirilməsi sahəsində son illər həyata keçirilən tədbirlərin artmasına;

b) ölkədə narkotizmlə və narkobizneslə mübarizənin gücləndirilməsi, bu sahədə ağır və təhlükəli cinayətlərin aşkar olunması, cinayətin əsas iştirakçılarının müəyyən edilib məsuliyyətə cəlb edilməsi, narkotik vasitələrin mənbəyinin aşkar çıxarılması, belə təzahürləri doğuran səbəb və şəraitin müəyyən edilməsi, onların aradan qaldırılması və qarşısının alınması sahəsində əməliyyat-axtarış və ibtidai araşdırma orqanlarının fəaliyyətinin elmi, təcrübi və təşkilati əsaslarının əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirilməsinə;

c) həyata keçirilən sorğular, müşahidələr, yoxlamalar, təhlillər, ümumiləşdirmələr üzrə çıxarılmış nəticələr əsasında əməliyyat-axtarış, ibtidai araşdırma və məhkəmə orqanlarına, eləcə də Dövlət Komissiyasına verilmiş təkliflərin və təqdimatların nəzərə alınmasına, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərlə mübarizədə profilaktiki tədbirlərin yeni vasitələrinin və metodlarının tətbiqinin effektivliyinin artmasına;

ç) profilaktiki tədbirlərin sınaqdan çıxarılması nəticəsində narkotizm və narkobiznesə qarşı mübarizə problemlərinin həllinə dair təşəbbüskarlığın faktiki olaraq artmasına, hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının bu təzahürlərlə mübarizədə hüquqi, sosial, siyasi, iqtisadi, ideoloji və təşkilati fəaliyyətinin genişləndirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə;

d) narkotizmlə və narkobizneslə mübarizədə xarici ölkələrin və regional orqanların müsbət iş təcrübəsinin Azərbaycan Respublikası məkanında tətbiq edilməsinə meylin güclənməsinə, təcrübə mübadiləsinin genişlənməsinə, beynəlxalq və regional orqanların, Proqram və Lahiylərin ölkəyə marağının və diqqətinin artmasına;

e) narkomanlığa aludə olmuş, yaxud bu xəstəliyə tutulmuş şəxslərin narkotik vasitələrdən və psixotrop maddələrdən fiziki və psixi asılılığına dair məlumatlardan, habelə bu şəxslərin mənəvi-psixoloji göstəriciləri haqqında informasiyalardan müalicə-reabilitasiya işlərində və profilaktika sahəsində istifadə edilməsinə, narkomanların sayının dəqiqləşdirilməsi sahəsində səmərəli tədbirlərin həyata keçirilməsinə;

ə) narkobiznesdən əldə olunan «çirkli pullar»ın leqallaşdırılmasının qarşısının alınması sahəsində təşkilati-hüquqi, sosial-siyasi və iqtisadi tədbirlərin gücləndirilməsi və bu sahədə zəruri olan normativ hüquqi aktların yaradılması sahəsində təşəbbüsükarlığın artmasına və s.

Bütün bu cəhətlər nəzərə alınmaqla «Narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və prekursorların dövriyyəsi» haqqında 28 iyun 2005-ci il tarixdə yeni Qanun qəbul edilmiş, həmin Qanunun tətbiqi ilə əlaqədar olaraq müvafiq sərəncamlar imzalanmışdır. Eləcə də narkotiklərin miqdarı ilə bağlı yeni siyahılar qüvvəyə minmiş, bir çox boşluqlar aradan qaldırılmışdır. Əminliklə demək olar ki, davam edən bu tədbirlər narkobizneslə mübarizəyə yeni nəfəs verəcəkdir.

Бахрам ЗАХИДОВ

доктор юридический наук

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ В БОРЬБЕ С НАРКОБИЗНЕСОМ

Резюме

День из дня борьба с наркобизнесом расширяется и глобализируется. В такой период огромное значение приобретает правильное построение борьбы с наркобизнесом и основа на предвинутый практике работы в этой сфере. В статье в связи с этим обсуждаются в стране.

Bahram ZAHIDOV

doctor of law

THE BASIC ORIENTATIONS OF STATE POLICY IN THE STRUGGLE AGAINST DRUG BUSINESS

Summary

The struggle against drug business is being expanded and globalized day by day. In such period a right organization of the policy of struggle against drug business, relying on the international standards and advanced practice of work is of great importance. In the article an actuality of the purposeful and productive arrangements in connection with this in the country is discussed.

Исахан ВЕЛИЕВ
доктор юридических наук

**МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАК ОДНО ИЗ
НАПРАВЛЕНИЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОВРЕМЕННОЙ
ПРОКУРАТУРЫ***

*(На основе сравнительного анализа законодательств Российской Федерации
и Азербайджанской Республики)*

В силу определенных причин и обстоятельств законодательством о прокуратуре на советском этапе ее развития, международное сотрудничество в этой области не предусматривалось, поэтому данный вопрос до сих пор не рассматривался и в научной литературе.

Иное положение и роль прокуратуры складывается в новых исторических условиях. Суверенные государства, возникшие на постсоветском пространстве, все активнее вовлекаются в мировое сообщество, подтверждением чего можно считать, например, практику вступления в Совет Европы (1). Как следствие, происходящие изменения проецируются и на законодательстве новых стран о прокуратуре, где за ней закреплены функциональные полномочия на международное сотрудничество.

В этой связи обращает на себя внимание позиция Г.В. Дашкова, который, например, рассматривает возможности «международного сотрудничества прокуратуры Российской Федерации» как направление ее деятельности, но не ее функции (2).

Несмотря на отсутствие в перечне «направлений и отраслей прокурорской деятельности» некоторыми учеными-юристами и практическими работниками Санкт-Петербурга делается попытка исследовать вопрос о её международной деятельности. Так, А.П.Стуканов указывает, что хотя «деятельность прокуратуры, не является основной, тем не менее, она очень важна, например, для достижения общих целей, стоящих перед органами прокуратуры, единства и укрепления законности, защиты прав и свобод человека и гражданина, и охраняемых законом интересов общества и государства» (3). В качестве «другого направления деятельности прокуратуры» Л.В. Старостина, Ф.М. Кобзарев рассматривают «международное сотрудничество органов прокуратуры»: (4) не рассматривается в качестве «основного направления деятельности органов прокуратуры». Международная деятельность прокуратуры не включена в перечень «направлений и отраслей прокурорской деятельности», однако

* Məqalə hüquq elmləri doktoru B.Zahidov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

рассматривается в качестве «не основной» деятельности международное сотрудничество прокуратуры.

Таким образом, можно выделить следующие предположения: 1) международное сотрудничество прокуратуры не включается в «систему функций органов прокуратуры», а также в перечень «основных направлений деятельности прокуратуры», 2) «международное сотрудничество прокуратуры» является «отдельным направлением деятельности прокуратуры».

Однако, анализ положений, например, Закона «О прокуратуре Российской Федерации», как и аналогичных законов многих стран СНГ, позволяет утверждать в необходимости выделения вопроса о международном сотрудничестве прокуратуры в качестве одной из функций, составляющей, вместе с иными функциями, содержание одного из направлений её деятельности.

Согласно ст. 2 данного Закона «Генеральная прокуратура Российской Федерации в пределах своей компетенции осуществляет прямые связи с соответствующими органами других государств и международными организациями, сотрудничает с ними, заключает соглашения по вопросам правовой помощи и борьбы с преступностью, участвует в разработке международных договоров Российской Федерации». Положения современных Законов о прокуратуре, а также принятые в их исполнение подзаконные нормативные акты (приказы и указания), на наш взгляд, позволяют предусмотреть определенные формы международного сотрудничества, представляющие научный и практический интерес.

В правовой литературе отсутствует определение понятия «международное сотрудничество прокуратуры». Однако, принимая во внимание существующие в доктрине подходы и критерии, предлагается следующее определение этого понятия. Под международным сотрудничеством прокуратуры понимается предусмотренный внутринациональным законом и согласованный заинтересованными государствами (международными организациями) порядок производства определенных действий (мероприятий) прокуратуры и прокурорских органов. Речь идёт о таких действиях, как например, участие в разработке международных договоров, или по непосредственному их осуществлению, в частности, договоров о взаимной правовой помощи по гражданским, семейным, уголовным и иным делам; по заключению и осуществлению соглашений о правовой помощи и сотрудничестве между прокуратурами различных государств; по сотрудничеству прокуратур через межгосударственные органы и др.

В данном определении, как представляется, приведен широкий перечень таких следующих форм международного сотрудничества прокуратуры, как

участие в разработке международных договоров; непосредственное осуществление международных договоров о взаимной правовой помощи по гражданским, семейным, уголовным и иным делам; заключение и осуществление соглашений о правовой помощи и сотрудничестве между прокуратурами различных государств; сотрудничество прокуратур через межгосударственные органы.

В сравнительном плане можно отметить мнение А.А. Петуховского, который указывает на три «основные направления международного сотрудничества органов прокуратуры», фактически объединив первые две формы и сузив две остальные (5).

Правовую основу участия прокуратуры в разработке международных договоров помимо ст. 2 Закона (6) составляют положения, закрепленные в Законе РФ «О международных договорах» (7). Представляется важным уточнение термина «международный договор Российской Федерации», под которым понимается «международное соглашение, заключенное Российской Федерацией с иностранным государством (или государствами) либо с международной организацией в письменной форме, и регулируемое международным правом, независимо от того, содержится такое соглашение в одном документе или в нескольких связанных между собой документах, а также независимо от его конкретного наименования» (п. «а» ст. 2). Генеральная прокуратура РФ наделена правомочием представления рекомендаций о заключении международных договоров в зависимости от сути предлагаемых к рассмотрению вопросов Президента РФ или Правительства РФ (ст. 8).

Порядок представления предложений о заключении международных договоров Россией урегулирован в ст. 9 Закона. Хотя прокуратура непосредственно не обозначена как орган, наделенный правом представления соответствующих предложений, систематическое толкование этой статьи позволяет говорить о наличии у прокуратуры данного правомочия. Порядок представления предложений о прекращении или приостановлении действия международных договоров РФ предусмотрен в ст. 36 Закона.

Правовую основу непосредственного осуществления международных договоров о взаимной правовой помощи по гражданским, семейным, уголовным и иным делам также составляют международные договоры РФ, обладающие общим характером. Это, как правило, договоры и конвенции, перечень которых чрезвычайно обширен и другие международные договоры, положения которых не только имплементируются, но и инкорпорируются в научно-практических целях. Так, в составлении целого ряда учебных сборников и заданий принимали участие такие ученые, как например, В.Н. Галузо, Р.Х. Якупов и другие (8).

Как известно, положения об оказании правовой помощи «на взаимной

основе в судопроизводстве в отношении преступлений, наказание за которые на момент просьбы о помощи подпадает под юрисдикцию юридических органов, запрашиваемой Стороны», закреплены Европейской Конвенцией о взаимной правовой помощи по уголовным делам от 20 апреля 1959 г., (9) ратифицированной 1 октября 1999 г., (10) и вступившей в юридическую силу с 9 марта 2000 г.

Определённое развитие правовая основа «сотрудничества в области оказания учреждениями юстиции правовой помощи по гражданским, семейным и уголовным делам» государств — членов Содружества Независимых Государств получила благодаря положениям Конвенции о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам от 22 января 1993 г., (11) с изменениями от 28 марта 1997 г., ратифицированной 21 июля 1994 г., (12) и вступившей в юридическую силу с 10 декабря 1994 г.

Договором между Российской Федерацией и Соединенными Штатами Америки о взаимной правовой помощи по уголовным делам от 17 июня 1999 г., (13) ратифицированным 13 октября 2000 г., (14) предусматриваются координация деятельности центральных органов сторон для осуществления его положений. Для Российской Федерации Центральным органом является Генеральная прокуратура РФ или назначенные Генеральным прокурором РФ лица. Центральным органом для США является Министр юстиции США или назначенные им лица. Эти органы взаимодействуют друг с другом непосредственно и могут согласовывать между собой практические меры (ст. 3).

Правовая помощь, осуществляемая через Центральные органы, включает, в частности, получение показаний и заявлений; предоставление документов, материалов и других предметов; вручение документов; установление местонахождения и идентификацию лиц и предметов; исполнение запросов о проведении обысков и выемок, и другие действия (ст.2).

Однако, приведенный перечень действий, составляющих содержание правовой помощи, не является исчерпывающим, поскольку любая такая помощь не должна лишь прямо запрещаться законами запрашиваемого государства (РФ или США). Запрос о правовой помощи, как правило, направляется в письменной форме и должен включать: название органа, от имени которого направляется запрос; изложение фактов и обстоятельств дела; текст закона, на основании которого деяние признается преступлением; описание запрашиваемой помощи; указание цели, для которой запрашивается помощь (ст.5). Запросы исполняются либо Центральным, либо иным компетентным органом.

Одним из видов правовой помощи при непосредственном

осуществлении международных договоров является вопрос о выдаче преступников (экстрадиция), регулируемый специальными международными договорами (15). Так, Европейской Конвенцией о выдаче от 13 декабря 1957 г., (16) ратифицированной 1 октября 1999 г., (17) предусматривается обязанность договаривающихся Сторон (в том числе и для Российской Федерации — с 9 марта 2000 г.) передавать друг другу лиц, «в отношении которых компетентные органы запрашивающей Стороны осуществляют судопроизводство в связи с каким-либо преступлением, или которые разыскиваются указанными органами для приведения в исполнение приговора или постановления об аресте» (ст.1).

Российская Федерация имеет ряд двусторонних международных договоров о выдаче. Так, Договором между Российской Федерацией и Китайской Народной Республикой о выдаче от 26 июня 1995 г., (18) ратифицированного ФЗ РФ от 24 мая 1996 г., (19) предусматривается обязанность России и Китая «по просьбе выдавать друг другу лиц, находящихся на их территории, для привлечения к уголовной ответственности или приведения приговора в исполнение» (ст.1). В соответствии со ст. 8 просьба о выдаче представляется в письменном виде и должна содержать соответствующие данные, например: наименование запрашивающего учреждения; фамилию, имя лица, в отношении которого направлена просьба о выдаче, сведения о его гражданстве, местожительстве и месте пребывания и иные сведения.

Другим двусторонним международным соглашением о выдаче является Договор между Российской Федерацией и Республикой Индией о выдаче от 21 декабря 1998 г., (20) ратифицированный 25 февраля 2000 г. (21). В соответствии со ст.2 правонарушением, влекущим выдачу, «является деяние, которое в соответствии с законодательством каждой из Договаривающихся Сторон наказывается лишением свободы на срок не менее одного года». Влечет выдачу и правонарушение «в отношении налогообложения или доходов, а также носящее чисто фискальный характер». Запрос о выдаче направляется только по дипломатическим каналам и должен содержать такие сведения, как фамилия, имя (отчество) лица, выдача которого запрашивается, информацию о его гражданстве, месте жительства или пребывания и другие необходимые данные (ст. 9).

Как видно практика заключения и реализация соглашений о правовой помощи и сотрудничестве между прокуратурами различных государств является одной из распространённых форм международного сотрудничества и партнёрства, в том числе и между странами СНГ. Так, на основе норм международного права 28 мая 1993 г. было достигнуто Соглашение о правовой помощи о сотрудничестве между Прокуратурой Республики Молдова и Прокуратурой Российской Федерации.

В соответствии со ст.2 данного Соглашения, прокуратуры России и Молдовы обязуются оказывать друг другу помощь по вопросам: выполнения отдельных процессуальных действий; выполнения надзорных функций, связанных с расследованием преступлений; сферы межнациональных отношений; правонарушений в экономической и внешнеэкономической деятельности, и др.

Важно, чтобы сотрудничество и партнёрство между заинтересованными сторонами осуществлялось в формах обмена опытом работы и научно-технической информацией, например, по вопросам совместной деятельности прокуратуры, проведения актуальных научных исследований, разработок и программ (ст.4).

В отличие от двусторонних документов, Соглашение о правовой помощи и сотрудничестве между органами прокуратуры (от 8 октября 1992 г.) является многосторонним и заключено между прокуратурами независимых государств: Республики Беларусь, Республики Казахстан, Республики Кыргызстан и Российской Федерации (22). В соответствии со ст. 2 этого Соглашения прокуратуры перечисленных стран обязуются оказывать друг другу помощь в таких вопросах, как: выполнение отдельных процессуальных действий; выполнение надзорных функций, связанных с расследованием преступлений; рассмотрение вопросов о реабилитации незаконно осужденных и репрессированных лиц; содействие в розыске без вести пропавших; пересылка материалов прокурорско-следственной деятельности; иные вопросы прокурорской деятельности».

Другой формой международного сотрудничества является сотрудничество прокуратур посредством межгосударственных органов. К числу таких органов относится, например, Координационный совет Генеральных прокуроров государств-участников Содружества Независимых Государств, созданный совместным решением генеральных прокуроров государств-участников СНГ от 7 ноября 1995 г. Решением Совета глав государств СНГ от 25 января 2000 г. (23) Координационному совету Генеральных прокуроров государств-участников СНГ придан статус «межгосударственного органа Содружества Независимых Государств». Этим же решением Совета глав государств СНГ утверждено Положение о Координационном совете Генеральных прокуроров государств-участников Содружества Независимых Государств, которым определены «правовой статус, функции и организационные основы деятельности Координационного совета Генеральных прокуроров государств-участников Содружества Независимых Государств». В частности, основными задачами Координационного совета являются: согласование и объединение усилий, координация действий, расширение сотрудничества прокуратур государств-участников СНГ в защите прав и свобод граждан, укреплении законности и

правопорядка в борьбе с преступностью; разработка предложений по сближению национального законодательства; участие в развитии договорно-правовой базы СНГ (ст. 2).(24)

В целях выполнения возложенных задач Координационный совет осуществляет следующие функции: организует взаимодействие прокуратур государств-участников СНГ; определяет формы сотрудничества прокуратур государств-участников СНГ в борьбе с преступностью, в деле укрепления законности и правопорядка и принимает практические меры, направленные на повышение эффективности взаимодействия прокуратур государств-участников СНГ, и др. (25)

В практике встречаются случаи заключения договоров между Генеральным прокурором России и прокурорами субъектов Федерации о правовой помощи. Как видно из приказа Генерального Прокурора Российской Федерации № 36 от 11 июня 1998 г.,(26) 28 мая 1998 г. между Генеральным прокурором Российской Федерации и Генеральным прокурором Чеченской Республики Ичкерия было подписано Временное соглашение о правовой помощи, согласно которому предусматривается регулирование отношений по заключению и осуществлению соглашений о правовой помощи и сотрудничестве, в том числе, между прокуратурами различных государств.

В новейшую эпоху одним из факторов, определяющих место прокуратуры в системе государственной власти, является ее деятельность в форме международного сотрудничества. Известно, что до приобретения Азербайджанской Республикой независимости не могло быть и речи о том, что прокуратура является субъектом такого сотрудничества, и естественно, ни в одном научном исследовании деятельность этого органа в указанной сфере не была объектом изучения.

В настоящее время в Азербайджанской Республике, находящейся на пути создания демократического, правового государства, осуществлены соответствующие правовые реформы, возрос ее международный авторитет, ускорился процесс интеграции к мировому сообществу. Это выразилось, например, в присоединении Азербайджана к более чем 200 международным конвенциям, в том числе, к более сорока из которых, связаны с правами и свободами человека, усилилось сотрудничество с международными организациями. (27)

К ним относятся, прежде всего, ратифицированные Азербайджаном Европейские конвенции по предупреждению пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания (1987 г.), о защите прав человека и основных свобод (1950 г.), об экстрадиции (1957 г.), о взаимной правовой помощи по уголовным делам (1959 г.) и дополнительные протоколы к ним, Конвенции о выдаче осужденных лиц (1983 г.), об отмывании, выявлении, изъятии и конфискации доходов от преступной деятельности

(1990 г.), Международные конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации (1965 г.), о пресечении преступлений апартеида и наказании за него (1973 г.), о предупреждении преступления геноцида и наказании за него (1948 г.), о неприменении срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества (1968 г.), о борьбе с торговлей людьми и эксплуатацией проституции третьими лицами (1949 г.), о борьбе с финансированием терроризма (1999 г.), а также подписанные, однако еще не утвержденные Азербайджанской Республикой, Европейские конвенции о борьбе с терроризмом (1997 г.), об уголовной ответственности за коррупцию (1999 г.).(28)

Это сотрудничество привело к повышению и конкретизации роли органов прокуратуры в системе международных отношений, превращению их деятельности в одну из форм борьбы с преступностью, в том числе против организованной транснациональной, ставшей актуальной потребностью, цель которой заключается не только в объединении усилий с зарубежными партнерами в борьбе с этим явлением, но и в защите интересов Азербайджанского государства.

Правовую основу деятельности прокуратуры Азербайджанской Республики в сфере международных связей составляют положения Конституции Аз. Р., Закона «О прокуратуре», международных договоров и конвенций, стороной которых является наше государство соответствующие положения УПК Аз. Р., Закона от 15 мая 2001 г. «О выдаче (экстрадиции) лиц, совершивших преступление», (29) Закона «О правовой помощи по уголовным делам» (29 июня 2001 г.) (30) и некоторые другие нормативно-правовые акты.

В соответствии с ч. 2 ст. 53 гражданин Азербайджанской Республики ни при каких обстоятельствах не может быть изгнан из Азербайджанской Республики или выдан иностранному государству. Также не допускается выдача другому государству лиц, преследуемых за свои политические убеждения, а также за деяние, не считающееся преступлением в Азербайджанской Республике (ч. 2 ст. 70).

Ст. 151 Конституции имеет принципиальное значение для правового регулирования в сфере исполнения международных обязательств, в порядке правового взаимодействия прокуратуры Азербайджана с прокуратурами и иными правоохранительными органами зарубежных стран. При возникновении противоречия между национальными нормативно-правовыми актами, входящими в систему законодательства Азербайджана, исключая его Конституцию, и акты, принятые путем референдума, и межгосударственными договорами, стороной которых является Азербайджанская Республика, применяются эти международные договора. В соответствии с указанной нормой Конституции, в случае отсутствия соответствующего договора между Азербайджаном и запрашивающим иностранным государством об оказании

правовой помощи применяются положения Закона «О правовой помощи по уголовным делам». Эта норма нашла свое отражение также в ст. 1.2 Закона «О выдаче (экстрадиции) лиц, совершивших преступление».

В соответствии со ст. 6 Закона «О прокуратуре», прокуратура в установленном законодательством порядке устанавливает связи с соответствующими органами зарубежных стран и международными организациями, и в пределах своих полномочий принимает участие в решении вопросов, вытекающих из международных договоров, стороной которых является Азербайджанская Республика.

Как видно, в законодательстве Азербайджана, как и в России, международно-правовое сотрудничество, формирующееся как самостоятельная функция прокуратуры, проявляется в нескольких направлениях: а) на уровне соответствующих структур СНГ, и в двустороннем порядке с правоохранительными органами отдельных стран Содружества, б) с органами прокуратуры стран Совета Европы и с правоохранительными структурами Евросоюза, в) с компетентными органами государств, с которыми Азербайджанская Республика заключила договоры, иные соглашения о сотрудничестве в сфере борьбы с преступностью и укрепления международного правопорядка, о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам и другие соглашения, г) с международными организациями, осуществляющими деятельность по борьбе с преступлениями и иными правонарушениями (Интерпол, Европол).

В качестве важного фактора, способствующего становлению и регулированию международного сотрудничества и партнёрства (31) между прокуратурами стран-членов СНГ, можно рассматривать подписание Минской конвенции (22 января 1993 г.) о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам, к которой Азербайджанская Республика присоединилась 1 сентября 1995 г.

Процессуальные документы, составленные с учетом требований законодательства запрашивающей стороны, в порядке оказания правовой помощи на территории Азербайджанской Республики, принимаются к исполнению органами уголовного преследования Азербайджана, если к ним приложено официальное обращение с просьбой об оказании такой помощи. Оно должно быть подписано должностным лицом компетентного органа власти иностранного государства и скреплено гербовой печатью этого органа (ст. 489.1 УПК Аз. Р), что соответствует ст. 5 Минской конвенции. Так, при выполнении этой конвенции правоохранительные органы государств-членов конвенции устанавливают связь друг с другом через свои центральные органы, если ею не был установлен иной порядок.

В некоторых международных договорах этот вопрос регулируется в рамках специальных оговорок. В частности, в соответствии со ст. 5 договора

между Азербайджанской Республики и Литовской Республикой (от 23 октября 2001 г.) о правовой помощи и правовых отношениях по семейным и уголовным делам, соответствующие органы Договаривающихся Сторон осуществляют оказание друг другу правовой помощи через Генеральную Прокуратуру и Министерства Юстиции обеих государств.

Можно констатировать, что в случае запроса правовой помощи, согласно законодательству Азербайджанской Республики такая правовая помощь означает осуществление соответствующим компетентным органом иностранного государства, обратившегося с запросом, необходимых действий по уголовным делам, находящимся на стадии следствия или судебного рассмотрения, и охватывает следующие процессуальные действия, например: получение свидетельских показаний или объяснений; представление судебных документов; осуществление обыска или изъятия; осуществление осмотра или обследования объектов, жилых и иных помещений; выдача материалов, информации или вещественных доказательств, и др.

Если орган уголовного преследования Азербайджана, к которому поступил соответствующий запрос, не уполномочен для рассмотрения и исполнения официальных обращений об оказании правовой помощи, он направляет данное обращение в компетентный национальный орган уголовного преследования и информирует об этом соответствующий компетентный орган иностранного государства.

В случае необходимости осуществления процессуальных и иных действий, требующих получения санкции (решения) суда для исполнения официального обращения и просьбы об оказании правовой помощи органы уголовного преследования Азербайджанской Республики в порядке, предусмотренном УПК АЗР, должны обратиться в соответствующий суд Азербайджанской Республики, осуществляющий функцию судебного надзора по данному вопросу.

Однако, если правовая помощь не может быть оказана, соответствующий орган уголовного преследования Азербайджана уведомляет запрашивающий полномочный орган власти иностранного государства об обстоятельствах, которые препятствуют исполнению просьбы (ст. 491 УПК).

При решении вопроса о выдаче лица, в отношении которого был дан запрос, если это лицо является гражданином Азербайджанской Республики, если лицу, о выдаче которого был дан запрос, на территории Азербайджана было предоставлено убежище, если преступление, ставшее основанием для выдачи лица, совершено на территории Азербайджана, если за преступление, ставшее основанием для выдачи лица на территории Азербайджана был вынесен вступивший в законную силу приговор, если согласно уголовному законодательству Азербайджанской Республики или иностранных государств, обратившихся с запросом, сроки привлечения к уголовной ответственности

или сроки исполнения обвинительного приговора истекли, в выдаче лица иностранному государству отказывается (ст. 3 Закона «О выдаче (экстрадиции) лиц, совершивших преступление»).

Наибольшее количество споров связано со случаями отказа от правовой помощи в связи с выдачей лиц, совершивших преступления. В соответствии с пунктом «г» ст. 57 Минской конвенции «О правовых отношениях и правовой помощи по гражданским, семейным и уголовным делам», в случае начала уголовного преследования в порядке специального обвинения (по заявлению пострадавшего) в соответствии с законодательствами договаривающихся запрашиваемой и запрашивающей сторон в выдаче лица иностранному государству отказывается.

Решение об отказе в оказании правовой помощи принимается руководством запрашиваемых органов уголовного преследования Азербайджанской Республики или судом Азербайджанской Республики. При этом компетентный орган власти иностранного государства, обратившийся с запросом, должен быть информирован об отказе с указанием мотивов отказа.

Деятельность прокуратуры Азербайджана в сфере международного сотрудничества и партнёрства не ограничивается заключением договоров в этой сфере и их осуществлением. Деятельность прокуратуры в указанном направлении также характерна участием сотрудников прокуратуры в мероприятиях международного уровня и их роли в подготовке отдельных документов во время этих мероприятий.

Как известно, представители Генеральной Прокуратуры Азербайджана участвовали в работе 44-й сессии Комиссии по наркотическим средствам в Вене, в региональных совещаниях, проводившихся Министерством обороны США в Ньюпорте (штат Род-Айленд), где обсуждались правовые аспекты борьбы с терроризмом, Департаментом юстиции США в Будапеште (речь шла об отмытии транснациональных денег), Советом Европы в Страсбурге, где обсуждались положения проекта конвенции по проблемам уголовного права. Эти представители участвовали и в работе научно — практических конференций и семинаров, на которых обсуждались проблемы управления во время кризиса и вопросы, касающиеся правовой системы США, защиты общества от организованной преступности в Италии, организационных механизмов государственных программ борьбы с коррупцией в Венгрии, развития взаимных связей правоохранительных органов стран СНГ в борьбе с преступностью, международным терроризмом и другими проявлениями экстремизма в различных странах содружества, международно-правового сотрудничества в рамках конвенций ООН против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ и транснациональной организованной преступности в Казахстане и др. (32).

Автор считает, что уровень стабильности этих связей может

способствовать большей степени согласования и гармонизации законодательства Азербайджанской Республики с законодательством других стран СНГ, что в целом может послужить положительному решению проблемы определения места прокуратуры в системе государственной власти.

Анализ нормативно-правового регулирования вопросов международного сотрудничества Прокуратур некоторых стран-членов СНГ (например, России, Азербайджанской Республики) позволяет сделать следующие выводы и отметить ряд особенностей:

1. Деятельность прокуратур упомянутых стран в сфере международного сотрудничества является самостоятельной функцией прокуратуры.

2. В Российской Федерации вопрос экстрадиции отнесен к исключительным полномочиям органов прокуратуры, а в Азербайджанской Республике данный вопрос является, главным образом, прерогативой Министерства юстиции Азербайджана.

3. В целях получения из каждого государства-члена Содружества наиболее полной и достоверной информации о работе органов прокуратуры и других правоохранительных органов в сфере оказания правовой помощи и выдачи лиц для уголовного преследования, необходимо просить Координационный Совет Генеральных Прокуроров государств-членов СНГ усовершенствовать утвержденную им форму сведений о работе по исполнению Конвенции о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам, представляемых в Секретариат КСПП (годовая). В целях обобщения работы по оказанию взаимной правовой помощи и выдаче лиц для уголовного преследования в каждом государстве - члене СНГ, проведение дальнейших научных исследований и разработки соответствующих рекомендаций сосредоточить эти сведения в Секретариате КСПП.

4. Совместная организационно-правовая деятельность органов прокуратуры России, Азербайджана и Казахстана, в рамках их международного сотрудничества и партнёрства, преследует цель существенно повысить уровень взаимодействия органов прокуратуры и совершенствовать надзорные функции, обеспечивающие надлежащую защиту прав и свобод их граждан.

Список использованной литературы

1. О присоединении Российской Федерации к Уставу Совета Европы. См. ФЗ РФ от 21.02.1996. — СЗ РФ. — 1996. — № 9, с.774.

2. См.: Прокурорский надзор в Российской Федерации. Учебник. Под ред. А.А. Чувилева. — М: Юристь, 2000. — С.350-378.

3. См.: Прокурорский надзор Российской Федерации. Учебник. Под ред. В.И.Рохлина.-С.-Пб: Издательство «Санкт-Петербургский институт экспертов», «Издательский дом «Сентябрь» 2000. — С.76-95, 315-323.

4. См.: Прокурорский надзор в Российской Федерации. Учебник. Под общей ред. Ю.Е. Винокурова. — М.: Издательство МНЭПУ, 1998. — С.267-270; Прокурорский надзор в Российской Федерации. Учебник. — Издательство МНЭПУ, ЮРАЙТ, 2000. — С.298-302; Прокурорский надзор в Российской Федерации. Учебник. Изд. 2-е, перераб. и доп. Под общей ред. Ю.Е. Винокурова. — М.: Издательство МНЭПУ, Юрайт — М., 2001. — С.298-302.

5. См. Петуховский А.А. Прокурорский надзор. Учеб. пособие.М. Бизнес Ченел интернешнл Лтд, 1998, С.38.

6. "Собрание законодательства РФ", 20.11.1995. — № 47, С.4472.

7. "Собрание законодательства РФ", 17.07.1995. — № 29, С.2757.

8. См.: Сборник международных договоров Российской Федерации по оказанию правовой помощи. — М.: СПАРК, 1996. — С.6-561; История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу. 1955-1991 г.г. Сборник правовых актов. — М.: СПАРК, 1997. — С.50-79, 204-228, 579-629, 764-770; Организация и порядок уголовного судопроизводства. Сборник правовых актов. — М.: Юридическая литература, 1998. — С.181-212, 721-789; Действующее международное право. В 3-х томах. Т.1. Сост. Ю.М. Колосов и Э.С. Кривчикова. — М: Изд-во Московского независимого института международного права, 1999. — С.41.

9. См.: СЗ РФ — 2000. — № 23, С.2349.

10. См.: О ратификации Европейской конвенции о взаимной правовой помощи поуголовным делам и Дополнительного протокола к ней. ФЗ РФ от 01.10.1999 г. СЗ РФ . 1999. — № 43, С.5132.

11. См.: Бюллетень МД. — 1995. — № 2, С. 3-28; СЗ РФ. — 1995. — № 17, С.1472.

12. См.: О ратификации Конвенции о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам. ФЗ РФ от 21.07.1994. — С.З РФ. 1994. — № 15, С.1684.

13. Текст Договора официально опубликован не был, потому что для России он не вступил в силу.

14. См.: О ратификации Договора между Российской Федерацией и Соединенными Штатами Америки о взаимной правовой помощи по уголовным делам. ФЗ РФ от 13.10.2000 г. СЗ РФ. — 2000. — № 45, С.4401.

15. В юридической литературе аргументирован тезис о том, что «выдача преступников» является правовым институтом «международного уголовного права как комплексной отрасли права» (см.: Международное уголовное право. Учебное пособие. 2-е изд., Под общ. ред. В.Н. Кудрявцева. М.: Наука,

1999, с.237-246).

16. См.: СЗ РФ. 2000. — № 23, С.2348.

17. См.: О ратификации Европейской конвенции о выдаче, Дополнительного протокола и Второго дополнительного протокола к ней. ФЗ РФ от 01.10.1999 г. СЗ РФ. 1999. — № 43, С.5129.

18. См.: СЗ РФ. 1999. — № 14, С.1668.

19. См.: О ратификации Договора между Российской Федерацией и Китайской Народной Республикой о выдаче. ФЗ РФ от 24.05.1996 г. СЗ РФ. 1996. — № 25, С.2957.

20. См.: СЗ РФ. 2000. — № 28, С.2883.

21. См.: О ратификации Договора между Российской Федерацией и Республикой Индией о выдаче. ФЗ РФ от 25.02.2000 г. С. 3 РФ. 2000. — № 15, С. 1536.

22. См.: Законность. — 1992. — № П, С.4-5.

23. Текст решения в официальных источниках не публиковался.

24. Прокурорский надзор в Российской Федерации. Под ред. проф. Ю.Е. Винокурова: М., 2005. — С.198.

25. Рябцев В.П. Законодательство об организации и деятельности органов прокуратуры стран СНГ и Балтии: характерные черты и особенности.

Вступительная статья в сборнике: Законы о прокуратуре стран СНГ и Балтии. М., "Манускрипт", 1995 г.

26. См. Сборник основных приказов и указаний Генерального прокурора Российской Федерации. М., 1999. — с .527-530

27. Асланов С.Х. Прокуратуры Азербайджана: организация и основные направления деятельности. Баку. Юридическая литература 2003. — С.346.

28. Сборник Законодательства Азербайджанской Республики, 1997. — № 2, ст. 122-125, 129; 2001. — № 1, ст. 19; 2002. — № 1, ст. 7; № 3 ст. 113; № 6, ст. 327; газета Азербайджан", 01.05.2003. — № 97.

29. См. Закон о выдаче (экстрадиции) лиц совершивших преступлений. От 15 мая 2001 г. Баку. Юридическая литература 2004 г.

30. Сборник законодательства Азербайджанской Республики 2001 г. № 8, ст. 521.

31. Подробнее см., например, О.Ф. Эфендиев. О проблематике сотрудничества и партнёрства в международном праве // Транспортное право. № 4. 2005. Баку, с.6-23 и др.

32. Джафаров Азер. Прокуратура Азербайджана: до и после реформ. Основы реформ. Баку 2003. — С.186.

İsəxan VƏLİYEV

**BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ PROKURORLUĞUN
FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ**

*(Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikasının
qanunvericiliyinin qarşılıqlı təhlili əsasında)*

Xülasə

Müəllif məqalədə Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin qarşılıqlı təhlili əsasında Beynəlxalq əməkdaşlığın müasir prokurorluğun fəaliyyət istiqamətindən biri olduğu qənaətinə gəlmiş, MDB-yə daxil olan dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin intensivliyini artırmaq məqsədi ilə MDB Baş prokurorları Koordinasiya Şurası işinin fəallaşdırılması təklifi ilə çıxış etmişdir.

Isahan VELIYEV
doctor of law

**INTERNATIONAL COOPERATION AS ONE OF THE DIRECTIONS OF
THE MODERN PROCURATOR'S OFFICE**

*(on the basis of analysis of the russian federation and azerbaijan
republic's legislations)*

Summary

In the article on the basis of the reciprocal analysis of the Russian Federation and Azerbaijan Republic's legislations concludes that international cooperation is of the directions of the modern procurator's offices, and for the purpose of intensity of mutual relations of the countries forming CIS puts forward the proposal of making the work of the Coordination Council of the general Procurators of CIS more active.

Ромелла ГЮЛЬАЛИЕВА

*Старший научный сотрудник Института
философии и политико-правовых исследований
НАНА, кандидат юридических наук, доцент*

ПЕНАЛИЗАЦИЯ И ДЕПЕНАЛИЗАЦИЯ КАК РАЗНОВИДНОСТИ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ*

В настоящее время перед наукой уголовного права с особой остротой встает задача развития научных основ правотворчества в сфере уголовного права и, прежде всего, в сфере формулирования уголовно-правовых запретов в связи с определением в законе конкретных видов преступлений, то есть задача создания научной теории криминализации и декриминализации общественно опасных деяний, а также пенализации и депенализации уголовных наказаний.

Как известно, криминализация представляет собой определение в уголовном законе деяния в качестве общественно опасного, виновного и наказуемого, то есть в качестве преступления. Пенализация есть установление в законе характера наказуемости общественно опасных деяний, а также отнесение мер уголовно-правового воздействия к разряду уголовных наказаний. Условия освобождения от уголовной ответственности или от наказания, а также исключение соответствующей меры уголовно-правового воздействия из разряда уголовных наказаний представляет собой депенализацию. Соответственно с этим декриминализация есть исключение из уголовного закона деяния, ранее считавшегося общественно опасным, виновным и наказуемым (2, с.129).

По мнению А.И. Коробеева, пенализация – это процесс определения характера наказуемости деяний, а также их фактическая наказуемость, то есть процесс назначения уголовного наказания в судебной практике. Пенализация есть количественная сторона криминализации, ее показатель, мерило (6, с.137).

По форме пенализация (или депенализация) уголовного наказания выступает в виде акта воли законодателя, сознательно меняющего (в ту или иную сторону) уголовный закон. Задача исследователя проблемы пенализации - это установление объективных закономерностей, лежащих в основе правотворчества в области уголовного права. Цель такого исследования - формулирование оптимальных параметров законодательной деятельности в области правопорядка.

Правопорядок в обществе не может поддерживаться без оценки определенных актов поведения в качестве общественно опасных и

* Məqalə hüquq elmləri doktoru B.Zahidov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

противоправных, а тем самым и без отнесения виновных к числу правонарушителей, без наказания их в соответствии с виной.

Задача заключается в том, чтобы в обществе ограничить такую деятельность действительно необходимым минимумом наиболее эффективных мер воздействия на лиц, совершивших общественно опасные деяния. Процесс социального отбора, то есть оценки определенным образом мер уголовно-правового воздействия на преступников представляет собой принципиальный элемент социально-нормативного регулирования общественных процессов, и он не может быть правильно понят и проанализирован без учета его социально-политического контекста, без учета социальной структуры общества в целом, без учета господствующего положения социальных и моральных ценностей существующих экономических и политических отношений.

Формула закона очерчивает само явление, определяет его границы и характерные черты, выделяя его из ряда иных явлений и закрепляя его типичные признаки в правовых нормах. Тем самым закон создает правовое основание для применения в данном случае определенных карательных, воспитательных и предупредительных мер. Цель исследования процесса пенализации состоит в формулировании рациональных основ законотворчества в сфере уголовного законодательства. В принципе возможны (и реально осуществляются) два относительно самостоятельных подхода к изучению политики, в рамках которых протекает процесс правотворчества в сфере уголовного права.

Исторический (генетический) подход к уголовно-правовым запретам, выведение причинно-следственных зависимостей между этими запретами и порождающими их общественными (экономическими, политическим и классовыми) потребностями, то есть подход, отвечающий на вопрос «почему», должен быть дополнен исследованием, раскрывающим некоторые закономерности функционирования уголовно-правовых запретов в социальной сфере. Такого рода функциональный подход к исследованию социального бытия норм уголовного права преследует цель - ответить на вопрос «как» протекает процесс взаимодействия этих норм с элементами социальных структур. В единстве исторического и функционального подхода к проблеме выявления социальных характеристик норм уголовного права, в стремлении ответить и на вопрос «почему» создаются или отменяются нормы уголовного права, и на вопрос «как», по каким социальным и психологическим законам живут и действуют эти нормы в обществе - залог адекватного познания существенных характеристик процесса пенализации как части уголовной политики.

В качестве методологических принципов исследования проблемы пенализации, можно отметить: а) принцип объективной обусловленности; б) принцип историзма; в) принцип системности. Известное положение о

первичности бытия и вторичности сознания предполагает применительно к исследованию проблемы пенализации стремление проникнуть далее кажущейся очевидности отдельных актов воли, выражаемых в уголовном законе, и установить наличие (или отсутствие) определенных тенденций, закономерностей, характеризующих процесс пенализации. Именно поэтому пенализация должна быть рассмотрена в качестве социального процесса, складывающегося из совокупности законодательных решений (отнесение отдельных правоограничений к разряду наказаний, определение размеров, видов и пределов санкций за отдельные преступления, определение меры наказания за конкретное преступление, исполнение назначенного наказания для реализации предусмотренных уголовным законом целей).

Однако для того, чтобы выявить определенные устойчивые характеристики, тенденции какого-либо процесса, необходимо, во-первых, наличие достаточного количества отдельных актов, из которых складывается данный процесс и, во-вторых, протекание этого процесса должно быть рассмотрено в достаточных временных интервалах. Это требование заставляет обратиться к истории развития уголовного законодательства с тем, чтобы выявить искомые закономерности и тенденции.

Исследование пенализации как социального процесса, выявление его тенденций требует также усиленной формализации исследуемых данных, их квантификации, количественного выражения и подсчета. Количественно-качественные характеристики позволят (с разной степенью приближения) определить некоторые относительно устойчивые параметры процесса пенализации (в терминах средних величин, коэффициентов, индексов и т.д.). Разумеется, как и все данные, характеризующие социальные процессы, данные подобного рода будут характеризовать именно статистические (а не динамические) закономерности процесса пенализации. Это означает, в частности, что в этом своем качестве подобные данные не могут быть применены безоговорочно к объяснению характеристик отдельного законодательского решения.

Нельзя отрицать субъективный, волевой характер отдельного законодательного решения. Такой акт «может быть», а «может и не быть». Только взятые в целом, исследуемые в рамках определенного исторического периода и в пределах конкретной социально-экономической формации эти отдельные «произвольные» акты позволяют установить их закономерную обусловленность, выявить ведущие тенденции в развитии законодательства (и отклонения от них). Только при таком подходе можно будет указать на определенные характерные черты исследуемого законодательства, увидеть их историческую обусловленность, показать, что в этих конкретных условиях подобного рода уголовное законодательство не только «могло», но и с неизбежностью «должно» было быть. Принцип объективной обусловленности

процесса пенализации с неизбежностью должен быть дополнен принципом историзма. Это означает его детерминированность, что процесс пенализации в конечном итоге произведен от закономерностей, характеризующих, прежде всего, базис данного общества, а также его социально-экономическую и политическую структуру. Вместе с тем на процесс пенализации серьезное воздействие оказывают и иные, относительно самостоятельные категории надстроечного характера - господствующая идеология, наука, состояние общественного правосознания, господствующие политические, научные взгляды и представления (в том числе уголовно-правовые теории); в содержании этого процесса отражается, по существу, содержание и направленность культуры общества в целом, его социальных норм, ценностей и идеалов.

Объективная обусловленность, историческая детерминированность процесса пенализации логически подводят нас к необходимости рассмотрения процесса пенализации в качестве части более общего социального процесса, обеспечивающего упорядоченность общественных отношений (принцип системности).

При определении направлений исследования процесса пенализации необходимо попытаться исследовать взаимодействие социальной системы, состоящей из установок, позиций, социальных ценностей, реальных образцов поведения, характеризующих индивидуумов с одной стороны, и социальных ценностей, образцов поведения, воплощенных в адресованных соответствующим субъектам уголовно-правовых предписаниях - с другой. Это значит выявить характеристики по меньшей мере двух переменных: а) содержание, смысл и социальное значение правоущемления; б) содержание мотивов, целей, установок лиц, чье поведение связано с уголовно-правовым запретом или восприятие наказания конкретными лицами, оценка ими правоущемления. Если основываться на представлении о процессе пенализации в качестве одностороннего процесса, где лишь на стороне законодателя активное направляющее поведение (требование исполнения правового предписания), а на стороне того, кому оно адресовано - лишь пассивное выполнение запрета, то игнорируется активная роль установок, мотивов и иных социально-психологических качеств, во взаимодействии с которыми только и может реально проявиться действие уголовного права, сказаться его социальный эффект.

Тесная связь теории уголовного права с законодательной и правоприменительной практикой должна служить решению важнейшей задачи - выявлению объективных закономерностей практической деятельности в сфере уголовного права, сопоставлению тенденций и форм развития уголовного закона с ведущими процессами общественного развития, с возникающими проблемами и новыми потребностями этого развития, словом,

с социальной реальностью.

Оценивая перспективы развития уголовной политики, многие исследователи правильно отмечают, что будущее уголовное право должно уделять больше внимания стимулированию, поощрению общественно полезной деятельности уголовно-правовыми средствами (5, с.10). Поощрительные и запретительные нормы серьезно стимулируют должное правомерное поведение. Согласно определению ответственности, предложенному Я.Ребане, ее можно охарактеризовать как такой способ регуляции человеческого поведения, при котором деятельность субъекта сопровождается нравственной самооценкой, а также ожиданием и осуществлением общественно значимой оценки в виде моральных, юридических или других санкций (как негативных, так и позитивных) в рамках определенной системы общественных отношений и со стороны соответствующих социальных институтов (8, с.34).

Важной проблемой уголовной политики является определение характера наказуемости преступлений. Уже в самих санкциях уголовно-правовых норм заложена возможность дифференциации ответственности виновных, в них должны быть предусмотрены такие меры, которые в наибольшей степени обеспечивают достижение целей наказания и соответствуют принципам уголовного права и, в частности, принципам экономии карательных средств, неотвратимости ответственности, возможности ее индивидуализации (7, с.68-69).

Важной формой реализации уголовной политики является деятельность правоохранительных органов. Уголовная политика определяет задачи и содержание деятельности правоохранительных в борьбе с соответствующими категориями преступлений.

По мнению Т.А. Бушуевой, криминализация и декриминализация общественно опасных посягательств; пенализация и депенализация преступлений; предупреждение преступлений являются средствами реализации уголовно-правовой политики (1, с.132).

Под пенализацией в юридической литературе понимают также установление в законе и реализацию на практике видов и размеров наказания, применяемых за преступления. Соответственно под депенализацией надлежит понимать установление оснований, при которых возможен отказ от применения наказания в отношении деяний признаваемых преступными (4, с.76). По нашему мнению, к пенализации следует относить и случаи возведения соответствующего правоограничения в разряд уголовного наказания, то есть признание его обладающим всеми признаками, присущими наказанию и предоставление судебным органам возможности применять его к лицам, совершившим преступление.

Определение границ и характера наказуемости преступных посягательств - один из важнейших вопросов уголовно-правовой политики, так как

государство при этом исходит из объективных закономерностей развития общества, его экономической и политической структуры, распространенности и общественной опасности преступных посягательств; целесообразности уголовно-правовых средств борьбы с ними, используя такой «набор» видов наказаний, с помощью которого можно успешно воздействовать на личность преступника и предупреждать подобные проявления, при экономии мер государственной репрессии.

Можно проследить ряд направлений в совершенствовании пенализации преступлений.

Первое - необходимость последовательного проведения дифференциации наказуемости, которая предполагает выделение составов со смягчающими и отягчающими обстоятельствами; умышленных и неосторожных преступлений с раздельными санкциями; корыстных и некорыстных посягательств; посягательств совершенных впервые и повторно; в одиночку и организованной группой.

Второе - целесообразное определение видов и размеров наказаний за различные посягательства. Так, вряд ли целесообразно устанавливать лишение свободы, когда речь идет о простом составе. И, напротив, в квалифицированных составах уместны более строгие виды наказаний. Представляется необходимым более широкое использование дополнительных наказаний в виде запрещения занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью, конфискации определенных предметов и т.д.

Третье - совершенствование условий депенализации, в частности, за счет применения к преступнику мер административного воздействия, а также за счет указания в законе на возможность освобождения от уголовной ответственности в случае устранения вредных последствий.

Средствами реализации уголовно-правовой политики являются криминализация и декриминализация общественно опасных посягательств, а также пенализация и депенализация преступлений. При этом оба эти процесса находятся в неразрывном единстве и взаимодействии. Процесс криминализации заключается в «перевode» общественных потребностей в установлении уголовной ответственности за общественно опасные деяния в соответствующие уголовно-правовые нормы. Этот процесс складывается из нескольких этапов: 1) выявление общественных потребностей в установлении ответственности за различные деяния; 2) уяснение юридических требований, необходимых для «перевода» общественных потребностей в уголовно-правовые нормы; 3) установление критериев криминализации; 4) установление уголовной ответственности за преступления с учетом общественных потребностей, юридических требований и критериев криминализации.

Общественные потребности в установлении уголовной ответственности за различные посягательства слагаются из объективных потребностей общества в борьбе с данными посягательствами мерами уголовного права. Таковыми объективными потребностями являются: вред, который зачастую может быть невосполнимым, распространенность общественно опасных посягательств; неэффективность борьбы с помощью других мер и т.д. Кроме того, необходимость установления ответственности за различные нарушения определяется политическими факторами, слагающимися из внутренней и внешней политики в области борьбы с общественно опасными посягательствами. К числу объективных предпосылок для криминализации различных посягательств относятся также состояние и динамика соответствующих нарушений, что позволяет судить об их общественной опасности, устранение которой возможно мерами уголовно-правового характера. И, наконец, общественная потребность в криминализации общественно опасных посягательств определяется состоянием общественного правосознания и правовой культуры народа.

Уяснение юридических требований для осуществления процесса пенализации заключается в том, что при переводе общественных потребностей на язык юридических норм необходимо выяснить, из чего слагаются такие требования, как: соответствие системе права; соблюдение правовых принципов; обеспечение неотвратимости наказания; обеспечение экономии репрессии; соблюдение правил законодательной техники; отграничение от других видов ответственности и другие. Это необходимо для приведения общественных потребностей в соответствие с юридическими требованиями.

Установление критериев пенализации осуществляется путем установления признаков составов соответствующих преступлений. В УК Азербайджанской Республики нет единообразия в пользовании данным критерием, что порождает такие издержки пенализации, как отсутствие единой законодательной оценки общественной опасности различных посягательств, различия в объеме пенализации, многозначность терминологии. Подобного рода издержки не создают возможность дальнейшего процесса совершенствования законодательства об уголовной ответственности за общественно опасные посягательства.

Отпадение указанных оснований, потребностей и требований приводит к депенализации общественно опасных деяний. Анализ пенализации деяний позволяет обратить внимание на преимущественное использование лишения свободы, исправительных работ, штрафа и ограничения свободы, примерно равный «набор» наказаний за посягательства на различные объекты уголовно-правовой охраны, единообразный подход при пенализации преступных деяний, в отношении которых имеются международные соглашения, непоследовательность в следовании принципу соответствия наказания тяжести

совершенного преступления, отсутствие единых критериев пенализации в отличие от сравнительной разработанности критериев криминализации деяний.

Таким образом, пенализация, как одно из направлений уголовно-правовой политики осуществляется в двух формах: 1. - отнесение соответствующего уголовно-правового средства воздействия к разряду уголовных наказаний, либо напротив, исключение его из перечня наказаний и 2. - формирование санкций уголовно-правовых норм, предусматривающих конкретные виды и размеры наказаний за совершение конкретных преступлений.

Как отмечал П.С.Дагель, криминализация деяний должна быть обоснована с криминологической, экономической, социально-политической и социально-психологической точек зрения (3, с.57). Аналогично этому, по нашему мнению, должна быть обоснована и пенализация преступлений. Криминологическими факторами пенализации деяний должны быть признаны их серьезная степень общественной опасности, их относительная распространенность, невозможность успешной борьбы с ними иными мерами воздействия. Необходимо также подчеркнуть, что уголовная политика в рассматриваемой сфере связана с внешней политикой страны, так как обеспечивает правовыми средствами реализацию тех международных договоров и соглашений по проблемам борьбы с преступлениями, в которых участвует Азербайджанская Республика.

Список использованной литературы

1. Бушуева Т.А. Уголовная политика в области охраны окружающей среды. – В сб.: Проблемы советской уголовной политики. Владивосток. 1985.
2. Дагель П.С. Установление уголовной наказуемости с учетом субъективной стороны преступления. – В сб.: Основные направления борьбы с преступностью. М. 1975.
3. Дагель П.С. Проблемы советской уголовной политики. Владивосток. 1982.
4. Дагель П.С., Бушуева Т.А. Пенализация преступных посягательств на окружающую среду. – Правоведение. 1981. № 6.
5. Келина С.Г. Некоторые принципиальные идеи, лежащие в основе теоретической модели уголовного кодекса. – В сб.: Проблемы совершенствования уголовного закона. М. 1984.
6. Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: Проблемы криминализации и пенализации. Владивосток. 1987.
7. Осипов П.П. Теоретические основы построения уголовно-правовых санкций. Л. 1976.

8. Ребане Я. Опыт исследования социальной ответственности. – Общественные науки. 1984. № 2.

Romella GÜLƏLİYEVƏ

**PENALLAŞDIRMA VƏ DEPENALLAŞDIRMA
CİNAYƏT-HÜQUQİ SİYASƏTİNİN NÖVÜ KİMİ**

Xülasə

Müasir dövrdə cinayət hüquq elminin qarşısında cinayət hüquq sahəsində hüquq yaradıcılığının elmi əsaslarının inkişaf etdirilməsi məsələsi, xüsusilə də qanunda konkret cinayət növlərinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar olaraq, cinayət-hüquqi qadağalarının formulə edilməsi, yeni ictimai təhlükəli əməllərin kriminallaşdırmasının və dekriminallaşdırmasının elmi nəzəriyyəsinin yaradılması, həmçinin cinayət cəzalarının penallaşdırması və depenallaşdırması məsələləri aktuallıq təşkil edir.

Penallaşdırma və depenallaşdırma cinayət-hüquqi siyasətinin istiqaməti kimi iki formada həyata keçirilir: 1 – müvafiq cinayət hüquqi təsir vasitələrinin cinayət cəzaları siyahısına daxil etməklə və ya əksinə bu siyahıdan çıxartmaqla; 2 – törədilmiş konkret cinayətlərə görə cəzaların konkret növlərini və həcmi müəyyən edən cinayət-hüquqi sanksiyaları müəyyənləşdirməklə.

Romella QULALIEVA

**PENALIZATION AND DEPENALIZATION AS VARIETY
OF CRIMINAL-LAW POLICY**

Summary

At present before the science of criminal law there is special acuteness in situated task of developing the scientific basis of law creating in the sphere of criminal law and first of all in the sphere of formulating of criminal-law prohibitions connected with definition in the legislation of concrete crimes, and by other words the task of creation of scientific theory of criminalization and decriminalization of social dangerous acts and at the same time penalization and depenalization of penalty.

So we understand the process of penalization and depenalization as one of the line of criminal-law policy which is realized by two forms: 1 – as attributing suitable means of influence to the category of punishment or on the contrary except its from

the list of punishments; 2 – it is the forming of sanction of criminal law, which content the concrete kinds and measure of penalty.

Закир КАСУМОВ

*ведущий научный сотрудник отдела
«Теории государства и права. Конституционного
права» ИФППИ НАН Азербайджана, заслуженный
юрист Азербайджана, к.ю.н., доцент*

СТРУКТУРА МИЛЛИ МЕДЖЛИСА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ*

Прежде чем говорить о структуре Милли Меджлиса – органе законодательной власти республики следует отметить нижеследующее.

Во-первых, Конституция Азербайджанской Республики не содержит указания о том, что Милли Меджлис является парламентом, представительным органом государственной власти.

В конституциях разных стран, в том числе и постсоветских дается, на наш взгляд, более правильное определение законодательного органа. Практически, во всех зарубежных странах, в том числе в абсолютном большинстве постсоветских республик (Белоруссия, Грузия, Казахстан, Киргизия, Молдова, Россия, Туркменистан, Украина) законодательный орган именуется парламентом, точнее парламент определяется как законодательный орган. При этом в конституциях многих республик подчеркивается, что парламент является представительным органом, а в некоторых случаях – высшим представительным органом (Грузия, Казахстан, Молдова, Таджикистан, Узбекистан). В конституциях Молдовы и Украины подчеркивается, что парламенты этих стран являются единственными органами законодательной власти.

Именно качество парламента быть представительным органом делает его законодательным органом, Именно демократически избранный народом парламент, являющийся государственным органом, представляющим суверенную волю и власть народа только и может осуществлять функции законодательной власти, быть законодателем.

Итак, парламент – Милли Меджлис потому является органом законодательной власти, что он – представительный орган. «Представительство народа и законодательствование – два находящиеся в единстве и функциональной нерасторжимости качества законодательной власти». (1) Законодательную власть могут осуществлять только представительные органы, - пишет А.Ф.Малый. Никакие другие государственные структуры не могут творить законы.(2)

* Məqalə hüquq elmləri namizədi V.Eyvazov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Как показывает анализ конституции ряда стран при всей специфике норм, касающихся определения органа законодательной власти, в абсолютном большинстве из них этот орган обозначается как парламент, государственный орган, образуемый на основе представительства, производимого путем выборов, коллективного выражения воли граждан страны. Народ как источник, носитель суверенитета избирает в парламент своих представителей – депутатов, которые призваны выражать его интересы. Именно отношения «народ – парламент», характеризуются как отношения народного представительства, легитимизируют парламент, осуществление им законодательной власти.

Таким образом, парламент. Во-первых, это представительное учреждение, которое формируется посредством выборов избирательным корпусом страны. Во-вторых, парламент должен быть таким по своему составу, чтобы представлять народ страны или его большинство. В-третьих, только он вправе принимать высшие нормоустанавливающие акты – законы, исполнение которых обязательно для всех государственных органов, общественных организаций и граждан.

Все эти черты присущи Милли Меджлису АР, которые характеризуют его именно как парламент и представительный орган государственной власти, причем единственным, осуществляющим законодательную власть. Вот почему, на наш взгляд, было бы целесообразным указание в Конституции АР о том, что Милли Меджлис – это парламент, представительный и единственный законодательный орган республики.

Теперь о структуре Милли Меджлиса – парламента республики.

Говорить о структуре парламента можно в двух смыслах – узком и широком. В первом случае имеется в виду структура парламента как цельного органа – единопалатного или двухпалатного представительного органа законодательной власти. В широком смысле имеется в виду помимо собственно структуры (наличие одной или двух палат) также руководство парламента (его палат), комиссии и комитеты, партийные фракции и иные вспомогательные органы парламента. В статье рассматривается структура парламента в узком смысле.

Нынешние парламенты состоят из одной или двух палат. Истории, причем даже совсем недавней, известны парламенты с большинством числом палат. Так, по Конституции СФРЮ (в редакции 1968 г.) число палат парламента этой страны – Союзной скупщины доходило до шести. Конституция ЮАР 1984 года предусматривала трехпалатный парламент, палаты которого формировались по расовому принципу и состояли из белых, цветных (мулатов) и индейцев.

По поводу преимущества однопалатной или двухпалатной системы парламента существуют разные оценки, разные мнения. Социалистическая

концепция выступала за однопалатный верховный представительный орган, считая его более демократичным; двухпалатная система допускалась только для федеративного государства (СССР, РСФСР).

При этом, как известно, тоталитарный советский режим всячески обосновывал и оправдывал положение, когда все важные решения высших государственных органов, в том числе и законодательного органа (Верховный Совет СССР) принимались после одобрения их руководящими органами КПСС. Такая же обстановка была и в союзных республиках.

Положительную сторону двухпалатной системы ее сторонники видят в том, что она: во-первых, отвечает принципу «сдержек и противовесов», поскольку ряд важных вопросов решается и той, и другой палатой. Еще Шарль Монтескье описывая английский парламент отмечал: «Законодательное собрание здесь из двух частей, взаимно сдерживающих друг друга...». (3) А вот, что поэтому поводу писал известный французский юрист Леон Дюги: «Лучший способ, найденный до сих пор, чтобы избежать, по-мере возможности, парламентской тирании, состоит в создании двух собраний, совместная работа которых необходима для вотирования законов и бюджета и которые, таким образом, ограничивают друг друга». (4) Во-вторых, двухпалатная система предупреждает принятие скороспелых решений. В-третьих, она смягчает партийную власть, не дает какой-либо одной партии (даже тогда, когда она численно превалирует в одной из палат) господствовать в парламенте. В-четвертых, ни одна из палат не может утверждать, что именно она и только она является выразителем суверенитета народа.

Противники двухпалатной системы считают, что, если обе палаты равноправны и согласны друг с другом, то одна из них лишняя, если не согласны – вторая вредна, поскольку разногласия между ними могут неоправданно затянуть законодательный процесс и даже парализовать его. Далее, они считают, что однопалатная система в большей степени выражает единство нации, ее суверенитет.

Ныне в большинстве развитых стран вопрос о том, иметь в парламенте одну или две палаты не предмет политических столкновений. Вопрос во многих странах обычно решается, исходя из различных соображений, имеющих политическое значение в момент соответствующей конституционной реформы, принятия новой конституции, пересмотра ее положений. (5)

Двухпалатная структура парламента, как было отмечено, обычно присуща федеративным государствам (США, ФРГ, Австралия, Бразилия, Мексика, Австрия, Индия и т.д. В этих странах палата, как бы страхует субъектов федерации от нежелательных решений, которые могут быть приняты нижней палатой.

Однако это не исключает возможности функционирования двухпалатной системы в унитарных государствах, где вторые палаты образуются на основе территориального представительства. Это имеет место, в частности, в Италии, Франции, Испании, Болгарии. Думается, что допустимо, а в некоторых случаях даже желательно функционирование второй палаты в многонациональных унитарных государствах как органа представляющего компактно проживающие этнические (национальные) меньшинства.

Не случайно, что в последнее время ряд государствоведов говорит о том, что двухпалатная структура в унитарном государстве может дать больше возможностей для обеспечения в парламенте более широкого представительства разных общественных интересов. (6)

Здесь уместно было бы отметить, что в США в 1787 г. однопалатный конгресс был заменен, согласно Конституции страны, на конгресс двухпалатный. Во Франции после острых революционных потрясений в 1775 г. также был создан двухпалатный парламент. Так, что вряд ли можно однозначно утверждать, как это делается в Научно-практических комментариях к Конституции Азербайджанской Республики, что эволюция структуры парламентов обнаружила тенденцию к отказу от двухпалатности. (7)

Как известно, Конституция АР 1995 года утвердила однопалатную структуру Милли Меджлиса – парламента республики. В процессе подготовки проекта Конституции первоначально в качестве одного из вариантов была предусмотрена двухпалатная структура парламента – с избранием верхней палаты на основе мажоритарной избирательной системы, нижней палаты – на основе смешанной системы (мажоритарной и пропорциональной). (8) Однако в дальнейшей работе Комиссии по подготовке проекта Конституции этот вариант, к сожалению, не получил поддержки и был исключен из окончательной редакции проекта. На так называемый всенародный референдум был внесен проект Конституции, предусматривающий однопалатную структуру Милли Меджлиса. Главным доводом за такое решение вопроса послужило то, что Азербайджанское государство является унитарной республикой.

Между тем, как нам представляется, форма государственного устройства республики (унитарная или федеративная) не должно являться единственным критерием при определении структуры парламента.

Как было уже сказано в мире немало унитарных государств с одну палатной структурой парламента. Однопалатные функционируют и в ряде постсоветских республиках, в частности, в Белоруссии, Казахстане, Кыргызстане.

Азербайджан, как и соседняя Грузия, является республикой многонациональной, где представители многих национальностей расселены на территории всей республики. В то же время некоторые этнические группы проживают компактно в отдельных районах на севере - лезгины, аварцы, на юге – талыши, на западе – грузины, удины и т. д. Они издревле связали свою судьбу, свое прошлое, настоящее и будущее с азербайджанским народом, его историей, активно участвуют в экономической и культурной жизни республики. Вместе с тем, каждая из этих этнических групп имеет свои национальные особенности, выражающиеся в языке, культуре, быте, традициях и т. д. В этой связи высшими органами власти Азербайджана, в меру возможностей сложившейся в республике тяжелыми условиями, вызванными армянской агрессией, агрессией, оккупацией части ее территорий и большим числом беженцев, проводится определенная работа, для удовлетворения интересов и потребностей проживающих здесь малочисленных народов. Однако, судя по тому, что в некоторых районах проживания национальных меньшинств порою возникает напряженная обстановка как по субъективным, так и объективным причинам, для их предотвращения желательно было бы расширить представительство этих народностей в высших государственных органах власти, а также неправительственных организациях. В частности, в интересах республики в целом и национальных меньшинств было бы целесообразно расширить их представительство в парламенте республики. Этому во многом способствовало бы наличие в высшем представительном органе государственной власти в дальнейшем второй палаты. Иначе говоря, учреждение в республике двух палатного парламента. Причем во вторую палату, избираемому по мажоритарной избирательной системы по одному представителю от каждого района и города республиканского подчинения, а также определенное число (5-6) от Нахичеванской Автономной Республики.

Двухпалатный парламент мог бы, во-первых, наиболее полно выражать подробности и интересы национальных меньшинств, знать их настроение, предотвращать возможные негативные явления, во-вторых, это существенно укрепило бы прямые и обратные связи парламента с местами, с избирателями и, наконец, в-третьих, что также весьма важно, парламент более взвешенно подходил бы к подготовке, обсуждению и принятию законов, с тем, чтобы они наиболее полно соответствовали потребностям общественной жизни, эффективно действовали, неукоснительно выполнялись.

Список использованной литературы

1. В.И.Шевцов. Разделение властей в Российской Федерации. Часть первая. Разделение властей по горизонтали. М., 2004, с.194.

2. Малый А.Ф. Государственная власть как правовая категория. Государство и право, 2001, № 3, с.98.
3. Монтескье Ш. Избранные произведения. М., 1953, с.298.
4. Дюги Л. Конституционное право. М., 1908 г., с.468.
5. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть. Том – 1-2, М., 1996, с.440.
6. Михаил Ф.Чудаков. Конституционное право зарубежных стран. Минск, 1998, с.456.
7. Шахин Алиев. Научно-практический..., с.348.
8. Газ. Азербайджан, 7 июня 1994 г.

Zakir QASIMOV

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ MƏCLİSİNİN STRUKTURU

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bir çox ölkələrin Konstitusiyalarında təsbit olunduğu kimi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin parlament və dövlətin ali nümayəndəli ornağı kimi adlandırılması təklif olunur. Müəllif həmçinin ikipalatalı parlamentin yaradılmasını məqsəduyğun hesab edir. Bu daha effektiv qanunların qəbul edilməsini, milli xüsusiyyətlərin və maraqların nəzərə alınmasını təmin edir.

Zakir KASUMOV

THE STRUCTURE OF THE MILLI MEJLIS OF AZERBAIJAN REPUBLIC

Summary

In the article it is suggested to nominate the Milli Majlis in the Constitution of Azerbaijan Republic as it is consolidated in the Constitutions of many other countries, the supreme representative body of the parliament and a state. It as well the author considers foundation of two-chamber parliament as expedient. It will ensure adoption of more efficient laws, and taking into consideration the national features and interests.

Əli RZAYEV

*Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
İnstitutu, aparıcı elmi işçi,
hüquq elmləri namizədi*

DÖVLƏT QULLUĞU İNSTITUTU: MAHİYYƏT VƏ STRUKTURU*

§ 1. Dövlət qulluğu institutunun mahiyyəti və strukturu

İnstitut (lat-İnstitutum - idarə, təşkilat) - hüquq institutu hər hansı həmcins, xüsusiləşmiş ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquqi normaların məcmusu (1, s.200).

Hüquq nəzəriyyəsində **institut** anlayışı, müvafiq sahənin tənzimlənməsinin bütün zəruri məqamlarını tam əhatə edən, öz aralarında müstəqil xüsusi qrup keyfiyyətində əlaqələndirən hər hansı həmcins ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquqi normaların məcmusu kimi baxılır (2, s.120).

Beləliklə, hüquq institutu hər hansı bir hüquq sahəsi daxilində ayrılmış hüquq normalar qrupu olub, nizamlanan həmcins ictimai münasibətlər ümumi əlamətlərinə görə birləşdirilir.

Atamançuk Q.V. İctimai institutları; o cümlədən dövlət institutunu səciyyələndirən aşağıdakı əlamətləri göstərir:

a) onlar konkret insanlar və ya institutlar (onlarda fəaliyyət göstərən insanlar vasitəsilə) tərəfindən yaradılır, onlardan **törənir** və **abstrakt** xarakter kəsb edir, öz-özündə dəyərlərə malik olur;

b) onlar başqa insanlara istiqamətlənir və öz həyat fəaliyyətinin aktuallığı şəraitlərində onların tələb və maraqlarını ödəyə bilən və onlar üçün **istehlak dəyərləri** kimi çıxış edir;

v) Birlikdə müəyyən ictimai **münasibətlər sistemini** formalaşdırır, müdafiə edir və təminat verir;

q) özünün praktiki realizəsində onların funksiya göstərmələrini təmin edən və ya onda ehtiyacı **olan insanların** fəaliyyətini (aktiv səylərini) tələb edir;

d) onlarda başqa insanlara təsirdə böyük **potensialın olmasında**, onların şüuruna və davranışına, fəaliyyətinin təşkili və tənzimlənməsinin deferminasiyasından şərtləndirir (3, s.91).

Ümumi sosial-hüquqi institut keyfiyyətində dövlət qulluğu institutunun yaranması dövlət və cəmiyyət həyatının **institutlaşdırılmasının** üsullarından biri olmaqla, normal və davamlı iqtisadi inkişafını şərtləndirən amil kimi çıxış edir. Hüquqi ədəbiyyatda dövlət qulluğu institutunun yaranma səbəbləri və mərhələliyi göstərilir. **İnstitutlaşdırma** ümumi-hüquqi münasibətlərin

* Məqalə hüquq elmləri namizədi A.Quliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

nizamlanması müvafiq normaların, statusların və rolların müəyyən edilməsi və təsbit olunması prosesi, onları qaydaların və sabitliyin möhkəmləndirilməsində cəmiyyətin tələblərini təmin edən sistemə gətirilməsidir (4, s.113).

Dövlət qulluğunun institutlaşdırılması prosesi bir neçə mərhələdən keçir: **Birinci** mərhələdə dövlət funksiyalarını həyata keçirməyə qadir peşəkar dövlət aparatına ictimai tələblərin yaranması; **İkinci** - müvafiq norma və dəyərlərin interioriasiyası və məmurların davranış kodeksinin qəbul edilməsi; **Üçüncü**, yekun faza - təşkilatı rəsmiləşdirilmə dövlət qulluğunu tam əhatə edən status - rolevoy strukturunun yaranması (5, s.113-115).

Azərbaycan Respublikasında «dövlət qulluğu haqda» qanun qəbul edildikdən sonra dövlət qulluğunun normati-hüquqi bazası əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməmişdir.

- Köhnə sosial sistemin yenisi ilə əvəz edilməsi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının (1995) «dövlət qulluğu haqqında» Qanunun (2000) qəbulu aşağıdakı dəyişikliklərə səbəb olur:

- Dövlət qulluğunun institutlaşdırılması prosesi yekunlaşır;
- dövlət qulluğunun təşkili və qulluqçunun hüquqi vəziyyəti daha da tam tənzimlənir;

- dövlət qulluğu hakimiyyətin bölgüsü prinsipi əsasında həyata keçirilir;
- dövlət qulluğu sosial-iqtisadi dəyişikliklərə - bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılır;

- dövlət qulluğu anlayışı, dövlət qulluqçuları dairəsi və onların müdafiəsi, dövlət qulluqçularının ixtisas dərəcələrinin təsnifatı, onların hüquqlarının məhdudlaşması (siyasi partiyalara münasibəti) yeni gür həll olunur;

- «dövlət qulluğu haqda» yeni qanunvericilik aktlarının qəbulu dövlət qulluqçularının hüquq və vəzifələri, məsuliyyəti, məhdudiyyətlər, sosial təminat və s. əmək qanunvericiliyindən çıxarılaraq «Qulluq hüququ» sisteminə keçirməsinə, dövlət qulluqçularının başqa işçilərin statusundan fərqli hüquqi status qəbul etdirilməsinə səbəb olur;

- dövlət qulluğuna rəhbərlik sistemi təkmilləşdirilir, dövlət qulluğunu idarəetmə orqanları yaradılır;

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğu institutunun yaranmasının məntiqi başlanğıcı «Dövlət qulluğu haqqında» AR qanununun qəbul olunması ilə əlaqəlidir.

Dövlət qulluğu institutunun hüquqi mənbəyini təşkil edən qanunvericilik aktları ierarxik piromidanı xatırlatmaqla bir neçə qrupa bölmək olar.

Birinci qrupa - dövlət qulluğu institutunda mərkəzi yeri - piromidanın yuxarısında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası durur. AR Konstitusiyasının çox müddəaları birbaşa və ya dolayısı ilə dövlət qulluğunun əsaslarını müəyyən edir. Onlardan: insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının prioriteti; dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik, icra və məhkəmə

hakimiyyətlərinə bölünməsi; dövlət idarə olunmasında və dövlət qulluğunda vətəndaşların qəbulunda bərabərlik və s. göstərmək olar.

Öz əhəmiyyətinə görə piramidanın növbəti pilləsində «Dövlət qulluğu haqda» qanun durur;

İkinci qrupa - dövlət qulluğunun bu və ya başqa səviyyəsini reqlamentləşdirən hüquqi aktlar daxildir. Onlardan yerli icra hakimiyyətləri haqqında əsasnaməni və s. göstərmək olar;

Üçüncü qrupa - dövlət qulluğunun ayrı-ayrı növlərinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirən aktlarıdır;

Dördüncü qrupa - dövlət qulluğunun təşkilinin ayrı-ayrı elementlərini və ya yalnız müəyyən növlərini reqlamentləşdirən aktdır. Məsələn, «AR Dövlət qulluğu idarəetmə sırası yanında korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə komissiya haqqında» Əsasnamənin təsdiq edilməsi haqda qanunu göstərmək olar.

Hüquqi ədəbiyyatda dövlət qulluğu institutu anlayışına baxışlar müxtəlifdir: Ona «dövlət qulluğunun təşkili prosesində və dövlət qulluqçusunun üzərinə qoyulmuş məsələləri həll edən zaman yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquqi normaların məcmusu» (6, s.25); «dövlət qulluğu sisteminin təşkili, dövlət qulluqçularının statusunun, təminatının və onun həyata keçmə prosedurası və dövlət qulluğunu keçmə prosesində yaranan münasibətlərin hüquqi normalar sistemi» (7, s.16); «cəmiyyətin əsas tələblərini təmin etmək üçün insan fəaliyyətlərini istiqamətləndirən və nəzarət edən əlaqələrin təşkilatlanma sistemini ifadə edən dəyərli-normativ kompleks» (8, s.110); «qulluqçuların hüquqi vəziyyəti, onların qulluğa girmək və qulluğu keçmək, məsuliyyəti və mükafatlandırılması formalarını müəyyən edən hüquqi normalar kompleksi (9, s.9) kimi baxılır.

Monoxin V.M. dövlət qulluğu institutunun tənzimlədiyi ictimai münasibətləri xarakterizə edərək iki qrupa bölür: **birinci**, dövlət qulluğunun təşkili gedişində yaranan münasibətləri daxildir. Bura a) dövlət qulluğunda hər bir vəzifəyə hüquqi status müəyyən olunarkən yaranan münasibətlər; b) dövlət qulluğunda vəzifələrin tutulması üsulları müəyyən olunarkən və dövlət qulluğuna girməyin müxtəlif şərtlər və qaydalar təyin edilərkən yaranan münasibətlər; v) dövlət qulluğunun hazırlığı, seçilib və yerləşdirilməsi, bu və ya başqa vəzifələrə işçilərin təyin olunması ilə əlaqədar yaranan münasibətlər; **İkinci** - dövlət qulluğunu praktiki həyata keçirmək prosesində yaranan münasibətlər aid edilir. Bura a) dövlət qulluqçusunun vəzifə tutduğu dövlət təşkilatı daxilində fəaliyyəti prosesində yaranan münasibətlər; b) dövlət qulluqçusunun vəzifə tutduğu təşkilatdan kənar fəaliyyəti prosesində yaranan münasibətlər daxildir (10, s.3).

Dövlət qulluğu institutu inzibati hüququn tərkib hissəsi olduğundan onun tənzimlədiyi dövlət-qulluq münasibətləri mahiyyətə inzibati hüquq normaları ilə tənzimlənən idarəetmə münasibətlərinə aiddir. Axırncı illərdə dövlət

qulluğunun təşkili və funksiya göstərməsi ilə əlaqədar yaranan dövlət-qulluq münasibətlərini tənzimləyən «qulluq hüququ» formalaşır (11, s.5).

«Qulluq hüququnda» idarəetmə münasibətlərinə baxış praktiki olaraq inzibati hüquqla eynidir. Bununla belə «qulluq hüququnun» tənzimlədiyi aşağıdakı spesifik münasibətlər ayırmaq olar:

- dövlət kadr sahəsində (dövlət qulluqçuları ilə iş); dövlət-qulluq hüquq münasibətləri; dövlət qulluğunun praktiki funksiya göstərməsi üzrə; dövlət qulluğunun prinsiplərinin yerinə yetirilməsinə görə; dövlət qulluqçusunun statusunun formalaşması və realizəsinə görə; dövlət qulluğunu keçməyə görə; dövlət qulluğunun dayandırılmasına görə; dövlət qulluğunun idarəetməsinə görə; dövlət qulluğunun islahatlarına görə; (12, s.20).

Göründüyü kimi münasibətlərin bu cür mahiyyəti dövlət qulluğunun təşkili və funksiya göstərməsi ilə əlaqədardır.

Atamançuk Q.V. qeyd edir ki, dövlət və cəmiyyətin (hakimiyyət və vətəndaş) qarşılıqlı təsirini xarakterizə edən, «dövlət - dövlət aparatı, dövlət orqanı - dövlət vəzifəsi - dövlət qulluqçusu - vətəndaş, cəmiyyət» elementlər sistemi dövlət qulluğunu, yəni «dövlət vəzifəsi - dövlət qulluqçusu - vətəndaş» elementlərini də əhatə edir və özündə **iki növ hüquq münasibətlərini** birləşdirir. **Birinci**, dövlət vəzifəsini icra edən şəxslə dövlət (dövlət orqanı və onların sistemi vasitəsilə) arasındakı münasibətlər; **İkinci**, dövlət vəzifəsini icra edən şəxslə - dövlət qulluqçusu ilə vətəndaş, bütöv cəmiyyət arasında münasibətlər (13, s.114).

Dövlət qulluğu institutunun xüsusiyyətlərindən biri **maddi** və **prosesual** hüquqi normaları özündə birləşdirməsidir.

Maddi normalar. Bu hüquqi institutun prinsiplərini xarakterizə edən status müddəaları müəyyən edir. Maddi normalara: dövlət qulluğu anlayışı, prinsipləri, inzibati vəzifələr, onun statusu, dövlət qulluqçusu anlayışı: onların hüquqları, vəzifələri, hüquqi məhdudiyyətləri, imtiyazları, təminatları; dövlət vəzifələrinin reyestri; sınaq müddəti; attestasiya; intizam məsuliyyəti və b. aiddir.

Prosesual normalar göstərilən maddi normaların reallaşması qaydalarını müəyyən edən məsələləri tənzimləyir. Prosesual normalara dövlət qulluğu institutunun daxil olan hər bir konkret yarım institutda spesifik prosesual müddəalar və proseduralar daxildir. Məsələn, dövlət qulluğuna girmək qaydaları; dövlət qulluqçusunun yerdəyişməsi və qulluğun kəilməsi proseduru; xüsusi ad və dərəcələrin verilməsi, attestasiyanın keçirilməsi qaydaları; intizam məsuliyyətinin tətbiqi; işdən azad edilmə prosedurası və s. «Dövlət qulluğu öz təyinatına görə ictimai proseslərin idarə olunmasında dövlət hakimiyyəti funksiyalarını icra qaydalarını müəyyən edən prosesual normalardan ibarətdir» (14, s.115). Öz konkret məqsədlərinə görə dövlət qulluq münasibətləri **daxili** (təşkilat daxili, sistemdaxili) icra hakimiyyəti orqanlarının daxili fəaliyyət çərçivəsində yaranan qulluq-asılılıq və **xarici** - icra hakimiyyəti orqan sistemində daxil olmayan idarəetmə obyektlərinə bilavasitə təsiri ilə yaranan münasibətlərə bölünür.

Daxili münasibətlər dövlət qulluqçusunun vəzifəyə təyin olunduğu andan vəzifə təlimatı və ya müvafiq normativ aktlarda müəyyən olunmuş işin təşkili, mükafatlandırma, məsuliyyət və başqa məsələləri yerinə yetirməsi zamanı yaranır. **Xarici** dövlət - qulluq münasibətləri dövlət qulluqçuları qanunvericilik əsasında öz vəzifə səlahiyyətlərini həyata keçirməklə əlaqədar onlara təbəçilik əlaqəsi olmayan vətəndaşlar, dövlət və qeyri dövlət təşkilatlar arasında yaranan münasibətlərdir.

Dövlət qulluğu institutu üçün yalnız **formal** münasibətlər yox, eyni zamanda **qeyri-formal** münasibətlər - aparatın məmurları arasındakı əlaqələr xarakterikdir. Formal təbəçilik prinsiplərindən fərqli olaraq, qeyri formal - uzlaşdırılmış qulluq əlaqələri idarəetmə subyektlərinin daha çox əməkdaşlığını təmin edən şəxsiyyətlər arasında münasibətdir. Qeyri formal əlaqələrə, həmçinin, ailəvi-qohumluq, yerliçilik, eyni vaxtda bir institutu qurtarmış dövlət qulluqçuları arasında şəxsi sədaqət, himayəçilik əlaqələri daxildir.

Bundan başqa iştirakçıların qarşılıqlı fəaliyyətinin hüquqi xarakterinə görə **şəquli** və **üfiqi** inzibati-hüquqi münasibətlərə ayrılır:

Şəquli inzibati - hüquqi münasibətlər inzibati-hüquqi tənzimləmənin mahiyyətini bilavasitə xarakterizə edir. İdarəetmənin subyektı və obyektı arasında subordinasiya əlaqələrinin dövlət-idarəetmə fəaliyyəti üçün səciyyəvidir. Bu münasibətlər həmişə bərabər olmayan tərəflər arasında yaranır, yəni bir tərəf başqa tərəfdən hüquqi asılıqla **hakimiyyət-təbəçilik** formasında özünü göstərir.

Üfiqi inzibati-hüquqi münasibətlər tərəflər arasında hüquqi bərabərlik çərçivəsində yaranır, yəni bir tərəfin hüquqi-hakimiyyət göstərişi başqa tərəf üçün məcburi deyil. Məsələn, icra hakimiyyəti orqanlarının işində vəzifə səviyyəsi eyni olan, müxtəlif dövlət qulluqçuları - eyni dərəcəli iştirakçılar arasındakı materiallar, arayışlar, hesabatlar, qərar layihəsi və s. hazırlayana üfiqi münasibətlər yaranır. Manaxin V.M. bu münasibətləri «qulluq və ya üfiqi-inzibati-hüquqi münasibətlər» adlandırır.

Dövlət qulluq münasibətləri məcburi elementlərdən təşkil olunmuş strukturu var. Bu strukturaya hüquq münasibətlərinin tərəfləri idarəetmə **subyektı** və **obyektı**, onların subyektiv hüquq və vəzifələri daxildir.

İnzibati hüquq elmində və dərsləklərdə ənənəvi olaraq dövlət qulluqçusu inzibati hüququn **subyektlərin** haqqında məsələnin təhlili ilə əlaqədar baxılır. Dövlət qulluqçusu dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsində idarəetmə və başqa dövlət funksiyalarının **subyektı** keyfiyyətində çıxış edir. İnzibati hüquqda **fərdi** və **kollektiv** subyektlərə ayrılır. Dövlət qulluqçuları inzibati hüququn fərdi subyektı sayılır.

Hüquq münasibətlərinin başqa iştirakçısı **obyektinə** dövlət qulluğu sahəsində hüquq və vəzifə verilmiş idarə olunan tərəf keyfiyyətində vətəndaşlar, dövlət və qeyri-dövlət orqan və təşkilatlar (müəssisə, idarə və administrasiyası) daxildir.

Али РЗАЕВ

К.ю.н.

**ИНСТИТУТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ:
СУЩНОСТЬ И СТРУКТУРА**

Резюме

Статья посвящена исследованию актуальной и малоизученной проблемы правовой науки – институту государственной службы. В ней рассматривается понятие, сущность и структура современного правового института государственной службы, процесс институционализации государственной службы.

Анализируются материальные и процессуальные нормы нормативно-правовых актов, регулирующих государственную службу, внутренние и внешние, формальные и неформальные, а также вертикальные и горизонтальные отношения, складывающиеся в сфере государственной службы.

Ali RZAYEV

Candidate of jurisprudence

**INSTITUTION OF GOVERNMENT SERVICE:
THE ESSENCE AND STRUCTURE**

Summary

The article is dedicated to the research of a relevant and insufficiently explored problem of jurisprudence. The article examines the concept, the essence and the structure of modern legal institution of government service and process of institutionalization.

The article analyzes substantive norms, rules and regulations of normative acts which control the government service, the internal and external, formal and informal, horizontal and vertical attitudes in the sphere of government service.

Səidə HƏSƏNZADƏ

AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi

Tədqiqatlar İnstitutunun dissertantı

ƏLİLLİYİN ANLAYIŞI *

Dünyanın bütün ölkələrində və cəmiyyətin istənilən təbəqəsində əlil olan çoxlu insanlar vardır və onların sayı durmadan artır. Müxtəlif ölkələrdə və tarixi dövrlərdə əlilliyə fərqli anlayış verilmişdir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində göstərilir ki, «əlillik» dedikdə əlil adamın hal və vəziyyəti başa düşülür. Həmin lüğətdə «əlil» sözü isə xəstəlik və ya qocalıq nəticəsində əmək qabiliyyətini itirmiş, şikəst kimi izah edilir (1, s. 408). Bir çox dillərdə əlillik vəziyyətini ifadə edən «invalid» termini isə latın sözü olan «invalidus» sözündən olub, zəif, xəstə mənalarını ifadə edir (8, s. 611).

Quldarlıq dövründə yalnız müharibə zamanı qələbə çalan hərbi veteranlar əlil kimi tanınır və dövlət hesabına təmin olunurdular: mülki əsaslarla zədə alanlar və qullar heç bir təminatla malik deyildilər.

Qədim tarixə malik olan Azərbaycanda ibtidai icma quruluşu dövründə qocaların və əlillərin saxlanılması adətlərə görə qəbilənin əmək qabiliyyətli şəxsləri tərəfindən həyata keçirilirdi. Quldarlıq cəmiyyətində isə qulların qocalığa və ya əmək qabiliyyətini itirməyə görə hər hansı təminat forması ümumiyyətlə olmamışdır.

Feodalizm dövründə isə Azərbaycanda hüququn inkişafı islam dininin qəbul edilməsi ilə sıx bağlı olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə müsəlman dünyasının bir hissəsi olan Azərbaycanda bütün ictimai münasibətlər, əsasən, şəriət qanunları ilə tənzimlənirdi. «Şəriət» sözü ərəbcə «şəərə» sözündəndir və dilimizə «istiqlal vermək, qanun vermək» kimi tərcümə olunur. Müsəlman hüquq normalarının şəriət qaydalarında əks olunmasına baxmayaraq, şəriəti müsəlman hüququ ilə eyniləşdirmək olmaz. Şəriətdə sırf hüquqi məsələlərlə yanaşı, dini məsələlər də şərh edilir. Buna görə də, müsəlman hüququna şəriətin bir sahəsi kimi baxmaq düzgündür (7, s. 17).

Məlumdur ki, bütün dinlərdə ayrı-ayrı hüquqi məsələlər nəzərdə tutulur. Lakin şəriəti xristian hüququndan və digər qanunvericilik sistemlərindən ayıran prinsipial fərq budur ki, şəriət əsrlər boyu qüvvədə olsa da, onunla yanaşı mövcud olmuş dünyəvi hüquq normalarını bütövlükdə əvəz etməmişdir. Bəzi alimlər isə göstərir ki, əslində müsəlman dünyası islam dini yaranandan XIX əsrin sonunadək şəriətdən başqa heç bir digər qanunvericilik sistemini tanımamışdır (7, s. 5). Yəni şəriət çoxsaylı və geniş əhatəli hüquq normalarını özündə əks etdirir. Eyni zamanda, belə bir fikir də mövcuddur ki, islam təkcə din deyil, həm də dövlət qanunvericiliyi olduğundan, peyğəmbərin kəlamları qanunvericilik qüvvəsinə malikdir (9, s. 352-354).

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvu, hüquq elmləri doktoru M.Əliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Həmin dövrdə hüququn əsas mənbəyi kimi çıxış edən Qurani-Kərim müxtəlif məsələlər üzrə çoxsaylı normaları özündə əks etdirir. Azərbaycanın hüquqşünas alimləri qeyd edirlər ki, «feodal Azərbaycanda hüquqi sistem şəriətin prinsipləri və müddəaları əsasında qurulmuşdu və islam dini ilə sıx bağlı idi. Bəzi hallarda isə müəyyən məsələlərin həllinə dair şəriətdə birbaşa cavab olmadıqda, adət hüquq normaları tətbiq olunurdu» (10, s. 23).

O dövrdə islam aləmində Xəlifə Ömər ibn əl-Xəttabın vaxtında yaşlı şəxslərə və əlillərə xüsusi maddi yardımların təyin edilməsi barədə göstəriş verməsi artıq tarixə məlumdur (10, s. 227). Eyni zamanda, dövlət xəzinəsinə yoxsullar, dullar, yetimlər, kimsəsizlər, əlillər üçün tutulan yığım, yəni zəkat mövcud idi. Köməksizlər və ya əlillər zəkatı almaqda üstünlük hüququna malik idilər. Zəkat xalis gəlirin məbləğindən çıxılırdı. Zəkat vergisi yetkinlik yaşına çatmış, anlaqlı, azad müsəlmanlardan tutulurdu (4, s. 108-109). Ümumiyyətlə, islamşünas alimlər göstərir ki, islam hüququ cəmiyyətdə sosial ədaləti təmin edən münasibətləri tənzim etməklə zəkat normalarını, xüms qaydalarını, fitrə vermək, qurban kəsmək, zənginlərin mallarından kasıblara (ehtiyacı olanlara) vermək və sair ictimai-sosial ədaləti təmin edən normaları özündə əks etdirən qanunlardır (5, s. 5; 6, s. 193; 11, s. 43; 12, s. 33).

Məlumdur ki, müasir dövrdə əlillərin sosial müdafiəsi sisteminin əsasını maliyyə məsələləri, yəni məcburi sığorta haqlarının toplanması təşkil edir. Bu baxımdan, Qurani-Kərimin «Əl-Ənfal» surəsi maraq kəsb edir. Həmin surənin 41-ci ayəsində birbaşa göstərilir ki, ələ keçirdiyiniz hər hansı qənimətin beşdə biri Allahın, Peyğəmbərin, onun qohum-əqrəbasının, yetimlərin, yoxsulların, yolçuların və əlillərindir (3, s. 153). Göründüyü kimi, əslində Qurani-Kərimdə hal-hazırda dünyanın 201 dövlətinin əlillərin sosial təminatı sistemində müvəffəqiyyətlə tətbiq edilən nəsillərin sosial həmrəyliyi prinsipi, yəni cəmiyyətin əmək qabiliyyətsiz üzvlərinin əmək qabiliyyətli şəxslərin hesabına saxlanılması məsələsi təsbit edilmişdir.

Sosial təminat hüququ üzrə mütəxəssislər göstərir ki, feodal dövrü qocaların və əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin maddi təminatı üzrə vəzifə daşıyan ailələrə əsaslanan natural təsərrüfatın hökmranlığı ilə səciyyələnir. Bu dövrdə işləyə bilməyən və təsərrüfatı olmayan şəxslərin sosial cəhətdən dayağının formaları da «peyda» olur (məsələn, xeyriyyəçilik, dilənçiliyə icazə vermək). Həmin dövrdə verilən yardımlar əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin sosial cəhətdən təminatı xarakteri deyil, mükafat xarakteri daşıyırdı (14, s. 153). Lakin, feodalizm dövründə Fransada və İngiltərədə müharibə əlillərini himayə etmək monastirlərə həvalə olunmuşdur. 1682-ci ildə Rusiyada Çar Fyodr Alekseyevin əmri əsasında, heç bir işdə işləyə bilməyən yoxsullar, zədələnmiş və qoca insanlar ən çox da özünə sığınacaq qura bilməyən, dövlət vəzifələrinin yerinə yetirilməsində ağır yaralanan, şikəst olan xidməti məmurlar üçün həyatlarının sonuna kimi qidalanmalarına imkan verən iki bina tikilmişdir. Beləliklə, bütün

ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da əmək əlillərinin sosial təminatı mövcud olmamışdır (8, s. 611).

Hazırda əlillik sahəsində həyata keçirilən siyasət cəmiyyətin son iki yüz illik inkişafından doğur. Bu siyasət əksər ümumi istiqamətlərdə həyat şəraitini və müxtəlif dövrlərdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətləri əks etdirir. Lakin əlil olan insanların həyat şəraitinə təsir edən bir çox xüsusi amillər vardır. Tarix boyu sosial amil olan cahillik, etinasızlıq, xurafat və qorxu əlilliyi olan insanların qabiliyyətlərinin inkişafı üçün maneə olmuş və onların cəmiyyətdən təcrid olunmasına gətirib çıxarmışdır (2, s. 5).

Beynəlxalq hüququn prinsip və normaları, beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminin tərkib hissəsi olmaqla sosial təminat sahəsi də daxil olmaqla insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları sahəsində ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində nəzərə alınır. Həmin beynəlxalq müqavilələrə «Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi» (1948-ci il), «İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt», «Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt» (1966-cı il), «Əqli cəhətdən geri qalmış şəxslər haqqında Bəyannamə» (1971-ci il), «Əlillərin hüquqları haqqında Bəyannamə» (1975-ci il) və s. aiddir.

«Əlillərin hüquqları haqqında Bəyannamə»də əlilliyə anlayış verilərək qeyd olunur ki, əlil mövcud qüsurlar nəticəsində özünün normal şəxsi və sosial həyat ehtiyaclarını tamamilə və ya qismən təmin etmək iqtidarında olmayan şəxsdir (13, s. 254). Bu anlayışda əlillik konsepsiyasına tibbi-sosial və iqtisadi-sosial cəhətdən yanaşılır. Birinci yanaşma çatışmazlığın (qüsurun) xarakterini müəyyən edir; anadangəlmə və ya qazanılmış fiziki və (və ya) əqli çatışmazlıq, həmçinin özünə xidmətin qeyri-mümkünlüyünü özündə əks etdirir. İkinci yanaşma isə müəyyən etməklə ki, insan mövcud qüsurlarla əlaqədar əmək qabiliyyətinin olmaması üzündən sərbəst surətdə özünün normal həyatını təmin edə bilmir.

XX əsrin 60-cı illərinin sonunda bir sıra ölkələrin əlil təşkilatları əliliyin yeni konsepsiyasını hazırlamağa başladılar. Bu yeni konsepsiya əlilliyi olan insanların üzləşdiyi məhdudiyyətlə (ətraf mühitin strukturu, xarakteri) əhalinin əlilliyi olan insanlara qarşı münasibəti arasında sıx əlaqəni göstərirdi. Eyni zamanda əlillik problemi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha tez-tez qabardılmağa başlandı. Həmin ölkələrin bəzilərinə ümumi əhalinin arasında əlilliyi olan insanların sayı çox olmaqla əsasən, cəmiyyətin ən kasıb təbəqəsini təşkil edirdilər. Sonralar «əlil» və onunla bağlı anlayışların məzmununun dəqiqləşdirilməsi baş verir. 1980-ci ildə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı əlillik problemi ilə bağlı olan qüsurlar, əlillik və əmək qabiliyyətsizliyinin beynəlxalq təsnifatını verərək terminlər arasında dəqiq sərhədi müəyyən edir. «Qüsurlar» termini insan orqanizminin psixi, fizioloji, anatomik quruluşunun funksiyalarının istənilən itkisini və ya pozulmasını özündə əks etdirir. Əlillik-insan üçün normal hesab olunan çərçivələrdə bu və ya digər fəaliyyəti həyata keçirmək qabiliyyətinin məhdudlaşması və ya yoxluğudur.

Əmək qabiliyyətsizliyi isə konkret fərd üçün onun yaşından, cinsindən, sosial və mədəni faktorlardan asılı olaraq bu şəxs üçün normal hesab edilən lakin Qüsurlu və ya əlillikdən irəli gələrək fərdin həyat fəaliyyətinin məhdudlaşmasıdır ki, bu da onun həyatda müəyyən rol oynama imkanlarına mane olur (13, s. 171). Bu təsnifatda «əmək qabiliyyətsizliyi» termini sosial-iqtisadi cəhətdən daha çox tibbi yanaşmanı ifadə edir. Belə ki, cəmiyyətdə sosial şərtlərlə fərdin qabiliyyəti arasındakı təsirləri tam adekvat əks etdirmir və onun məzmununa yenidən baxılmalıdır.

Əlilliyin və əmək qabiliyyətsizliyinin müasir anlayışı 3 dekabr 1982-ci il «Əlil olan insanlara dair» Ümumdünya Fəaliyyət Proqramı, 20 dekabr 1993-cü il BMT tərəfindən qəbul olunan «Əlillərə bərabər imkanların yaradılması üzrə standart Qaydalar»da və digər beynəlxalq sənədlərdən təsbit edilmişdir.

Belə ki, BMT-in «Əlillərə bərabər imkanların yaradılması üzrə standart Qaydalar» da göstərilir ki, «əlillik» - termini dünyanın istənilən ölkəsinin əhalisi arasında baş verən müxtəlif funksional məhdudiyyətlərin məcmusunu ifadə edir. İnsanlar fiziki, əqli zədələnmə və ya hissiyyat üzvlərinin zədələnməsi, səhhətin vəziyyəti və ya əqli xəstəlik nəticəsində əlil ola bilərlər. Bu cür zədələr, vəziyyətlər və ya xəstəliklər təbiətə daimi və müvəqqəti ola bilər (2, s. 13). Eyni zamanda həmin Qaydalarda qeyd olunur ki, «qüsurlu» termininin insanın digər şəxslərlə bərabər səviyyədə cəmiyyətin həyatında iştirak etmək imkanlarının itirilməsini və ya məhdudlaşmasını ifadə etdiyi göstərilir (2, s. 14). Bu termin əlilliyi olan insanla ətraf mühit arasında ziddiyyəti təsvir edir. Həmin termin nəinki cəmiyyətin özünü əlillərə olan münasibətlərindəki çatışmazlıqları, eyni zamanda əlillərin cəmiyyətin həyatında digər şəxslərlə bərabər iştirak etmək imkanlarını məhdudlaşdıran fəaliyyət sahələrindəki, xüsusilə də, informasiya kommunikasiyaları və təhsil sahəsində mövcud olan çatışmazlıqları xüsusi olaraq nəzərə çatdırır.

1970-ci illərdə əlil təşkilatlarının nümayəndələri və əlillik sahəsində mütəxəssislər arasında həmin dövrün terminologiyasına qarşı güclü əks-reaksiya formalaşdırır. Belə ki, «əlillik» və «qüsurlu» terminlərinin işlədilməsində qeyri-müəyyənlik və mürəkkəblik müşahidə olunurdu ki, bu da müvafiq siyasətin işlənilib hazırlanması və ya siyasi xarakterli fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə mane olurdu. Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, həmin dövrdə terminologiya şəxsi əhatə edən cəmiyyətin qeyri-kamilliyini və çatışmazlıqlarını nəzərə almayan tibbi və diaqnostik yanaşmanı əks etdirirdi (2, s. 14).

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının «Əlillərin peşə reabilitasiyası və məşğulluğu haqqında» 159 nömrəli konvensiyanın birinci maddəsinə əsasən «əlil» termini münasib iş almaq, saxlamaq və xidmət üzrə lazımi qaydada təsdiq olunmuş fiziki və ya psixoloji qüsurlarla əlaqədar olaraq hərəkət etmək imkanları xeyli məhdud olan şəxsləri ifadə edir (12, s. 135).

Beynəlxalq hüquqi aktlarda olduğu kimi respublikamızın qanunvericiliyində də əlilliyin anlayışına dair vahid fikir formalaşmamışdır. Belə

ki, «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 23 sentyabr 1999-cu il tarixli Qanununun 24-cü maddəsində əlillik, orqanizmin funksiyalarının pozulması ilə əlaqədar səhhətin pisləşməsi nəticəsində əmək qabiliyyətinin tam və ya qismən itirilməsi kimi anlayış verilmişdir. 07 fevral 2006-cı il tarixli «Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 11.-ci maddəsinə əsasən, «əlillik» xəstəlik və ya xəsarət nəticəsində yaranan əqli və ya fiziki qüsurlara görə əmək qabiliyyətinin məhdudlaşmasıdır. Hər iki qanunda əlilliyə verilmiş anlayış iqtisadi yanaşmanı, yəni, əmək qabiliyyətinin olmamasını özündə əks etdirir. Göründüyü kimi «Əmək pensiyaları haqqında» qanun da «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Qanundan fərqlənməyərək əlilliyə birtərəfli yanaşmanı ifadə edərək, əlilliyin yalnız bir əlamətini - əmək qabiliyyətinin olmaması əlamətini əks etdirir. Eyni zamanda «Əmək pensiyaları haqqında» Qanunda əmək qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasının nədən ibarət olması öz əksini tapmayıb. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin anlayışda qeyd olunduğu kimi əmək qabiliyyətinin məhdudlaşması əlilliyin müəyyən olunması demək deyil. İnsan orqanizminin funksiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə pozulması ilə müşayiət olunmayan xəstəlik və patoloji vəziyyət müəyyən olunmuş şərtlər daxilində əmək fəaliyyətinin yerinə yetirilməsinə mane olmaya və əlilliyin müəyyən olunmasına səbəb olmaya bilər. Bu zaman orqanizmin funksiyalarının pozulması dərəcəsi və xüsusən əməyin şərtlərindən irəli gələn tələblər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada söhbət artıq qeyd edildiyi kimi əmək qabiliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşmasından getməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayışın məhdudluğunun bir cəhəti də əmək qabiliyyətinin hansı müddətə məhdudlaşmasının əlilliyin yaranmasına səbəb olmasının göstərilməsidir. Belə ki, əmək qabiliyyətinin qısa müddətə məhdudlaşması əlilliyin yaranmasına səbəb ola bilməz. Hesab edirik ki, əlillik anlayışının müəyyən edilməsi zamanı qanunvericilik səviyyəsində əmək qabiliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə ömürlük və ya uzun müddətə məhdudlaşması və uzun müddətin hansı zaman kəsiyini ifadə etdiyinin təsbit edilməsi məqsədəmüvafiq olardı.

«Əlil»in leqal anlayışı «Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 25 avqust 1992-ci il tarixli Qanununda verilmişdir. Bu qanunda əlilə anadangəlmə, xəstəlikdən və ya xəsarətdən doğan əqli və ya fiziki qüsurlar nəticəsində həyat fəaliyyəti məhdudlaşan sosial yardıma və müdafiəyə ehtiyacı olan şəxs kimi anlayış verilmişdir. Həyat fəaliyyətinin məhdudlaşması anlayışına isə qanunda əlilin özünəxidmət, hərəkət, səmtlənmək, ünsiyyət, öz davranışına nəzarət, habelə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qabiliyyətinin və ya imkanların tamamilə, yaxud qismən itirilməsi kimi anlayış verilir.

Göründüyü kimi «Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» Qanunda «Əmək pensiyaları haqqında» Qanundan fərqli olaraq, əlilliyin daha geniş anlayışı verilir və nəticə etibarilə əlillikdə əmək

qabiliyyəti meyarına mühüm əhəmiyyət verilmir. Belə ki, burada əmək qabiliyyətinin deyil, düzgün olaraq həyat fəaliyyətinin məhdudlaşmasının əlilliyin yaranmasına səbəb olması göstərilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, burada həyat fəaliyyətinin məhdudlaşması ifadəsinin anlayışı verilsə də, lakin təhsil almaq qabiliyyətinin və ya imkanlarının itirilməsi göstərilməmişdir. Eyni zamanda hesab edirik ki, «həyat fəaliyyətinin məhdudlaşması» anlayışını «daxil etmək qabiliyyəti» və ya «imkanların qismən itirilməsi» ifadəsi uğursuz bir ifadədir. Burada söhbət qabiliyyət və imkanların əhəmiyyətli dərəcədə itirilməsindən getməlidir. Digər tərəfdən «Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunundan fərqli olaraq, təkcə xəstəlik və ya xəsarətdən doğan əqli və fiziki qüsurların deyil, eyni zamanda anadangəlmə əqli və fiziki qüsurların da əlilliyin yaranmasına səbəb olması göstərilir. Qanunlar arasında belə ziddiyyətlərin olması təəssüf hissi doğurur və hesab edirik ki, qanunvericilikdə əlilliyin müxtəlif deyil, vahid anlayışı öz əksini tapmalıdır. Ümumiyyətlə, əlilliyə aşağıdakı kimi anlayış vermək olar: əlillik insan üçün normal hesab olunan şərtlərdə və şəraitdə bu və ya digər fəaliyyəti həyata keçirmək qabiliyyətinin anadangəlmə, xəstəlikdən və ya xəsarətdən doğan əqli və ya fiziki qüsurlar nəticəsində baş verən həyat fəaliyyətinin məhdudlaşması nəticəsində tamamilə və ya əhəmiyyətli dərəcədə itirilmişdir.

Əlilliyin səbəbi və nəticələri müxtəlif ölkələrdə bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlilik müxtəlif sosial-iqtisadi şərtlərin və öz vətəndaşlarının rifahının təmin edilməsi üzrə dövlətlərin fəaliyyətinin müxtəlifliyinin nəticəsidir (2, s. 5).

Əlillik səviyyəsi əhalinin sağlamlıq vəziyyəti, tibbi xidmətin keyfiyyəti, müalicənin səmərəliliyi göstəricilərindən biri olmaqla, ölkədə sosial-gigiyena şəraitini, tibb elminin inkişaf səviyyəsini və səhiyyənin səmərəli təşkilini əks etdirir. Əlillik səviyyəsinə görə əhalinin müxtəlif növ tibbi yardıma ehtiyacı, ictimai və dövlət yardımının, əmək sahəsində güzəştlərin, maddi təminatın səviyyəsi müəyyən edilir.

Şəxsin əlil kimi tanınması, əlilliyin səbəbləri, qrupları və müddəti Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 19 avqust tarixli 93 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Tibbi-sosial ekspert komissiyaları haqqında» Əsasnaməyə uyğun olaraq tibbi-sosial ekspert komissiyaları tərəfindən müəyyən olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı: Çıraq, 1997, 452 s.
2. Əlilliyi olan insanlara bərabər imkanların yaradılması üzrə standart qaydalar. BMT. 1994, 24 s.
3. «Quran». Tərcümə edənlər: Bünyadov Z., Məmmədəliyev V. Bakı: Azər nəşr, 1991, 649 s.
4. Məlikova M.F., İsmayılov X.C. Qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlət və hüququ. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2001, 184 s.

5. İbrahimov A. H. Müsəlman hüququnun predmeti və mənbələri. Bakı: Gənclik, 1995, 61 s.
6. İsmayılov İ.İ., Mürşudov R.İ. Sosial təminat hüququ və onun tətbiq problemləri. Bakı, Qanun, 2001, 224 s.
7. Kərimov Q.M. Şəriət və onun siyasi mahiyyəti. Bakı, Azərnəşr, 1987, 222 s.
8. Большая Советская энциклопедия / Под ред. Вавилов С.И.М.: 1951. Том 4, 611 15
9. Еврейская энциклопедия. Т. 8. М.: Терра, 1991, 557 с.
10. История государства и права Азербайджанской ССР. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1964, 313 с.
11. Иванов И.А. О некоторых социально-экономических аспектах традиционного ислама (на примере арабо-османского общества) / «Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока» сборник статей. М., Наука, 1982, с. 41-49
12. Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики. М.: Наука, 1986, 256 с
13. Галаганов В.П. Право социального обеспечения в России. Учебник. М.: Академия, 2001, 416 с.
14. Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения в России. Учебник. М.: БЕК, 2001, 576 с.

Саида ГАСАНЗАДЕ

*Диссертантка Института философии
и социально-правовых исследований*

ПОНЯТИЕ ИНВАЛИДНОСТЬ

Резюме

В статье говорится о понятии инвалидность. О его проявлениях в историях других стран. А также дана информация о причинах инвалидности. Отмечается исключительная важность квот выделенных для инвалидов в учреждениях и предприятиях и даны соответствующие рекомендации.

Saida HASANZADE

*Candidate of the Institute of Philosophy
and Political-Law Researches of ANAS*

THE MEAN OF THE DISABLED

Summary

In connection with this. In the Code of Labour of our Country ensuring a right of labour provides for social protection of the invalides. In the article, the problems

connected with this are analyzed in comparison with the experience of the foreign countries, the exclusive significance realization of the quata allotted to the invalids in the offices and institutions is noted and proper proposals are brought forward.

Вугар ЭЙВАЗОВ

*Института философии и политико-правовых
исследований НАН Азербайджана,
научный сотрудник, к.ю.н.*

ПРИНЦИПЫ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРАВА КАК КРИТЕРИИ ДЕМОКРАТИЧНОСТИ ВЫБОРОВ*

Становление современной системы избирательных прав и свобод граждан связано с принятием 12 ноября 1995 г. в ходе всенародного голосования действующей Конституции Азербайджанской Республики. Конституция ввела принципиально новую для Азербайджана систему органов государственной власти и местного самоуправления на основе разделения государственной власти на законодательную, исполнительную и судебную, отделения органов местного самоуправления от системы органов государственной власти. Этот принципиально новый подход к государственному обустройству страны был призван гарантировать общество от возврата к монопольному положению одной политической партии и авторитарного стиля управления страной.

Решению этой же задачи служат и другие конституционные основы. Так, согласно статье ч.1 ст. 7 Конституции АР Азербайджан есть демократическое государство с республиканской формой правления, при этом, зафиксированные в ч.1 статьи 1, а также ч.2.ст.2 демократические положения о том, что единственным источником государственной власти является народ Азербайджана, который осуществляет свою суверенную власть непосредственно, а также через выборные органы государственной власти, является краеугольным камнем современной азербайджанской государственности. Высшим непосредственным выражением власти народа служит референдум. Хотя осуществление власти народом Азербайджана через законно избранных представителей, согласно Конституции, не является непосредственной формой осуществления им своего суверенного права, тем не менее, следует отметить, что свободные выборы парламента, главы государства и местного самоуправления тоже сочетают в себе элемент непосредственной демократии. Как в референдуме, так и во время выборов избиратели принимают непосредственное участие, как в процессе голосования, так и непосредственно голосуют за то или иное решение, выносимое на всеобщее обсуждение или же за конкретного кандидата. Иначе говоря, непосредственное волеизъявление граждан, имеющее в дальнейшем юридические последствия, присущи институтам референдума и выборов. Разница в том, что при обязательном референдуме общий итог голосования

* Məqalə hüquq elmləri namizədi, dosent Z.Qasımov tərəfindən çapa məsləhət bililib.

граждан определяет окончательное решение по вопросу (вопросам), выносимом на всеобщее голосование. Тем самым обеспечивается непосредственное участие электората в принятии решения (решений). При выборах же непосредственность ограничивается лишь прямым волеизъявлением граждан в определении своих представителей (представителя) в системе органов государственной власти и местного самоуправления.

Любое демократическое государство немыслимо без проведения периодических свободных выборов, составляющих основу представительной демократии. Через выборы большинство граждан участвует в осуществлении государственной власти. Избрание депутатов и должностных лиц порождает ответственность органов власти перед населением. Выборы являются важнейшей формой контроля граждан за деятельностью государственных и муниципальных органов. В этой связи, особую значимость приобретают составляющие главное содержание избирательного права его принципы, обладающие высшей императивностью (обязательностью), общезначимостью.

Под конкретными принципами избирательного права понимается, прежде всего, **всеобщее, равное и прямое избирательное право** при тайном голосовании. Кроме того, к принципам избирательного права относятся проведение выборов на периодической основе и свободное волеизъявление граждан. Эти принципы были выработаны многовековым всемирным опытом развития демократических институтов и получили воплощение в важнейших международно-правовых документах. Рассмотрим некоторые из них.

Принцип *всеобщего избирательного права* означает, что избирательные права (или хотя бы активное избирательное право) признается за всеми взрослыми и психически здоровыми людьми. В Азербайджанской Республике активное избирательное право возникает у граждан по достижении ими 18-летнего возраста.

Вместе с тем, имеются некоторые исключения из данного положения. Так, согласно ч.2. ст.56 Конституции АР граждане, недееспособность которых установлена решением суда, не обладают правом участвовать в выборах, а также в референдуме. А в ч.3 той же статьи говорится об ограничениях в праве участвовать в выборах военнослужащих, судей, государственных служащих, религиозных деятелей, лиц, лишенных свободы, по вступившему в законную силу приговору суда. Данные ограничения для гражданина носят временный характер: избирательные права гражданина восстанавливаются в полном объеме после его освобождения из мест лишения свободы, где он отбывал наказание по приговору суда, либо такое право предоставляется после признания гражданина дееспособным по решению суда. Ограничения избирательного права лиц вышеуказанных категорий призваны обеспечить конституционные требования об организации государственной власти на

основе принципа разделения властей и учреждения светского государства в АР.

Избирательное право также не принадлежит проживающим на территории Азербайджанской Республики иностранцам и лицам без гражданства. Единственным исключением является предусмотренная Избирательным Кодексом Азербайджанской Республики возможность для иностранных граждан, постоянно проживающих на территории соответствующего муниципального образования, принимать участие в выборах в органы местного самоуправления. Однако такое право возникает только в случае, если это оговорено в международном договоре Азербайджанской Республики и соответствующего государства.

Равное избирательное право. Принцип равного избирательного права предполагает равную для каждого избирателя возможность воздействовать на результаты выборов. Равное избирательное право представляет собой следствие и одно из важнейших проявлений конституционно гарантируемого равноправия граждан (ст.25). Равенство избирательного права обеспечивается, прежде всего, наличием у каждого избирателя одинакового числа голосов. Кроме того, необходимо, чтобы все голоса имели равный вес, т. е. равное влияние на результат выборов.

Прямое избирательное право. Прямое избирательное право подразумевает, что граждане Азербайджанской Республики голосуют на выборах в органы государственной власти и местного самоуправления непосредственно. Прямое (непосредственное) избирательное право означает право избирателя непосредственно избирать и быть избранным в выборный орган или на выборную должность. Тем самым обеспечивается прямое волеизъявление граждан, а в итоге и азербайджанского народа.

Принцип *тайного голосования* означает возможность избирателя независимо от чьего-либо влияния осуществить свое волеизъявление. Тайное голосование исключает возможность какого-либо контроля со стороны любых органов или должностных лиц, а также общественных объединений и граждан за волеизъявлением избирателей. Поэтому законодательство рассматривает соблюдение тайны голосования как одну из первостепенных обязанностей избирательных комиссий, в том числе при и при голосовании вне помещений избирательных участков.

Тайна голосования обеспечивается тем, что данные о том, как голосовал тот или иной гражданин, не могут быть определены. Смысл его в гарантии полной свободы волеизъявления граждан.

Сегодня обязательные, периодичные, своевременные (своевременно назначенные), свободные, альтернативные (состязательные), подлинные выборы - единственный законный способ делегирования власти народом, а

также оптимальное средство формирования института представительной демократии.

Вместе с тем, практике проведения выборов известны и случаи *абсентеизма* - неучастие избирателей в выборах. Высокий уровень абсентеизма приводит либо к избранию органа власти или самоуправления небольшой частью избирательного корпуса, что дает основание сомневаться в легитимности органа, либо может вести к безрезультатности избирательного процесса, если закон устанавливает обязательный минимум участия в выборах. В связи с этим, представляется необходимым внести соответствующие изменения в Избирательный кодекс Азербайджанской Республики, позволяющий увеличить кворум обязательной явки избирателей (голосующих) на референдум и участие в выборах с 25% до **50%**.

Весь массив азербайджанского законодательства, регулирующего демократические институты народовластия, должен соответствовать не только конституционным принципам демократического республиканского устройства, но и общепризнанным принципам и нормам международного права. Это следует из части 2 статьи 148 Конституции АР, где закреплено положение о том, что международные договора, стороной которых является Азербайджанская Республика, являются составной частью ее правовой системы, и если международным договором Азербайджанская Республика установлены иные правила, чем предусмотренные законом, исключая Конституцию Азербайджанской Республики и акты, принятые путем референдума, то применяются правила международного договора (ст. 151). В отношении избирательных прав и свобод граждан республики это означает, что их правовое регулирование и правоприменение должно осуществляться в соответствии с международными стандартами в области избирательного права, касающегося различных правоотношений в сфере выборов, в том числе и избирательного процесса (международные избирательные стандарты или международные стандарты для демократических выборов).

Таким образом, общепризнанные международные стандарты избирательных прав граждан являются обязательными как для законодательных органов, так и для органов власти, избирательных комиссий и судов, применяющих нормы избирательного права. Исходя из названного положения Конституции, суды в принимаемых ими решениях вправе при необходимости ссылаться на международно-правовые акты.

Оценивая всю совокупность принципов, положенных в основу азербайджанского избирательного права, нельзя не признать, что они отражают демократическую природу выборов как одного из главных конституционных институтов народовластия и, как следствие, призваны служить безусловными ориентирами в организации и проведении общенациональных и муниципальных выборов в Азербайджанской

Республике. Только приоритетное следование им со стороны избирателей, кандидатов, избирательных объединений, государственных органов, органов местного самоуправления, избирательных комиссий, судов общей юрисдикции и других участников избирательного процесса способно предотвратить при проведении избирательных кампаний возникновение неразрешимых юридических коллизий и сделать процесс передачи государственной и муниципальной власти посредством выборов легитимным, гармоничным, последовательным, нефальсифицированным и необратимым.

Список использованной литературы

1. Конституция Азербайджанской Республики. Баку 2003.
2. Избирательный Кодекс Азербайджанской Республики. Баку 2003.
- 3 Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации. Отв. ред. - А.В. Иванченко. - М., 1999.
5. Веденеев Ю.А. Новое избирательное право Российской Федерации: проблемы развития и механизм реформирования. //Вестник Центральной избирательной комиссии Российской Федерации. 1997. № 2.
6. Князев С.Д. Принципы российского избирательного права // Правоведение. 1998. № 2.
7. Яшин А. А. Выборы и партии в регионах России: Сб.учебных материалов по курсу Политическая регионалистика. - М., СПб, 2000.
8. Вешняков А.А. Избирательные стандарты в международном праве и их реализация в законодательстве Российской Федерации. - М., 1997.

Vüqar EYVAZOV

SEÇKİ HÜQUQU PRİNSİPLƏRİ SEÇKİLƏRİN DEMOKRATİKLİYİNİN MEYARI KİMİ

Xülasə

Seçkilər xalq hakimiyyətinin ötürülməsinin yeganə qanuni üsuludur və nümayyəndəli demokratiya institutunun formalaşmasının münasib vasitəsidir. Seçki hüququnun tərkib hissəsini onun prinsipləri təşkil edir: seçkilərin məcburiliyi, müntəzəmliyi, vaxtında keçirilməsi, alternativliyi (çəkişmə), ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə dövlət hakimiyyətinin seçkiləşdirilməsi.

«Seçki hüququnun prinsipləri seçkilərin demokratikliyinin meyarı kimi» başlıqlı məqalədə seçki münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin təməli olan seçki hüququnun yuxarıda sadalanan prinsiplərinin məzmunu açıqlanmış,

habelə tanınması və realizəsi seçkinin demokratikliyinə dəlalət edən seçki hüququnun prinsiplərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri araşdırılır.

Vugar EYVAZOV

**THE PRINCIPLE OF ELECTORAL LAW AS CRITERION OF
DEMOCRATIC ELECTION**

Summary

Elections are the only legal way of delegation of power by public, as well as optimal method of forming institute of representatives of democracy. Constituent parts of the right to vote are the principles such as compulsoriness of elections, their periodicity, modernity, alternativeness, formation of electoral bodies on the basis of universal, equal and direct elections by means of free, personal and confidential voting.

The article reveals the principles of the right to vote, which are the fundamentals of legal regulation of the electoral relations, as well as examines characteristic features of the principles of the right to vote, recognition and realization of which allow to judge about democraticness of elections.

Şahin HÜSEYNOV

Polis Akademiyasının «Daxili işlər
orqanlarında əməliyyat-axtarış fəaliyyəti»
kafedrasının rəisi, polis polkovniki

Rasim NƏSİROV

Polis Akademiyasının «Daxili işlər
orqanlarında əməliyyat-axtarış fəaliyyəti»
kafedrasının baş müəllimi, polis polkovnik-leytenantı

ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİNİN MƏNƏVİ-PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ*

Daxili işlər orqanlarının aparıcı xidmətlərindən biri olan cinayət axtarışı aparatının əsas vəzifəsi – cinayətlərin və digər hüquqpozumaların qarşısının alınması və açılmasıdır. Bu iş dərin əxlaqi mahiyyətə malikdir, tamamilə cəmiyyətin və dövlətin maraqlarını əks etdirir. Buna görə cinayət axtarışı aparatları öz hüquqlarından istifadə edərək, sosial ədalət prinsiplərini qorumaqla yüksək əxlaqi maraqları müdafiə edirlər, bütövlükdə cəmiyyət və ayrılıqda hər bir vətəndaş hüquqazidd qəsdlərdən müdafiə olunur.

Cinayət axtarışı aparatlarının əməliyyat-axtarış fəaliyyəti hüquqi fəaliyyətin bir növü olub, bizim fikrimizcə bu xidmətin fəaliyyətinin təməlini təşkil edir. Cinayət axtarışı aparatlarının əməliyyat müvəkkili spesifik vasitə, üsul və metodlarla funksional vəzifələrini yerinə yetirərkən normativ aktlarla müəyyən edilmiş qaydada hərəkət edir. Cinayət axtarışı aparatlarının əməkdaşları dövlət və onun orqanları adından və onların tapşırığı ilə çıxış edərək dövlət aparatında xidmət edirlər. Bundan irəli gələrək, bütün səciyyəvi cəhətləri ilə cinayət axtarışı əməkdaşlarının hərəkətləri ciddi olaraq dövlət xidmətinin prinsip və vəzifələrinə müvafiq olmalıdır. Dövlət xidmətinin bir növü olan cinayət axtarışı aparatlarının əməliyyat-axtarış fəaliyyətini xarakterizə edərkən, biz onu həyata keçirən şəxslər üçün xüsusi peşəkar, əxlaqi, siyasi və mənəvi-psixoloji tələbləri qabaqcadan müəyyən edirik.

Daxili işlər orqanlarının fəaliyyətini nizamlayan normativ aktlarda əməkdaşın şəxsiyyətinə dair tələblər sadalanıb: "cinayətkarlığa qarşı barışmaz mövqe tutmaq, qanunçuluğa ciddi əməl etmək, işgüzarlıq, əməksevərlik, icraçılıq, məsuliyyət, ədalət, insanilik, alicənablıq". Amma bütün əməkdaşlar zəruri mənəvi-psixoloji və peşəkar tələblərə uyğun gəlmir.

Belə vəziyyətin əsas səbəbləri sırasında aşağıdakılar qeyd edilir:

- əməliyyat aparatlarına kadrların seçiminin müasir dövrün tələb və metodlarına müvafiq həyata keçirilməsində olan çatışmazlıqlar;

* Məqalə hüquq elmləri doktoru, professor K.Səlimov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

- öz spesifik funksiyalarının vacibliyinin bəzi əməliyyat işçiləri tərəfindən lazımınca dərk olunmaması, onlarda vərdiş və bacarıqların təkmilləşdirmək niyyətinin olmaması;
- əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin bəzi istiqamətlərinin hüquqi nizamlanmasında olan boşluqlar;
- əməliyyat işçisinin əmək şəraiti və işinin təşkil edilməsində olan çatışmazlıqlar;
- mənəvi-iradi və peşəkar keyfiyyətlərin tərbiyə olunması işində olan qüsurlar və s.

Səbəblərin sadalanmasında dərinə getməyərək, qeyd edək ki, onların arasında ən vaciblərindən biri olan əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin mənəvi-psixoloji mahiyyətinin aspektlərinə yetərli dərəcədə diqqətin verilməməsidir. Buna görə adı çəkilən problemlərin baxılması olduqca aktualdır.

Cinayət axtarışı aparatı əməkdaşının əməliyyat-axtarış fəaliyyəti "ictimai-siyasi fəaliyyətin bir növüdür... hüquq-mühafizə sahəsində praktik fəaliyyətin ali formalarına aiddir" və "ƏAF haqqında" Qanunla və başqa normativ aktlarla hüquqi nizamlanır. Bizim fikrimizcə, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti humanotrop mahiyyətlidir, onun əsas məzmunu insanlarla iş, konkret şəxsə təsir göstərməklə cəmiyyətə xidmət etməkdir. Onun mürəkkəb strukturu var və daxilinə aşağıdakı elementlər aiddir: praktiki (əməli, tətbiqi), hüquqi və mənəvi-psixoloji.

Praktiki elementə əməliyyat-axtarış tədbirləri, fiziki hərəkətlər, cinayətkarı yaxalamaq və zərərsizləşdirmək, cinayətin üstünün açılması və ya onun qarşısının alınması, həmçinin gizlənən cinayətkarların axtarışı məqsədi ilə xüsusi texnikanın istifadəsi daxildir. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin bu tərəfi əsasən texniki normalarla nizamlanır. Bunu dedikdə biz zəruri praktiki nəticə verən insan fəaliyyətinin hər bir növü qarşısında qoyulan adi məqsədəuyğunluq tələblərini başa düşürük.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin hüquqi elementi ictimai təhlükəsizlik və hüquq qaydalarının müdafiəsinə yönəlib, hüquq-mühafizə və hüquq tətbiqi xarakterlidir, cinayət axtarışı aparatının əməkdaşı vətəndaşlarla və cəmiyyətlə bütövlükdə hüquqi münasibətlərə girir. Əxlaq subyekti kimi o, eyni zamanda mənəvi münasibətlərə də daxil olur, çünki öz hərəkətlərinin obyektləri üçün əxlaqi əhəmiyyət kəsb edən addımlar atır. Bu münasibətlər prosesində cinayət axtarışının əməkdaşı cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini qoruyur və möhkəmləndirir. Belə ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin digər növ insan fəaliyyətləri kimi mənəvi aspekti mövcuddur və mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fəaliyyətin mənəvi-psixoloji elementi insanların qanuni maraqlarına ziyan vermək yox, əksinə onları müdafiə etmək məqsədi ilə nəzərdə tutulan və əməliyyat aparatlarının sərəncamında olan xüsusi vasitə və metodların tətbiqini nəzərdə tutur. Bu obyektiv şərtlər cinayətkarlıqla mübarizədə konkret vəzifələrin əməliyyatçılar tərəfindən yerinə yetirilməsinin məqsədəuyğunluğunun dərk olunmasını həlledici dərəcədə müəyyən edir.

Öz növbəsində, bu vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsi əməliyyat işçisində yüksək mənəvi keyfiyyətlərinin yaranmasına kömək edir və onlarda yaradıcı əməyin nəticəsindən dərin mənəvi məmnunluq hissini yaradır.

Əməliyyat işçisi cinayətkarlıqla mübarizədə, cəmiyyətə verdiyi xeyrini dərk edir. Amma ekstremal, münaqişə şəraitində keçən bu işin xüsusiyyəti etik baxımdan onu nəzərdə tutur ki, əks maraqlara toxunmadan xeyirxahlıq etmək mümkün deyil. Təcrübə təsdiq edir ki, xeyirxahlıq və düzgünlük həyatda ağrısız baş vermir. Möhkəm mənəvi əqidəsi olan əməliyyat işçisinin rəqibləri (düşmənləri) olmaya bilməz. O, insan həyatının vacib məsələlərinə toxunur, buna görə maraqları fərdilik, egoizm, səhvlərə və hüquqazidd davranışa arxalanan insanlarda kəskin ədavət, amansızlıq və barışmazlıq hissini yaradır. Amma belə mənəvi münaqişədə daxili işlər orqanlarının fəaliyyətinin uğuru və səmərəsində marağı olan insanların çoxluğunun fəal dəstəyi həlledicidir. Bu da kifayət qədər qanunauyğundur. Əməliyyat işçisinin hərəkətləri əməliyyat-axtarış, peşəkar keyfiyyətlərə və mənəvi dəyərlərin vəhdətinə əsaslanır.

Cəmiyyətin hüquq və maraqlarını cinayətkar qəsdlərdən müdafiə etmək vəzifəsi cinayətkarlıqla mübarizədə əməliyyat işçisini zəruri biliklərə malik olmağa sövq etdirir.

Cinayətkarlıqla mübarizə metodu və vasitələrinin seçimində əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin mənəvi cəhətdən dərk olunması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti prosesində texniki, hüquqi və mənəvi normaları bir-biri ilə tutuşdurmaq və əsassız olaraq bir-birindən ayırmaq olmaz. Amma bəzən elə olur ki, mənəviyyat tələbləri və adi məqsədəuyğunluq düşüncələri bir-birindən ayrılırlar. Konkret əməliyyat marağı kəsb edən məsələlərin həllində vasitənin seçimi zamanı belə ziddiyyət olarsa, onda əməliyyat işçisi üstünlüyü adi məqsədəuyğunluq düşüncələrinə yox, qanunvericiliyə və peşəkar etika tələblərinə verməlidir.

Öz funksional vəzifələrini həyata keçirərkən əməliyyat işçisi daim müxtəlif hüquqpozmalarla (faktlarla, hadisələrlə) rastlaşır. Bir halda o insan münasibətlərinin incəliklərini öyrənir və psixoloq kimi çıxış edir, digər halda mürəkkəb əməliyyat kombinasiyalarının bilicisi, konspirasiya qaydalarını təmin etmək bacarığına malik insan kimi çıxış edir. Faktiki materialın müxtəlifliyi və əməliyyat işçisinin rastlaşdığı münasibətlər əməliyyat-axtarış fəaliyyətini yaradıcı iş sahəsinə aid etməyə əsas verir və bu sahədə bir sıra elmi araşdırmalar aparılmışdır.

Elmi və metodiki tövsiyələr əməliyyat aparatlarının ictimai fəaliyyətinin bütün tərəflərini tam ətraflı şəkildə əks etdirə bilməzlər. İki tamamilə eyni cinayət olmadığı kimi, iki eyni cinayətkar da olmur. Buna görə bir cinayəti uğurla açmağa kömək edən metodlar digərini açmaqda qeyri-effektiv ola bilərlər. Bu işçinin mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərindən və peşəkar məharətindən, cinayəti vaxtında açmağa yönəlmiş metodların düzgün seçimindən və tətbiqindən asılıdır.

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının peşəkar maraqları insanların qanuni maraqlarından ayrılmazdır. Lakin, əməliyyat aparatlarının fəaliyyətinin xüsusi, spesifik şərtləri, əməliyyat işçisinin iş rejimi rəhbər tutduğu mənəvi normalarda müəyyən iz qoyurlar. Belə ki, o adi şəraitdə yaramayan bir sıra hərəkətlər etməyə məcburdur, məsələn, cinayətkarlıqla mübarizədə əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin spesifik metodlarından istifadə edir (əməliyyat müəyyənləşdirilməsi, gizli müşahidə, əməliyyat baxışı, şəxsən axtarma və s.).

Amma, adı çəkilmiş və əməliyyat-axtarış fəaliyyətində müəyyən taktiki məsələ və vəzifələrin həlli üçün tətbiq olunan hərəkətlər və peşəkar fəaliyyətə aiddirlər və normativ aktlarla müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilirlər.

Mənəvi normaların əməliyyat-axtarış fəaliyyəti prosesində maneə ola bilməsi haqqında bəzən yaranan fikir peşəkar etika və qanunçuluğun prinsip və normalarının pozulmasında bir mənbəyə çevrilə bilər (məsələn, təqsirsizlik prezumpsiyasının pozulması hallarında olduğu kimi). Belə yanaşmanı rəhbər tutan işçi üçün əməliyyat-axtarış fəaliyyəti öz güc və imkanlarının tükənməsi hesabına icra olunan proses kimi təsəvvür edilir. Buna görə o, bu vəzifələrin normativ aktlarda aydın və birmənalı ifadə olunmasına baxmayaraq, öz vəzifələrinin icrasından boyun qaçıрмаğa çalışır. O, vəzifəsini icra etməmək üçün şəxsi borcunu ictimai borca qarşı qoyaraq, özünə bəraət qazandırmağa formal və daxili yollar tapır.

Bəzi əməliyyat işçiləri hesab edir ki, əməliyyat tədbirlərinin keçirilməsi prosesində, xüsusən də əməliyyat tədqiqində, başqa işlərdə olduğu kimi nöqsanlara yol verilməsi labüddür. Belə nəticələri onunla əsaslandırırlar ki, bu iş qeyri-əxlaqi, hüquqazidd fəaliyyətlə bağlı sahə olan cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində aparılır. Əməliyyat işçisində hüquqi mədəniyyətin olmamasını, qanuna, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşmanın, peşəkarlıq, bacarıq, vərdiş və həssaslıq hissələrinin hər bir vətəndaşda potensial cinayətkarı görməklə əvəz olunmasını ciddi mənəvi problem kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Bu mənəvi problemi əməliyyat aparatının işçisi əməliyyat-axtarış fəaliyyəti prosesində həll etməli olur. Bu məsələyə yanaşma aşağıdakı düsturla müəyyən edilir: məqsəd vasitələrə bəraət qazandırmır, onları müəyyən edir. Biz vasitələri ümumiyyətcə yox, müəyyən konkret məqsədə nail olmaq üçün seçirik. Məqsədə uyğun gəlməyən vasitələr onu təhrif edir və dəyişir. Beləliklə, məqsəd və vasitələr qarşılıqlı şəkildə bir-birini müəyyən edir. Bu vasitələr qanunvericiliyə və mənəvi-əxlaq normalarına uyğun olmalıdır.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətində dar mənada ən yaxın məqsədlər cinayətkarın yaxalanması, cinayətin açılması və s. ola bilər. Yaxın məqsədə nail olmaq üçün vasitələri seçərkən (cinayətkarı zərərsizləşdirmək, konkret cinayəti açmaq və ya qarşısını almaq) əməliyyat işçisi, bunları daha ali məqsədlərlə (hüquqi qaydanın mühafizəsi, mənəvi dəyərlərin müdafiəsi) əlaqələndirməlidir. Əgər seçilmiş vasitələr mənəviyyatsız və hüquqaziddirlərsə, onda yaxın

məqsədlərin nail olunmasına baxmayaraq, ali məqsəd cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini sarsıdır və əməliyyat işinin ali məqsədini yox edir.

Məqsədə nail olmaq üçün vasitələrin seçimi – mənəvi seçimdir. Əməliyyat işçisi ilə qarşı-qarşıya duran cinayətkar öz tamahkar, egoist məqsədinə nail olmaq üçün hər bir vasitəyə əl atır, ifşa olunmamaq üçün mənəviyyatsız üsullarla müqavimət göstərməyə çalışır (satin alma, şantaj, aldatma, zor, qətl).

Əlbəttə ki, əməliyyat işçisi cinayətkarın mənəviyyatsız hərəkətlərinə analoji hərəkətlərlə cavab verə bilməz, çünki əks halda, dediyimiz kimi, bu əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin ali məqsədinə zidd olar. Amma, nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət aləmi müəyyən dərəcədə əməliyyat müvəkkilinin mənəvi simasına və şübhəsiz ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin vasitələrinin mənəvi seçiminə təsir göstərir.

Əməliyyat müvəkkili öz işinə görə daima mənəviyyatsız insanlarla, cinayətkarlarla, ictimai qaydanı pozan şəxslərlə rastlaşır, bu isə insanı qəlbiqara edir, insanlara etibarını azaldır, formalizmə gətirir. Cinayətkar mühitin daimi təsiri, son nəticədə, müsbət ünsiyyət sahəsini xeyli daraldır. Cinayətkar mühitlə, onun bütün təzahürləri ilə, mənfi tərəfləri ilə rastlaşaraq əməliyyat işçisi belə ünsiyyət prosesində istər-istəməz müəyyən mənfi enerji alır. Bu isə müvafiq şəraitdə insanın təbii keyfiyyətlərindən asılı olmayaraq, mənəvi deformasiyanın başlanğıcına çevrilə bilər.

Təcrübədə bəzən elə əməkdaşlara rast gəlmək olar ki, onlar cinayət axtarışında müəyyən vaxt işlədikdən sonra mənfi əməllərə öyrəşirlər: ədəbsizlik, yalan, kobudluq – onların davranışının bir hissəsi olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə hallar təkcə əxlaqsız mühitlə məcburi ünsiyyətin nəticəsi deyil. O, böyük insan kütləsi ilə daimi peşə ünsiyyətinin birbaşa nəticəsi də ola bilər.

Əfsuslar olsun ki, cinayət axtarışı aparatının əməliyyat müvəkilləri öz əməyinin psixogigiyenası haqqında lazımi dərəcədə biliyə malik deyillər. Onlar, adətən, xidməti işlə o dərəcədə məşğul olurlar ki, öz fiziki və xüsusən də, mənəvi sağlamlılıqlarının qayğısını çəkməyə vaxtları qalmır, bu da onların tez-tez ruhi sabitliyin pozulmasına və əxlaqında neqativ amillərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu qeyd edilənlərin yeganə həlli yolu mənfi emosiyalara gətirən insanlarla ünsiyyət yükünü azaltmaq üçün öz əməyinin (heç olmasa müvəqqəti) yenidən təşkilidir. Bundan başqa, qəzəbin, mənfi əhvalın yaranma səbəbini sərbəst aydınlaşdırmaq lazımdır və özünü ələ almağın və idarə etməyin zərurətini də unutmaq olmaz.

Peşəkar borcun uğurla yerinə yetirilməsi üçün əməliyyat işçisi insanilik, diqqət, həssaslıq, başqasının daxili aləmini başa düşmək bacarığına və s. keyfiyyətlərə malik olmalıdır, hər bir konkret halda iş üçün qanuna və əxlaqa zidd olmayan məqsədəuyğun üsulları tapa bilməlidir. Əgər əməkdaş bu keyfiyyətlərə malik deyilsə, onda bunu müəyyən dərəcədə mənəvi və emosional

imkanların azalması kimi qiymətləndirmək olar, belə halda isə insanı, onun maraqlarını və hisslərini anlamaq bacarığı itirmiş olur.

Təcrübə göstərir ki, həvəslə işləyən, öz işində haqlı olmasına başqalarını inandırmağı bacaran əməkdaşların əməyi daha uğurludur. Belə həvəs, öz işinin haqq tərəfində olmasına inanan və onu təbliğ edən əməliyyatçılarda yaranır. Möhkəm əqidə olmadıqda başqalarını inandırmaq olmaz.

Əks halda riyakarlıq və boşboğazlıq yaranacaq. Əqidə əməliyyatçının davranış və əməllərində özünə çıxış yolu tapmır, bu isə peşəkar deformasiyanın nəticələrindən biridir.

Əməliyyat işçisi şüurlu fəallıq əvəzində neqativ faktlara qarşı laqeydlik göstərdiyi yerdə yaltaqlıq, nəzarətsizlik və hər şeyi bağışlama halları çoxalır. Belə zəmində tamahkarlıq, rüşvətxorluq, yüngül və qayğısız həyata meyil, korrupsiya, havadarlıq tədricən inkişaf edə bilər. Əgər əməliyyat işçisi qoyulmuş mənəvi-psixoloji tələblərə (yəni, ictimai şüurun təkmilləşdirməsi məqsədlərinə nail olmaq naminə qoyulmuş tələblərə) uyğun gəlmirsə, onda bu cür hallar mümkündür.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin mənəvi-psixoloji aspekti bu fəaliyyət üçün həm vacib tərkib hissədir, həm də daxili işlər orqanlarının bütün iş prosesinə xeyli təsir göstərir. Buna görə cinayətkarlıqla mübarizədə spesifik vəzifələri tam həcmdə həll etmək üçün əməliyyat işçisi mənəvi-psixoloji tələblərə uyğun gəlməlidir.

İlk növbədə onlara aid edilməlidir:

İnsanları düşünülən, hazırlanan cinayətlərdən imtina etməyə yönəltmək məqsədi ilə onlara psixoloji təsir göstərmək bacarığı, həmçinin cinayətkar qrupları pərakəndə etmək (parçalamaq) qabiliyyəti, cinayətin qarşısını alarkən, şəxsiyyətdə ola bilən müsbət cəhətləri tapmaq və onlara arxalanaraq arzu edilən nəticəni əldə etmək bacarığı; yüksək əxlaqi mədəniyyət; psixoloji sabitlik; iradi keyfiyyətlər, tənqidilik və özünütənqid, çətin vəziyyətdə özünü ələ almaq bacarığı; yad adamlarla tez bir zamanda təmas yaratmaq və onların rəğbətini qazanmaq bacarığı; müxtəlif sosial rollar yerinə yetirmək və başqa şəkllə düşmək bacarığı, mənəvi cəhətdən düzgün maskalanmaq bacarığı; insanları dinləmək və söhbət aparmaq bacarığı; gərgin zehni iş qabiliyyəti, qıvraq zəka və yaradıcı təsəvvür; cəsarət və mərdlik, dərrakəli riskə getmək bacarığı; yaxşı eşitmə və görmə yaddaşı (xüsusən də xarici görkəmdən); çevik reaksiya və düzgün səmti tapmaq bacarığı, intuisiya; diqqət (bütün növləri ilə), müşahidəçilik, o cümlədən, peşəkar müşahidə.

Ekstremal şəraitdə əməliyyat müvəkkilinin "mənəvi-psixoloji etibarlılığı" dərəcəsinin əsas artırma yolları, peşəkar hazırlıqla bərabər, həm də psixoloji hazırlıq və yüksək əxlaqi mədəniyyətin formalaşdırılmasıdır.

Müasir dövrdə əməliyyat müvəkkilinin mənəvi-psixoloji hazırlığının əsaslı şəkildə təkmilləşdirilməsinə ehtiyacı var, bir çox hallarda bu hazırlıq qeyri-mütəşəkkil, systemsiz və müasir tələblərə cavab verən səviyyədə peşəkarcasına aparılmır. Polis orqanları və onların əməliyyat aparatlarının işinin təşkilində peşə hazırlığının bu istiqamətinə xüsusi diqqət vermək zəruri sayılır.

Düşünürük ki, psixologiya elmi sahəsində zəruri bilik ehtiyatına malik olaraq və onları öz fəaliyyətində bacarıqla istifadə edərək əməliyyat işçisi öz şəxsi keyfiyyətlərini peşəsinin tələblərinə tabe edə biləcək. Psixologiya elminin və onun əməliyyat-axtarış psixologiyası kimi xüsusi bir sahəsinin elmi-nəzəri və təcrübi əsaslarını öyrənmədən, təkcə sağlam düşüncədən istifadə edərək, yalnız əməliyyat-axtarış fəaliyyəti sahəsində qanunvericilik və xüsusi biliklər əsasında cinayətkarlıqla mübarizədə qarşıda duran vəzifələri müvəffəqiyyətlə həll etmək mümkün deyil.

Qeyd edilən məsələlər əməliyyat-axtarış psixologiyası elmini öyrənmə predmetinə daxildir. Məhz ona görə də ali məktəblərdə və ilk növbədə hüquq-mühafizə orqanlarının tədris müəssisələrində əməliyyat-axtarış psixologiyası kimi bir elm sahəsinin əsaslarının öyrənilməsini müasir dövrdə cinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində ən aktual məsələlərdən biri kimi qiymətləndiririk.

Шахин ГУСЕЙНОВ, Расим НАСИРОВ

**МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Резюме

В статье отмечается необходимость психологических знаний в работе сотрудников оперативных аппаратов при выполнении своих обязанностей, в том числе в борьбе с преступностью.

В ней также в сжатой форме отражены ряд причин слабой морально-психологической подготовки сотрудников оперативных аппаратов. Кроме этого, в статье освещены ряд необходимых требований, предъявляемые морально-психологической подготовке сотрудников, негативные явления в этой части и некоторые аспекты, связанные с их устранением.

Shahin HUSEYINOV, Rasim NASIROV

**THE PSYCHOLOGICO-MORAL ASPECTS OF
OPERATIVE-DETECTIVE ACTIVITY**

Summary

In the given article is given the importance of deep knowledge of psychology by every detectives, especially in the fighting with crime and criminals.

By the author is also shown the reason of low level psychologico-moral knowledge of detectives, and request to train psychologico-moral knowledge and its different aspects.

Şahin HÜSEYNOV

*Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının «DİO-da ƏAF-ti»
kafedrasının rəisi, polis polkovniki*

ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİ ANLAYIŞI VƏ ONUN STRUKTURU İLƏ BAĞLI BƏZİ AKTUAL MƏSƏLƏLƏR*

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin böyük tarixi var və onunla bağlı nəzəriyyənin yaranması və inkişafı, daha sonra müstəqil bir elm sahəsinə çevrilməsi əsas etibarlı ilə XX və yeni XXI əsrə təsadüf edir. Bu fəaliyyətin bir sıra istiqamətləri (agentur işi, ƏAF-nin metodları, maliyyə təminatı və s.) uzun müddət əsas etibarlı ilə təşkilati, məxfi qrifli normativ aktlarla nizamlanmış və onlar da bu fəaliyyətin anlayışına, strukturuna aydınlıq gətirməmişdir. «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanun qəbul ediləndə keçən dövrdə bu fəaliyyəti müxtəlif monoqrafiya səciyyəli işlərdə, ədəbiyyatlarda müxtəlif terminlərlə ifadə etmişlər (məsələn, qeyri-aşkar tədqiqat, cinayət-axtarış işi və s.)

Bu fəaliyyəti əks etdirən müddəalar isə ilk dəfə olaraq keçmiş SSRİ-də 1958-ci ildə qəbul olunmuş Cinayət-mühakimə icraatının Əsaslarında, SSRİ-yə daxil olan respublikaların Cinayət-Prosessual Məcəllələrinin ayrıca maddələrində öz əksini tapmış ümumi səciyyə daşıyan normalar təşkil etmişdir. Belə fəaliyyətə dair ümumi səciyyə daşıyan hüquq normaları, həmçinin keçmiş SSRİ-nin Nazirlər Sovetinin 8.06.1973-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuş «Sovet milisi haqqında» Əsasnaməsində və 8.06.1973-cü il tarixli SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin «Sovet milisinin əsas hüquq və vəzifələri haqqında» Fərmanında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan SSR-nin 1961-ci ildə qəbul olunmuş Cinayət-Prosessual Məcəlləsində (maddə 114) ilk dəfə olaraq nəzərdə tutulmuşdur ki, təhqiqat orqanının üzərinə cinayətin əlamətlərini və onu törədən şəxsləri aşkar etmək üçün əməliyyat-axtarış tədbirləri həyata keçirmək vəzifələri qoyulur.

Bütün bu qeyd edilən normativ-hüquq aktlarda da əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin anlayışına aydınlıq gətirilməmişdir.

İlk dəfə olaraq əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin ictimai təcrübənin bir növü kimi elmi əsaslandırılmış anlayışı rus professoru A.Q.Lekar (1966 cı il) tərəfindən aşağıdakı məzmununda verilmişdir: «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti qanun və qanunqüvvəli aktlara əsaslanan, cinayətlərin qarşısının alınması, açılması və gizlənən cinayətkarın axtarışı məqsədilə əsas etibarlı ilə qeyri-aşkar vasitə və metodlarla həyata keçirilən kəşfiyyat-axtarış tədbirləri sistemidir». Müasir

* Məqalə hüquq elmləri doktoru, professor K.Səlimov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

dövrə bu anlayış da əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin bütün istiqamətlərini əhatə etmir və bir çox qüsurlara malikdir.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti inkişaf etdikcə, onun anlayışı müvafiq olaraq bu sahəni əhatə edən elmi biliklər dəyişmiş və konkretləşdirilmişdir. Belə ki, bu fəaliyyət sahəsində fundamental elmi işlərlə məşğul olan rus alimləri D.V.Qrebel'ski, V.A.Lukaşov qeyd edilən anlayışın məzmununda əlavə və dəyişiklik etmişlər. Onlardan birincisi bu fəaliyyətin xüsusi subyekt tərəfindən keçirilməsini, elmi səciyyə daşmasını, ikincisi isə onun təşkilati-idarəçilik aspektlərini qeyd etmişdirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti elminin yaranması və inkişafı dövründə bu fəaliyyətin anlayışının məzmunu müxtəlif alimlər tərəfindən məzmun etibarı ilə ümumən bir-birinə yaxın olan və qismən fərqlənən redaksiyalarda verilmişdir.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin elmi-nəzəri əsaslarının işlənməsində böyük əməkləri olan bir sıra rus alimləri (Lukaşov V.A., Şumilov A.Y., Klimov İ.A.) bu fəaliyyətin anlayışını sosial-siyasi, antoloji, qneseoloji, mənəvi-əxlaqi və statistik aspektlərini qeyd etmişlər.

Qeyd edilən bu aspektlərlə razılaşmaq olar, belə ki, onlar elmi və təcrübi əsaslara söykənir, lakin zənnimizcə, onlar da əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin məzmununun vahid, nisbətən konkret, daha dolğun və dərinlən əhatə edilməsinə imkan vermir.

Azərbaycan Respublikasında əməliyyat-axtarış fəaliyyət 28 oktyabr 1999-cu ildə qəbul olunmuş «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanunla tənzim olunur və onun 1-ci maddəsinin I hissəsində bu fəaliyyətin anlayışı aşağıdakı redaksiyada verilmişdir: «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti müvafiq dövlət orqanları tərəfindən aşkar və qeyri-aşkar üsullarla bu Qanunla müəyyən olunmuş tədbirlərin həyata keçirilməsidir». Qanunda öz əksini tapmış anlayış bu fəaliyyətin məzmununu lazımi həcmdə əhatə etmir. Qanunun digər maddələri (mad. 6, 7, 17 və s.) ilə ziddiyyət təşkil edir, həmçinin elmi-nəzəri əsaslara və təcrübəyə söykənmir. Bir sözlə, bu fəaliyyətin Qanunla müəyyən olunmuş anlayışı bir sıra mühüm nöqsanlara malikdir və onun dəqiqləşdirilməsini zəruri hesab edirik. Qısa da olsa, onları tərəfindən aparılmış araşdırmaların nəticələrinə müvafiq olaraq açıqlanmasını vacib bilirik.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin vəzifələri «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanunun III maddəsinin 1-5-ci bəndlərində öz əksini tapmışdır və aşağıdakılardan ibarətdir:

- hazırlanan və törədilən cinayətlərin qarşısının alınması;
- törədilmiş cinayətlərin aşkar edilməsi və açılması;
- cinayətləri hazırlayan, törədən və ya törətmiş şəxslərin müəyyən edilməsi;
- məhkəmə, istintaq və təhqiqat orqanlarından gizlənən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran və ya itkin düşən şəxslərin axtarışı;
- naməlum meyitlərin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi.

Bu qeyd edilənlərlə yanaşı, Qanunun 6-cı maddəsinin (ƏAF-ın subyektlərinin vəzifələri) 7 və 8-ci bəndlərinə müvafiq olaraq ƏAF-ın subyektləri öz əməkdaşlarının, onların yaxın qohumlarının, habelə cinayət prosesi iştirakçılarının, onların yaxın qohumlarının şəxsi təhlükəsizliyinin və əmlakının hüquqazidd qəsdlərdən qorunmasını təmin etmək, öz qulluq mövqeyinə görə məxfi məlumatlara və ya xüsusi icazə tələb edən işlərə buraxılan şəxsləri yoxlamaq, hər hansı şəxslə əməkdaşlığın məxfiliyini və anonimliyini təmin etmək kimi vəzifələri də həyata keçirirlər.

Zənnimizcə, Qanunun 6-cı maddəsinin 9-cu bəndində qeyd edilən «hər hansı şəxslə əməkdaşlığın anonimliyini təmin etmək» ifadəsinin məzmununu ƏAF-ın subyektlərinin məxfi əməkdaşlarla iş ilə bağlı vəzifə borcunun həyata keçirilməsini və bu zaman məxfiliyin və anonimliyin təmin edilməsi mənasını tam həcmdə daşımır və məhz qeyd edilən bəndin bu məna daşmasına müvafiq olan redaksiyada verilməsi daha düzgün olardı. Belə nəticənin çıxarılmasına ƏAF-ın təyinatı, məqsədi vəzifələrinin Qanundan irəli gələn mahiyyəti ilə şərtləndirilir. Əgər ƏAF-ın subyektləri bu fəaliyyəti həyata keçirən orqan və onların əməkdaşlarının təklif olunan məzmununda vəzifələri qanunda nəzərdə tutulmasa, onların cinayətkarlığa qarşı mübarizədə fəaliyyətinin nəticəsi, səmərəsi daha aşağı olar. Belə ki, əməliyyat-axtarış orqanı (onun vəzifəli şəxsi) vətəndaşlarla məxfi əməkdaşlıq münasibətlərini (agentur işini) öz istəkləri ilə həyata keçirə bilər. Tarixən məxfi əməkdaşlarla iş ƏAF-ın cinayətkarlığa qarşı mübarizədə istifadə olunan ən mühüm tərkib hissələrindən biri olub və müasir dövrdə də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu qeyd edilənlər, normativ göstərişlər ƏAF-ın subyektlərinin təşkilati və taktiki səciyyəli normativ aktlarında öz əksini tapmışdır və əməliyyat işçilərinin əsas vəzifələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Cinayətkarlığa qarşı mübarizə təcrübəsi bir daha təsdiq edir ki, şəxslərlə məxfi əməkdaşlıq münasibətlərindən istifadə etməyən əməliyyat-axtarış orqanının səlahiyyətli əməkdaşı heç vaxt bu fəaliyyətin əsas məqsədlərinə tələb edilən dərəcədə nail ola bilməz və onlara nail olmaq üçün digər vəzifələrlə yanaşı, bu vəzifələri də həyata keçirməyə borcludur. Ona görə də əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanlarda məxfi əməkdaşlarla işi aparmayan əməliyyat işçisinin fəaliyyəti öz əsas vəzifələrindən birini yerinə yetirməyən bir əməkdaş kimi dəyərləndirilir və bir çox hallarda onun xidmət sahəsinin dəyişdirilməsini zəruri edir. Məhz ona görə də Qanunun 6-cı maddəsinin bir sıra bəndlərinə (məsələn, 6, 7, 9-cu bəndləri) və 17-ci maddəsinə görə ƏAF subyektləri (əməliyyat-axtarış orqanları) aşağıdakı işlərin icrası ilə bağlı vəzifələri də həyata keçirirlər: əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanlar öz səlahiyyətləri çərçivəsində dövlət sirri təşkil edən məlumatlara, insanların həyat və sağlamlığı, həmçinin ətraf mühit üçün təhlükə mənbəyi olan obyektlərin istismarına buraxılış haqqında zəruri olan qərarların qəbul edilməsi; əməliyyat-axtarış fəaliyyətində iştirakına görə və ya bu fəaliyyətin nəticəsinə dair materiallara buraxılış haqqında qərarların qəbul edilməsi; əməliyyat-axtarış

tədbirlərinin hazırlanması və keçirilməsi üçün şəxslərlə əməkdaşlıq münasibətlərinin yaradılması; əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin maliyyə təminatı və s.

Bu qeyd edilənlər bir daha təsdiq edir ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin vəzifələrini «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanunun yalnız 1-ci maddəsinin III hissəsi ilə məhdudlaşdırmaq düzgün olmaz. Həmçinin bu vəzifələr sırasında yaxşı olar ki, aşağıdakı redaksiyada əlavələr edilsin: «cinayətin törədilməsi nəticəsində dəymiş ziyanın ödənilməsi və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti sahəsində qanunvericilikdə müəyyən olunmuş digər vəzifələr».

Beləliklə, «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanunun məzmununun təhlili göstərir ki, bu fəaliyyət aşağıdakı istiqamətlərdə işləri də əhatə edir:

1. cinayətkarlığa qarşı mübarizə məqsədilə şəxslərin məxfi əməkdaşlığa cəlb olunması və onların işinin təşkili;

2. xüsusi maliyyə işinin aparılması;

3. konspirasiya məqsədilə uydurma idarə, müəssisə və ya təşkilatın (hüquqi şəxs) yaradılması;

4. informasiya təminatı və sənədləşdirmə;

5. əməliyyat-axtarış tədbirlərini həyata keçirilməsi;

6. əməliyyat-axtarış fəaliyyəti sahəsində dövlət sirlərinin mühafizəsi;

7. əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən subyektlərin (orqanların) əməkdaşlarının, onların yaxın qohumlarının, ƏAF-ın subyektləri ilə məxfi əməkdaşlıq edən şəxslərin və onların yaxın qohumlarının şəxsi təhlükəsizliyini və əmlakının hüquqazidd əməllərdən qorunmasını təmin etmək üçün tədbirlərin görülməsi və s.

Qeyd edilən fikirləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanunun 1-ci maddəsində bu fəaliyyətə verilən anlayışda onun məzmunu tam əhatə olunmur və o, qanunun digər maddələri ilə ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, bu fəaliyyət yalnız əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirməsi ilə məhdudlaşmır və digər fəaliyyət növlərini (işlərini) də əhatə edir.

Qanunun 1-ci maddəsinin I hissəsində öz əksini tapmış normanı bir hüquqi əsas kimi qəbul edərək qəti olaraq demək olar ki, onunla Qanunun 6, 7, 14, 15 və 17-ci maddələri arasında ziddiyyətlər mövcuddur və belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu fəaliyyət yalnız əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsindən ibarətdir. Bu nəticələri aşağıdakı kimi daha geniş ifadə etmək olar:

a) əməliyyat-axtarış fəaliyyəti yalnız əməliyyat-axtarış tədbirlərindən ibarətdir (maddə 1, I hissə);

b) bu fəaliyyət əməliyyat-axtarış tədbirlərinin məcmusundan ibarətdir, başqa sözlə, bu tədbirlərin məcmusu əməliyyat-axtarış fəaliyyətini təşkil edir. Bu tədbirlər olmadan əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirmək mümkün deyil;

c) 18 növ əməliyyat-axtarış tədbirinin siyahısı yalnız Qanunda öz əksini tapıb və yalnız qanunla dəyişdirilə bilər («Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti

haqqında» Qanunun 10-cu maddəsinin II hissəsi). Deməli, bu fəaliyyət 18 növ əməliyyat-axtarış tədbirinin keçirilməsi kimi başa düşülür. Bir sözlə, bu fəaliyyətin belə başa düşülməsi (a, b, c), həqiqətə, faktiki vəziyyətə, Qanunun məzmun və mahiyyətinə uyğun deyil. Belə ki, «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanun daha geniş əhəmiyyət kəsb edən fəaliyyəti əhatə edir. Deməli, Qanunun 1-ci maddəsinin I hissəsində əməliyyat-axtarış fəaliyyəti anlayışına verilmiş redaksiya dəyişdirilib dəqiqləşdirilməli, qanunun təyinatına və həmçinin müvafiq maddələrinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Qeyd edilənlərə istinad edərək belə demək olar ki, yuxarıda 1-7-ci bəndlərdə göstərilən işlər əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin tərkib hissələridir və onu təşkil edir. Bu müxtəlif fəaliyyət növləri (işlər) müəyyən mənada nisbi müstəqilliyə malikdirlər və onların hər birinin əməliyyat-axtarış qanunvericiliyi sahəsinə daxil olan öz hüquqi tənzimlənməsi mövcuddur. Müstəqillik isə ondan ibarətdir ki, ƏAF-ın yuxarıda qeyd edilən hissələrindən hər birinin qanunla müəyyən olunmuş məqsədlərə nail olmağa yönəldilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, ƏAF subyektləri, onlarla məxfilik əsasında əməkdaşlıq edən şəxslərdən müstəqil olaraq cinayətlər və onlara aidiyyəti olan şəxslər barəsində məlumat əldə edərək, onları yoxladıqdan sonra, qanunvericiliyə müvafiq surətdə qərar qəbul edə bilər.

Lakin, bütün bunlara baxmayaraq, bu hissələr arasında sıx, üzvi və qarşılıqlı əlaqə var. Belə ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin məqsədinə nail olmaq istiqamətində hər hansı hissənin fəaliyyətinin nəticəsini əldə etmək üçün digər hissələrin fəaliyyət göstərməsi zərurəti yaranır. Bu, qeyd idarəçilik elminin, o cümlədən DİO-da idarəetmənin təşkili elminin əsaslarına daxil olan sosial sistemlərin təşkili və idarə olunması ilə bağlı olan baza müddəalara söykənir və təcrübə baxımdan öz təsdiqini tapır.

Qeyd edilənlər və bu hissələrin nisbi müstəqillik səciyyəsi daşması və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması bir daha təsdiq edir ki, onlar sistem təşkil edir, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin strukturunu yaradır və onun tərkib hissələridir (elementləridir).

Beləliklə, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti struktur baxımdan aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

- a) əməliyyat-axtarış tədbirləri və metodlarının tətbiq olunması;
- b) şəxslərin məxfi əməkdaşlığa cəlb edilməsi;
- c) xüsusi maliyyə işinin aparılması;
- ç) məlumat təmini və sənədləşdirmə;
- d) konspirasiya məqsədilə uydurma idarə, müəssisə və ya təşkilat (hüquqi şəxs) yaratmaq;
- e) əməliyyat-axtarış fəaliyyəti sahəsində dövlət və xidməti sirlərin mühafizəsi ilə bağlı tədbirlərin görülməsi;
- ə) əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanların əməkdaşlarının, onların yaxın qohumlarının, ƏAF subyektləri ilə məxfi əməkdaşlıq edən

şəxslərin, onların yaxın qohumlarının şəxsi təhlükəsizliyini və əmlakının hüquqizidd qəsdlərdən qorunmasını təmin etmək üçün tədbirlərin görülməsi və s.

Apardığımız araşdırmaların nəticələrinə əsaslanaraq qəti olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, əməliyyat-axtarış tədbirləri əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin ən vacib olan tərkib hissələrindən biridir. Lakin, «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanunun 1-ci maddəsinin I hissəsinin redaksiyasında bu fəaliyyətin məzmunu tam əhatə olunmadığı üçün, onun dəyişdirilməsini zəruri hesab edərək, aşağıdakı redaksiyada verilməsini elmi-nəzəri və təcrübi nöqteyi-nəzərdən düzgün saymaq olar: «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti bu Qanunla müəyyən olunmuş dövlət orqanları və xüsusi xidmətlər tərəfindən onların səlahiyyətləri çərçivəsində aşkar və qeyri-aşkar üsullarla, insan və vətəndaşların həyat və sağlamlıqlarını, hüquq və azadlıqlarını, mülkiyyətini, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyini cinayətkar qəsdlərdən qorumaq məqsədilə və bu Qanundan irəli gələn vəzifələrin həlli üçün həyata keçirilən fəaliyyət növüdür».

Nəticədə onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanunun bir sıra maddələri də, xüsusilə də əməliyyat-axtarış tədbirlərinin hüquqi nizamlanması və tətbiqi məsələləri tənzimləyən maddələrində bir çox problemlər var və onların həlli ilə bağlı araşdırmaların həyata keçirilməsi bir zərurətə çevrilmişdir. Məhz bu istiqamətdə həyata keçirilən tədqiqatların uğurlu nəticələri sözsüz ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanların əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin vəzifələrinin müvəffəqiyyətlə həllində öz töhfələrini verəcəkdir.

Шахин ГУСЕЙНОВ

**АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, СВЯЗАННЫЕ С ПОНЯТИЕМ И
СТРУКТУРОЙ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Резюме

В статье сжатой форме рассматривается ряд взглядов известных учёных понятию и структуре оперативно-розыскной деятельности и её соотношениями. В ней также отражено результаты исследования этих вопросов автором, даны конкретные предложения по совершенствованию Закона Азербайджанской Республики «Об оперативно-розыскной деятельности».

Shahin HUSEYNOV

**THE ACTUAL QUESTIONS WHICH DEALS WITH OPERATIVE
DETECTIVE ACTIVITY**

Summary

Several points of view of famous scientists are given in this article. One can find ideas of famous scientists about the structure and conception of operative-detective activity. Also by author is given the results his researches according to these questions and some proposals to the code of «Operative-Detective Activity» of Azerbaijan Republic.

Şəfahət İMRANOV
*AMEA-nın Fəlsəfə və
Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
Institutunun dissertantı*

CİNAYƏT TƏQİBİNİ İSTİSNA EDƏN HALLAR*

Məlumdur ki, cinayət təqibini istisna edən hallar Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Ümumi hissəsinə daxil edilmişdir. Buna görə də xüsusi normalarda cinayət təqibinin ayrı-ayrı mərhələlərini və növlərini tənzimləyən başqa hal nəzərdə tutulmadıqda, həmin halların cinayət təqibi gedisinin bütün mərhələlərində aşkar edilməsi cinayət təqibini başlamanın rədd edilməsinə, başlanmış cinayət təqibinə isə xitam verilməsinə səbəb olacaqdır. Lakin qeyd edildiyi kimi cinayət təqibini istisna edən halların olması heç də avtomatik olaraq cinayət təqibi başlamanın rədd edilməsinə və ya başlanmış cinayət təqibinə xitam verilməsinə səbəb olmur. Bunun üçün cinayət-prosessual qanunvericiliylə nəzərdə tutulan bir sıra tələblər vardır ki, bunlara mütləq əməl edilməlidir.

Belə ki, cinayət-prosessual qanunvericiliyin tələblərinə əsasən müvafiq qaydada həm məhkəməyədək icraat mərhələsində, həm də məhkəmə baxışı gedində cinayət təqibini istisna edən hallar bəraətverici əsaslar olmadıqda cinayət təqibinə xitam verilməsi üçün mütləq təqsirləndirilən şəxsin və ya şübhəli şəxsin (yaxud onların qanuni nümayəndəsinin) razılığı olmalıdır. Razılıq olmadıqda cinayət işi (məhkəməyədək icraatın materialları) üzrə icraat davam etdirilməlidir. Bu barədə CPM-nin 41, 43-cü maddələrində və eləcə də digər maddələrində birbaşa göstəriş vardır. Lakin bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bəraətverici əsaslar olmadan cinayət təqibinə konkret şəxs barəsində xitam verib, lakin icraat davam etdirildikdə həmin icraat təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin ifşa edilməsinə və ona cəza təyin edilməsinin təmin edilməsinə yönəlməyəcəkdir, çünki bu şəxs barəsində cinayət təqibini istisna edən əsas artıq mövcuddur. Bu halda iş üzrə icraat yalnız ona görə davam etdirilir ki, təqsirləndirilən (şübhəli) şəxs özünün bəraət alacağını güman edərək cinayət təqibinə xitam verilməsinə etiraz edir. Qeyd olunan halda cinayət təqibi faktiki başa çatdırılmış olsa da, iş üzrə icraat adi qaydada davam etdiriləcəkdir.

Qeyd edək ki, cinayət təqibini istisna edən hallar CPM-in 39-cu maddəsi ilə məhdudlaşmır. CPM-in 40-cü maddəsində cinayət təqibinə xitam verilməsinin başqa halları da nəzərdə tutulmuşdur.

Qanunverici CPM-nin 39-cu maddəsində nəzərdə tutulan əsaslar aşkar olunduğu hallar cinayət təqibi üzrə icraata xitam verilməsini məcburi sayır.

* Məqalə hüquq elmləri doktoru, professor R.İsgəndərov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

CPM-in 40-cı maddəsində nəzərdə tutulan hallar aşkar olunduqda cinayət təqibini həyata keçirən orqanlara cinayət təqibi üzrə icraata xitam verilməsi hüququnu verir.

CPM-in 39-cu maddəsində sadalanan hallar cinayət təqibini başlama haqqında məsələ həll edilərkən daxil olmuş materialların yoxlanması zamanı aşkar olunduqda cinayət təqibini başlamanın rədd edilməsinə, cinayət təqibi gedişində aşkar olunduqda isə cinayət təqibinə xitam verilməsinə səbəb ola bilər.

Cinayət təqibini istisna edən hallardan biri də cinayət hadisəsinin olmamasıdır. (Azərbaycan Respublikası CPM-nin 39.1.1-ci maddəsi). Cinayət təqibini istisna edən bu halın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hüquq pozuntusu faktı yoxdur, cinayətin və ya onun nəticəsini (zərərçəkmiş şəxsin fikrincə) təsdiq edən fakt yoxdur, yaxud da belə bir fakt həqiqətdə baş vermiş olsa da bu həmin şəxsin hərəkət və ya hərəkətsizliyinin nəticəsi deyildir. Cinayət hadisəsinin olmaması dedikdə, cinayət təqibi başlanması üçün faktın (hadisənin) olmaması, yəni ictimai-təhlükəli hərəkət və hərəkətsizliyin həqiqətdə mövcud olmaması başa düşülməlidir. Ümumiyyətlə, CPM-in 39.1.1-ci maddəsi aşağıdakı halları nəzərdə tutur:

a) cinayət hadisəsi kimi qiymətləndirilə biləcək hadisənin (faktın) özünün olmaması;

b) fərz edilən cinayət əməlinin şəxsin iradəsindən asılı olmayaraq baş vermiş təbii hadisədən (sel, uçqun, zəlzələ və s.) ibarət olması;

c) hadisənin zərərçəkmiş şəxsin özünün fəaliyyəti nəticəsində baş verməsi (özünə qəsd etməsi, ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin yıxılması və s.).

Bundan başqa, həm də o hal cinayət hadisəsinin olmaması kimi qiymətləndirilməlidir ki, hüquqa zidd fakt kimi qəbul edilən hal subyektin bu və ya digər hərəkəti ilə səbəbli əlaqədə deyildir (3, s. 121).

Digər bir hal da ondan ibarətdir ki, cinayət faktı vardır, lakin bu şəxs tərəfindən deyil, başqa subyekt tərəfindən törədilmişdir (4, s. 117).

Cinayət təqibini istisna edən hallardan biri də əməldə cinayət tərkibinin olmamasıdır. (AR CPM-nin 39.1.2-ci maddəsi).

CPM-in 39.1.2-ci maddəsinə əsasən konkret şəxs tərəfindən törədilmiş əməl müəyyən olunsa da, bu əməldə cinayət tərkibinin əlamətlərinin mövcud olmaması cinayət təqibini istisna edir. Cinayətin subyektinin, subyektiv cəhətinin, obyektinin və obyektiv cəhətinin zəruri əlamətlərindən hər hansı birinin olmaması əməldə cinayət tərkibi olmasını aradan qaldırır. Bu əsas üzrə cinayət təqibini istisna edən hallar cinayət tərkibinin müxtəlif əlamətləri ilə bağlıdır. Bunlardan biri cinayətin subyektinə bağlı olan hallardır. Belə ki, cinayətin subyektinə bağlı müəyyən əlamətlər vardır ki, o əlamətlərin olmaması cinayət təqibini istisna edir. Burada söhbət subyektin elə əlamətlərindən gedir ki, həmin əlamətlər konkret fiziki şəxsin konkret cinayət əməlinin subyektinə olması üçün zəruridir. CPM-in 39-cu maddəsində cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə yaşına çatmama və şəxsin psixi vəziyyəti (anlaqsızlığı) ayrıca əsas kimi qeyd

olunmuşdur. Buna görə də cinayətin xüsusi subyektlərinə aid əlamətlərin olmaması cinayət tərkibinin olmaması hesab ediləcəkdir (məsələn, xəstəyə kömək etməyə borclu olmayan tibb işçisi tərəfindən xəstəyə kömək göstərməmə əməlini törətmiş şəxs AR CM-in 142-ci maddəsi üzrə cinayət məsuliyyəti daşımır).

Əməldə cinayət tərkibinin olmamasını müəyyən edən hallardan biri də təqsirlə bağlı olan məsələdir. Bu, cinayət törətmiş şəxsin təqsirinin olmamasıdır. Yəni, baxmayaraq ki, Azərbaycan Respublikası CM-də nəzərdə tutulmuş əməl törədilmişdir, lakin həmin əməlin qəsdən və yaxud ehtiyatsızlıqdan törədilməsinə dəlalət edən əlamətlər mövcud deyildir. Bu zaman əgər Azərbaycan Respublikası CM-də nəzərdə tutulmuş əməl törədilsə də həmin əməlin qəsdən və yaxud ehtiyatsızlıqdan törədilməsinə dəlalət edən əlamətlər müəyyən edilməsə, cinayət təqibi istisna ediləcəkdir.

Əməldə cinayət tərkibinin olmamasını müəyyən edən hallardan biri də cinayət tərkibinin obyektiv cəhəti ilə bağlıdır. Yəni, törədilmiş əməldə cinayət tərkibinin obyektiv cəhətinin olmamasıdır. Bu, daha çox ictimai təhlükəli əməlin olmamasında təzahür edir. Cinayət əməlinin olmaması isə bir sıra hallarda özünü göstərir.

Birincisi, cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş hər hansı əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) əlamətlərini formal cəhətdən özündə əks etdirsə də, törədilmiş ictimai-təhlükəli əməlin az əhəmiyyətli olması. (AR CM-in 14.2-ci maddəsi). Bu halda əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) cinayət hesab edilmir. Bu baxımdan hüquqa zidd hərəkətlərin nəticələrinin baş verməsi və ya bunun baş verməsi imkanlarının olub olmamasından asılı olmayaraq bu az əhəmiyyətli olduğundan mühüm əhəmiyyət kəsb etmir və cinayət qanunu bunu cinayət saymır.

Əməlin zəruri müdafiə vəziyyətində törədilməsi (AR CM-in 36-cı maddəsi). AR CM-in 36-cı maddəsinə əsasən zəruri müdafiə vəziyyətində, yəni özünü müdafiə edən və ya başqa şəxsin həyatını, sağlamlığını və hüquqlarını, dövlətin və cəmiyyətin mənafələrini qəsd edənə zərər vurmaq yolu ilə ictimai təhlükəli qəsddən qoruyarkən törədilmiş hərəkət, zəruri müdafiə həddini aşmamışdırsa, cinayət sayılmır.

Əməlin cinayət törətmiş şəxs tutularkən ona zərər vurulması ilə əlaqədar törədilməsi (AR CM-in 37-ci maddəsi). AR CM-in 37-ci maddəsinə əsasən cinayət törətmiş şəxsin səlahiyyətli dövlət hakimiyyəti orqanlarına gətirilməsi və ya yeni cinayətlər törətməsinin qarşısının alınması məqsədi ilə tutulduğu zaman ona zərər yetirilməsi, əgər həmin məqsəd üçün bütün digər təsir imkanlarından istifadə lazımı nəticə verməmişsə və bunun üçün zəruri olan tədbirlərin həddi aşılmaımdırsa, cinayət sayılmır.

Əməlin son zərurət vəziyyətində törədilməsi (AR CM-in 38-ci maddəsi), AR CM-in 38-ci maddəsinə əsasən son zərurət vəziyyətində, yəni şəxsin özünün və ya başqa şəxslərin həyatını, sağlamlığını və hüquqlarını, dövlətin və cəmiyyətin mənafələrini bilavasitə qorxu altına alan təhlükəni aradan qaldırmaq

üçün bu Məcəllə ilə qorunan obyektlərə zərər vurmaq yolu ilə törədilmiş hərəkət, əgər həmin vəziyyətdə bu təhlükəni başqa vasitə ilə aradan qaldırmaq mümkün deyildirsə və bu zaman son zərurət həddinin aşılmasına yol verilməmişdirsə, cinayət sayılır.

Əməlin əsaslı risk nəticəsində törədilməsi (AR CM-in 39-cu maddəsi). AR CM-in 39-cu maddəsinə əsasən İctimai faydalı məqsədə nail olmaq üçün əsaslı risk nəticəsində bu Məcəllə ilə qorunan obyektlərə zərər vurulması cinayət sayılır.

Göstərilən məqsədə risk ilə əlaqədar olmayan hərəkətlə (hərəkətsizliklə) nail olmaq mümkün deyildirsə və risk edən şəxs bu Məcəllə ilə qorunan obyektlərə zərər dəyməsini aradan qaldırmaq üçün zəruri tədbirləri görmüşdürsə, risk əsaslı hesab edilir.

Əməlin əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar törədilməsi AR CM-in 40-cı maddəsinə əsasən müəyyən edilmiş qaydada verilmiş və icrası şəxs üçün məcburi olan əmr və ya sərəncamı yerinə yetirərkən həmin şəxs tərəfindən qanunla qorunan obyektlərə zərər vurulması cinayət sayılır. Belə zərəre görə qanunsuz əmr və ya sərəncam vermiş şəxs cinayət məsuliyyəti daşıyır.

Cinayəti başa çatdırmaq imkanına malik olduğunu dərk edən şəxs tərəfindən cinayətə hazırlıq hərəkətlərinin və ya bilavasitə cinayət törətməyə yönəldilmiş əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) dayandırılması, cinayəti törətməkdən könüllü imtina etmə sayılır.

Cinayəti başa çatdırmaqdan könüllü olaraq qəti imtina edən şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmur.

Əməldə cinayət tərkibinin olmamasını müəyyən edən hallardan biri də adi halda cinayət hesab edilməyən əməlin cinayət olmasını şərtləndirən qanunda nəzərdə tutulmuş zəruri tərkib əlamətinin olmamasıdır. Məsələn, AR CM-in 197.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin olması üçün əməlin təkrar törədilməsi zəruridir, həmin əməl ilk dəfə törədildikdə cinayət hesab edilməyəcəkdir.

Hüquqi mövqeyi ilə əlaqədar olaraq şəxsin qanunla müəyyən olunmuş cinayət-prosessual immunitetlərə malik olması da əməldə cinayət tərkibinin olmamasını müəyyən edən hallardan biri hesab edilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 66-cı maddəsinə uyğun olaraq, heç kəs özünə, arvadına (ərinə), övladlarına, valideynlərinə, qardaşına, bacısına və başqa yaxın qohumlarına qarşı ifadə verməyə məcbur edilə bilməz. CPM-in 7.0.32-ci maddəsi isə yaxın qohumların dairəsini dəqiqləşdirmişdir. Həmçinin CPM-in 20-ci maddəsində özünü və yaxın qohumlarını ifşa etməkdə sərbəstlik ifadə edilmişdir. Ona görə də şəxs özünə və yaxın qohumlarına qarşı ifadə verməkdən imtina etdikdə, habelə bilə-bilə yalan ifadə verdikdə, onun barəsində cinayət təqibi istisna olunur.

Cinayət təqibini istisna edən hallardan biri də cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətlərinin keçməsidir (AR CPM-nin 39.1.3-cü maddəsi).

Cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətləri Azərbaycan Respublikası CM-in 75-ci maddəsinə əsasən böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətin törədildiyi gündən iki il keçdikdə; az ağır cinayətin törədildiyi gündən yeddi il keçdikdə; ağır cinayətin törədildiyi gündən on iki il keçdikdə; xüsusilə ağır cinayətin törədildiyi gündən on beş il keçdikdə şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz.

Cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin axımı həmin müddət ərzində yeni cinayət törədildikdə kəsilir. Bu zaman müddətin axımı yeni cinayətin törədildiyi andan hesablanır. Davam edən və uzanan cinayətlərdə müddətin hesablanmasının da özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bunları nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Uzanan cinayətlərdə (qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə, fərarilik və s.) müddət cinayətin edildiyi andan başlanır. Davam edən cinayətlərdə isə cinayət törətmiş şəxsin cinayətinin tərkibinə daxil olan son hərəkət aktının edildiyi andan başlayır.

Uzanan və davam edən cinayətlərə amnistiyanın və müddətlərin tətbiqi şərtləri barədə SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun 1929-cu il 4 mart tarixli 23 sayılı qərarı da bu mövqedən çıxış edərək göstərir ki, uzanan cinayətlər cinayət hərəkətinin (hərəkətsizliyin) edilməsi anından başlayır və cinayətin dayandırılmasına yönəlmiş təqsirli şəxsin hərəkəti və ya cinayətin edilməsinə mane olan hadisənin əmələ gəlməsi (məsələn, hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsi) ilə qurtarır.

Uzanan cinayətlərdə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətləri həmin cinayətlərin təqsirkarın iradəsi ilə və ya iradəsi əleyhinə (təqsirkarın öz vəzifəsini könüllü icra etməsi, təqsirini etiraf etməklə könüllü gəlməsi, hakimiyyət orqanları tərəfindən tutulması və s.) dayandırılması vaxtından hesablanır.

Davam edən əməllərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddəti, davam edən cinayətləri təşkil edən cinayətkar hərəkətlərdən sonuncunun edilməsi momentindən hesablanır (2, s. 75).

Cinayət təqibini istisna edən hallardan biri də CPM-in 39.1.4-cü maddəsi cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin baş verdiyi anda onu törətmiş şəxsi cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddinə çatmamasıdır.

Azərbaycan Respublikası CM-nin 20-ci maddəsinə əsasən cinayət törədənədək on altı yaşı tamam olmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir.

On dörd yaşı tamam olmuş şəxs yalnız qəsdən adam öldürməyə, qəsdən sağlamlığa az ağır və ya ağır zərər vurmağa, adam oğurlamağa, zorlamağa, seksual xarakterli zorakılıq hərəkətlərinə, oğurluğa, soyğunçuluğa, quldurluğa, hədə-qorxu ilə tələb etməyə, talama məqsədi olmadan qanunsuz olaraq avtomobil və ya başqa nəqliyyat vasitəsi ələ keçirməyə, ağırlaşdırıcı hallarda əmlakı qəsdən məhv etməyə və ya zədələməyə, terrorçuluğa, adamları girov götürməyə, ağırlaşdırıcı hallarda xuliqanlıq, odlu silahı, döyüş sursatını, partlayıcı maddələri və qurğuları talamağa və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə, narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri talamağa və ya hədə-qorxu ilə

tələb etməyə, nəqliyyat vasitələrini və ya yolları yararsız vəziyyətə salmağa görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir.

CPM-in 39.1.4-cü maddəsi cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin baş verdiyi anda onu törətmiş şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddinə çatmamasını cinayət təqibini istisna edən müstəqil əsas hesab etmişdir. AR CM-in 20-ci maddəsinə əsasən cinayət törədənədək on altı yaşı, bəzi cinayətlər üzrə isə on dörd yaşı tamam olmuş şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilirlər. Cinayət əməlini törədərkən cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddinə çatmamış şəxs barəsində heç bir halda cinayət təqibi başlanıla bilməz (bu mənada CPM-in 39.1.4-cü maddəsində mötərizədə verilmiş ifadənin heç bir mənası yoxdur, çünki tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər, AR CM-in 88-ci maddəsinə əsasən, yalnız cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə yaşına çatmış yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə tətbiq edilə bilər (1, s. 53)). Lakin artıq başlanmış cinayət təqibi gedişində şəxsin AR CM-in 20-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş yaş həddinə çatmadığı məlum olarsa, CPM-in 41.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq cinayət təqibinə xitam verilirərkən təqsirləndirilən və ya şübhəli şəxs (onların qanuni nümayəndəsi) etiraz etdikdə cinayət işi üzrə icraat adı qaydada davam etdiriləcəkdir.

Əgər iş materialları ilə müəyyən edilsə ki, ictimai təhlükəli əməl 16 yaşına çatmamış (yuxarıda qeyd olunan hallarda 14 yaşına çatmamış) şəxs tərəfindən törədilmişdir, bu zaman cinayət təqibini istisna edən əsas mövcud olacaqdır. Yalnız bir şərtlə ki, həmin əməlin törədilməsində yetkinlik yaşına çatmış şəxsin iştirakının mümkünlüyünü göstərən məlumatlar olmasın. Bu zaman yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin barəsində cinayət təqibinə xitam veriləcəkdir.

Şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətdikdən sonra ölməsi cinayət təqibini istisna edir. Belə ki, CPM-in 39.1.5-ci maddəsinə əsasən şəxs cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətdikdən sonra öldükdə, cinayət təqibi başlanıla bilməz, başlanmış cinayət təqibinə isə xitam verilməlidir. Lakin ölmüş şəxsə bəraət verilməsinin zəruri olduğu hallarda, adı çəkilən normaya əsasən, həmin şəxs barəsində cinayət təqibi üzrə icraat həyata keçirilə bilər. Cinayət-prosessual qanunvericilik ölmüş şəxs barəsində ona bəraət veriləcəyini güman etməklə kimin təşəbbüsü ilə cinayət təqibinin davam etdirilə bilməsini dəqiq müəyyən etməmişdir. Fikrimizcə, belə tələblə cinayət prosesini həyata keçirən orqana müraciət etmək hüququna yalnız ölmüş şəxsin yaxın qohumları (CPM-in 7.0.33-cü maddəsi) malik ola bilər. Ona görə də cinayət prosesini həyata keçirən orqan cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətdikdən sonra ölmüş şəxs barəsində icraata başlayıb-başlamamaq, yaxud artıq başlanmış icraata xitam verib-verməmək məsələsini həll etməzdən əvvəl onun qohumlarının razılığını almalıdır. Onlar razı olmadıqda (etiraz etdikdə) həmin şəxsin törətdiyi əməl üzrə icraata başlamalı və ya artıq başlanmış icraat adı qaydada davam etdirməlidir.

Şəxs barəsində eyni ittiham üzrə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü və ya məhkəmənin cinayət təqibini qeyri-mümkün edən ləğv edilməmiş digər qərarı preysudisiallığa malik olduğundan cinayət təqibini istisna edən xüsusi hal hesab edilir. Burada məhkəmənin cinayət təqibini qeyri-mümkün edən digər qərarı dedikdə, cinayət təqibinə (cinayət işi üzrə icraata) xitam vermə haqqında məhkəmə qərarı, şəxsin barəsində tibbi və ya tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilməsi haqqında məhkəmə qərarı, habelə xüsusi ittiham qaydasında şikayətin öz icraatına qəbul edilməsindən imtina olunması barədə məhkəmə qərarı başa düşülür. AR CM-in 12.1-ci maddəsinə görə AR vətəndaşlarının və AR-də daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərin AR-in hüddudlarından kənarda törətdikləri cinayətlərə görə, həmin əməl xarici dövlətin qanunvericiliyinə əsasən cinayət sayılırsa və bu cinayətə görə sadalanan şəxslər xarici dövlətdə məhkum edilmişlərsə, onların AR CM ilə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinə yol verilmir. Bu, o deməkdir ki, barəsində xarici dövlətin məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minmiş ittiham hökmü və cinayət təqibini qeyri-mümkün edən ləğv edilməmiş digər qərarı olan AR vətəndaşları və ya AR-də daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslər haqqında cinayət təqibi başlanıla bilməz, başlanılmış cinayət təqibinə isə xitam verilməlidir.

Şəxs barəsində eyni ittiham üzrə təhqiqatçının, müstəntiqin və ya prokurorun (eləcə də xarici dövlətin cinayət təqibi orqanının) cinayət işi başlanmasının rədd edilməsi və ya ona xitam verilməsi haqqında ləğv edilməmiş qərarı da preysudisiallığa malik olduğundan cinayət təqibini istisna edən hal hesab edilir. Bu zaman təkcə cinayət işi başlanmasının rədd edilməsi və ya cinayət işi üzrə icraata xitam verilməsi haqqında qərar yox, həm də konkret şəxs barəsində cinayət təqibi başlanmasının rədd edilməsi və ya cinayət təqibinə xitam verilməsi haqqında ləğv edilməmiş qərar da cinayət təqibini istisna edən əsas kimi çıxış edir.

Cinayət təqibini istisna edən hallardan biri də zərərçəkmiş şəxsin təqsirləndirilən şəxslə barışmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, zərərçəkmiş şəxsin şikayəti xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibi başlanması üçün, habelə CPM-in 37.5-ci maddəsində sadalanan hallar istisna olmaqla, digər hallarda ictimai-xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibi başlanması üçün yeganə səbəbdır. Ona görə də belə hallarda zərərçəkmiş şəxsin şikayətinin olmaması cinayət təqibini istisna edən müstəqil əsas hesab edilir.

Cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilərkən ittiham funksiyası xüsusi ittihamçının müstəsna hüququdur. Ona görə də belə hallarda zərərçəkmiş şəxslə təqsirləndirilən şəxsin barışması cinayət təqibinə xitam verilməsinin müstəqil əsasıdır.

Cinayət qanununa əsasən ictimai-təhlükəli əməli (hərəkət və hərəkətsizliyi) törətdiyi zaman anlaqsız vəziyyətdə olmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir (AR CM-in 21-ci maddəsi). Şəxsin anlaqsızlıq vəziyyəti məhkəmə-psi-xiatriya ekspertizasının rəyinə əsasən müəyyən edilir. Lakin cinayət əməlini

törətmiş şəxsin anlaqsızlığı məhkəməyədək icraat gedində aşkar edildikdə, cinayət işi üzrə icraata xitam verilmir və toplanmış materiallar şəxs barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilib-edilməməsi məsələsinin həll edilməsi üçün məhkəməyə göndərilir. Məhkəmə baxışında da anlaqsızlığın aşkar edilməsi cinayət təqibinə avtomatik xitam verilməsinə səbəb olmur. Bu halda da məhkəmə anlaqsız şəxs barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi məsələsini həll edir.

Cinayət təqibini istisna edən hallardan biri də cinayət qanunu müddələrinin qüvvəsinə görə şəxsin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsi üçün əsasların olmasıdır (CPM-in 39.1.11-ci maddəsi).

Cinayət qanunu müddələrinin qüvvəsinə görə şəxsin cinayət məsuliyyətindən azad edilmənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cinayət qanununun məkana və zamana görə qüvvəsinə əsasən cinayət məsuliyyətindən azad etmənin mümkün ola biləcəyi hallarda cinayət təqibinə xitam verilir. Cinayət qanununun məkana görə qüvvəsinə əsasən cinayət məsuliyyətindən azad edilmə o halda mövcud ola bilər ki, şəxsin hər hansı bir əməli başqa dövlətin ərazisində törətmiş olduğu müəyyən edilsin və həmin dövlətin cinayət qanununda bu əməl cinayət hesab edilməsin. Cinayət qanununun zamana görə qüvvəsinə əsasən cinayət məsuliyyətindən azad edilmə isə o halda mövcud olacaqdır ki, yeni cinayət qanunu əvvəllər cinayət hesab edilmiş əməlin cinayət və cəzalanmalı olduğunu aradan qaldırmış olsun. Məsələn, AR-in yeni cinayət qanunu 1 sentyabr 2000-ci ilədək qüvvədə olmuş CM-dən fərqli olaraq, yalnız ağır və xüsusilə ağır cinayətlər törətməyə hazırlığı və cəhdi cinayət hesab edir. Ona görə də hər hansı bir şəxsin 1 sentyabr 2000-ci il tarixdən sonra az ağır cinayət törətməyə hazırlıq və ya cəhd qismində əməli cinayət hesab edilməyəcək və bu halda cinayət təqibinin başlanması rədd ediləcək, yaxud başlanmış cinayət təqibinə xitam veriləcəkdir.

Amnistiya ali hakimiyyət orqanının müvafiq aktı əsasında müəyyən cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətindən tam və ya qismən azad edilməni nəzərdə tutur. Lakin cinayət təqibinin bu əsasla istisna edilməsi o zaman mümkündür ki, həmin akt əsasında şəxs törətdiyi cinayətə görə cinayət məsuliyyətindən tam azad olunsun.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 95-ci maddəsinə əsasən, amnistiya aktı vermək ancaq Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətinə aiddir. Amnistiya haqqında akt normativ xarakter daşımaqla, amnistiya şərtlərinə cavab verən hər bir şəxsə aid edilir. Amnistiya aktı tətbiq edilən şəxslər barəsində cinayət təqibi hansı mərhələdə olmasından asılı olmayaraq, onlar cinayət məsuliyyətindən azad edilirlər. Əgər bu şəxslər barəsində amnistiya haqqında qərar elan edilənə qədər cinayət təqibinə başlanılmamışdırsa, toplanmış materiallar üzrə cinayət işinin başlanması rədd edilir. Burada bir məsələni qeyd etməliyik ki, amnistiya aktı bəraət verici əsaslar

olmadan xitam verməyə əsas olduğundan təqsirləndirilən şəxsin razılığı tələb olunur.

Müdafiə tərəfi məhkəmədə baxılan cinayət işi üzrə icraata amnistiya haqqında qərara əsasən xitam verilməsinə etiraz etdikdə məhkəmə istintaqı davam etdirilərək başa çatdırılmalı, təqsirləndirilən şəxs təyin edilmiş cəzadan azad edilməklə iş üzrə ittiham hökmü çıxarılmalıdır (CPM-in 44.2.2-ci maddəsi).

Uzanan və davam edən cinayətlərə amnistiyanın və müddətlərin tətbiqi şərtləri barədə SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun 1929-cu il 4 mart tarixli 23 sayılı qərarında deyilir ki, uzanan cinayətlər cinayət hərəkətinin (hərəkətsizliyin) edilməsi anından başlayır və cinayətin dayandırılmasına yönəlmiş təqsirkarın hərəkəti və ya cinayətin edilməsinə mane olan hadisənin əmələ gəlməsi (məsələn, hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsi) ilə qurtarır.

Amnistiya veriləndək tam qurtarmış davam edən cinayətlərə amnistiya tətbiq edilir; davam edən əməli təşkil edən cinayət hərəkətlərindən heç olmasa biri amnistiya verildikdən sonra edildikdə isə, amnistiya tətbiq olunmur (2, s. 76).

Amnistiya aktı həmin akt veriləndək törədilmiş cinayət əməllərinə tətbiq edilir. Uzanan və davam edən cinayətlər amnistiya aktı qəbul edilənə qədər başa çatmamışdırsa, bu əməllər barəsində amnistiya aktı tətbiq edilmir. Lakin uzanan və ya davam edən cinayətlərə münasibətdə amnistiya aktının tətbiq edilib-edilməməsinə dair amnistiya aktında əlavə şərtlər də nəzərdə tutula bilər.

Şəxsin cinayət törədilməsinə aidiyyəti olmaması o vaxt müəyyən edilmiş olacaqdır ki, konkret cinayət əməlinin törədilmiş olduğu təsdiqlənsin, lakin həmin iş üzrə təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilmiş şəxsin bu əməlin törədilməsində iştirakı sübut edilməsin. Bu zaman toplanmış materiallar təqsirləndirilən şəxsin həmin əməli törətmiş olduğunu təsdiq etmir, cinayət prosesini həyata keçirən orqan isə əlavə sübutlar əldə etmək üçün heç bir imkana malik deyildir, yəni əlavə sübutlar qalmamışdır.

Şəxsin təqsirliliyinin sübuta yetirilməməsi onun əməlinə cinayət tərkibinin olmamasının xüsusi halıdır. Bu, o halda mövcud olacaqdır ki, cinayət əməlinin törədilməsi toplanmış materiallarla sübuta yetirilmiş olsun, lakin həmin şəxsin bu əməli qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan törətməsi sübut edilməsin. Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, bu halda da cinayət prosesini həyata keçirən orqan iş üzrə bütün mümkün sübutları toplamışdır, lakin bu sübutlar şəxsin təqsirini sübut etmək üçün kifayət etmir. Qeyd olunan bu əsaslar, yəni, həmin şəxsin cinayətin törədilməsinə aidiyyəti olmaması və həmin şəxsin təqsirliliyinin sübuta yetirilməməsi yalnız cinayət təqibi üzrə icraat gedişində aşkara çıxarılabilir, çünki hər iki halda cinayət əməlinin törədilmiş olduğu təsdiqlənmiş olmalıdır. Həmin əsaslar müəyyən edildikdə cinayət təqibinə xitam verilməlidir. Lakin həmin əsasların aşkar olunması cinayət işi üzrə icraatın sonrakı gedişinə müxtəlif cür təsir edə bilər və bu, törədilmiş cinayətin xarakterindən asılıdır. Elə cinayətlər vardır ki, həmin cinayətlər törədildikdə bu əsasların olması istisna

təşkil edir. Belə ki, törədilmiş əməl yalnız konkret şəxslə bağlı olan cinayət olduqda (məsələn, bilə-bilə yalan ifadə vermə, fərarilik və s.) təqsirləndirilən şəxsin həmin cinayətin törədilməsinə aidiyyətinin olmaması əsas ola bilməz, çünki belə cinayət konkret şəxslə bağlı olmalıdır. Təqsirləndirilən şəxsin belə cinayətin törədilməsində təqsirliliyinin sübuta yetirilməməsi isə belə bir cinayətin törədilməmiş olması demək olacaqdır ki, bu da cinayət işi üzrə icraata xitam verilməsi üçün əsasdır.

CPM-nin 39-cu maddəsində mübahisə doğuran bir məsələyə rast gəlinir. Bu da ondan ibarətdir ki, CPM-nin 39-cu maddəsində qeyd olunur ki, aşağıdakı hallarda cinayət təqibi başlanıla bilməz, başlanmış cinayət təqibinə isə xitam verilməlidir (o cümlədən cinayət işi başlanıla bilməz, başlanmış cinayət işi üzrə icraata xitam verilməlidir). Bununla da CPM cinayət təqibi üzrə icraatla cinayət işi üzrə icraatı eyniləşdirmişdir. Bununla da həmin halların cinayət işi üzrə icraatın sonrakı gedişinə təsiri məsələsində CPM-in həmin maddəsində bir sıra anlaşılmazlıqlara yol vermişdir (1, s. 54).

Cinayət təqibi konkret şəxsi cinayət törətməkdə ifşa etməyə və ona layiqli cəza təyin edilməsini təmin etməyə yönəlmiş prosessual fəaliyyət hesab olunur. CPM-in 39.1-ci maddəsində sadalanmış əsaslardan hər hansı biri konkret şəxs barəsində aşkar olunduqda həmin şəxs barəsində cinayət təqibi başlanmır. Həmin hallar konkret şəxs barəsində artıq başlanmış icraatın gedişində aşkar olunduqda isə bu şəxs barəsində cinayət təqibinə xitam verilir. Lakin konkret şəxs barəsində cinayət təqibinə xitam verilməsi heç də həmişə cinayət işi üzrə icraata xitam verilməsinə səbəb olmur, çünki həmin iş üzrə bir neçə təqsirləndirilən şəxs olduqda, habelə həmin cinayət əməli açılmamış qaldıqda cinayət işi üzrə icraat davam etdirilməlidir.

Cinayət işi üzrə icraat konkret cinayət əməlinin araşdırılması ilə bağlı prosessual fəaliyyətdir və bu fəaliyyət cinayət işi üzrə konkret şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs olmadıqda da həyata keçirilir. Ona görə də cinayət işi başlanmasının rədd edilməsi və ya cinayət işi üzrə icraata xitam verilməsi hər bir halda cinayət təqibinə də xitam verilməsinə səbəb olur.

Qeyd olunanlara əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək tamamilə düzgündür ki, cinayət-prosessual qanunvericilikdə cinayət təqibinə xitam verilməsi əsasları ilə cinayət işi üzrə icraata xitam verilməsi əsasları eyniləşdirilə bilməz və bu düzgün olmadığından qüsurlu qanunvericilik qaydasında aradan qaldırılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət–Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası. I cild. B., 2003.
2. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlar məcmuəsi. «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı. B., 2003.
3. Гапанович Н.Н. Отказ в возбуждении уголовного дела. Минск. 1967.
4. Рыжаков А.П. Возбуждение и отказ в возбуждении уголовного дела.

M., 2001.

Шяфаят ИМРАНОВ

*Диссертант Института
философии и политико-правовых
исследований НАНА*

ОБСТОЯТЕЛЬСТВА, ИСПОМАГАЮЩИЕ ПРЕСЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Резюме

Точное и идентичное соблюдение и повседневной деятельности органов следствия и до знания предусмотренных и законодательстве требований к исполнению уголовного преследования обусловлена необходимостью обеспечения соблюдения всех прав и свобод человека. В статье данная проблема исследуется на основе действующего уголовно-процессуального законодательства, при этом автор указывает на некоторые недоработки и выступает с предложениями по усовершенствованию законодательства, вытекающими из требований практики.

Shafaat IMRANOV

*Candidate for a degree of the Institute
of Philosophy and Political-Law
Researches of NASA*

THE CIRCUMSTANCES EXCLUDING THE PUREMIT OF THE CRIME

The adequate and proper observance of the requirements envisaged by legislation in connection with criminal inquiry in every day activities of inquiry and investigation bodies proceeds from necessity of ensuring a man's rights and freedoms.

In the proper this problem is analyzed on the basis of valid criminal procedure legislation, the blank places are shown and the proposals proceeding from the practice directed at perfection of legislation are put forward.

Aydın ƏLİYEV

*Azərbaycan MEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun dissesantı*

ÖZ SAĞLAMLIĞINA ZƏRƏR VURMAQLA VƏ YA SAİR ÜSULLA HƏRBİ XİDMƏTDƏN BOYUN QAÇIRMAYA GÖRƏ CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNİ MÜƏYYƏN EDƏN QANUN NORMATI VƏ MÖVCUD PROBLEMLƏR*

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinə hərbi xidmətə çağırılmış hər bir vətəndaş komandanlığın təyin etdiyi hərbi hissədə qanunvericilikdə müəyyən olunmuş müddət ərzində hərbi xidmət keçməyə, komandirin icazəsi olmadan hərbi hissəni, yaxud xidmət yerini tərk etməməyə və istənilən anda öz əsgəri vəzifəsini yerinə yetirməyə borcludur. Hərbi xidmətdən boyun qaçırmanın hər bir növü əhəmiyyətli ictimai təhlükə yaradır. Belə ki, onlar hərbi hissələrin və bölmələrin döyüşə hazırlıq vəziyyətini, şəxsi heyətin intizamını və mütəşəkkilliyini zəiflədir, tabelikdə olanların təlim və tərbiyəsi üzrə komandirlərin (rəislərin) işini çətinləşdirir, ayrı-ayrı intizamsız və zəif iradəli hərbi qulluqçulara mənfi təsir edir.

Hərbi işin getdikcə daha da mürəkkəbləşdiyi müasir şəraitdə hətta kiçik hərbi kollektivlər və ayrı-ayrı hərbi qulluqçular tərəfindən də döyüş tapşırığının çəvik, dəqiq və vaxtında yerinə yetirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Elə bu səbəbdən də hərbi xidmətdən boyun qaçırma kimi hüquqpozma halları böyük ictimai təhlükəyə səbəb olur. Bir çox hallarda hərbi xidmətdən boyun qaçırma digər cinayətlərin (oğurluq, xuliqanlıq, qarovul xidmətinin nizamnamə qaydalarını pozma və s.) törədilməsinə şərait yaradır, yaxud onlarla müşayiət olunur. Odur ki, bu qəbildən olan hüquqpozmalarla ciddi mübarizə aparılması hərbi hissə və birləşmələrin yüksək döyüş qabiliyyətinin və daimi olaraq döyüşə hazırlıq vəziyyətində olmasının təmin edilməsinin zəruri şərtlərindəndir.

Cinayət qanunu normalarının bilavasitə obyektə görə qruplaşdırılması prinsipinə əsasən Cinayət Məcəlləsinin 333 – 335-ci maddələrində nəzərdə tutulan: hərbi hissəni və ya xidmət yerini özbaşına tərk etmə, fərariilik, öz sağlamlığına zərər vurmaqla və ya sair üsulla hərbi xidmətdən boyun qaçırma kimi əməllər hərbi xidmətdən boyun qaçırma cinayətləri adlanan bir qrupda birləşdirilir.

Öz sağlamlığına zərər vurmaqla və ya sair üsulla hərbi xidmətdən boyun qaçırmanı (CM-nin 335-ci maddəsi). Bu cinayət növünü Cinayət Məcəlləsinin 333-cü və 334-cü maddələrində nəzərdə tutulan cinayətlərdən fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, ilk baxışda bu cinayəti törədən şəxs hərbi xidmət üzrə

* Məqalə hüquq elmləri namizədi Ş.Həsənova və fəlsəfə elmləri namizədi Y.Əliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

vəzifələrin icrasından müəyyən əsaslarla, müvafiq vəzifəli şəxsin icazəsi ilə (göstərişi, sərəncamı, əmri) azad olunur. Əslində isə həmin əsaslar saxta, süni şəkildə, yaxud aldatma yolu ilə yaradılmış olur.

Cinayətin obyektı hərbi xidmətkeçmənin müəyyən olunmuş qaydalarıdır.

Cinayətin obyektiv cəhəti hərbi qulluqçunun öz sağlamlığına hər hansı zərər vurma və ya özünü xəstəliyə vurma, sənədləri saxtalaşdırma və ya sair aldatma yolu ilə hərbi xidmətdən boyun qaçırması, habelə, hərbi xidmət vəzifəsini yerinə yetirməkdən imtina etməsi kimi təzahür edir.

Öz sağlamlığına zərər vurma bədənin müxtəlif orqanlarına, yaxud toxumalarına xəsarət yetirilməsi, hər hansı bir xəstəliyin süni yolla yaranmasına, yaxud mövcud xəstəliyin güclənməsinə və ya kəskinləşməsinə nail olmaq kimi başa düşülür. Bu, müxtəlif üsullarla: odlu və ya soyuq silahdan, kəsici və ya dəşici predmetlərdən, nəqliyyat vasitələrindən, digər texnika və mexanizmlərdən istifadə etməklə, dərman preparatlarının, zəhərli və ya digər maddələrin qəbul edilməsi yolu ilə təqsirkarın özü tərəfindən, yaxud onun xahişi ilə digər şəxs tərəfindən həyata keçirilə bilər. Öz sağlamlığına hər hansı zərər vurma ilə bağlı işlər üzrə xəsarətin xarakterinin müəyyən edilməsi üçün məhkəmə-tibb ekspertizasının keçirilməsi və hərbi xidmətə yararlıq dərəcəsi barədə hərbi həkim komissiyasının rəyinin alınması zəruridir.

Özünü xəstəliyə vurma hərbi qulluqçunun müxtəlif üsullardan istifadə edərək özündə hərbi xidmət vəzifələrinin icrasına maneə törədən xəstəliyin olması barədə rəy yaratmasıdır. Hərbi xidmət vəzifələrinin icrasına maneə törətməyən mövcud xəstəlik əlamətlərini şişirdərək hərbi xidmət vəzifələrinin icrasına maneə törədən mərhələyə, yaxud dərəcəyə çatmış xəstəlik kimi qələmə verilməsi də özünü xəstəliyə vurma sayılır.

Sənədlərin saxtalaşdırılması müvəqqəti, yaxud daimi olaraq hərbi xidmətdən azad olunmağa əsas verən sənədin saxtalaşdırılması, yaxud saxta sənədin (yaxın qohumun xəstəliyi və ya ölümü barədə saxta arayış, hər hansı hadisə barədə saxta sənəd və s.) təqdim olunması ilə xarakterizə olunur. Sənədlərin saxtalaşdırılması hərbi qulluqçunun özü, yaxud onun xahişi ilə digər şəxs tərəfindən yerinə yetirilə bilər. Sənədlərin saxtalaşdırılması 335-ci maddədə nəzərdə tutulduğu üçün sənədləri şəxsən saxtalaşdırmış və ya saxta sənəddən istifadə etmiş hərbi qulluqçunun əməlinin əlavə olaraq 320-ci maddə ilə tövsif edilməsi tələb olunmur.

Sair aldatma yolu dedikdə, şəxsin hərbi xidmətdən azad edilməsinə əsas verən faktlar və hallar barədə səlahiyyətli orqanlara yalan məlumat vermək (şifahi, yaxud yazılı), istənilən digər üsullardan istifadə etmək başa düşülür.

Hərbi xidmət vəzifəsini yerinə yetirməkdən imtina hərbi qulluqçunun Silahlı Qüvvələrdə, yaxud konkret hərbi hissədə xidmət etmək istəmədiyini və ya hərbi xidmət üzrə bu və ya digər vəzifəni icra etmək istəmədiyini açıqcasına bildirməsindən və faktiki olaraq həmin vəzifələri icra etməməsindən ibarətdir.

Cinayət formal tərkiblidir. Öz sağlamlığına hər hansı zərər vurma və ya özünü xəstəliyə vurma, sənədləri saxtalaşdırma və ya sair aldatma yolu ilə hərbi xidmətdən boyun qaçırma konkret şəxsin hərbi xidmət vəzifələrinin icrasından azad olunması barədə müvafiq komandanlıq tərəfindən qərar qəbul edildiyi andan cinayət başa çatmış sayılır. Bu ana kimi təqsirkarın hərəkətləri cinayət etməyə cəhd kimi tövsif olunmalıdır.

Subyektiv cəhətdən cinayət birbaşa qəsdlə törədilir. Təqsirkar öz sağlamlığına hər hansı zərər vurma və ya özünü xəstəliyə vurma, sənədləri saxtalaşdırma və ya sair aldatma yolu ilə hərbi xidmətdən boyun qaçırdığını, habelə, eyni məqsədlə hərbi xidmət vəzifəsini yerinə yetirməkdən imtina etdiyini dərk edir və bu əməli törətmək istəyir. Ehtiyatsızlıqdan öz sağlamlığına xəsarət yetirmə hərbi xidmətdən azad olmağa səbəb olsa belə, 335-ci maddədə nəzərdə tutulan cinayət tərkibini yaratmır. Hərbi xidmətdən boyun qaçıрмаq məqsədi güdmədən öz sağlamlığına hər hansı zərər vurma və ya özünü xəstəliyə vurma, sənədləri saxtalaşdırma və ya sair aldatma baxılan maddə üzrə cinayət məsuliyyətinə səbəb olmur. Bununla yanaşı, belə hərəkətlərdən bəziləri Cinayət Məcəlləsinin digər maddələri üzrə tövsif oluna, yaxud intizam xətası kimi qiymətləndirilə bilər.

Cinayətin subyekti istənilən hərbi qulluqçu ola bilər.

Cinayət Məcəlləsinin 335.2-ci maddəsi eyni əməllərin müharibə vaxtı və ya döyüş şəraitində törədilməsinə görə cinayət məsuliyyətini və təqsirkarın üç ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılmasını nəzərdə tutur.

Xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə Cinayət Məcəlləsinin 335.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan əməllər böyük ictimai təhlükə törətməyən, 335.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan əməllər isə az ağır cinayətdir.

Qanun normasında mövcud olan bəzi qüsurlu və ziddiyyətli cəhətlərə xüsusilə diqqət yetirilməsini zəruri hesab edirəm. Mətnə **"hərbi xidmətdən boyun qaçırması"** ifadəsinin işlədilməsi bu cinayətin obyektiv cəhətinin hərbi qulluqçunun öz sağlamlığına hər hansı zərər vurma, özünü xəstəliyə vurma, sənədləri saxtalaşdırma və ya sair aldatma yolu ilə bütünlüklə hərbi xidmətdən boyun qaçırmasından ibarət olduğunu deməyə əsas verir. Lakin belə olan halda, eyni üsullarla müvəqqəti olaraq hərbi xidmət vəzifələrini icra etməkdən yayınmış hərbi qulluqçunun hansı məsuliyyəti daşmalı olduğu sualı açıq qalır. Belə ki, sonrakı **"hərbi xidmət vəzifəsini yerinə yetirməkdən imtina etməsi"** ifadəsinin hansı məna daşması qeyri-müəyyəndir. Əgər, həmin ifadə ümumi kontekstdə **"öz sağlamlığına hər hansı zərər vurma və ya özünü xəstəliyə vurma, sənədləri saxtalaşdırma və ya sair aldatma yolu ilə"** ifadəsi ilə bağlıdırsa, **"imtina etməsi"** sözlərinin yerində işlədilmədiyini və hüquqpozmanın mahiyyətini əks etdirmədiyini qeyd etmək şərtilə, onun, müvəqqəti olaraq hərbi xidmət vəzifələrini icra etməkdən yayınmış hərbi qulluqçulara aid olduğunu güman etmək olar. Yox, əgər, belə bağlılıq yoxdursa, **"hərbi xidmət vəzifəsini yerinə**

yetirməkdən imtina etməsi" ifadəsinin başqa məna daşdığı, yəni, *"hərbi qulluqçunun"* sözləri ilə vəhdət təşkil edərək müstəqil cinayət tərkibi yaratdığını müəyyən etmək olar.

Digər anlaşılmazlıq 335-ci maddənin sanksiyası ilə bağlıdır. Hesab edirəm ki, hərbi hissəni və ya xidmət yerini özbaşına tərk etmə ilə müqayisədə öz sağlamlığına zərər vurmaqla və ya sair üsulla hərbi xidmətdən boyun qaçırma daha böyük ictimai təhlükə yaradan cinayət növüdür. Belə ki, bir çox hallarda hərbi hissəni və ya xidmət yerini özbaşına tərk etmə əsasən xarici faktorların və ətraf mühitin təsiri altında, məişət xarakterli niyyətlərlə düşünülmədən törədilir. Müəyyən vaxtdan sonra isə cinayət törətmiş hərbi qulluqçu öz səhvini dərk edərək, peşimançılıq hisslərinin təsiri altında hərbi hissəyə və ya xidmət yerinə qaydır. İkinci halda isə hərbi qulluqçu şüurlu olaraq planlı şəkildə hərəkət edir, öz sağlamlığına hər hansı zərər vurma, özünü xəstəliyə vurma, sənədləri saxtalaşdırma və ya sair aldatma yolu ilə qanuni əsasların görüntüsünü yaradaraq hərbi xidmətdən azad olmağa nail olur, hətta, bir çox hallarda qanunsuz yolla xidmətdən azad olma nəticəsində müəyyən imtiyazlar əldə edir. Hərbi hissəni və ya xidmət yerini özbaşına tərk etmiş hərbi qulluqçunun cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması daha realdır. Öz sağlamlığına zərər vurmaqla və ya sair üsulla hərbi xidmətdən boyun qaçıran hərbi qulluqçunun isə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunma ehtimalı nisbətən azdır. Bu mümkün olduğu halda isə sonuncu daha yüngül cəzaya məruz qoyulur. Məsələn, Cinayət Məcəlləsinin 333.2 və 333.3-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllər bir aydan artıq, lakin üç aydan çox olmayaraq törədildikdə (CM-nin 333.4-cü maddəsi) iki ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Hərbi qulluqçunun öz sağlamlığına hər hansı zərər vurma və ya özünü xəstəliyə vurma, sənədləri saxtalaşdırma və ya sair aldatma yolu ilə hərbi xidmətdən boyun qaçırması, habelə, hərbi xidmət vəzifəsini yerinə yetirməkdən imtina etməsi (CM-nin 335.1-ci maddəsi) bir ilədək müddətə hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma və ya iki ilədək müddətə intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama ilə cəzalandırılır. Hərbi hissəni və ya xidmət yerini özbaşına tərk etmənin müharibə vaxtı və ya döyüş şəraitində törədildilməsinə görə (CM-nin 333.6-cı maddəsi) üç ildən səkkiz ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulursa, öz sağlamlığına hər hansı zərər vurma və ya özünü xəstəliyə vurma, sənədləri saxtalaşdırma və ya sair aldatma yolu ilə hərbi xidmətdən boyun qaçırmanın müharibə vaxtı və ya döyüş şəraitində törədildilməsinə görə daha yüngül cəza – üç ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulur. Mən bunu ədalət prinsipinin pozulması kimi qiymətləndirir, hərbi xidmətdən boyun qaçırma cinayətlərinin kifayət qədər geniş yayıldığı bir şəraitdə zərərli və yolverilməz hal hesab edirəm.

Göstərilən qüsurlar və ziddiyyətlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə Cinayət Məcəlləsinin 335-ci maddəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsini məqsədəuyğun hesab edirəm:

"Maddə 335. Öz sağlamlığına zərər vurmaqla və ya sair üsulla hərbi xidmətdən boyun qaçırma

335.1. Hərbi qulluqçunun öz sağlamlığına hər hansı zərər vurma, özünü xəstəliyə vurma, sənədləri saxtalaşdırma və ya sair aldatma yolu ilə hərbi xidmət vəzifələrinin icrasından müvəqqəti olaraq yayınması –

iki ilədək müddətə hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma və ya iki ilədək müddətə intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama və ya iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

335.2. Eyni əməllər müharibə vaxtı və ya döyüş şəraitində törədildikdə – üç ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

335.3. Bu Məcəllənin 335.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan əməllər hərbi xidmətdən azad olmaq məqsədi ilə törədildikdə –

beş ildən səkkiz ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

335.4. Eyni əməllər müharibə vaxtı və ya döyüş şəraitində törədildikdə – beş ildən on ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır";

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1) Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2005;

2) Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Dərslik. Bakı: "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2002;

3) Əfəndiyev E.M. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Şərhi. Bakı: "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2001;

4) "Hərbi xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunu. Bakı: "Sipər" hüquq mərkəzi, 2005;

5) "Hərbi qulluqçuların statusu haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunu. Bakı: "Sipər" hüquq mərkəzi, 2005;

6) Hərbi xidmətkeçmə haqqında əsasnamə. Bakı: "Sipər" hüquq mərkəzi, 2005;

7) Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsi. Bakı: "Hərbi nəşriyyat", 2003;

8) Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Qarnizon və Qarovul Xidmətləri Nizamnaməsi. Bakı: "Hərbi nəşriyyat", 2003;

9) Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Daxili Xidmət Nizamnaməsi. Bakı: "Hərbi nəşriyyat", 2003;

10) Ахметшин Х.М., Игнатов А.Н., Котов В.П. и др. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. М.: Норма, 2005;

11) Ахметшин Х.М., Беляев А.Е., Борзенков Г.Н. и др. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. М.: Норма, 2000;

12) Ахметшин Х.М. Закон об уголовной ответственности за воинские преступления. Комментарий. М.: Юридическая литература, 1986;

13) Ахметшин Х.М. Комментарий Закона об уголовной ответственности за воинские преступления. М.: Юридическая литература, 1981.

Айдын АЛИЕВ

*диссертант Института философии и
политико-правовых исследований
НАН Азербайджана*

**НОРМА ЗАКОНА, ОПРЕДЕЛЯЮЩАЯ УГОЛОВНУЮ
ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА УКЛОНЕНИЕ ОТ ВОИНСКОЙ СЛУЖБЫ
ПУТЕМ НАНЕСЕНИЯ ВРЕДА СВОЕМУ ЗДОРОВЬЮ ИЛИ ИНЫМИ
СПОСОБАМИ, И СУЩЕСТВУЮЩИЕ ПРОБЛЕМЫ**

Резюме

Статья посвящена законодательным проблемам, связанным со статьей 335 УК Азербайджанской Республики, определяющей уголовную ответственность за уклонение от воинской службы путем нанесения вреда своему здоровью или иными способами.

Автор анализирует текст указанной статьи на основании действующего законодательства, указывает на конкретные недостатки, имеющиеся в тексте статьи, и обосновывает необходимость их устранения.

Итогом научного исследования является предложение об утверждении текста ст. 335 УК Азербайджанской Республики в новой редакции, которая предлагается ко вниманию читателей.

Aydın ALIYEV

*Candidate for a degree of Institute of Philosophy
and Political-Legal Researches
of Azerbaijan NASA*

**NORM OF THE LAW DETERMINING THE CRIMINAL LIABILITY FOR
EVASION FROM A MILITARY SERVICE BY DRAWING OF HARM TO
THE HEALTH OR DIFFERENT WAYS AND EXISTING PROBLEMS**

Summary

The article is devoted to legislative problems connected to the 335th item of Criminal Code of Azerbaijan Republic, determining the criminal liability for evasion from a military service by drawing harm to the health or different ways.

The author analyzes the text of shown item on the basis of the current legislation, specifies concrete lacks available in the text of the item, and bases on the necessity of their elimination.

The result of scientific research is the offer on the statement of the text of the 335th item of Criminal Code of the Azerbaijan Republic in a new editorship, which is offered to attention of the readers.

Gülnaz RZAYEVA

*Bakı Dövlət Universitetinin hüquq
fakültəsinin qiyabi aspirantı*

**YALANÇI SAHİBKARLIQ CİNAYƏTLƏRİNİN KRİMİNALİSTİK
XARAKTERİSTİKASININ QURULUŞ ELEMENTLƏRİNİN
QARŞILIQLI ŞƏKİLDƏ TƏHLİLİ***

Dövlətin iqtisadi fəaliyyəti hər bir vaxt həm ayrı-ayrı cinayətkarların, həm də cinayətkar qrupların maraq dairəsində olmuşdur. Hal-hazırda da bu sahədə cinayətlərin sayının artması müşahidə olunur. Belə ki, fəaliyyət göstərən bir çox böyük şirkətlər əksər hallarda vergilərdən yayınmaq, gəlir əldə edilməsinə yönəlmiş qanunsuz fəaliyyəti qanuni formaya salmaq məqsədilə «yalançı firmalar» yaradırlar. Ona görə də son zamanlar adı çəkilən cinayətlərin törədilməsi geniş vüsət almışdır ki, bu da həmin cinayətlərin tezliklə açılması və araşdırılması, cinayətkarların ifşasına yönəlmiş tədbirlərin möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı, bu məsələ ətrafında elmi tədqiqatların da genişləndirilməsini zəruri edir. Bu baxımdan ilkin olaraq həmin cinayətlərin ayrı-ayrılıqda kriminalistik xarakteristikalarının hədlərinin müəyyən olunması məqsədmüvafiq hesab olunmalıdır. Belə ki, istənilən cinayətin istintaqının səmərəli başa çatması üçün müstəntiq yalnız həmin cinayətin cinayət-hüquqi mahiyyətini təhlil etməklə kifayətlənməməli, həmçinin kriminalistik cəhətlərini də araşdırmalı və konkret cinayətin kriminalistik xarakteristikasını verməlidir. Kriminalistik xarakteristika müəyyən qrup cinayətlər haqqında məlumatların elmi ümumiləşdirilməsinin nəticəsi olub, kriminalistikanın əsas kateqoriyalarından biri sayılır. Konkret cinayətin kriminalistik xarakteristikası istintaqı aparılan cinayətin yazılı və ideal təsviridir ki, bunu da müstəntiq özü həyata keçirir. Hər bir konkret cinayətin kriminalistik xarakteristikası real faktların kriminalistik baxımdan qiymətləndirilməsidir. İstintaq prosesində onun məzmunu toplanmış sübutların qiymətləndirilməsindən asılı olaraq daha da tamamlanır, təkmilləşir və ibtidai istintaq qurtardığı vaxtda başa çatır.

İqtisadi cinayətlərin kriminalistik xarakteristikasının hüquqi əsasını Cinayət Məcəlləsinin müvafiq dispoziisiyaları təşkil edir. Belə ki, həmin dispoziisiyalarda öz əksini tapmış cinayət tərkibi əlamətləri olmadan hər hansı bir cinayətin kriminalistik xarakteristikasını vermək qeyri-mümkündür. Ona görə də eyni tərkibli cinayətlərin törədildiyi müxtəlif şəraitlərin təhlili nəticəsində həmin cinayətlər üzrə məlumatlar ümumiləşdirilir və kriminalistik xarakteristikanın hədləri müəyyən olunur. Kriminalistik xarakteristikanın ümumiləşdirilməsi üçün onun elementlərinin işlənilib hazırlanması da zəruridir. Belə ki, konkret bir cinayətin kriminalistik xarakteristikası onun tərkib

* Məqalə hüquq elmləri namizədi, dosent İ. Abbasova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

əlamətləri olan obyekt, subyekt, obyektiv və subyektiv cəhətlə məhdudlaşmır. Kriminalistik xarakteristikanın elementləri bir qədər fərqli müəyyən olunur. Qeyd olunan məsələ kriminalistik ədəbiyyatda kifayət qədər tədqiq edilmişdir. Məsələn: R.S.Belkin aşağıdakı elementləri müəyyənləşdirir: tipik istintaq şəraiti; cinayətin törədilmə üsulu; cinayətin gizlədilmə (maskalama) üsulu; tipik maddi izlər və onların tapılması güman edilən yerlər; cinayətkarın şəxsiyyətinin xarakteristikası; cinayətin edilmə şəraiti (yəni zaman, məkan və başqa hallar).

V.İ.Qonçarenko isə kriminalistik xarakteristikanın elementləri sırasına aşağıdakıları daxil edir: hadisənin tipi (növu, cinsi, kateqoriyası); cinayətin törədilmə və gizlədilməsi üsulu; maddi fiksə olunmuş məlumatların tipik mənbələri; verbal məlumatın tipik mənbələri; cinayəti törədən şəxsin olması ehtimal edilən şəxslər dairəsi; bu növdən olan cinayətlərə xas tipik motiv və məqsədlər.

Fikrimizcə, qeyd olunan müəlliflərlə razılaşmaq olar. Lakin bir halda ki, kriminalistik xarakteristika cinayət tərkibinin əlamətləri əsasında işlənilir və hazırlanır. Ona görə də konkret cinayətin kriminalistik xarakteristikasını vermək üçün ilk növbədə tərkib əlamətlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu baxımdan, hər bir cinayətin kriminalistik xarakteristikası fərdi əlamətləri ilə səciyyələnməlidir. Belə ki, yalançı sahibkarlıq cinayətinin də kriminalistik xarakteristikasının elementlərini dəqiqləşdirmək üçün Cinayət Məcəlləsinin adı çəkilən cinayəti nəzərdə tutan 193-cü maddəsinə nəzərdən keçirmək lazımdır. Həmin maddəyə müvafiq olaraq yalançı sahibkarlıq maddi tərkibli cinayətdir. Ona görə də bu cinayətin kriminalistik xarakteristikasının elementlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək lazımdır:

- tipik istintaq şəraiti;
- cinayətin törədilmə şəraiti;
- cinayətin subyekt;
- cinayətin törədilmə üsulu və mexanizmi;
- cinayətin nəticəsi —→ yaranmış izlər haqqında məlumatları əks etdirən

sənədlər və cinayət nəticəsində vurulmuş ziyan.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, kriminalistik xarakteristikanın hədləri heç bir cinayət qanunu ilə müəyyən olunmur. Ona görə də cinayətlərin tez açılması məqsədilə kriminalistik xarakteristikanın elementləri müxtəlif istiqamətlərdə araşdırıla bilər. Çünki kriminalistik planda cinayət yalnız hüquqi fakt kimi deyil, həmçinin insanın maddi aləmdə təzahür edən fəaliyyəti kimi qiymətləndirilir. Məsələn: kriminalistik xarakteristikanın elementi olan cinayətin subyektinin təhlili yalnız onun cinayət qanununda nəzərdə tutulan əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır. Bu zaman subyektin şəxsiyyəti hərtərəfli öyrənilir və onun haqqında məlumatlar ümumiləşdirilir. İndi isə yalançı sahibkarlıq cinayətinin kriminalistik xarakteristikasının quruluşunu qısa şəkildə nəzərdən keçirək:

Məlum olduğu kimi konkret bir cinayətin istintaqının tezliklə başa çatması üçün müstəntiqin istintaq şəraitləri haqqında biliklərə malik olması zəruridir. Belə ki, hər bir cinayətin araşdırılması zamanı tipik istintaq şəraitləri mövcud olur. Kriminalistik ədəbiyyatda iqtisadi cinayətlər üçün ilkin istintaqda yeddi tipik şərait müəyyən edilmişdir ki, bu yalançı sahibkarlığa da şamil oluna bilər:

- İqtisadi cinayət əməliyyat yolu ilə aşkar olunub və əməliyyat-axtarış yoxlamasının materialları həmin cinayətin törədilməsi faktını təsdiq edir;

- İqtisadi cinayət cinayətkar qrupun hər hansı bir üzvünün yaxalanması nəticəsində aşkar olunub;

- İqtisadi cinayət səlahiyyətli orqanlar tərəfindən vergi, nəzarət-təftiş yoxlamalarının aparılması zamanı aşkar olunub;

- İqtisadi cinayət başqa cinayətlərin istintaqı və təhqiqatı zamanı təhqiqat və istintaq orqanları tərəfindən əməliyyat-axtarış, istintaq hərəkətlərinin keçirilməsi zamanı aşkar olunub;

- İqtisadi cinayət başqa hüquqi şəxslər, vətəndaşlar tərəfindən aşkar olunub;

- İqtisadi cinayət cinayətkar qrupun rəhbərinin müəyyən olunması nəticəsində aşkar olunub;

- İqtisadi cinayət əməliyyat-axtarış yolu ilə cinayətkar qruplara daxil olmaqla aşkar edilib.

Qeyd olunan istintaq şəraitlərinin hər biri müstəntiqin işinin hansı istiqamətə yönəlməsinə mühüm təsir göstərir.

Kriminalistik istiqamətdə cinayətin edilmə üsulu dedikdə, cinayətin hazırlanması, törədilməsi və gizlədilməsi zamanı obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında müxtəlif alət və vasitələrin istifadəsi ilə şərtlənən və cinayətkarın vahid qəsdilə ehtiva olunan üsulların sistemi başa düşülür. Üsulun quruluşu konkret cinayətin törədilmə şəraitindən asılı olaraq üçpilləli (subyektin davranışının cinayətin edilməsindən əvvəlki, törədilmə zamanı və sonrakı dövrünü əhatə edir), ikipilləli (müxtəlif kombinasiyalarda), birpilləli (cinayətin törədilmə mərhələsini ehtiva edir) ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, cinayətin törədilmə üsulu cinayətin texnologiyasından fərqləndirilməlidir. İkinci daha geniş anlayışdır. Məsələn: yalançı sahibkarlıq cinayətinin edilmə texnologiyasına şərti olaraq aşağıdakı üsulları daxil etmək olar: sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək niyyəti olmadan müəssisə və ya digər hüquqi şəxsin yaradılması üsulları; cinayət yolu ilə əldə olunacaq gəlirin daxil olmasının planlaşdırılması üsulları; işlənmiş planın həyata keçirilməsi məqsədilə müxtəlif «dayaq nöqtələrinin» əldə olunması üsulları; planın icrası üsulları; cinayətin ört-basdır edilməsi və əldə olunmuş gəlirin ləqəlləşdirilməsi üsulları.

Yalançı sahibkarlıq əksər hallarda cinayətkar qruplar tərəfindən başqa cinayətlərin gizlədilməsi məqsədilə törədilir. Məsələn: 1) Qaçaqmalçılıq (maddə 206). Bu halda bir neçə hüquqi şəxs yaradılır və onlar vasitəsilə lazımi mallar sərhəddən keçirilir; 2) Saxta kredit və ya hesab kartlarını və ya başqa ödəniş

sənədlərini hazırlama və ya satma (maddə 205); 3) Qanunsuz olaraq narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya prekursorları hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və ya satma (maddə 234); 4) Əxlaqsızlıq yuvaları saxlama (maddə 244). məsələn: yalançı hüquqi şəxs massaj salonu kimi qeydiyyatdan keçir və fəaliyyət göstərir. Lakin əslində məqsəd 244-cü maddənin dispozişiyasını icra etməkdən ibarət olur.

Kriminalistik baxımdan cinayətin subyektı sosial, psixoloji, psixofiziki və başqa bu kimi keyfiyyətlərə malik olan şəxs kimi başa düşülür. Məhz bu keyfiyyətlərin tədqiqi nəticəsində həm cinayətkarın şəxsiyyəti haqqında məlumatlar toplanılır, həm də cinayətin törədilmə motivi və məqsədi müəyyənləşdirilir. Deməli, kriminalistik xarakteristikasının elementi olan «cinayəti törətmiş şəxs» digər elementi - «motiv və məqsədi» formalaşdırır. Belə ki, cinayətkar davranışın motivi cinayətkarın şəxsiyyətinin həyat təcrübəsi və sosial mühitin təsiri altında formalaşaraq cinayətkar fəaliyyətin bilavasitə səbəbi kimi cinayətkarın şəxsi keyfiyyətlərini əks etdirir. Cinayət Məcəlləsinin 193-cü maddəsinin dispozişiyasına müvafiq olaraq, yalançı sahibkarlıq hüquqi şəxsin yaradılması formasında təzahür edir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, bu cinayətin subyektı qismində əksər hallarda həmin hüquqi şəxsin təsisçisi çıxış edir. Bir çox hallarda yalançı sahibkarlıq məqsədilə hüquqi şəxsin yaradılması təşəbbüsü artıq fəaliyyət göstərən başqa bir hüquqi şəxs tərəfindən irəli sürülür. Lakin bu halda da həmin təşəbbüscü hüquqi şəxs cinayətin bilavasitə subyektı kimi qiymətləndirilə bilməz. Cinayətin subyektı haqqında məlumatların ümumiləşdirilməsi zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, yalançı sahibkarlıq əksər hallarda qrup şəklində törədilir. Ona görə də hər qrup iştirakçısının ayrı-ayrılıqda təhlili zəruru əhəmiyyət kəsb edir. Bu həm də nəticə etibarilə cinayətin edilmə mexanizmini müəyyənləşdirməyə və keçiriləcək istintaq hərəkətlərinin taktiki üsullarını seçməyə də imkan verir. Kriminalistik ədəbiyyatda cinayətkar qrupun subyektlərinin tərkibi üç qrupda birləşdirilir. Birinci qrupa müəssisə və təşkilatların vəzifəli şəxsləri, ikinci qrupa sahibkarlar (fiziki və hüquqi şəxslər), üçüncü qrupa isə digər şəxslər aid edilir. Məsələn: artıq beş il ərzində fəaliyyət göstərən bir şirkət kredit almaq məqsədilə hüquqi şəxs yaradır və bununla əlaqədar krediti götürəcəyi bankın məsul vəzifəli şəxsinə rüşvət verməklə onu ələ alır. Bəzi müəlliflər isə cinayətkar qrupları üç növə bölərək yalançı sahibkarlığın formal-istehsalat cinayətkar qruplar tərəfindən törədildiyini vurğulayırlar (www.rambler.ru).

Fikrimizcə, qrup şəklində törədilən yalançı sahibkarlıq cinayəti üzrə subyekt tərkibinin müəyyən olunması cinayət-hüquqi təsnifata əsaslanmalıdır. Belə ki, cinayət qanunvericiliyi ümumi şəkildə cinayətkar qrupun iştirakçılarının dairəsini müəyyənləşdirir.

Kriminalistik ədəbiyyatda ümumi anlamda cinayətin törədilmə şəraiti adı altında cinayətin edilmə mexanizmi, gizlədilməsi və izlərin yaranmasına təsir edən xarici amillər başa düşülür. Yalançı sahibkarlıq cinayətinə gəldikdə isə,

şərait anlayışı bir qədər konkretləşdirilməlidir. Məsələn: Matusovskinin mövqeyinə görə iqtisadi cinayətlərin törədilmə şəraiti aşağıdakıları ehtiva etməlidir: normativ hüquqi tənzimləmə; idarəetmədə olan əmlak və onun növləri; müəssisənin quruluşu, işinin istiqaməti, istehsal və başqa əlaqələri; texnoloji proses, aparılan əməliyyatların növü və xarakteri; sənəd dövriyyəsi, uçot, nəzarət, mühafizə; işçi heyəti, onların professional və fərdi keyfiyyətləri, onlar arasında işgüzar və şəxsi əlaqələr; işçilərin dəyərlərə və istehsal əməliyyatlarına münasibətləri; işçilərin fəaliyyəti; fəaliyyətdə, uçotda və s.-də müxtəlif növ çatışmazlıqların mövcudluğu.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəhs olunan elementlər yalançı sahibkarlıq cinayətinin kriminalistik xarakteristikasının məcburi elementləridir. Bundan əlavə, fakultativ elementlər də mövcuddur ki, onlar ayrı-ayrılıqda istintaq şəraitlərindən asılı olaraq ön plana çıxır və təhlil olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Н.П.Яблоков. Криминалистическая характеристика финансовых преступлений. Контрразведка, www.rambler.ru; Kriminalistika. K.Q.Sarıcalinskıyanın red. ilə. Bakı, 1999. səh 22.
2. Леднев Александр Иванович. Криминалистическая методика расследования преступлений, совершаемых при осуществлении кредитных операций [Электронный ресурс]: Дис. канд.юрид.наук: 12.00.09. - М.: РГБ, 2003, из собрания РБД, с.34-46).
3. Корж В.П. Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности: Монография. – Харьков: Издательство Национального университета внутренних дел, 2002.
4. Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. Горький, 1974. с.66.
5. Корж В.П. Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности: Монография. – Харьков: Издательство Национального университета внутренних дел, 2002.
6. Матусовский Г.А. Экономические преступления. Криминалистический анализ. Харьков, 1999, с.80.

Гюльназ РЗАЕВА

**АНАЛИЗ ЭЛЕМЕНТОВ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ
ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЖЕПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА**

Резюме

Финансовая сфера жизнедеятельности государства является одной из наиболее притягательных для отдельных преступников и организованных преступных групп. В данной сфере в настоящее время совершается значительное число различного рода финансовых афер. Как известно, успех расследования любого преступления во многом определяется умением следователя проникнуть не только в уголовно-правовую, но и криминалистическую его сущность, определить его криминалистическую характеристику. Под последней в криминалистике принято понимать научно разработанную систему признаков лжепредпринимательства проявляющихся в особенностях субъекта, способа, механизма, обстановки и иных обстоятельствах преступной деятельности.

Gyulnaz RZAYEVA

**THE ANALYSIS OF ELEMENTS CRIMINALISTIC
CHARACTERISTICS FALSE BUSINESS**

Summary

The financial sphere of the state is one of the most attractive for separate criminals and the organized criminal groups. In the given sphere the significant number of a various sort of financial swindles now is made. As is known, the success of investigation of any crime is defined by skill of the inspector to penetrate not only in criminal - legal, but also criminalistic its essence, to determine its criminalistic characteristic. In criminalistics it is accepted to understand scientifically designed system of attributes of false business as the subject shown in features, a way, the mechanism, conditions and other circumstances of criminal activity.

Nicat BEHBUDOV
Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutu, laborant

İDARƏETMƏDƏ DÖVLƏT QULLUĞUNUN ROLU*

Dövlət qulluğu dövlətin məqsədlərini həyata keçirmək sahəsində dövlət qulluqçularının öz səlahiyyətlərini yerinə yetirməsidir. Dövlət qulluqçuları isə öz vəzifə səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının «Dövlət qulluğu haqqında» qanununda nəzərdə tutulduğu kimi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq yerinə yetirirlər. Müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyində dövlət qulluğuna peşəkarlıq prinsiplərindən baxıldığı üçün mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərliyinin dəyişməsi ümumiyyətlə həmin orqanların tərkibini dəyişməsinə səbəb olur. Belə ki, adı çəkilən orqanların rəhbərliyi dəyişdikdə inzibati vəzifə tutan dövlət qulluqçularının əksər hissəsi vəzifələrindən azad edilir və ya yeni tərkib yaradılmış olur.

ABŞ və İngiltərə kimi ölkələrdə «Siyasətin idarəetmədən ayrılması» doktrinasında dövlət hakimiyyəti orqanının bir-birindən fərqli olan iki funksiya daşdığı iddia olunur. 1) siyasi funksiya; 2) idarəetmə funksiyası.

Siyasi funksiya dedikdə dövlət aparatı və onun ayrı-ayrı hissələrinin fəaliyyətində ümumi istiqamətlər və konkret məqsədlər nəzərdə tutulur. İdarəetmə funksiyası isə qəbul olunmuş qərarların icrasının həyata keçirilməsidir.

Siyasi vəzifə tutanlar birinci funksionu, inzibati vəzifə tutan peşəkarlar isə ikinci funksionu yerinə yetirirlər. Birincilər hakimiyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq dəyişir, ikincilər, yəni peşəkarlar fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Nəticədə siyasi rəhbərlərin dəyişməsi idarəetmə aparatının fəaliyyətinə təsir etmir. Dövlət aparatı peşəkar idarəetmədən təşkil olunduqda dövlət fəaliyyətini təşkilinə nail olmaq mümkündür.

Hüquqi və təşkilati prinsiplər dövlət qulluğunun yaradılması prosesində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Əgər hüquqi prinsiplər Konstitusiyaya və digər dövlət aktlarında müəyyən olunursa, təşkilati prinsipləri dövlət qulluğunun funksiya göstərilmə mexanizmində axtarmaq lazımdır. Bu prinsiplər qarışıqlıq surətdə bir-biri ilə əlaqəlidir. Onlardan birinə əməl edildikdə, digərlərinin reallaşmasına kömək edilmiş olur. Bir prinsipə əməl edilməməsi başqalarına da mənfi təsir göstərir.

Şübhəsiz ki, Konstitusiyaya prinsipləri dövlət qulluğunun prinsiplərinin əsasını təşkil edir. Aşağıda nəzərdən keçirəcəyimiz Konstitusiyaya prinsipləri dövlət qulluğu üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

* Məqalə hüquq elmləri namizədi A.Quliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Qeyd etmək lazımdır ki, Konstitusiyanın müddəalarına əsasən qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinin qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsi və öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqil olması dövlətin inzibati-amirlik sisteminin formalaşması imkanının qarşısını alaraq demokratik idarə etmənin yaşaması üçün ilkin hüquqi baza yaradır.

Dövlət qulluğu üçün əhəmiyyətli olan Konstitusiya prinsiplərinin biri də cəmiyyətin təşkili əsaslarına aid olan, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarında əks olunan prinsiplərdir. Bu prinsiplər Azərbaycan Konstitusiyasının 3-cü fəslində öz əksini tapmışdır. Həmin fəslin 24-cü maddəsində hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz, ayrılmaz hüquqlara və azadlıqlara malik olduğu, 71-ci maddəsində isə Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcu olması elan edilmişdir.

Nəhayət, dövlət hakimiyyətinin təşkili və funksiyasını göstərməsini müəyyən edən prinsiplər dövlət qulluğu üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən konstitusiya prinsipləridir. Dövlət qulluğu yalnız Konstitusiya prinsipləri əsasında lazımi səviyyədə təşkil olunmasa, o, hüquqi dövlət yaradılmasını, vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğunu, habelə konstitusiya quruluşunun müdafiəsini təmin edə bilməz.

2000-ci ilin iyulunda Azərbaycan Respublikasının mərhum Prezidenti Heydər Əliyev «Dövlət qulluğu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununu imzalamışdır. 2002-ci il iyul tarixli qanunla «Dövlət qulluğu haqqında» Qanuna əsaslı dəyişiklər edilmişdir. Dəyişikliklər edilən zaman Azərbaycanın real şəraiti və idarəcilik sisteminin yerli şəraitə uyğun qurulması əsas götürülmüşdür. «Dövlət qulluğu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda həm dövlət qulluğunun fəaliyyət prinsipləri, həm də dövlət qulluğuna keçməyə tətbiq edilən prinsiplər digər tərəfdən isə dövlət qulluqçularının hüquqi müdafiəsinə və qulluq borcuna tətbiq edilən prinsiplər öz əksini tapmışdır. Bu prinsiplərdən qanunçuluq, Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyət hüquqlarının müəyyən edilməsi; dövlət orqanlarına və dövlət qulluqçularına nəzarət və onların hesabat verməsi; yuxarı dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin öz səlahiyyətləri hüddudlarında qəbul etdikləri qərarların aşağı dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən icra etməyə və qanuni hərəkətlərini müdafiə etməyə borclu olması; dövlət qulluğuna girməyin şəffaflığı, vətəndaşların dövlət qulluğuna müsabiqə əsasında girməsi; vətəndaşların öz qabiliyyətlərinə, xidməti nailiyyətlərinə və peşə hazırlığına uyğun olaraq dövlət qulluğunun hər hansı vəzifəsini tutmaqda hüquq bərabərliyi və sairəni göstərmək olar.

Müvafiq dövlət orqanlarının məqsəd və funksiyalarına uyğunlaşması, məzmununa görə ixtisaslaşması dövlət qulluğunun növləri kimi başa düşülür.

Dövlət qulluğunun növlərini xüsusiyyətlərinə görə müəyyənləşdirərkən dövlət qulluğunun fəaliyyət dairəsi və səlahiyyəti, professional ixtisaslaşma və idarəetmə xüsusiyyətləri dövlət qulluğunun dövlət hakimiyyəti sistemində hüquqi statusu və digər xüsusiyyətlər nəzərə alınır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya dövləti üçün müəyyən olunan dövlət qulluğunun təsnifatı yerli şərait nəzərə alınmaqla Azərbaycan üçün də xarakterikdir.

Yuxarıda deyilənlərdən məlum olur ki, dövlət qulluğu dedikdə dövlətin maraq və funksiyalarını təmin etmək fəaliyyəti başa düşülür. Dövlət qulluqçusu isə bu fəaliyyəti həyata keçirən və ona görə qanunla müəyyən olunmuş qaydada əmək haqqı alan şəxsə deyilir.

İdarəetmə mexanizmində dövlət qulluğunun rolu böyükdür. Respublikamızda hakimiyyətlərin səlahiyyətlərini bu hakimiyyətlərin dövlət qulluğunun növlərinə daxil olduğu dövlət qulluqçuları həyata keçirir. Dövlət qulluqçuları idarəetmə mexanizmində qərarların hazırlanması, qəbulu və həyata keçirilməsində iştirak edirlər. Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasında İcra hakimiyyəti isə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur. Prezident dövlət qulluqçusu kimi parlamentin qəbul etdiyi qanunları icra edir və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq qərar və sərəncam verir. Həmin qərarın yerinə yetirilməsi üçün aidiyyəti orqanlara tapşırıq verir və onlara nəzarət edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Milli Məclisin qəbul etdikləri qanun, fərman və sərəncamları həyata keçirmək üçün tabeliyində olanlara qərar və sərəncam verir və onların icrasına nəzarət edir.

Dövlət qulluqçuları dövlətin maraqlarına uyğun olaraq öz səlahiyyətləri daxilində dövlətin adından danışmaq hüququna malikdir. Dövlət qulluqçuları həm də qəbul olunan yeni qanunların müzakirəsi və qəbulunda iştirak etmək hüququna malikdirlər. Xalqın adından danışmaq və müraciət etmək hüququna isə yalnız xalqın seçdiyi səlahiyyətli nümayəndələr malikdirlər.

Dövlət qulluqçuları bir çox nümayəndəliyə bölünür: 1) Rəhbər işçi dövlətin maraq və funksiyası naminə bütün işçilərin fəaliyyətini istiqamətləndirir və onların işi üçün xüsusi məsuliyyət daşıyır; 2) Funksional qulluqçu fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində ona verilən səlahiyyətə uyğun funksiyaları yerinə yetirir, rəhbərlərin funksiyasının yerinə yetirilməsini təmin edir; 3) Hakimiyyət nümayəndəsi dövlət adından təlimat və göstəriş vermək hüquqları olan xüsusi səlahiyyətli vəzifəli şəxs kimi çıxış edir; Xidmətçi heyət isə vəzifəli şəxslərin keyfiyyətli işin təmin etmək üçün maddi-texniki əməliyyatları yerinə yetirir. «Dövlət qulluğu haqqında» qanunda maddi-texniki xidmət ilə yardımçı vəzifələri tutan qulluqçular məşğul olur.

Dövlət qulluqçularının hüquqi statusu qanunla müəyyən olunur. Dövlətin qəbul etdiyi qanunları həyata keçirərək, öz vəzifə və səlahiyyətlərindən istifadə

etməklə başqa dövlət qulluqçularının işini çətinləşdirən, onların nüfuzuna xələl gətirən hərəkətlərə yol verməməklə ona ünvanlanan müraciətlərə vaxtında və qərəzis baxmaq, dövlət sirlərini və digər qanunla qorunan sirləri hər zaman saxlamaqla öz vəzifəsini icra etmək dövlət qulluqçularının əsas vəzifəsidir. Belə ki, əgər məhkəmə ona ünvanlanan müraciətlərə vaxtında baxmasa, yaxud qərəzli baxarsa, bu müraciət etmiş şəxsin hüquqlarının pozulması deməkdir. Belə hallar dövlət orqanlarının və ya təşkilatların hüquq və mənafeələrinə zərər vura bilər. Dövlət öz qanunlarını və digər normativ aktları həyata keçirmək iqtidarına nail olmadıqda, bu, cəmiyyətin dövlətə qarşı çevrilməsi ilə nəticələnə bilər.

Dövlət qulluğunun idarəetmə mexanizminin rolunu, düzgün qiymətləndirən dövlət vaxtında dövlət qulluğunun daha da təkmilləşdirir, çevik kadr siyasəti həyata keçirir. Kadr siyasəti dedikdə dövlət qulluğunun fəaliyyətini istiqamətləndirən, onların işinə nəzarəti gücləndirən dövlət siyasəti başa düşülür.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin kadr siyasətinin həyata keçirilməsində müstəsna xidməti vardır. O, kadr siyasətində məqsəd və funksiyaları müəyyən edərək, öz nomenklaturasına daxil olan vəzifələrə şəxsləri təyin edir və vəzifədən azad edir. O, həm də dövlət qulluğunu idarə etmək üçün Şuranın yaradılmasında iştirak edir. Bu Şura 18 nəfərdən ibarət olur. Şura üzvlərindən 6 üzvü Prezident, 6 üzvü Milli Məclisin sədri, 6 üzvü isə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya məhkəməsi təyin edir. Bu Şura dövlət qulluğunun təşkilində iştirak edir, onun səmərəliliyini təhlil edərək dövlət qulluğunun həyata kəsirilməsi ilə əlaqədar olan normativ hüquqi aktların hazırlanmasında hakimiyyətin fəaliyyətini əlaqələndirir, eyni zamanda dövlət qulluqçularının hüquqlarının pozulması ilə bağlı etdikləri şikayətlərə baxır.

Dünya təcrübəsi göstərmişdir ki, yalnız Konstitusiyaya prinsipləri əsasında lazımi səviyyədə yaradılan və fəaliyyət göstərən dövlət qulluğu Konstitusiyaya quruculuğunun müdafiəsini, vətəndaş cəmiyyətinin və hüquqi dövlətin yaradılmasını təmin edə bilər. Dövlətin vətəndaş cəmiyyəti yaradılmasını siyasi cəhətdən təmin edə bilməsi üçün qəbul edilən qanunlar yalnız Konstitusiyaya normalarına uyğun olmalı, qanunun reallaşdırılması prosesi vətəndaşların öz hüquq və azadlıqlarını qoruya bilməsi və Vətənə sahiblik hissinin daim nöhkəmləndirilməsi işinə xidmət etməlidir. Odur ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət qulluqçularının öz vəzifələrini həyata keçirərkən həm qanunlarımıza, həm də yeni Azərbaycan dövlətçiliyinin imkanlarından yüksək bacarıq və həssaslıqla istifadə etmək sahəsində məsuliyyəti böyükdür.

Cəmiyyətin tələblərini təmin edən sistemlərdən biri dövlət qulluğunun institutlaşdırılmasıdır. Bu institutlaşma prosesi bir neçə mərhələyə bölünür. Birinci mərhələ dövlət funksiyalarını həyata keçirməyə qadir olan peşəkar dövlət içtimai tələbat yaranmasını nəzərdə tutur. İkinci mərhələ siyasi və

məmurların davranış kodeksinin qəbul edilməsini, üçüncü mərhələ isə dövlət qulluğu statusunun yaradılmasının təşkilati rəsimləşdirməsini nəzərdə tutur.

Dövlət qulluğu aşağıdakı yardımcı funksiyalara bölünür. Bunlardan birincisi təşkilati funksiyadır. Bu funksiya idarəetməni optimallaşdırır, məmurların qarışılıqlı fəaliyyətini həyata kesirir.

Sonrakı funksiya tənzimləyici funksiyadır. Bu funksiya dövlət qulluqları arasında qarışılıqlı münasibətləri tənzimləyir. Birləşdirmə funksiyası adlanan üçüncü funksiya dövlət qulluqçularının və insanların qanun qarşısında qarışılıqlı məsuliyyətini yaradır. Translyasiya funksiyası adlanan dördüncü funksiya vəzifəli şəxslərin dəyişilməsi ilə əlaqədar dövlət qulluğu institutunda təkmilləşdirilməsi təcrübəni ötürmək mexanizmini nəzərdə tutur.

Nəhayət, beşinci funksiya koiunikativ funksiyadır ki, burada dövlət qulluğu institutu həm öz xidməti istifadə, həm də başqa institutlarla münasibət üçün məlumat hazırlayır.

Ümumiyyətlə, dövlətin idarəetmə mexanizmində dövlət aparatı-dövlət fəaliyyətini həyata keçirir. Dövlətin idarəetmə mexanizmi isə dövlət qulluqçularının fəaliyyətindən aslıdır.

İnzibati hüququn əsas sahəsini təşkil edən dövlət qulluğunun funksiyalarına dövlət aparatına dinamizim vermək, dövlət hüquq münasibətlərini tənzimləmək daxildir. Dövlət qulluğu ilə dövlət aparatı idarəetmə sxemi bir-biri ilə əlaqədirlər. Yalnız vəzifələr tutulduqdan sonra dövlət aparıcılığı statikadan dinamikaya keçir.

Cəmiyyət irəliyə doğru addımlar atdıqca dövlət qulluğunun daha da təkmilləşdirilməsi üçün islahatlar keçirilməsi zəruri olur. Belə islahatlar vaxtında keçirilmədikdə dövləti idarə edən hakimiyyətin süqutu labüd olur. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra dövlət qulluğu sistemində islahatların zəif getməsi, yaxud bu sahədə 1993-cü ilə qədər sərəştəsizliyə yol verilməsi çox ağır nəticələrə səbəb oldu. Azərbaycan dövlətçiliyi tənəzzülüyə doğru getməyə başladı. Yalnız « Milli Qurtuluş günü»-ndən sonra bu sahədə zamanın tələblərinə uyğun çevik addımlar atılmağa başladı.

Müasir hüquq ədəbiyyatında dövlət qulluqçuları hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə görə miqyasına (mərkəzi və yerli orqan qulluqçuları); qulluq xüsusiyyətlərinə görə (mülki və hərbi qulluqçular); vəzifə səlahiyyətlərinə görə (vəzifəli şəxs və başqa qulluqçular); təhsil səviyyəsi və peşəkar hazırlığında aslılığa görə (ali baş aparıcı, böyük dövlət qulluqçuları); qulluq müddətinə görə (qeyri-müəyyən və müəyyən sınaq müddətinə görə); təsnifat dərəcəsinə və başqa əlamətlərinə görə seçilirlər.

Dövlət öz orqanlarında attestasiyalar həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluqçularının attestasiyasının həyata keçirilməsini üç dövrə bölmək olar. Birinci dövrdə attestasiya elm sahələrində-elmi-tədqiqat institutlarında ümumi təhsil, orta ixtisas və peşə təhsili məktəblərində pedoqoji

işçilərə və xalq təsərrüfatı təşkilatı işçilərinə, ikinci dövrdə dövlət aparatına seçkidən sonra keçirilir. İşçilərin sayı az olan təşkilatın işçilərinə yuxarı orqan tərəfindən attestasiya aparılır.

Yuxarıda göstərilən dövrlərdən sonrakı üçüncü dövrdə xalqımız müstəqillik əldə etmişdir. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Katibinin sərəncamı ilə, Azərbaycan Respublikasının Prezident aparatında işçilərin attestasiyası aparılmışdır. Lakin dövlət qulluqçularının hüquqi bazasının yaradılması üçün 2000-ci ildən etibarən ciddi əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Attestasiya zamanı dövlət qulluqçusun şəxsi keyfiyyətlərinə ciddi tələbləri qoyulur. Azərbaycan dövlət qulluğu haqqında keyfiyyət meyarlarına peşəkarlıq, işgüzarlıq, mənəvi keyfiyyətlər daxil edilir.

Peşəkarlıq insanın fəaliyyətinin formalaşmasıdır. Mənəvi keyfiyyətlərə vicdanlılıq, ləyaqət, şəxsi məsuliyyət hissi, diqqətli olmaq və s. daxildir. Dövlət qulluğunda çalışanların özlərində peşəkarlıq mənəvi keyfiyyətləri birləşdirməyi bacarmalı, Vətənimizin bu günü, sabahı, hətta uzaq gələcəyi üçün daim narahat olmalıdır. Mərhum Prezidentimiz, yəni Azərbaycan dövlətçiliyinin memarı Heydər Əliyevin mübarizə məktəbi hələ uzun illər dövlət qulluqçularının idarəetmə fəaliyyətinə istiqamət verəcək.

Nəzəriyyələrə əsaslanan alimlər dövlət qulluqçuları üçün müəyyən olunmuş keyfiyyətləri öyrənmək üçün proqnozistik və praktik metodlardan istifadə edirlər. Proqnozistik metod vəzifə üçün namizəd olan şəxsin gələcək fəaliyyətinin təxmini modelini qurmaq üçün məlumatlar əsas götürür. İnformasiyanın mənbəyi xasiyyətnamələr, attestasiya materialları, psixoloji test və söhbət tabeliyində olan və bərabər mövqeli yoldaşların rəyidir.

Praktiki metodda namizədin fəaliyyətini yoxlamaq üçün onu müəyyən vəzifələrə təyin edirlər. Sınaqların həyata keçməsi üçün hazırlanmış proqramların mürəkkəbliyi vəzifənin səviyyəsi və yerindən aslı olur.

Rəhbərlikdə çalışan dövlət qulluqçularının keyfiyyətlərinin yoxlanması isə xalqın rəyini öyrənməklə aparılır. Bu isə attestasiyanın keçirilməsində qanun pozuntularının qarşısını müəyyən dərəcədə almış olur. Azərbaycan Respublikasında siyasi vəzifələrdə çalışan rəhbər işçilərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi onlarla söhbət fəaliyyətlərinin yoxlanaraq hesabatlarının dinlənilməsi əsasında aparılır.

Attestasiya keçirilməsi zamanı attestasiya olanla müsahibə şifahi imtahan xarakteri daşıyır. Bu zaman psixoloji gərginlik yaradılmamalı, yersiz iradlar tutulmamalı, attestasiyadan keçən şəxsin fikirləri ədalətlə dinlənilməli və başa düşülməlidir. Bir çox hallarda attestasiya edilən şəxs haqqında xasiyyətnamələr məxfi saxlanılır, hətta kollektivlərdə belə müzakirə olunmur.

Yuxarıda göstərilənlərin hamısı idarəetmə mexanizmini həyata keçirən dövlət qulluqçularının fəaliyyətini istiqamətləndirmək və cəmiyyət üçün daha keyfiyyətli bazaya çevirmək məqsədi daşıyır.

Tarix sübut etmişdir ki, dövlət yaranandan bəri korrupsiya həm dar, həm

də geniş mənada az-çox dərəcədə dünya dövlətlərində mövcud olmuşdur. Biz burada korrupsiyanın mahiyyəti, ha belə iqtisadi və mənəvi korrupsiya haqqında məlumat vermək istəməsək də, bunu demək istəyirik ki, korrupsiyaya qarşı fasiləsiz mübarizə ona qarşı barışmazlıq qanunun aliliyinin təmin edilməsi, hüquqi dövlətin vətəndaş cəmiyyətinin yaradılmasının habelə milli birliyə nail olmağın əsas şərtidir. Dövlət qulluqçularının idarəetmə prosesində cəmiyyətin korrupsiyaya qarşı mübarizəni fəal surətdə təşkil etməyə çalışması, dövlətin hörmət və nüfuzunu həddə ağılasığmaz dərəcədə yüksəldir. Böyük rəhbərin bu sahədə keçən əsrin 70-ci illərində göstərdiyi fəaliyyətin nəticələri bunu sübut edir.

Azərbaycan Respublikası dövləti korrupsiya və rüşvəxorluğun qarşısını almaq üçün mühüm planların həyata keçməsinə çalışır. Azərbaycan Respublikası cinayət məəcəsinə əsasən «Rüşvət verənin və ya onun təmsil etdiyi şəxsin xeyrinə və hərəkətlərinə görə (hərəkətsizliyə görə); bu hərəkətlərin edilməsi vəzifəli şəxsin vəzifə səlahiyyətlərinə daxil olduqda və ya o, öz qulluq mövqeyinə görə belə hərəkətlərə (hərəkətsizliyə) yardım edə bildikdə eləcə xidmət üzrə ümumi himayədarlığa və ya laqeydliylə görə vəzifəli şəxs tərəfindən şəxsən və ya vəzifəsindən istifadə etməklə, pul, qiymətli kağızlar, digər əmlak və ya əmlak xarakterli mənfəət şəklində rüşvət alma, üç ilədək müəyyən vəzifə tutma və müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə 2 ildən 7 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır».

İdarəetmə mexanizmini həyata keçirən dövlət qulluğu haqqında görülən tədbirlərin əsasını Azərbaycan dövlətçiliyini daha da qüvvətləndirmək, idarəetmə prosesində demokratik dəyərlərin əsasını təşkil edən dəyərlərə üstünlük vermək, xalqın maddi rifahını arzu edilən səviyyəyə çatdırmaq habelə respublikamızın ərazisində yaşayan bütün insanların hüquqlarını təmin etmək təşkil edir.

Respublikamızda dövlət qulluğu sahəsində islahatların aparılması üçün mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyevin 1998-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəçilik sistemində islahatlar aparılması üzrə Dövlət Komissiyası yaradılmışdır. Həmin fərmanda ümummilli liderimiz göstərmişdir ki, bazar münasibəti olan sahədə keçirilən islahatlar idarəetmə mexanizminin səmərəliliyini artırmaqla və iqtisadi fəaliyyət nəminə dünya standartlarına cavab verən hüquqi baza yaradılmasını təmin etməlidir.

Beləliklə, yuxarıda göstərilənlərdən bir daha belə nəticə çıxarmaq olar ki, idarəetmə mexanizmini dövlət öz qulluqçuları ilə həyata keçirir. Onların təkmilləşməsi üçün respublikamızda islahatlar keçirilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, «Qanun»-2004, s.3.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, «Qanun»-2004, s.5.

3. Əli Rzayev. Dövlət qulluqçusu. Nəzəriyyə və praktika. Bakı, «Elm»-2005, s.15-16.
4. Süleyman İsmayilov. Azərbaycan dövlət qulluğu və yeni əsrin tələbi. Bakı, «Azərbaycan»-2004, s.38.
5. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. s.289.
6. Əli Rzayev. Dövlət qulluqçusu. Nəzəriyyə və praktika. Bakı, «Elm»-2005, s.15-16.

Ниджат БЕХБУДОВ

**РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ В
ГОСУДАРСТВЕННОМ УПРАВЛЕНИИ**

Резюме

В данной статье рассматриваются цели и функции государственной службы как вида деятельности государственных органов, отвечающей определенному содержанию и основанной на специализации.

Виды государственной службы основаны на особенностях определенной сферы деятельности государственных органов, зависят от их компетенции, профессионализма, специализации и специфики управления, места государственной службы в системе государственной власти, их правового статуса и других особенностях.

Nijat BEHBUDOV

THE ROLE OF STATE SERVICE IN GOVERNMENT

Summary

In the present article the aims and functions of state service as a form of state bodies answering the certain content and based on specialization. The forms of state service are based on the features of the definite sphere of activities of the state bodies, depend on their competence, professionalism, specialization and specific character of government, place of state service in the system of state power, their legal status and other features.

ELMİ ƏSƏRLƏR

elmi-nəzəri jurnal

№ 2-3(9)

KOMPÜTER DİZAYNERİ VƏ OPERATORU:

Mehriban ƏLİYEVƏ

Yığılmağa verilmişdir: 10.05.2007.

Çapa imzalanmışdır: 27.06.2007.

Kağız formatı: 70x100 4/1.

Çap vərəqi: 19. Tirajı 200.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
Institutunun İnformasiya və Nəşriyyat şöbəsində nəşr olunmuşdur.

Ünvan: H.Cavid pr-ti 31.

Tel.: 403-15-11, 510-28-41